

2023 / 2 HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI

ISSN 2822-6941

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 39 Güz 2023

ISSN 2822-6941

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 39 Güz 2023

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Kurucusu: Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Yunus KOÇ

Editörler

Yunus KOÇ, Evgenia KERMELE ÜNAL

İngilizce Editör

Tevfik Orçun ÖZGÜN

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları E-ISSN: 2822-6941

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü himayesinde yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanan **uluslararası, hakemli ve süreli** bir dergidir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, MLA tarafından taranmakta ve EBSCO tarafından dizinlenmektedir.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları dergisinde yayımlanan yazılarda ifade edilen görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, iki alan uzmanının yayımlanabilir onayından sonra Yayın Kurulunun son kararı ile yayımlanır. Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

Kapak Tasarımı

Serdar SAĞLAM, Şeref ULUOCAK

Redaksiyon

Nilay ALTUNAY

Teknik Editör

Çiğdem KARACAOĞLAN

İdare Yeri

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 06532 Beytepe / ANKARA

Tel: +90 (312) 297 71 82 - 297 67 71 / Belgeç: +90 (312) 297 71 71

E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com

HÜTAD Genel Ağ Sayfası: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat> / <https://hutad.hacettepe.edu.tr/>

Basımcı

Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi 06100, Sıhhiye / ANKARA

Tel: +90 (312) 310 97 90

Yayın Tarihi

07.12.2023

Yayın Kurulu

Prof.Dr. Marcel ERDAL	Frankfurt Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi
Prof.Dr. Mustafa DURMUŞ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Prof.Dr. Bülent GÜL	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Prof.Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü
Prof.Dr. Tufan GÜNDÜZ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Prof.Dr. Serdar SAĞLAM	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Prof.Dr. Sema ASLAN DEMİR	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Doç.Dr. Fahri ATASOY	Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü
Doç.Dr. Meltem EKTİ	Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Alman Dili ve Edebiyatı Bölümü
Doç.Dr. Nazmiye TOPÇU TECELLİ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Dr.Öğr.Üyesi Mikail CENGİZ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Dr.Öğr.Üyesi Nagehan Ü. ÖZDEMİR	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Dr. Gülhan YAMAN KAHVECİ	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Arş.Gör. Meral KOÇAK	Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Danışma Kurulu

- AÇIK, Prof.Dr. Fatma (Gazi Ü.)
AKSOY, Doç.Dr. Erdal (Ankara H.B.V. Ü.)
AKTULUM, Prof. Dr. Kubilay (Hacettepe Ü.)
ALKAN, Prof.Dr. Mustafa (Hacı Bayram Veli Ü.)
ALTUNTAŞ, Dr. Murat (Dokuz Eylül Ü.)
ASKER, Prof.Dr. Ramiz (Bakü Devlet Ü.)
ASLAN DEMİR, Prof.Dr. Sema (Hacettepe Ü.)
ATABEY, Dr.Öğr.Üyesi İbrahim (Ankara H.B.V. Ü.)
AYDOĞMUŞOĞLU, Prof.Dr. Cihat (Ankara Ü.)
BAĞCI, Dr.Öğr.Üyesi Müberra (Ege Ü.)
BAŞTÜRK, Prof.Dr. Mehmet (Balıkesir Ü.)
BEŞİRLİ, Prof.Dr. Hayati (Azerbaycan Devlet İktisat Ü.)
BLÄSING, Prof.Dr. Uwe (Leiden Ü.)
CİHAN, Doç.Dr. Cihad (Afyon Kocatepe Ü.)
ÇİFTSÜREN, Dr.Öğr.Üyesi Arzu (İstanbul Ü.)
ÇOBANOĞLU, Prof.Dr. Özkul (Hacettepe Ü.)
DEVELİ, Prof.Dr. Hayati (İstanbul Ü.)
DEVELİ, Dr. Tefvik Orkun (Muğla Sıtkı Koçman Ü.)
DURMUŞ, Prof.Dr. İlhami (Ankara Hacı Bayram Veli Ü.)
DURMUŞ, Dr.Öğr.Üyesi Efe (Harran Ü.)
EFEGİL, Prof.Dr. Ertan (Sakarya Ü.)
EKREM, Doç.Dr. Erkin (Hacettepe Ü.)
EMİROĞLU, Doç.Dr. Öztürk (Varşova Ü.)
ERDAL, Prof.Dr. Marcel (Frankfurt Ü.)
EROL, Prof.Dr. Burçin (Hacettepe Ü.)
GELEKÇİ, Prof.Dr. Cahit (Hacettepe Ü.)
GÖKÇE, Prof.Dr. Turan (İzmir Kâtip Çelebi Ü.)
GÖRGÜN BARAN, Prof.Dr. Aylin (Hacettepe Ü.)
GÜL, Prof.Dr. Bülent (Eskişehir Osmangazi Ü.)
GÜNGÖR ERGAN, Prof.Dr. Nevin (Hacettepe Ü.)
HAFIZ, Prof.Dr. Nimetullah (Pristine Ü.)
HAYKIRAN, Dr.Öğr.Üyesi Kemal R. (Adnan Menderes Ü.)
HORATA, Prof.Dr. Osman (Hacettepe Ü.)
İBRAYEV, Prof.Dr. Şakir (Kökşetav Ü.)
İZMİR, Arş.Gör. Bahar (Ankara Ü.)
KAÇALIN, Prof.Dr. Mustafa S. (Marmara Ü.)
KARASOY, Prof.Dr. Yakup (Ankara H.B.V. Ü.)
KARATAŞ, Dr.Öğr.Üyesi Pınar (Hacettepe Ü.)
KARLUK, Prof.Dr. Abdureşit C. (Yıldırım Beyazıt Ü.)
KAYA, Prof.Dr. Önal (Ankara Ü.)
KOÇAK, Prof.Dr. Muhammet (Gazi Ü.)
KURIBAYASHI, Doç.Dr. Yuu (Okayama Ü.)
KUTLAR OĞUZ, Prof.Dr. Fatma S. (Hacettepe Ü.)
MEDER, Prof.Dr. Mehmet Fatih (Pamukkale Ü.)
MİŞKİNİENE, Doç.Dr. Galina (Vilnius Ü.)
ÖLMEZ, Prof.Dr. Mehmet (İstanbul Ü.)
ÖZ, Prof.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
ÖZARSLAN, Prof.Dr. Metin (Hacettepe Ü.)
ÖZCAN, Dr. Emine Sonnur (TÜBİTAK)
ÖZDEMİR, Prof.Dr. M. Çağatay (Ankara H.B.V. Ü.)
ÖZGÜN, Dr.Öğr.Üyesi Tefvik Orçun (Hacettepe Ü.)
ÖZKAN, Prof.Dr. Nevzat (Erciyes Ü.)
ÖZMEL, Dr.Öğr.Üyesi Nur Nuriye (İstanbul 29 Mayıs Ü.)
POLAT, Dr Öğr.Üyesi Serkan (Bozok Ü.)
PROCHAZKA EISL, Prof.Dr. Gisela (Viyana Ü.)
REICHL, Ord.Prof.Dr. Karl (Bonn Ü.)
SAĞLAM, Doç.Dr. Ahmet (Mehmet Akif Ersoy Ü.)
SANLI, Doç.Dr. Ferit Salim (Hacettepe Ü.)
ŞAMAN DOĞAN, Prof.Dr. Nermin (Hacettepe Ü.)
ŞEN, Prof.Dr. Cafer (Dokuz Eylül Ü.)
TAŞKIRAN, Prof.Dr. Cemalettin (Ankara H.B.V. Ü.)
TUNA, Prof.Dr. Korkut (İstanbul Ü.)
TUTAR SERTER, Doç.Dr. Yelda (Çanakkale Onsekiz Mart Ü.)
UNAN, Prof.Dr. Fahri (Manas Ü.)
URAL, Dr.Öğr.Üyesi Selçuk (Sakarya Uygulamalı Bilimler Ü.)
ÜNLÜ, Dr.Öğr.Üyesi Ertan (Ankara Ü.)
ÜSTÜN, Doç.Dr. Koray (Hacettepe Ü.)
ÜSTÜNDAĞ ÖZDEMİR, Dr.Öğr.Üyesi Nagehan (Hacettepe Ü.)
YALÇIN ÇELİK, Prof.Dr. S. Dilek (Hacettepe Ü.)
YAMAN KAHVECİ, Dr. Gülhan (Hacettepe Ü.)
YAŞA, Doç.Dr. Fırat (ÇOMÜ)
YERELİ, Prof.Dr. Ahmet Burçin (Hacettepe Ü.)
YILDIZ, Prof.Dr. Musa (Gazi Ü.)
YILMAZ, Prof.Dr. Emine (Hacettepe Ü.)
ZAJAC, Doç.Dr. Grazyna (Krakov Ü.)
ZEKİYEYEV, Prof.Dr. Mirfatih (Tataristan Bilimler Akademisi)

Türkiyat Araştırmaları

Yıl: 20, Sayı: 39, Güz 2023

İÇİNDEKİLER

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

Gıyas Şüküroğlu

Bakü'nün Kurtuluşuyla İlgili İstanbul Gazetelerinde Yayımlanan Asparagas Bir Haberin Değerlendirilmesi
Fake News Published in Istanbul Newspapers on the Liberation of Baku.....7

Seher Yüçetürk

Üsküdar Kadı Sicilleri Işığında Kadınların Giyim ve Süslenmelerine Dair Bir İnceleme
An Examination on Women's Clothing and Adornments based on the Uskudar Court Records21

Mehmet Işık

Urla Özbek Köyü Sözlü Kültüründe Emir Çaka Bey ve Fetihleri
Çaka Bey and His Conquests as Reflected in the Oral Culture of Urla's Özbek Village.....35

Tuğba Aşan

Bir Muhalif İsim: Ahmet Reşit Rey ve *Şehrâh Gazetesi*
A Dissident: Ahmet Reşit Rey and *Sehrâh Newspaper*59

Ali Hüseyin Toğay

Behram Gur Döneminde Sasaniler ve Akhunlar Arasındaki Kuşmihan Muharebesi
Battle of Kuşmihan Between Sassanids and White Huns in the Period of Bahram Gur75

Orçun Ünal

Are the Carian Pseudo-Glosses of Scythian Origin? A Re-Examination
Sözde Karca Glossalar İskit Kökenli Mi? Bir Yeniden İnceleme95

Mine Nihan Doğan

Post-Travmatik Şiirde Sözceleme ve İmgeleme
Enunciation and Imagery in Post-Traumatic Poetry115

Meryem Orakçı

Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi Kutlamaları (1932-1938)
Commemorating Atatürk's Arrival to Ankara (1932-1938)145

Gül Deniz Demirel Aydemir, Ayten Genç

İkinci/Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi Bağlamında Üstsöylem ve Akademik Dinleme İlişkisi
Relevance of Metadiscourse in Terms of Academic Listening in the Context of Teaching Turkish
as a Second/Foreign Language171

M. Bedreddin Şimşek

Bir Osmanlı Kentinde Mahremiyetin Sınırlarını Aramak: Ankara'da Mahalle, Sokak ve Evler
Üzerinden Bir Mahremiyet Okuması
The Boundaries of Privacy in an Ottoman City: A Reading on Privacy through the
Neighborhoods, Streets and Houses of Ankara199

İlhan Aslan

Ermeni Kaynaklarında İlhanlıların İslamlaşma Süreci
The Islamization Process of the Ilkhanids in Armenian Sources227

Eray Amasya, Derviş Ulaşan Eraslan

Bozkır Toplumlarında Toplumsal Tabakanın Göstergesi Olarak “Halka Avları”
“Encircling Hunts” as an Indicator of Social Layer in Steppe Societies241

Murat Alandağlı

Tahrir ve Avârız Kayıtlarına Göre Seyyid Gazi'nin Nüfus ve İskân Yapısı
Population and Settlement in Seyyid Gazi from the Tahrir to the Avarız Registers261

Onur Yıldız

Şah İsmail Döneminde Şii-imâmî Mezhebin Mahiyeti (1501-1524)
The Nature of the Shi'ite-Imamiyyah Sect in the Shah Ismail Era (1501-1524)293

Mihriban Aydın

Kari Çor Tegin Yazıtı İle İlgili Yapılan Çalışmalar Hakkında Bir Değerlendirme
An Evaluation of the Studies on the Qari Çor Tegin Inscription307

TANITMA VE DEĞERLENDİRMELER

Arif Akbaş

Krayushkin Nikita Romanovich ve Viktorovich Vladimir Orlov. (2021). *Arabesk ve Lale: Dini ve Kültürel Dinamikleriyle Arap-Osmanlı Dünyası* [*Arabeska i Tyul'pan: Arabo-Osmanskiy mir v religioznoy i kul'turnoy dinamike: (Kollektivnaya monografiya)*]329

Yayın İlkeleri337

Editorial Principles341

BAKÜ'NÜN KURTULUŞUYLA İLGİLİ İSTANBUL GAZETELERİNDE YAYIMLANAN ASPARAGAS BİR HABERİN DEĞERLENDİRİLMESİ*

*Gıyas ŞÜKÜROĞLU***

Öz: Bu makalenin araştırma konusu, İstanbul'un önde gelen gazetelerinin 14-15 Ağustos 1918 tarihlerindeki sayılarında yayımlanan Bakü'nün Bolşevik tahakkümünden kurtarıldığıyla ilgili bir haber ve aynı haber üzerine yapılan değerlendirmelerdir. Haberin nasıl ve hangi koşullarda ortaya çıktığı ve İstanbul gazetelerinin sayfalarına nasıl yansıdığı gibi hususlar, konunun araştırma problematiğini teşkil eder. Konuyla ilgili gazete haberleri, köşe yazıları ve birkaç arşiv belgesindeki kayıtların karşılaştırmalı yöntemle irdelenmesi sonucunda sorunun kaynağı tespit edilmiştir. Araştırma sonunda ulaşılan bilimsel bulgulara göre 13 Ağustos 1918'de İstanbul'a seyahat eden Kafkasyalı bir şahsa atfedilen sözler, İstanbul gazetelerinin sonraki günlük sayılarına müjdeli haber olarak yansımıştır. Askerî mekanizmanın iç haberleşmesinden sonra gazetelerdeki haberin 5 Ağustos 1918 tarihli ilk Bakü taarruzundan dolayı ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Taarruzun başarısız sonucu, İstanbul gazetelerinin sayfalarına zafer olarak yansımıştır. Bu yanlış, Kafkasya ile haberleşme olanaklarının zorluğu ve sınırlı oluşuyla doğrudan alakalı olmuştur. Günümüzde Bakü'nün 15 Eylül 1918'de kurtarıldığı çok iyi bilinen bir vakadır. Bu tarihten bir ay önce gazetelerde yayımlanan haberinin etkileri ve yankıları ise İstanbul kamuoyunun Bakü meselesine verdiği önemin ve şehrin kurtuluşunun sabırsızlıkla beklendiğinin açıkça göstergesidir.

Anahtar kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan Cumhuriyeti, Kafkas İslam Ordusu, Bakü Harekâtı, İstanbul gazeteleri.

Fake News Published in Istanbul Newspapers on the Liberation of Baku

Abstract: This article researches the leading Istanbul newspapers' publication of fake news and comments on the liberation of Baku from the Bolsheviks, dated August 14 and 15, 1918. The main focus of the paper is to decipher how these news came about and under which conditions; and the manner they were reflected on the Istanbul newspapers. Through a comparative analysis of press reports, columns, and records in various archival documents, we determined the source of the misunderstanding, narrowing it down to the words of a respected Caucasian who traveled to Istanbul on August 13, 1918. His testimony was reflected as good news in the next day's issues of Istanbul newspapers. Thus, based on the internal

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 12.12.2022 - 24.08.2023

Bu makale, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Yunus KOÇ danışmanlığında hazırlanan "Kafkas İslam Ordusu: Kuruluş, Teşkilatlanma ve Operasyonlar" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., E-posta: giyassukuroglu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0844-3490.

communications of the military apparatus, it was understood that the news published in the Istanbul newspapers were about the first attack on Baku on August 5, 1918. However, the failure of the attack was presented as a clear victory in the Istanbul newspapers. This mistake was directly related to the difficulty and limitations of communication with the Caucasus. Today, it is known that Baku was liberated on September 15, 1918. The impact and consequences of the newspaper report of August 14 and 15, 1918, show how important the Baku question was and how impatiently people waited for the liberation of the city.

Keywords: Caucasia, The Republic of Azerbaijan, The Caucasus-Islam Army, The Baku Operation, The Newspapers of Istanbul.

Giriş

İstanbul basınının *Sabah*, *Tanin*, *Vakit* gibi önde gelen gazetelerinin 14 Ağustos 1918'deki sayılarında Bakü'nün Bolşevik tahakkümünden kurtarıldığını özetleyen özel bir haber yayımlandı. Türk kamuoyunun derin ilgisini çeken bu haber, gazetelerin sonraki günlük sayılarında ayrıntılı şekilde irdelendi. İlk kutlama ve sevinç belirtilerinin ardından haberin doğruluğuyla ilgili kaygılar oluştu. Hükümet kurumlarının hiçbir resmî açıklamada bulunmadığı ortamda ortaya çıkan böyle bir haberin keyfiyetini irdeleyen çağdaş bir araştırmacı, Bakü harekâtından bahseden arşiv materyalleri ve ana kaynaklarda şehrin 14-15 Eylül 1918 tarih aralığındaki 36 saatlik çetin muharebelerden sonra kurtarıldığının yazılı olduğunu rahatlıkla görebilir (ATASE, BDH, no. 3822-H-1-1-16; TTK, KO, no. 1/67; *ATBD*, no. 148, belge no. 98:98-1, ss. 273-275; Rüştü, 1934, ss. 202-216; Süleyman İzzet, 1936, ss. 36-48). Operasyonun ayrıntılarını ele alan birçok çağdaş akademik araştırmanın ulaştığı bulgular da şehrin bahsedilen tarihte kurtarıldığını apaçık ortaya koyar (Yüceer, 1996, ss. 116-122; Süleymanov, 1999, ss. 336-356; Karaköse, 2012, ss. 222-229; Görürülmaz, 2015, ss. 317-343; Güler, 2021, ss. 200-205). Olayın vukua gelme tarihiyle ilgili bu kadar kesin bilgi ortada iken İstanbul gazetelerinin bir ay önceki sayılarında yayımlanan haberin kaynağı, her halükârda merak uyandırır. Gerçek olmadığı sonradan anlaşılan bu haberin İstanbul basınında kendine yer bulabilme meselesi de ayrıca düşündürücüdür. Tarihi olaylara meraklı okurların aklını kolaylıkla karıştıran böylesine bir mesele, araştırma konusuyla ilgili önemli bir sorunun varlığına işaret eder. Doğru olmadığı sonradan anlaşılan haberin içeriği ve içyüzü ile yüzyıl öncesinin İstanbul basınının sayfalarında kendine yer bulabilmesinin arkasındaki etkenler, bu makalenin başlıca araştırma problematiğini teşkil eder. Bu çalışmada ele alınan materyal, dolayısıyla da araştırmanın başlıca kaynak malzemesi genellikle 14-15 Ağustos 1918 tarihlerinde İstanbul basınının *Ati*, *Haftalık Gazete*, *İkdam*, *Sabah*, *Tanin*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Vakit* ve benzeri gazetelerin sayfalarında neşredilen haberler ve köşe yazılarıdır. Konunun kaynak envanterinin bahsi açılmışken, 1918-1920 seneleri arasında 23 ay kadar politik ömrü olan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yılı dolayısıyla yayımlanan bir kitapta söz konusu materyalin transkripsiyonunun yayımlandığı

da ifade edilmelidir (*Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında*, 2018, no. 243-248, 250-251, 253, 255, ss. 235-245, 252-254). Odaklanılan dönemin İstanbul basınında Azerbaycan Cumhuriyeti ile ilgili haberler ve köşe yazılarının derlemesinden ibaret olan bu eserde, yayın kategorisi farklılığı dolayısıyla söz konusu haberin keyfiyetinin irdelenmesi beklenemez. Sözün özü, konunun kaynak envanteri bilinmekle birlikte mevcut malzemeyi değerlendirmeye tabi tutan ve yanlış enformasyon içeren haberin ortaya çıkma koşullarını ortaya koyan akademik bir araştırmaya ihtiyaç vardır. Bu bağlamda olmamış bir vakanın olmuş gibi gösterilerek en azından bir ay önceden haberleştirilmesi veyahut da yeterli düzeyde teyit edilmeden yayımlanan haberin içeriğinin ve kaynağının irdelenmesiyle işe başlanabilir.

Haberin İçeriği ve Kaynağı

13 Ağustos 1918'de resmî görüşmeler yapmak üzere Gülnihal vapuruyla İstanbul'a ulaşan Kafkasya Heyeti üyelerinden bir şahsın muhabirlerden biriyle sohbetinde Bakü cephesinde meydana gelen olaylarla ilgili sarf ettiği sözler, sonraki günün İstanbul gazetelerinin sayfalarına müjdeli haber olarak yansıdı. *Sabah* ve *Vakit* örneğinde birçok gazetede yayımlanan mevzubahis haberin İttihat ve Terakki Fırkası'na yakınlığıyla bilinen *Tanin* gazetesinin üçüncü sayfasına yansıma biçimi şöyleydi:

En nihayet Bolşeviklerin Bakü'de gösterdikleri munidane mukavemetin hakkından geldik. Askerlerimiz Bakü'yü Ağustos'un beşinde zapt etmişlerdir. Bolşevikler suret-i katiyede mağlup edilmişler ve takriben üç bin kadar zayıt vermişlerdir. Payitahtımızın keyfiyet-i istirdadından kalbimizde hissettiğimiz sürur ve memnuniyet, Bakü'yü sapsağlam almış olmamızla tezauf ediyor. Kuva-yı askeriyemiz Bakü'yü daha evvel zapt edebilirdi. Fakat Kumandanlık cepheden muharebeye girişmekle şehrin Bolşeviklerin mezalim ve tecavüzatından müteessir olacağından korkuyordu. Bundan başka Kumandanlık şimal-i garbide kâin Şamahı'da ve cenupta kâin Salyan'dan şehri ihata etmek istiyordu. Bakü ile ordumuzun iki cenahı arasında kanlı müsademat vuku bulmuş ve bu müsademat neticesinde askerlerimiz Bakü'ye girmiştir. Askerlerimizin ileri yürüyüşü o kadar seri olmuştur ki Bolşevikler Bakü'de haşarat ika edememişlerdir. Bakü'de sükûn ve asayiş iade edilmiştir. Hükümetimizin merkezi derhal Bakü'ye naklolunacaktır (*Tanin*, no. 3475, s. 3).

Tanin'den alıntıladığımız haberin kısmen değişiklik arz eden içeriği, *Sabah* ve *Zaman* gazetelerinin de aynı günkü sayılarında yayımlandı (*Sabah*, no. 10324, s. 1; *Zaman*, no. 130, s. 1). Aynı kaynağa dayalı olarak haber üreten *Haftalık Gazete* ve *Vakit* gazetesi ise Bakü'nün 4 Ağustos 1918'de kurtarıldığını yazmaktaydı (*Haftalık Gazete*, no. 8, s. 6; *Vakit*, no. 294, s. 1). Yayımladığı habere "... şehrin neft kuyuları olan yerlere birdenbire girilerek yangın zuhuruna ve tahribata asla meydan verilmeden zapt edilmiştir..." notunu düşen *Vakit*, ek bilgi olarak,

kurtarma operasyonunda Azerbaycan ordusunun 500 askerinin şehit olduğu ve yaralandığını bildirmektedir (*Vakit*, no. 294, s. 1).

Mevzubahis haberi basına aktaran şahsın kimliği belirsizdi ve haberin yayımlandığı gazetelerin hiçbirinde şahsın adı açık şekilde yazılı değildi. *Tanin*'in haberinin dibace kısmında 13 Ağustos 1918'de Gülnihal vapuruyla Kafkasya'dan birçok zevatın İstanbul'a geldiği belirtilmekteydi (*Tanin*, no. 3475, s. 1). Nuri Paşa'nın siyasi müşaviri sıfatıyla bir süreden beri Kafkasya'da bulunan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi başyazarı Ahmet Ağaoğlu da aynı gün aynı vapurla İstanbul'a gelenler arasındaydı¹. İstanbul'a ayak bastığı gün (13 Ağustos 1918) *Vakit* gazetesi muhabirinin sorularını yanıtlayan Ağaoğlu'nun 14 Ağustos 1918'de yayımlanan röportajında, oldukça manidar biçimde İstanbul kamuoyunda yankılanan haberin ayrıntılarından hiç bahsedilmedi (*Vakit*, no. 294, s. 1-2). Söz konusu habere 14 Ağustos 1918'deki sayısının ilk sayfasında yer veren başka bir gazetenin editör notunda ise "... Bakü'nün Azerbaycan kıtaatı tarafından zapt edildiği haberi henüz katiyet kesp etmemiştir... Şehrin her taraftan muhasara edilmiş olduğu muhakkak bulunduğundan Bolşevik ve Ermenilerin bugün, yarın Azerbaycan'ın merkezinden tardı haber-i katîsinin vüruduna intizar olunabilir." şeklinde beklenmesi gerektiğini tavsiye eden yorumu bulunmaktaydı (*Zaman*, no. 130, s. 1). Millî Ajans muhabirinin 15 Ağustos 1918'de Batum'dan çektiği "Bakü'nün işgali hakkında deveran eden şayiât henüz resmen tahakkuk etmemiştir." içerikli telgrafı da ihtiyata riayet koşulunun elzem olduğuna işaret etmekteydi (*İkdam*, no. 7727, s. 1; *Sabah*, no. 10325, s. 2; *Tanin*, no. 3476, s. 4).

İstanbul gazetelerinin 14-15 Ağustos 1918'deki sayılarında yayımlanan haber, ifade edilenlerden görüldüğü üzere, çelişkili bilgiler barındırmaktaydı. İki gün boyunca İstanbul kamuoyunun gündemini meşgul eden bu kadar önemli bir haberin mutlaka bir kaynağı olmalıydı. Aslına bakılırsa, sorunun çözümü, haberin içeriğinde saklıydı. Şehrin kurtuluş tarihi olarak belirtilen 4 Ağustos veya 5 Ağustos 1918 tarihlerinde Bakü muharebe cephesinde meydana gelen olaylar, İstanbul'daki sorun yumağının çözümüne anahtar olabilirdi. Bahsedilen vakanın

¹ Ekim İhtilali'nden sonraki süreçte Osmanlı Devleti ile Güney Kafkasya arasındaki ilişkileri düzenleyen Batum Konferansı sırasında Enver Paşa'nın direktifiyle Ahmet Ağaoğlu ve Kafkasyalı hemşerisi Ali Hüseyinzade, Osmanlı Heyeti'nin siyasi müşaviri olarak Batum'a gittiler (*Atı*, no. 130, s. 1; *İkdam*, no. 7633, s. 2; *Sabah*, no. 10231, s. 2; *Tanin*, no. 3381, s. 4). Konferansın sona ermesinden sonra Nuri Paşa'nın siyasi müşaviri vasfıyla Gence'ye izam olundular (BOA, A.VRK, no. 820/49). Önemli bir iş dolayısıyla Ali Hüseyinzade'nin daha erken tarihte İstanbul'a dönmesi icap etti (*Vakit*, no. 294, s. 2). Özel görevi gereğince Azerbaycan'da bulunduğu günlerde İstanbul'un Fatih semtinde çıkan bir yangında Ahmet Ağaoğlu'nun Molla Gürani'deki evi yandığından aile efradı çok zor durumda kaldı. Bu yüzden Ahmet Ağaoğlu da mevzubahis tarihte Kafkasya'dan İstanbul'a döndü (Ağaoğlu, 2013, ss. 52, 57).

vukua geldiği tarih olarak ifade edilen hafta içerisinde Kafkas İslam Ordusu'nun muharip unsurları, muharebe cephesindeki hızlı ilerleyişle Bakü banliyölerine kadar ulaşmıştı. Bakü'nün lokalize olduğu gerdanın üzerinde bulunduğu sivri kartal burnuna benzeyen Abşeron Yarımadası'nın Kobu, Hırdalan köyleri ve Sumkayıt İstasyonu üzerinde fiilî kontrol sağlanmıştı. Bundan sonraki birkaç gün içerisinde Bakü'nün her an ele geçirilmesi mümkündü. Ordunun kuzey ve güney gruplarına bağlı bütün muharip unsurların muharebe cephesine ulaşmasından sonra, 5 Ağustos 1918 günü şehrin batısındaki denize yakın Kurt Kapısı denilen mıntıkada taarruza geçildi. Konuyla ilgili genel literatürde “Birinci Bakü Taarruzu” olarak karakterize edilen bu ilk denemede yanlış taktik ve organizasyon yetersizliği yüzünden belirlenen hedefe ulaşamadı². Bu başarısız taarruzla ilgili gelişigüzel fısıltılar, öyle gözükmektedir ki, içeriği yeterli düzeyde araştırılmadan İstanbul gazetelerinin 14-15 Ağustos 1918'deki sayılarına müjdeli haber olarak yansdı.

Başarısız taarruzun gazetelerin 10 gün sonraki sayılarına zafer olarak yansması, üzerinde ayrıca durulması gereken manidar bir vakadır. Söz konusu durumun özel nedenleri olduğu muhakkaktır. Öncelikle sözü edilen dönemin İstanbul gazetelerinin yurtdışında neredeyse hiç özel muhabiri yoktu. Millî Ajans'ın birkaç yabancı ülkedeki muhabirlerinin çektikleri telgraflar, İstanbul gazetelerinin sayfalarına genellikle olduğu şekliyle yansımaktaydı. Bazen yurtdışında yayımlanan gazetelerden İstanbul gazetelerinin idarehanelerine ulaşan nüshalarındaki haberlerin çevirileri yapılarak yayımlanmaktaydı. Bazen de bir vesile ile İstanbul'a seyahat eden yabancı bir şahsın anlattıkları, 14 Ağustos vakasında olduğu gibi, doğrulanma gereksinimi duyulmadan gazetelerin sayfalarına özel haber olabilirdi. Söz konusu haberle ilgili resmî makamların herhangi bir açıklamada bulunmamasının durumu fazlaca karmaşık hale getirdiği de aşikârdır. Aslında bahse konu haberin doğrudan muhatabı mevkiindeki Harbiye Nezaretinin de birinci taarruzun ayrıntılarıyla ilgili çok fazla malumatı yoktu. 6 Ağustos 1918'de alınan bir telgrafnamede Nuri'nin taarruzunda muvaffak olamayarak Bilacari İstasyonu'nun batısına çekildiği bildirilmekteydi (TTK, KO, no. 12/133). Sonraki günlerde İstanbul mahfillerine ulaşan bilgiler ise oldukça kısıtlıydı. Başkomutanlık Vekâleti ile Kafkas İslam Ordusu Komutanlığının arasındaki iletişimi sağlamakla mükellef olan Üçüncü Ordu Komutanlığına Nuri Paşa'nın 8 Ağustos 1918'de gönderdiği bilgilendirmede, 5 Ağustos 1918'deki taarruzu durdurmaya muvaffak olan muarız tarafın karşı taarruza kalktığı, topçu cephanesinin bitmesi yüzünden piyadenin himaye edilemediği ve kıtaatın Bakü'nün 4 kilometre batısındaki Puta-Hırdalan

² 5 Ağustos 1918'deki taarruzun ayrıntılarıyla ilgili bilgi için bk. Rüştü, 1934, ss. 139-144; Yüceer, 1996, ss. 104-106; Süleymanov, 1999, ss. 275-281; Arslan, 2010, ss. 108-116; Karaköse, 2012, ss. 201-207; Görürlymaz, 2015, ss. 275-279.

Demiryolu'nun gerisine alındığı ifade edilmekteydi (ATASE, BDH, no. 3819-6-69-2; ATASE, BDH, no. 3829-45-4; Rüşti, 1934, s. 149).

Üçüncü Ordu Komutanı Mehmet Esat Paşa, Nuri Paşa'nın bahse konu telgrafındaki bilgileri aynı gün içerisinde olduğu şekliyle Enver Paşa'ya ilettiler. Ancak sonraki günlerde Kafkasya'daki Alman Askerî Heyeti Komutanı Tuğgeneral Friedrich Kress von Kressenstein'in Bakü'nün ele geçirildiği hususunda Almanya Genel Karargâhı'na bilgilendirmesi ve Tiflis'teki Avusturya delegesinin Türk kıtaatının eline geçen Bakü'ye gitmek üzere yola çıktığı hususundaki telgrafi, Enver Paşa'yı fazlaca kuşkulandırdı³. Bu nedenle 12 Ağustos 1918'de Mehmet Esat Paşa'ya çektiği şifreli telgrafında mevcut durumun Nuri Paşa katında tashih edilmesinden sonra kendisinin acilen bilgilendirilmesini talep etti (TTK, KO, no. 12/133). Bu talebi 16 Ağustos 1918'de yanıtlayan Mehmet Esat Paşa, Nuri Paşa'nın ilk taarruzla ilgili gönderdiği iki telgrafnamesindeki kayıtlara göre durumda pek bir değişiklik vukua gelmediğini ve taarruz esnasında karşı taraftan bir zırhlı treninin ganimet olarak ele geçirildiğini bildirdi. Bakü'nün kurtarılmasıyla ilgili İstanbul gazetelerinde dolaşan şayia, Mehmet Esat Paşa'ya göre, Ağustos'un ilk günlerindeki başarılı taarruz ile şehrin iki kilometre kadar yakınlarına ulaşılmasından kaynaklanmış olabilirdi. İlk taarruzun dış dünyaya yansımaları öylesine güçlüydü ki Tiflis'teki Gürcü gazeteleri bile taarruzun sonucunu araştırma zahmetine katlanmadan Bakü'nün alındığını önemli bir haber olarak sayfalarına taşımışlardı. Hatanın anlaşılmasından sonra ise tekzip metni yayımlamak zorunda kalmışlardı (TTK, KO, no. 12/129). *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi başyazarı Ahmet Ağaoğlu da Kafkasya'daki en son izlenimlerini okurlarıyla paylaştığı "Kızıl Elma'ya Doğru" başlıklı yazılar serisinin 17 Ağustos 1918'deki dördüncü makalesinin satır aralarında söz konusu haberin ortaya çıkma şeklinin izahını verdi. Bu izahatında Gence'den ayrılışı sırasında Azerbaycan kıtaatının Bakü'ye egemen sirtları ele geçirdiğini ve Tiflis'e ulaştığı vakit Alman Askerî Heyeti Komutanı Kress Paşa'nın Gürcü gazetelerinde yayımlanan resmî tebliğinden Bakü'nün kurtarıldığının öğrenildiğini beyan etti (*Tercüman-ı Hakikat*, no. 13455, s. 1). Bu açıklama ve benzeri diğer kayıtlar, Ahmet Ağaoğlu ve onunla seyahat eden şahısların İstanbul gazetelerinde yayımlanan haberin kaynağı oldukları düşüncesini güçlendirmektedir⁴. Netice

³ İstanbul Konferansı'na memur Azerbaycan Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'nin 10 Ağustos 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye gönderdiği raporunun satır aralarında, Türklerin Bakü'ye girdiklerini Kress Paşa'nın Almanya Genel Karargâhı'na bildirdiği haberini Enver Paşa'dan duyduğunu belirtir. Bunun devamında da aynı meseleyle ilgili Nuri Paşa'dan sarıh bir haber alınmadığını ifade eder ve ayrıntılı haber gönderilmesini talep eder (BCA, no. 930-1-0-0-1-17-1, v. 53; İmanov, 2006, belge no. 3, s. 88).

⁴ Mehmet Emin Resulzade'nin 2 Eylül 1918'de Mehmet Hasan Hacinski'ye gönderdiği 36 numaralı raporunda söz konusu meseleyle ilgili notu şöyledir: "... Ahmet Bey ve

itibariyle asparagas olduğu anlaşılan haberdan kaynaklanan karmaşık bulmacanın ifade edildiği üzere açıklığa kavuşması, hiç kuşkusuz, olumlu bir gelişmeydi. Gazetelerin son iki günlük sayılarında bahse konu haber üzerine yayımlanan jeopolitik değerlendirmeler ise fazlasıyla rasyoneldi.

Haber Üzerine Yorumlar

Doğru olmayan enformasyonun matbuatta haberleştirilmesinin ardından İstanbul'un önde gelen gazetelerinin sayfalarında hayalî kurgulara dayalı birçok yorum ve analiz yayımlandı. Bu konuda öncü olan *Sabah* gazetesinin 14 Ağustos 1918'deki sayısında "Bakü'nün İstirdadı" adıyla yayımlanan köşe yazısında Bakü'nün jeopolitik konumu, ekonomik ve askerî potansiyeli ele alındı. Şehrin alınmasının her açıdan önem arz ettiğinin ifade edildiği yazıda, askerî açının özellikle önemli olduğu vurgulandı. Azerbaycan kıtaatının Bakü şehrinin ele geçirmesinin Mart ayından beri İran'ın kuzeyine yığınak yapan İngilizlerin muharebe sahnesine girişlerini engellediği ifade edildi. Bakü'nün kurtarılmasının İngilizlerin genişlemeci siyasetine indirilen ağır bir darbe olduğunun ifade edildiği makalede, "... İngilizler, hiç şüphesiz, Bakü'nün istirdadını büyük bir meraretle karşılayacaklar..." şeklinde genel bir değerlendirme yapıldı (*Sabah*, no. 10324, s. 1). Ancak Bakü muharebe cephesindeki gerçek durum, köşe yazısında ifade edilenlerin tam aksineydi. Daha önce bahsedildiği üzere, Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının Bakü'nün batısındaki dış mahallelere ulaşması nedeniyle siyaset sahnesi, tebeddülata uğramış ve 31 Temmuz 1918 tarihi itibariyle Bolşevik Rusya'nın Kafkasya Fevkalade Komiseri Stepan Şaumyan'ın başında bulunduğu Halk Komiserleri Sovyeti Hükümeti yönetimden çekilmişti. Otorite boşluğunun vukua geldiği yeni konjonktürde ipleri ele alan İngiliz Konsolosu Aeneas Ranald MacDonell'in özel gayretleriyle Bakü'deki Sağ Sosyalist İhtilalciler, Taşnaklar, Menşevikler ve Bahriyelilerin katılımıyla Merkezi Hazar Diktatörlüğü Hükümeti kurulmuştu (1 Ağustos 1918). Müteakip 45 gün boyunca Bakü'nün yönetimini üstlenen bu hükümetin ilk icraatı ise aylardan beri Hemedan-Kazvin hattında mekik dokuyan Tümgeneral Lionel Dunsterville komutasındaki İngiliz kıtaatını Bakü'ye davet etmek oldu. Söz konusu davete hemen icabet eden İngiliz Komutanlığı da Ağustos ayının ilk haftasından itibaren Bakü muharebe cephesine asker sevk etti ve sonraki 40 gün boyunca şehrin savunulmasında aktif rol üstlendi (Dunsterville, 2016, ss. 199-214; Donohoe, 2016, s. 171).

Bakü'deki gelişmelerden habersiz olan İstanbul gazetelerinin sayfalarındaki zafer temalı yorumların diğer boyutunu ekonomi faktörü oluşturmaktaydı. Büyük harp senelerinde uluslararası piyasalarda özellikle aranan meta olan petrolden Bakü'de bol miktarda mevcuttu. *Sabah* gazetesinin 14 Ağustos 1918'deki sayısında

onunla gelenler burada Bakü'nün alındığına dair her tarafı sevindirici bir haber getirdiler..." (BCA, no. 930-1-0-0-1-17-1, v. 29; İmanov, 2006, belge no. 5, s. 95).

yayımlanan analizin ekonomik kısmında ifade edildiği üzere, "... Bakü'nün petrol ve petrol madenleri, bütün cihan piyasasının en zengin menabi-i servetinden birini teşkil ediyor. Kafkasya, Çarlığın kanlı çizmesi altında inlediği o karanlık devirlerde servet ve refahını hep bu madenlere medyun bulunuyor ve dünyanın her cihetinden Kafkasya'ya doğru akan altın külçelerinin mihver-i incizâbını hep bu madenler teşkil ediyordu..." (*Sabah*, no. 10324, s. 1). *Sabah*'ta yayımlanan köşe yazısında anlatılanların gerçek hayatta karşılığı vardı. 1872'de iltizam sisteminin kaldırılmasından sonra manüel aşamadan fabrika üretimi aşamasına geçen Bakü petrol sektörü, sonraki 30 sene boyunca sürekli olarak gelişim kaydederek, dünyanın en önemli üretim merkezlerinden biri haline gelmişti⁵. Parasal değeri tahmin edilemeyecek kadar fazla olan bu servet membalarına sahip olan hükümetin ekonomik geleceğini de güvence altına alacağına hiç kuşku yoktu. Payitaht olarak ilan ettiği şehri kontrolü altına alan Azerbaycan Hükümeti'nin de ekonomik ve ticari istiklalini elde ettiği rahatlıkla söylenebilirdi. Bu kutlu yolda Azerbaycan Türklerinin en önemli destekçisi ise Osmanlı Türkleri idi. *Sabah* gazetesindeki köşe yazısında beyan edildiği üzere, "... Osmanlı Türkleri Azerbaycan Türklerinin refah ve saadeti kendi refah ve saadetleri demek olduğunu pekâlâ biliyorlar... Azerbaycanlılar da büyük kardeşleri olan Osmanlıların her hususta kendilerine zahir ve destgîr olacaklarından emin olabilirler..." (*Sabah*, no. 10324, s. 1). Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı entelektüel muhitinde tartışmaya açılan "Tahlis-i Etrâk" teorisinin⁶ belirgin tezahürü olan bu köşe yazısı aynen şu cümle ile sona ermekteydi: "... Osmanlı Millet ve Hükümeti bu yeni dindaş ve ırktaş hükümete dest-i muavenet ve müzaheretini uzatmakla tarihin kendisini ifaya memur eylediği en mukaddes tarihi vazifelerinden birini yapmış olduğuna kanidir." (*Sabah*, no. 10324, s. 1).

Bahsedilen teorinin somut belirtilerini, Ahmet Emin Yalman'ın imtiyaz sahibi ve başyazarı olduğu *Vakit* gazetesinin 15 Ağustos 1918'deki sayısındaki siyasiyat köşesinde yayımladığı analizinde açıkça görmek mümkündür. Yüz senelik Çarlık hegemonyasından sonra ayağa kalkan, millî ve düzenli teşkilatını kuran Azerbaycan Türklerinin Bakü üzerine yürümesi, Ahmet Emin'e göre, komşu ve ırktaş bir memleketin varoluşsal yeteneğinin çok önemli bir kanıtıydı. Bu açıdan bakılınca, Türk kamuoyunun Bakü önlerinde kazanılan zafere sevinmesi, fütuhâtçı bir emel olmaktan ziyade mevcut sınırlar ötesindeki ırktaşların

⁵ Kurtuluş tarihine kadar geçen sürede Bakü'deki petrol üretimiyle ilgili bilgi için bk. Karagür, 2007, ss. 15-45; Kurban, 2013, ss. 149-196; Muradaliyeva, 2017, ss. 11-75.

⁶ Türk İredantizmi olarak bilinen "Tahlis-i Etrâk" teorisinin fikir babası, "Tekin Alp" müstear ismiyle bilinen Moiz Kohen'dir. 1914 senesinde *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* ismiyle yayımladığı teorik risalesinde "Tevhid-i Etrâk" teorisinin gerçekleşme olasılığının olmadığı uluslararası konjonktürde Türkler için en uygun millî mefkûrenin "Tahlis-i Etrâk" teorisi olduğunu, Kafkasya ve İran Türklerinin öncelikle kurtarılması gerektiğini ileri sürmüştür (Kohen, 1330/1914, ss. 26-46).

varoluşsal yeteneğe sahip millî bir hükümet kurmalarına karşı duyulan bir gurur hissiydi. Bu vaka karşısında duyduğu sevinç hissini ve daha fazlasını Ahmet Emin, şöyle ifade etmekteydi:

... Harpten evvel biz kendimizi dünya yüzünde pek yalnız görüyorduk. Filhakika Rusya'da gizliden gizliye bizim meserret ve kederimize iştirak eden dindaşlarımız ve ırktaşlarımız vardı. Fakat Rus istibdadı kendilerini hem susturuyor hem de büsbütün Ruslaştırmaya çalışıyordu. Şimdi bizim hududumuz civarında yeni yeni Türk Hükümetleri peyda oluyor. Biz nasıl bu hükümetler için tabii bir dost ve bir istinatgâh isek, onlar da bizim için maddî ve manevî bir istinatgâhtır. Kendimizi artık dünya yüzünde yalnız görmeyecek, aynı gayeleri takip eden yoldaşlara malik bulunduğumuzu bileceğiz. Yoldaşlarımızın menfaatleri, nasıl bizim dâhilen kuvvet bulmamızı ve İslam dininin ve Türk harsının kuvvetli bir merkezi halini almasını icap ettiriyorsa, bizim menfaatimiz de yeni Türk Hükümetlerinin kendi hususi ihtiyaçlarının icap ettirdiği surette kuvvet bulmasında ve inkişafa mazhar olmasındadır. Bu müşterek ve sıkı menfaatlere nazaran iki taraf birbirine bittabi elinden gelen muaveneti esirgemeyecektir... (*Vakit*, no. 295, s. 1).

Nüfusunun çoğunluğu Türklerden ibaret olan ve ekonomik sirkülasyonunun mühim bir kısmını Türklerin döndürdüğü Bakü şehrinin Azerbaycan Hükümeti'nin kontrolü dışında kalması, Ahmet Emin'e göre yeni hükümetin siyasal istikbali açısından tehlikeli olabilirdi. Hazar Denizi kıyısındaki Bakü gibi önemli bir liman kenti aracılığıyla ticaret hayatına katılmayan ve petrol kaynaklarına sahip olamayan bir Azerbaycan'ın ekonomik olarak gelişme ve ilerleme olasılığı sınırlı ve kısıtlıydı. Osmanlı Hükümeti ile Azerbaycan Hükümeti arasında oluşan dostluk, kardeşlik ve ortak çıkarların ekonomik alana yansımaları da mevzubahisti. Her iki hükümet arasındaki yakınlığın İttifak Devletlerine de çokça yararı olabilirdi. "... Azerbaycan ve civarına giden bir tek doğru yol vardır, o da bizim arazimizden ve bizim sularımızdan geçer..." cümleleriyle Osmanlı cenahının bakışını ortaya koyan Ahmet Emin, söz konusu yol haricinde başkaca yollar arayışında bulunanların hüsrana uğrayacaklarını beyan etmekteydi (*Vakit*, no. 295, s. 1). Azerbaycan ile Osmanlı çıkarlarını gözetmeyen Kafkasya siyasetinin rasyonel temellerden uzak olduğu da üzerinde düşünülmesi gereken başka bir meseleydi⁷. Kafkasya'da kurulan yeni

⁷ Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü harekâtını engellemeye çalıştı. Almanya İmparatorluğu Genelkurmay Başkanı Paul von Hindenburg, Kafkasya'daki Türk kıtaatının geri alınması için Başkumandan Vekili Enver Paşa üzerinde çokça baskı kurdu (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 3, s. 1). Enver Paşa'nın söz konusu baskıyı değişik manevralarla savuşturması üzerine Almanya İmparatorluğu Genelkurmay Başkan Yardımcısı Erich Ludendorff, Osmanlı Ordusu'nda hizmet eden Alman subayları ve askerlerini geri çekmekle tehdit etti (BOA, HR.SYS, no. 2373/1, v. 22, s. 1). Baskı ve

hükümetlerin politik varlığını hesaba katmak zorunda olan Müttefik Devletler, Ahmet Emin'in kanaatince, ekonomik menfaatler hususunda birbirlerine rakip olmayı bırakmalı ve bütün tarafların çıkarlarını gözeten ortak bir siyaset yürütmeliydiler (*Vakit*, no. 295, s. 1).

İstanbul basınının öncü gazetelerinden *Ati*'nin 15 Ağustos 1918'deki sayısında Oğuzoğlu imzasıyla yayımlanan köşe yazısına ise romantik hava egemendi. *Ati* yazarının makalesinde rüzgârların dövdüğü bir yer olduğuna vurgu yapılan Bakü, ufkunda daima İstanbul'a benzer biçimde poyraz ve lodosun estiği zengin bir belde olarak betimlenmekteydi⁸. İhtilallerden sonra ortaya çıkan kaotik ortamda Stepan Şaumyan'ın başında bulunduğu Bolşevikler, Malakanlar, Ermeniler ve diğer fraksiyonların yıkıcı faaliyetlerinin odağı haline gelen Bakü'nün Nuri Paşa komutasındaki askerlerin 30 derece üstündeki sıcaklıkta yaptıkları operasyonla özgürleştirilmesinden kıvanç duyan Oğuzoğlu, bu zaferin Kafkasya'daki ve Hazar Denizi kıyılarındaki Türkler ile diğer Müslüman milletlere abıhayat olacağı kanaatindeydi. Toprak defnesi olarak görülen petrol madenlerinin gerçek sahiplerine iade edildiğini düşünen Oğuzoğlu, Bolşevizm'in de Bakü topraklarından tamamen def edildiğini ileri sürmekteydi (*Ati*, no. 224, s. 1). Oğuzoğlu'nun romantik eğilimler içeren köşe yazısındaki tek gerçeklik, Bolşevizm'in 31 Temmuz 1918 tarihi itibarıyla Bakü muharebe cephesinden süpürülmüş olmasıydı. Bundan sonraki günlerde hızlıca toparlanan ihtilalci örgütlerin sağ fraksiyonlarının oluşturduğu Diktatörlük kuvvetleri ise Kafkas İslam Ordusu muharip unsurlarının birinci taarruzunu geri püskürtebilmişti (5 Ağustos 1918). İstanbul basınına 10 gün sonra zafer olarak yansıyan romantik hava ise Millî Ajans'ın Batum'daki özel muhabirinin çektiği tek cümlelik telgrafnamenin gazetelerin 15 Ağustos 1918'deki sayılarında yayınlanmasıyla tamamen sona erdi. İngilizlerin muharebe cephesine kuvvet sevk etmesinden dolayı Türk kamuoyunun Bakü'nün gerçek kurtuluşunu kutlaması ise bir ay kadar ertelenmiş oldu.

tehditlerin işe yaramadığı ortamda Bolşeviklerle anlaşma siyaseti benimseyen Almanya, Brest-Litovsk Muahedenamesine zeyil olarak 27 Ağustos 1918'de Berlin'de akdedilen Sovyet-Alman Mukavelenamesi'nin 14. maddesine dayanarak Bakü şehrini kâğıt üzerinde Sovyet Rusya'ya bırakmayı kabul etti (*Vakit*, no. 325, s. 1). Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu askerlerinin süngüsü ile 15 Eylül 1918'de kurtarılması, Osmanlı Devleti ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hesaba katılmadığı bütün planları ve hayali anlaşmaları geçersiz kıldı.

⁸ Popüler kültürde "rüzgârlar şehri" olarak bilinen Bakü'nün üzerinde lokalize olduğu Abşeron Yarımadası'nda yılın bütün mevsimlerinde şiddetli rüzgârlar eser. Güneyden esen rüzgâra "gilavar", kuzeyden esen rüzgâra ise "hazri" denilir.

Sonuç

Bakü'nün 15 Eylül 1918'deki kurtuluş tarihinden bir ay önce İstanbul gazetelerinde yayımlanan özel haberin üretilme biçimi, içeriği ve haberle ilgili yapılan yorumlar hususunda ulaşılan bulgular şöyle sıralanabilir: Söz konusu haberin masabaşında üretildiği ve doğruluğunun resmî kurumlar katında yeterli düzeyde teyit edilmeden yayımlandığı aşikârdır. Savaş senelerinde yurt dışı haber kaynakları oldukça sınırlı olan İstanbul gazetelerinin eldeki kıt imkânları maksimum düzeyde değerlendirerek haber üretme kaygısı, bahsedilen türden bir haberin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başkenti ziyaret eden yabancılardan alınan bilgilerin kullanılarak haber üretilmesinin genel eğilim olduğu ortamda, kaynağı Kafkasyalı bir şahıs olan bu haber de İstanbul'un saygın gazetelerinde kendine rahatlıkla yer bulabilmiştir. Haberin üretilme biçimi, asparagas olmakla birlikte okurlarını manipüle ederek kamuoyu oluşturma, müttefik veya muhasım devletlere karşı propaganda yayma amaçlı olmadığı gayet açıktır. Çünkü 5 Ağustos 1918'de yapılan Birinci Bakü Taarruzu'nun başarısız sonucu, muhabere olanaklarının kısıtlı olduğu ortamda İstanbul gazetelerinin 10 gün sonraki sayılarına büyük bir zafer olarak yansımıştır. Kafkasya'daki Alman Askerî Heyeti'nin taarruzun sonuçlarıyla ilgili yanlış beyanda bulunması ve Tiflis'teki Gürcü gazetelerinin yayımladığı asılsız haberleri Osmanlı Devleti'nin başkentine taşıyan Kafkasya Heyeti üyelerinin üstünkörü bilgilendirmeleri, İstanbul gazetelerinin yanlışlığa düşmesine neden olmuştur. Haberin içeriği bir hayli kurmacadır ve gerçeklerle örtüşmeyen enformasyona yer verilmiştir. Özellikle iki cepheden taarruza kalkışan Azerbaycan kıtaatının Bakü'yü özgürleştirilmesi ve Bakü petrol kaynaklarının hasarsız olarak kurtarılması gibi hususlara içerikte yer verilmesi, Türk askerinin Kafkasya'da ilerlemesine muhalefet eden müttefik Almanya'nın yatıştırılmasını amaçlayan proaktif söylemler olarak görülebilir. Sonraki günlerde yanlış olduğu anlaşılan haber üzerine İstanbul gazetelerinde yapılan yorumlar ise bir hayli rasyonel ve tutarlıdır. Bakü'nün gerçek kurtuluş tarihinden sonra bile aktüelliğini koruyan bu kabil değerlendirmelerde Azerbaycan Cumhuriyeti ve Osmanlı Devleti'nin ortak çıkarlarının maksimum düzeyde gözetilmesinin gerekli olduğu ve müttefik devletlerin söz konusu hassasiyetlere uygun siyaset izlemesi gerektiği ifade edilmiştir.

Kaynakça

1. Arşiv Belgeleri

1.1. BOA (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi)

A.VRK (Sadaret Evrak Kalemi), no. 820/49. Kafkas İslam Ordusu Siyasi Müşavirleri Ali Hüseyinzade ve Ahmet Ağaoğlu'nun Büyük Rütbeden Nişan ile Taltifleri Hakkında Enver Paşa'nın Maruzatı, 26 Ağustos 1334/26 Ağustos 1918.

HR.SYS (Hariciye Nezareti Siyasi Evrak Kısmı), no. 2373/1, v. 3, s. 1-2. General-Feldmareşal Paul von Hindenburg'un General Hans von Seeckt'e 32418 Numaralı Telgrafı, 10 Haziran 1334/10 Haziran 1918.

HR.SYS, no. 2373/1, v. 22, s. 1-4. Berlin Sefiri İbrahim Hakkı Paşa'dan Varid Olan 421 Numaralı Telgrafnamenin Halli, 1 Temmuz 1334/1 Temmuz 1918.

1.2. BCA (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi)

BCA, no. 930-1-0-0-1-17-1, v. 28-36. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Hükümeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye 36 Numaralı Rapor, 2 Eylül 1334/2 Eylül 1918.

BCA, no. 930-1-0-0-1-17-1, v. 52-54. İstanbul Konferansı'na Memur Azerbaycan Hükümeti Murahhas Heyeti Reisi Mehmet Emin Resulzade'den Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacinski'ye 21 Numaralı Rapor, 10 Ağustos 1334/10 Ağustos 1918.

1.3. ATASE, BDH (Millî Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Fonu, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu)

ATASE, BDH, no. 3819-6-69-2. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifreli Telgraf, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.

ATASE, BDH, no. 3822-H-1-1-16. Harp Ceridesi, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.

ATASE, BDH, no. 3829-45-4. Kafkas İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanlığına Şifreli Telgraf, 8 Ağustos 1334/8 Ağustos 1918.

1.4. TTK, KO (Türk Tarih Kurumu Arşivi, Kâzım Orbay Koleksiyonu)

TTK, KO, no. 1/67. Sadrazam Talat Paşa'ya Şifre, 15 Eylül 1334/15 Eylül 1918.

TTK, KO, no. 12/129. Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esad Paşa'dan Başkumandanlık Erkâniharbiye Riyasetine Mevrud 476 Numaralı Şifreli Telgraf, 16 Ağustos 1334/16 Ağustos 1918.

TTK, KO, no. 12/133. Enver Paşa'dan Üçüncü Ordu Kumandanı Mehmet Esad Paşa'ya Telgraf, 12 Ağustos 1334/12 Ağustos 1918.

2. Kaynak Eserler ve Diğer Tarihi Materyaller

Ağaoğlu, S. (2013). *Hayat Bir Macera: Çocukluk ve Gençlik Hatıraları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920: Gazete Haberleri ve Köşe Yazıları.* (2018). Qiyas Şükürov (haz.) & Vasif Qafarov (haz.). İstanbul: TEAS Yayıncılık.
- Donohoe, M.H. (2016). *İngiltere'nin İran/Azerbaycan Seferi.* Cengiz İ. Çay (çev.). İstanbul: T&K Yayınları.
- Dunsterville, L. (2016). *Dunsterforce Gizli Ordu: Bakü'de İngiliz-Ermeni İşgali.* Cengiz İ. Çay (çev.). İstanbul: T&K Yayınları.
- İmanov, V. (2006). *Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri 1918 (Azerbaycan Belgelerine Göre).* İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Kafkas İslam Ordusu (Azerbaycan Harekâtı). (2020). Nurcan Aslan (haz.) & Nuri Bayrak (haz.) ve Melike Gürler (haz.). *ATBD (Askerî Tarih Belgeleri Dergisi)*, Yıl: 69, 148.
- Kohen, M. (1330/1914). *Türkler Bu Muharebede Ne Kazanabilirler?* İstanbul: Türk Yurdu Kütüphanesi.
- Rüşti. (1934). Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası. *93 Sayılı Askeri Mecma'nın 34 Sayılı Tarih Kısmı*, İstanbul: Askeri Matbaa.
- Süleyman İzzet. (1936). Büyük Harpte [1334-1918] 15. Piyade Tümeni'nin Azerbaycan ve Şimalî Kafkasya'daki Hareket ve Muharebeleri. *103 Sayılı Askeri Mecma'nın 44 Sayılı Tarih Kısmı*, İstanbul: Askeri Matbaa.

3. Araştırma Eserleri

- Arslan, O. (2010). *Osmanlı'nın Son Zaferleri: 1918 Kafkas Harekâtı.* İstanbul: Doğan Kitap.
- Görüryılmaz, M. (2015). *Türk Kafkas İslam Ordusu ve Ermeniler- 1918.* İstanbul: Babıali Kültür Yayıncılığı.
- Güler, A. (2021). *Kafkasya: Zafer, İhanet ve Hüzün (1918-1919).* Ankara: Galeati Yayıncılık.
- Karagür, N. S. (2007). *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Karaköse, N. (2012). *Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslam Ordusu Komutanı-Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil) (Enver Paşa'nın Kardeşi).* İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kurban, V. (2013). *Nobeller, Nobel Ödülü ve Bakü Petrolleri.* İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Muradaliyeva, E. (2017). *Toprağın Kanı: Bakü Petrolünün Kısa Tarihi.* Uğur Böke (çev.). İstanbul: TEAS Yayıncılık.
- Süleymanov, M. (1999). *Qafqaz İslam Ordusu ve Azerbaycan.* Bakı: Herbi Neşriyyat.
- Yüceer, N. (1996). *Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı.* Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

4. Gazete Materyalleri

- “Ağaoğlu Ahmet ve Ali Beyler”, *Sabah*, no. 10231 (10 Mayıs 1334/10 Mayıs 1918), s. 2.
- “Bakü Hakkında”, *Sabah*, no. 10325 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 2.
- “Bakü’nün İşgali”, *İkdam*, no. 7727 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü’nün İşgali Hakkında”, *Tanin*, no. 3476 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 4.
- “Bakü’nün İstirdadı”, *Sabah*, no. 10324 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü Zabt Edildi”, *Vakit*, no. 294 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü’nün Zabtı”, *Haftalık Gazete*, no. 8 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 6.
- “Bakü’nün Zabtı”, *Zaman*, no. 130 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü’nün Zabtı: Azerbaycan Murahhaslarından Birinin Beyanâtı”, *Sabah*, no. 10324 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 1.
- “Bakü’nün Zabtı: Kafkasya’dan Gelen Murahhasların İfadatı”, *Tanin*, no. 3475 (14 Ağustos 1334/14 Ağustos 1918), s. 3.
- “Kafkasya Hakkındaki Müzakerat: Alman-Rus Muahedesinin Kafkasya’ya Aid Maddesi”, *Vakit*, no. 325 (16 Eylül 1334/16 Eylül 1918), s. 1.
- “Kafkasya İşleri Hakkında Mülakat: Ağaoğlu Ahmet Bey’in Muharririmize Mühim Beyanâtı”, *Vakit*, no. 294 (14 Ağustos 1334), s. 1-2.
- “Kafkasya Sulh Müzakeratı”, *Tanin*, no. 3381 (9 Mayıs 1334/9 Mayıs 1918), s. 4.
- “Kafkasya’ya Azimet”, *İkdam*, no. 7633 (10 Mayıs 1334/10 Mayıs 1918), s. 2.
- “Osmanlı Heyet-i Murahhasa Müşavirleri”, *Atı*, no. 130 (10 Mayıs 1334/10 Mayıs 1918), s. 1.
- Ağaoğlu, A. “Kızıl Elmaya Doğru-IV”, *Tercüman-ı Hakikat*, no. 13455 (17 Ağustos 1334/17 Ağustos 1918), s. 1.
- Ahmet Emin. “Bakü’nün İşgali”, *Vakit*, no. 295 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 1.
- Oğuzoğlu, “Bakü’nün Zabtı”, *Atı*, no. 224 (15 Ağustos 1334/15 Ağustos 1918), s. 1.

ÜSKÜDAR KADI SİCİLLERİ IŞIĞINDA KADINLARIN GİYİM VE SÜSLENMELERİNE DAİR BİR İNCELEME*

*Seher YÜCETÜRK***

Öz: Giyim tarihi, insanlık tarihi kadar eskidir. Giyime ait süreç, zaman içerisinde değişkenlik göstererek şekillenmiştir. İnsanlar erken dönemlerde asgari olarak vücutlarının mahrem yerlerini kapatmak için çeşitli malzemelerden yararlanmışlar ve giysi benzeri şeyler üretmişlerdir. Giyim ile ilgili bir sonraki adımı, insanların vücutlarını iklim şartlarına karşı korumak ihtiyacından doğan örtünme oluşturmaktadır. Bu doğrultuda çeşitli bitki liflerinden, kumaşlardan, keçeden, deriden, pamuktan ve muadilinden, -kıyafet olması mümkün olan- her türlü malzemeden kıyafet üretmişlerdir. İlerleyen zaman ve bilgi birikimi sayesinde giyim, insanları kültürel ve ekonomik anlamda yansıması bakımından şekillenmiştir. Çünkü kültür, insanları çevrelerine tanıtan önemli bir giysidir. Kişiler, sessiz ve görsel bir dil olan giysileri kullanarak kendi kültürlerini yansıtabilirler; siyasi, ekonomik, kültürel ve daha pek çok konuda karşı tarafa mesaj verebilirler. Osmanlı kadınlarının giysileri kullanırlarken ekonomik ve kültürel faktörlerin yanı sıra dini ritüellerin de etkisinde kaldıkları tespit edilmiştir. Sicillerden edinilen bilgiler ışığında konuyu açıklamak üzere Üsküdar sicillerinden faydalanılmıştır. Klasik dönem Osmanlı toplumunda kadınların giyimleri konusunda hangi etkenlerin tesirinde kaldıklarını, giyim ve kuşamlarında nelere dikkat ettiklerini, giyimlerinin malzemelerinde ve kalitesinde nelerin ön plana çıktığı gibi daha birçok sorunsala cevap bulmak amacı ile Üsküdar sicillerine başvurulmuş ve 16. yy sonları ile 17. yy başlarından bazı defterler 1596-1603 tarihleri arasında 10 defter taranarak konu ile alakalı veri sunanlardan istifade edilmiştir. Üsküdar mahkemesine yansıyan spesifik örnekler ön plana çıkarılarak ilgili başlıklar altında değerlendirmeler yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Mahkeme, kadın, giyim, süslenme, ziynet eşyası.

An Examination on Women's Clothing and Adornments based on the Uskudar Court Records

Abstract: The history of clothing is as old as human history. The process of cloth making is shaped by change over time. In the early periods, people made use of various materials to cover at least the private parts of their bodies, and they made cloth-like materials. The next step in clothing is covering, which arises from the need for people to protect their bodies against climatic conditions. In this direction, they produced clothes from various plant fibers, fabrics, felt, leather, cotton, and any other equivalent material-possible clothing. With the advancement of time and

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 05.02.2023 - 24.08.2023

** Dr.Öğr.Üyesi, Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Osmaniye, Türkiye. E-posta: sehelyuceturk@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000000197522814.

knowledge, clothing transformed into a cultural and economic reflection of people. Since culture is an important 'garment', people can reflect their own culture by using clothing as a visual and silent language; they can send messages on political, economic, cultural issues. Thus, Ottoman women's choice of clothing were influenced by economic and cultural reasons as well as religious rituals. Üsküdar court records from the late 16th to the 17th centuries - in particular 10 registers covering the period from 1596-1603, were consulted to answer questions, like what factors influenced women's clothing in the classical period Ottoman society; which issues they paid attention to in their clothing and outfit, and what they preferred in terms of the materials used and the quality of clothing.

Keywords: Court, woman, clothing, adornment, jewellery.

Giriş

İnsanlık tarihi ne kadar eskiye dayanıyorsa giyim tarihi de o kadar eskiye götürülebilir. Giyim, en temel anlamı ile insanların vücutlarını ve vücutlarındaki mahrem yerlerini korumak için güdüsünden doğan bir ihtiyaç olarak tanımlanabilir. Bu ihtiyaç, en temel madde olan bitki yaprakları ile giderilmiştir (Turan, 2000, s. 234). İnsanların giysileri, onların içerisine yerleştikleri ilk mekanları sayılmaktadır (Sezer Arıç, 2006, s. 142). Kültürel açıdan bakıldığında giyim, insanın sosyo-kültürel çevresinde ve fark edilmek istediği her ortamda birer iletişim dili olduğu kabul edilmelidir. Giysi, insanlar için bir toplumsallaşma aracıdır. Gelenek ise kişileri giydiren, insanların toplum içerisindeki kimliklerini, cinsiyetlerini, statülerini belirleyen bir etkidir (Kutlu ve Özmen, 2008, s. 305). Ayrıca maddi bir kültür ögesi olan giyim, kültürleri birbirinden ayırtan ve bu ayırımın görünürlüğünü sağlayan bir öğedir (Kutlu & Özmen, 2008, s. 306). Klasik Osmanlı toplumunda erkeklerin kullandıkları dış giyim kimi meslekleri icra edenlerin, cemaatlerin kendilerine özgü giyim-kuşam ve başlıklara sahip olmaları onların sosyal statüleri hakkında bilgi verirdi (Avcı, 2007, s. 8). Bele takılan kuşaklar, başa giyilen, üzerinde değişik süsleme ve işaretlerin bulunduğu başlıklar; meslek ve rütbe farklılıklarını belirtmek için kullanılmıştır (Koca, 2012, s. 1). Bu cümleden hareketle giyim ve süslenme, kişinin dış görünüşüne yansıyan unsurlar olarak, dış görünüşlerinin farklılaşmasını ve dini, kültürel, ekonomik hatta siyasi görüşlerini yansıtan, sessiz ancak görsel bir dildir denilebilir. Özellikle kadınlar, erken dönemlerden itibaren doğada olan herhangi nesnenin, tüyün, çiçeğin, deniz kabuğunun, renkli taşların, insan vücudunda parmaklara, bileklere, boyna, saçta, ayak bileklerine takılması ile dış görünüşlerinde farklılık yaratırlar ve dikkat çeker hale gelirlerdi. Kozmetik olarak ise bir kilin veya herhangi bir kozmetik boyanın yüze sürülmesi ile daha görünür hale gelebilirlerdi (Okuşluk Şenesen, 2008, s. 392).

Zamanın ve bilginin ilerlemesi ile ham maddelerin kullanılması öğrenilmiş ve bunlardan elde edilen ürünlerden istifade edilmeye başlanmıştır. Devam eden süreçte giysilerin yapımında iç ve dış giysiler olarak genel bir ayrıma gidilmiştir.

Söz konusu ayırım, kullanılan malzemenin içeriğine göre planlanmıştır. İç giyimde tenle temasın fazla olmasından dolayı üretiminde pamuklu, yumuşak ve hava aldırıcı seyrek kumaşlar tercih edilmiştir. Kullanım yeri ve şartları göz önüne alındığında aynı mantıkla dış giyimin insanları soğuktan ve sıcaktan korumak için üretilmesinden dolayı giysilerin daha sert ve kalın maddelerden yapılması ihtiyacı doğmuştur denilebilir. Giysilerin yapımında ekonomik katkıların artması sonucu, giysilerden beklentiler de değişmiştir. Ekonomik anlamdaki katkılar sadece giyim sektörünü değil ziyet eşyalarını, süslenme için kullanılan her türlü aksesuarı da etkilemiştir. Maddi değeri yüksek malzemeler - giyim ve ziyet eşyaları- kullanan kişilerin ekonomik durumlarının iyi olduğunun da göstergesidir. Zengin kesimden insanlar daha değerli kumaşlara, kumaşlar üzerine işlenen süslemelere, günlük hayatta ve özel zamanlarda kullanılan giysilere kadar her şeyin kaliteli olanlarına erişebilmişlerdir. Ziyet eşyaları arasında kadınların altın ve gümüş gibi değerli madenlerden yapılmış olanları kullanmayı sevdikleri ancak tıpkı giyimde olduğu gibi ziyet eşyalarında da ekonomileri ölçüsünde elde edebildikleri tespit edilmiştir.

Çeşitli evrelerden geçen giyim, kuşam ve süslenme işi, bir süre sonra ihtiyaç olmaktan çıkıp moda olma yolunda evrilmiştir. Moda kavramına doğru evrilirkenki süreçte giyinmek, kuşanmak, takınmak, sürmek ve sürünmek şeklinde bir diğeri takip etmiş ve içten dışa doğru şekillenmiştir (Kuşoğlu, 2008, s. 26). Netice itibariyle hemen hemen her yenilikte olduğu gibi kadın giysileri konusunda da yenilikler zaman içerisinde gelişmiş; klasik dönemde geleneksel olan giysiler, 19. yüzyılda Batı sentezi ile harmanlanmıştır (Atalay, 2021, s. 135). Giyim, kuşam ve süslenme; psikoloji, sosyoloji, tarih ve daha birçok bilimin inceleme alanını ilgilendiren disiplinler arası bir konudur.

Buraya kadar verilen bilgiler ışığında, şer'iyye sicillerindeki veriler esas alındığında Klasik Osmanlı toplumunda Müslümanların/Gayr-müslimlerin fark etmeksizin dinin ve kültürün etkisinde kaldıkları tespit edilmiştir. Bu cümleden insanların inandıkları dinin kurallarını yerine getirme noktasında ve içerisinde buldukları kültürün de etkisi ile giyimlerini şekillendirdikleri bilinmektedir. Klasik dönem Osmanlı toplumunda kadınların -sicillere yansıyan davalar ışığında- kendi başlarına, kendi istekleri doğrultusunda rahatça giyinip gezmelerinin imkân dahilinde olmadığı tespit edilmektedir. Özellikle dış giysisi konusunda örf ve adetlerin, dini kuralların çerçevesinde hareket ettikleri vakıadır. Müslüman bir kadın, kendisine namahrem kabul edilen alanlarda dış kıyafetini kurallara uygun tutmak zorundaydı. Kadınların kendilerine namahrem olan alanlarda kapalı ve vücut hatlarını belli etmeyecek kadar bol dış giysiler ile dolaşmaları uygundur.

Osmanlı Kadınlarının Kullandıkları Dış Giysiler

Belli değerlerin his ve duygu ekseninde yaşandığı, dil ile ifade edilen kurallar sayesinde toplumsal düzenin temin edildiği ve kuralların öngördüğü şekilde ihtiyaçları gidermek için alet edevat üreterek ihtiyaçlarını gidermeye çalışan insan ve toplum ile kültür, bir bütündür (Karaman, 2004, ss. 214-215). Kültür, maddi ve manevi olmak üzere kabaca bir tasnife tabi tutulabilir. İnsan eliyle oluşturulan ve maddi bir değeri bulunan her şey, maddi kültür kapsamındadır. Topluma şekil veren davranış biçimlerinden olan inançlar, gelenek-görenekler ile toplumdaki yazılı ya da yazısız kuralların hepsi, manevi kültürü oluşturan unsurlardır. Kültür denince akla ilk gelen gelenek ve göreneklerdir. Çünkü gelenek, insanlar tarafından oluşturulur ve yine insanlar arasında paylaşılır. Toplumdaki birikimleri gelenek ve görenekler marifetiyle sürdürmek mümkündür. Türk kültürü; tarih, coğrafya, dil, din, ekonomi, siyaset gibi başlıklarda oluşan farklılıklardan dolayı kendi ulusal ve coğrafi sınırları içerisinde bir bütün değildir. Söz konusu durum, alt kültürleri meydana getirmektedir (Gümüştekin, 2011, ss. 318-320). Osmanlı devleti bu tanıma uygun olarak farklı etnik yapıları ve farklı dini grupları bünyesinde barındırmasından dolayı çok çeşitli kültürlerin ve kültürel etkileşimlerin oluşmasına zemin hazırlamıştır denilebilir. Çalışmaya konu olan klasik dönem, Osmanlı Üsküdar'ı bu tanımlamanın hakkını vermiş; ifade edilen tüm özellikleri bünyesinde barındırmıştır. Bu cümleden olarak Üsküdarlı kadınların giysi seçiminde dinin ve kültürün etkisi altında ya da ona uygun hareket ettikleri gözlemlenmektedir. Osmanlı toplumunda bir kadının açık ve yanında erkek olmaksızın bir noktadan diğerine seyahati uygun karşılanan bir şey olmamıştır (Yücutürk, 2021, s. 102). Böyle muhafazakâr ve kapalı bir toplumda din ve kültürün giyime yansması yadsınacak bir şey değildir. Osmanlı toplumunda kadınlar giysilerini kullanırlarken mahrem ya da namahrem alan olarak nitelendirilen alanlara göre giyinmek esasına uygun davranmışlardır. Yabancı yazarlardan Garnett, Osmanlı kadınının giyim kuşamını kapalı ve sade olarak ifade etmiştir (Garnett, 2009, s. 500). Elbette ki kadınlar her ortamda tamamen kapalı giymek durumunda değillerdi. Sokakta kapalı giyinen kadınlar, evlerinde daha rahat giysiler kullanmışlar ve bu giysiler özellikleri itibari ile sade, rahat, kullanışlı, yapımında kullanılan malzeme itibari ile ucuz maddelerden temin edilmekteydiler (Keskin, 2015, s. 160). Sicillerde ev içerisinde giyilen kıyafetlerden olan elbisenin “libas” (TDV, ÜŞS No: 97, 32) kelimesi ile karşılanmakta olduğu görülmüştür (Gülensoy, 2007, s. 91). Libas, “esvap” demektir (Devellioğlu, 2005, s. 551). Bazı kaynaklarda entari diğer bir ifade ile anteri kelimesi, Türkçe bir kelime olarak değerlendirilmiş; patiska, basma ve diğer çeşit kumaşlardan yapılan uzunca bir libas, düz, sade, süsüz kadın esvabını tanımlamak için kullanılmıştır (Koçu, 1969, s. 102). Kadınlar, bu giysiyi genellikle ev içlerinde kullanırlar, dışarı çıkacaklarında ise tek başına entari ile çıkmazlar mutlaka üzerlerine kapatıcı bir şey giyerlerdi. Kadınların kullandıkları iç giyimleri ve ev içerisinde

günlük kullandıkları entariler, sicillere fazla yansımaz. Çünkü bunlar, sürekli kullanılmaları nedeniyle eski ve bu sebepten maddi olarak cüz'î bir miktar ifade edecekleri için sicillerde davalara konu edilmemişlerdir (Keskin, 2015, s. 160). Sicillere yansıyanlarda, “köhne”, “köhne kaftan” (TDV ÜŞS No: 96, 15), “köhne kara zıbun” (TDV ÜŞS No: 99, 18), “yeşil köhne çuka” (TDV ÜŞS No: 101, 24) gibi ifadelere rastlamak mümkündür. Kısacası eski olan her esvab için köhne¹ kelimesi kullanılmıştır. Kadınların ev içerisinde yüzlerini kapatmaları gerekmezken namahrem alan olarak kabul edilen sokakta -evden uzak daha pek çok mekânda-dış giysiler üzerine kafalarını ve yüzlerini örtecek örtüler ile kapattıkları bilinmektedir. Osmanlı kadınlarının yüzlerini kapatmak için alınlarını siyah at tüyünden yapılmış peçe ile kapattıkları, çene bölümü ile başın geri kalan kısmını beyaz patiska olarak isimlendirilen bir bezle sardıkları ifade edilmiştir. İlâveten yüzü tamamen kapatmak için ise renkli ipek veya muslinden yapılmış bir şal kullandıkları belirtilmiştir (Garnett, 2009, s. 500). Bir başka yabancı seyyah Davis Fanny, Osmanlı kadınlarının yüzlerini peçe², yaşmak³ ve

¹ İncelenen zaman dilimi içerisinde çok fazla eskiyen köhne eşyaların sicillere yansımadağı düşünülmektedir. Çünkü köhne yani eskimiş giysiler genellikle günlük kullanılan ve maddi değeri bulunmayan giysilerdir. Genel olarak maddi değeri bulunmayan giysiler dava konularına yansımamıştır denilebilir.

² Kadınların sokakta yüzlerini tamamen gizlemek için örttükları seyrek dokulu örtüdür. Peçe bir diğeri ismi ile tutuk ya da nikab yaşmaktan yüzün tamamını kapatması itibarı ile farklıdır. Siyah kıldan yapılan keçeler zaman içerisinde tülâden ve ajurlu şekillerde de yapılmışlardır (Koçu, 1969, s. 189).

³ Kadınların dışarıda ferace giydikleri zaman yüzlerini kapamak için biri yukarıdan diğeri aşağıdan tutturulmak sureti ile iki parçadan oluşan ve gözlerinin ön kısmında bir aralık bıraktıkları beyaz tülâbente verilen isimdir. Bu şekilde tülâbent tutunmaya yaşmaklanmak ismi verilir. İki kısma ayrılmış olup “açık yaşamak” ve “kapalı yaşmak” şeklindedir. Alt (kapalı yaşmak) yapılırken tülâbent ikiye katlanarak kalın bir şekilde bürünmesi sağlanır burnun gözlerin altından burnun üzerinden ense üzerine bağlanır. Aynı şekilde kalınlaşması sağlanan tülâbent bu sefer de kaşların üzerinden alını içine tamamen alacak şekilde baş kapatılır. Neticede bu şekilde yaşmaklanan kadının sadece kaşları ve gözleri açıkta kalır. Açık yaşmakta ise tülâbentler gayet incedir. Alt yaşmak yalın halde bağlanır üst yaşmak ise alnın kenarlarından tutturulur. Bu şekilde yandan saçların ve yüz çehresi gözükür. Bk. (Koçu, 1969, s. 241). Erkekler ise kafalarına gerek güneşten korunmak ve gerekse kimi durumlarda sosyal statülerinden dolayı bazı şapka benzeri sorguç, arakiyye gibi giyim eşyalarını taktıkları bilinmektedir. Bunlardan sorguç başa takılan çelenk, tuğ manalarına gelir ve bunların da üzerleri birtakım tüylerle ve ziynet eşyaları ile süslenbilirdi. Bk. Koçu, 1969, s. 208) Bu cümleden olarak sicillerde geçen altuni sorguç (Üşs No:99, 23) ifadesinden kullanılan sorgucun altın ile süslenmiş olmasından dolayı üst düzey bir yöneticiye veya varlıklı bir kimseye ait olduğu anlaşılmaktadır. Yine sicillerde geçen müzehheb yani yaldızlanmış altın sürülmüş arakiyyeden (Üşs No:99, 23) bahsedilmektedir. Arakiyye kelime olarak genellikle dervişlerin kullanmış oldukları ve yünden yapılmış bir çeşit külâh olarak tanımlanmaktadır bk. URL-1

hotoz⁴ gibi farklı isimlerle adlandırılan kumaşlarla kapattıklarını ifade etmiştir (Fanny, 2006, s. 209). Kadınların yüzlerini kapatmak için kullandıkları peçe, yaşmak ve hotoz cinsinden bir örnek olarak “sarma ile işlenmiş baş bağı” (TDV ÜŞS No: 101, 48) kullanıldığı görülmektedir. Kullanılan bu çeşit malzemeler, ekonomik duruma göre veya zevke göre işlemler veya boncuklar ile zenginleştirilmiş olabiliyordu. Burada sarma ile işlenmiş bir baş bağından bahsedilmektedir. Bu durum, kadınların çocukluktan çıkıp genç kızlığa erişmeleri ile başlamaktadır. Böylece “tesettür” e göre giyinmiş olmaktadır (Mutaf, 2015, s. 288). Osmanlı toplumunda Müslüman ve gayrimüslim kadınlar arasında ayırım olmadan aynı şekilde kapandıkları bilinmektedir. Dini gereksinmelere göre kıyafetlerini şekillendiren kadınların dış giysilerini iç giysilerinin üzerine giydikleri anlaşılmaktadır (Mutaf, 2015, s. 288). Sicillerde kadınların dışarda kullandıkları dış giyimin “çarşub” (TDV ÜŞS No: 96, 13) olarak ifade edildiği bilinmektedir. Çarşub kelimesi, iki anlamda kullanılmıştır. Bunlardan ilkinin yatağa serilen çarşaf olduğu ve kadınların sokağa çıkarırken bununla örtünerek dışarı çıktıkları ifade edilmiştir. Daha ileriki zamanlarda kullanılan çarşubun üç parça halinde tasarlanmış olduğu ifade edilmiştir. Parçalardan ilki yüzü örten peçe, ikincisi baştan itibaren gövdenin üst kısmını kapatan pelerin, üçüncüsü belden ayaklara kadar inen eteklik kısmını oluşturacak şekilde tasarlanmıştır (Koçu, 1969, s. 65). Çarşaf, resimlerde tasvir edilirken genel renginin siyah olduğu gözlenmektedir. Siyah renkli çarşaf, herhangi bir estetik kaygısı ile oluşturulmamış olup sadece kapanma amacına hizmet etmektedirler. Rengin siyah olması ise daha kapatıcı ve daha az dikkat çekici olması istenmesinden dolayıdır. Sicillerde geçen “nakışlı çarşub” (TDV ÜŞS No: 96, 13) ifadesinden iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, çarşafın estetik olarak üretilmek istendiği ve üzerine nakış işlendiğidir. Bu ihtimal zayıftır. Çünkü kadınlar, dış giysilerinde genellikle siyah ve sade çarşaf tercih etmişlerdir. İkinci ihtimal ise kadınların yataklarında kullandıkları çarşafı kapanmak için kullanıyor olma ihtimalleridir. Bu ihtimal de zayıf gözükmektedir. Çünkü yataklarda kullanılan çarşaf, genelde beyaz renkli ve işlemelidirler. Sicillerde bu kavramın yanı sıra geçen “mahreme” (TDV ÜŞS No: 96, 13) kelimesi de bir dış giysiyi ifade etmektedir. Söz konusu giysinin Garnett, çoğunlukla ekose kumaştan yapılmış olduğunu ve kafadan geçirilerek çene altından tutturulduğunu belirtmiştir (Garnett, 2009, s. 500). Garnett’in yaptığı mahreme tanımı, çarşub ile oldukça benzerdir. Mahraba, mahrava olarak da geçen bu kelime, kadınların dışarıda

<https://www.osmanlicaturkce.com/> ancak buradaki ifade edilen arakiyye altınla yaldızlanmış olmasından dolayı yünden yapılan ve dervişlerin kullanmış oldukları külahtan uzak bir anlam ifade etmektedir ve daha yaldızlanmaya müsait bir maddeden yapılan ve üst düzey ve varlıklı birinin kullanmış olduğunu ifade ettiği kanaatindeyiz.

⁴ Kelimenin aslı Kotaz’dır. Kadınların başlarını süslemek amacı ile kendi saçlarından veya yemenilerinden yaptıkları baş süslerine verilen addır bk. (Koçu, 1969, s. 131).

giydikleri siyah renkli ipekli çarşaf manasında kullanılmaktadır (Gülensoy, 2007, s. 92).

Üst kıyafet olarak kullanılan bir diğer giysi ferace için Pakalın, Osmanlı kadınlarının tesettürden evvel kullandıkları önceleri çuhadan, daha sonraları fantezi kumaşlardan yapılan bir üst giysi tanımını yapmaktadır. Genellikle süssüz ve sade oldukları halde cepleri ve yakası işlemeli olanların da bulunduğunu ifade etmektedir (Pakalın, 1993, s. 601). Yakası ve arkası uzun olabildiği gibi isteğe bağlı bol ve dar olanları da mevcuttur. Renkleri ise genellikle koyudur (Koçu, 1969, s. 108). Ancak sicillerde geçen “kırmızı, mor çuha ferace” (TDV ÜŞS No: 104, 36) ifadelerinden feracelerin yapımında kırmızı, mor ve hatta kimi zaman yeşil renklerin tercih edildiği anlaşılmaktadır. İlaveten yapımında çuha kullanılması, üretilen feracelerin kışlık oldukları çıkarımını yaptırmaktadır. 1655’te İstanbul’a gelen yabancı yazarlardan Jean Thévenot’un “Osmanlı kadınlarının sokakta giydikleri feracelerin ancak parmak uçlarının görünebileceği kadar uzun olduğu” söylemlerinden feracelerin uzunlukları hakkında bilgi edinilmektedir (Gürtuna, 2002, s. 1781)⁵.

Özellikle erkekler tarafından kullanıldığı bilinen kaftan, dış kıyafetler kategorisindedir. Astarsız yapılmış esvab, entari manalarına gelir. Kaftanlar, cinslerine ve nevilerine göre değişiklik gösterir ya da murabba, keçe, çuha⁶ kaftan⁷ gibi isimler alırlar. Kaftanların renkleri, düğmeleri ve şeritleri giyen kişinin dereceleri hakkında bilgi verir (Pakalın, 1993, s. 134). Genellikle padişahların ve devlet erkânından erkeklerin giydikleri üst giysinin kaftan olarak isimlendirildiği bilinmektedir. Sicillerde kaftan (TDV ÜŞS No:102, 5) kelimesi tek başına kullanılmıştır. Bunun yanı sıra “köhne kaftan” (TDV ÜŞS No: 96, 15), “dökülmüş muhayyer⁸ kaftan” (TDV ÜŞS No: 99, 18), “altun kaftan” (TDV ÜŞS No: 99, 23), “incili kaftan” (TDV ÜŞS No: 104, 36), “alaca kaftan” (TDV ÜŞS

⁵ Yabancı yazarların Osmanlı kadın giyim ve kuşamı hakkında detaylı görüşleri için bk. (Gürtuna, 1997, ss. 7-52)

⁶ Çuhalarda özellikle kırmızı, mor ve yeşil renklerin fazlaca kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Bk. (Üşs No:104,36), (Üşs No:101,24). Çuhadan özellikle yapılan bir erkek giysisi çakşır olarak ifade edilen şalvardır. Genellikle üst don üzerine giyilen bu giysi belden uçkur ile bağlanan ve baldırdan aşağısı aniden daralan ve bir tozluk gibi görev yapan ve devlet dairelerinde çalışanların ve yeniçeri ordusunun giymiş olduğu bir dış kıyafetin adıdır bk. (Koçu, 1969, s. 59).

⁷ Kaftan genel olarak erkeklerin giydiği dış kıyafetlerin üzerine bir koruyucu ya da unvanlarının ve statülerinin belirlenmesini sağlayan bir cübbe gibi kullandıkları dış giysiye verilen isim olmuştur. Sicillerde geçen “aba” kelimesi de yine kalın, kaba ve yünlü kumaştan yapılmış potur, hırka, cepken, palto gibi kullanılan giysilere de genel isim olarak aba denmiştir. Bu kumaştan ayrıca şalvar, salta, yelek, yağmurluk, terlik ve mest yapılırdı bk. (Koçu, 1969, s. 7). Esasında kullanılacak kumaşın özelliğine göre yapılacak kıyafetler belirlenirdi. Sert, kalın, yünlü kumaşlardan

⁸ Seçmeye, beğenmeye bağlı olan, seçmece beğenmece bk. (Devellioğlu, 2005, s. 671).

No: 101, 24), “keten kaftan” (TDV ÜŞS No:103, 47) gibi niteleyici sıfatlarla anılmışlardır. Böylelikle kaftanların yapımında kullanılan altın, inci gibi malzemelerden onların ekonomik değerlerini; dökülmüş, köhne gibi ifadelerden ise sık kullanılarak eskitilmiş ve ekonomik değeri cüz’i miktarlarda olan giysilerden bahsedildiği anlaşılmaktadır. İlâveten farklı renklerden kumaşlardan bahsediliyor olmasından kaftanların hem isteğe bağlı -zevke göre- ve hem de ekonomik duruma göre üretildikleri anlaşılmaktadır.

“Türklerde İslamiyet’in de etkisiyle temizliğe verilen önem, hamam kültürünü oluşturmuştur. Bu çerçevede Türk kadınlarının hamamlarda kullandıkları “banyo kesesi”, “keten bezi”, “ibrişim futa”, “havlu makrome” gibi eşyaların isimleri sicillerde geçmektedir (ÜŞS No: 99, 18).

Kadınların Kullandıkları İç Giysiler

Dış giyim genellikle kişinin ilk görünüşünü yansıttığı ve siyasi, ekonomik, kültürel durumu hakkında doğrudan mesaj verdiği için iç giyime göre daha görünür durumdadır. Her ne kadar durum bu şekilde olsa da -iç giyimin de şekillenmesinde evvela ihtiyaçlar ve ekonomik kaygılar ön plana çıksa da- iç giyimin temsiliyetinde de dini ve kültürel etkenlerin izlerini taşıdıkları anlaşılmaktadır. Çünkü Üsküdar mahkemesine yansıyan sicil kayıtlarından erkeklerin ve kadınların kullandıkları iç giyimden onların vücutlarını muhafaza ederken aynı zamanda uzunlukları ile iç örtünmeyi sağladıkları sonucuna ulaşılabilir. Giyenin vücudunu en az yarısı olmak kaydı ile tamamını kapattığı bilinmektedir. Sicillerde “gömlek” (TDV ÜŞS No:96, 42) şeklinde ifade edilen kelimenin asıl biçimi “gönlek” tir. *Gön* kelime olarak “deri, ten” manalarına gelir. *Gönlek* şeklinde kullanımında “ten üzerine giyilen giysi”yi ifade eder. Hem erkekler hem de kadınlar, gömlek kullanırlar ancak her iki cinsiyetin kullandıkları bu gömlek, kesim ve şekil bakımından farklıdır. Erkeklerin kullandıkları gömlek, diz kapağı üzerine kadar gelir ve donun içerisine konularak kullanılır. Buna karşın kadınların kullandıkları gömlekler, ayak bileklerine kadar uzanır. Yapıldıkları maddelerin özellikleri, iç giyime uygun olarak yumuşak ve ince bezlerden yapılır. Genellikle beyaz renkte olan bu bezler dışında beyaz üzerine kırmızı, mavi ve sarı renklerin uçuk olan tonlarından da üretilirlerdi. Helâli gömlek olarak ifade edilen gömlekler ise kibar gömleklerdir ve yapımı, bürüncük kumaştan olurdu (Koçu, 1969, s. 125).

Sicillerde geçen bir başka iç çamaşırı “don” (TDV ÜŞS No: 96, 42) hem erkeklerin ve hem de kadınların kullandıkları kesimi itibari ile bacaklar için iki paçası, giyildiğinde vücudu belden aşağı topuklara kadar örten, ten üzerine doğrudan giyilen bir iç çamaşırıdır. Buna “iç donu” diğer bir adlandırma ile “tuman” da denir (Koçu, 1969, s. 93). Akdon⁹ olarak da ifade edilen bu giysi genellikle pamuktan yapılır ve tenle temasları daha yoğun olacağı için rensiz

⁹ Akdon, iç pantolonu, elbise, giysi.

olmaları sağlıklıdır (Gülensoy, 2007, s. 600). Akdon olarak ifade edilmesi, beyaz don anlamını taşımasından dolayıdır.

Mahkeme kayıtlarında “zıbun”, “zıbın”, “zıbınlık” (TDV ÜŞS No: 102, 5) olarak sicillerde geçen kelimenin aslı, “zıbun” olmasına rağmen halk arasında yaygın kullanımı “zıbın” şeklindedir ve “içlik” olarak kış aylarında esvabların altına giyilen kolsuz, pamuklu yeleğe verilen isimdir (Koçu, 1969, s. 251). Sicillerde “kırmızı boğası¹⁰ zıbun” (TDV ÜŞS No: 99, 18) ve “köhne kara zıbun” (TDV ÜŞS No: 99, 18) şeklinde geçen farklı iki ifadeden zıbunların yapımında farklı renklerin kullanıldığı görülmektedir. Burada kırmızı ve kara renkten yapılmış zıbunlara rastlanmaktadır. İç kıyafetlerin dış kıyafetlere göre daha fazla kullanılması sebebiyle daha çok tahrip olmaları sonucunu doğurmuştur. Bu yüzden eskimiş anlamında “köhne” kelimesi ile sicillere kaydedilmişlerdir.

Kadınların Kullandıkları Aksesuarlar

Kadınlar, dış giysilerini kullanırlarken bazen işlevsel bir maksatla bazen de görsel ve estetik kaygılar ile bazı aksesuarları kullanmışlardır. Buradan hareketle kadınların günlük hayatlarında kullandıkları elbiselerinin üzerine bellerini daha sıkı tutmak için sardıkları dar ve uzun kumaşa” kuşak” ismi verilir. Bunun için şal, kumaş gibi maddeler kullanılırken aynı amaca hizmet etmek üzere iplerin dahi kullanıldığı bilinmektedir. Kadınlar ev içerisinde entari üzerinde genellikle entarinin kendi kumaşından yapılan ve dar ve uzun kesime sahip kimi zaman bir uçkur gibi gözükten ve belden sadece bir defa dolanan kuşakları kullanmışlardır (Koçu, 1969, s. 161) Sicillerde geçen “kırmızı kadife üstüne bir incili kuşak” (TDV ÜŞS No: 104, 36), “kırmızı muhatim¹¹ kuşak” (TDV ÜŞS No:102, 1),

¹⁰ İspanyolca “bocaci”, “bokaci” kelimelerinden geldiği ifade edilmiş bk. (Koçu, 1969, s. 41). Boğası: Seyrek dokunulmuş astar olarak kullanılan, beyaz ve çeşitli renklerde üretilen ince pamuklu kumaştır (Ünal, 2011, s. 125). Beyaz olanlarının 16. Yüzyılda kefen olarak kullanıldığı da ifade edilmiştir (Koçu, 1969, s. 41). Genel olarak iç giyim yapımında kullanılan ve seyrek şekilde dokunan pamuklu bir kumaş olduğu için kefen yapımına en uygun kumaş olsa gerektir. Tenle teması noktasında kefen bir bakıma bir iç giyim bir bakıma ise bir dış giyim özelliğinde olmak durumundadır. Yaygın kullanımı kaftan, kapama gibi dış kıyafetlerin yanı sıra zıbın gibi iç giysilerin ve birçok giyim eşyasının yapımında ve dokuma kumaş olarak kullanılan maddedir (Ünal, 2011, s. 125).

¹¹ Bağlanmış şeyler. Bk. URL-2 <https://www.osmanlicaturkce.com/>. Kuşak kadınlardan daha fazla olarak erkekler tarafından kullanılmıştır. Erkeklerin kullandıkları kuşak çeşidi iki adettir. Biri amacına uygun olarak beli sıkı tutmak üzere iç gömleğin üzerinden vücudun farklı yerlerinden geçirilmek sureti ile sabitlenir. İç kıyafetlerin genel özelliklerinden olarak üretilen iç kuşaklar pamuklu ve pamukla karışık yün veya sade yünden üretilmişlerdir. Erkeklerin kullandıkları dış kuşaklar göbek üstünden kol altına kadar gelen kuşaklardır. Bu kuşakların yapımı en aşağı pamuk ve yünden başlar kuşağı kullanan kişinin makamı mevkii ve ekonomisine göre çok değerli kumaşlardan

“kırmızı tor kuşağı” (TDV ÜŞS No: 102, 3) ifadelerinden kuşakların genel kullanımının dışında yeri geldiğinde giysiler üzerinde birer aksesuar gibi kıyafeti tamamlayıcı unsur olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. İlaveten kuşakların ekonomik duruma göre incilerle süslenebildiği ve üretildikleri kumaşların farklılık gösterdiği görülmektedir.

Son olarak sicillerde geçen “boğça” (TDV ÜŞS No:102, 1), kadınların ellerinde bir nevi çantaları olarak kullandıkları ve içinde giysi, terlik, havlu vs. taşıdıkları bez parçasıdır. Genellikle çapraz şekilde uçları birbirine bağlanarak kullanılan bu bez parçasının dörtgen şekilde kesilmiş olması gerekmektedir. Böylece uçları birbirine bağlandığında eşit oranda birleşmektedir. Boğçaların sicillerden anlaşıldığı kadarı ile basmadan (TDV ÜŞS No: 99, 18) veya pamuklu ya da saten herhangi bir kumaş türünden yapılması mümkündür. Renkleri ise istenilen her renkte olabilir. Sicillerde geçen beyaz basma boğça (TDV ÜŞS No: 99, 18), yeşil eskili boğça (TDV ÜŞS No:103, 3) ifadeleri boğçaların yapımında beyaz ve yeşil renkli kumaşların kullanılmış olduğunu göstermektedir. Bunun dışında her renkte ve desende yapılması da muhtemeldir.

Kadınların Kullandıkları Ziynet Eşyaları

Türk kadınları, giyim ve süslenme konusuna önem vermişlerdir. İslam öncesi dönemlerden beri giyim süslenme ve ayrıca baş tuvaleti olarak adlandırdıkları saç bakımlarına ve makyajlarına daima dikkat etmişler ve maddi imkânlarının elverdiği ölçülerde süslenmeye çalışmışlardır. Türk kadınlarından ekonomik durumu iyi olanlar, “ökmek” ismini verdikleri halka şeklinde altın ve gümüşten yapılmış küpeleri kullanırlardı. Ekonomik durumu iyi olmayanlar, boncuk “moncuk” dedikleri -maddi değeri olmayan- boncuklardan yaptıkları takıları kullanırlardı. Bu bilgiden hareketle kadınların kendilerini mutlu ve şık hissedebilecekleri takıları bir şekilde temin edip kullanabildikleri ortaya çıkmaktadır (Yücer, 2022, ss. 445-445). Doğada bulunan her şey, İslam öncesi dönemde kadınlar için takı haline getirilebilecek şeylerdi. Örneğin deniz böcekleri, midyeler, meyve çekirdekleri, at, öküz ve koçbaşları, çeşitli tohumlar, çeşitli kuşların rengârenk tüyleri, hayvan kemikleri, kılları, kuyrukları kullanılanlardan bazılarıdır. Mesela ergenlik çağına gelen kızlar, tohum takarlar; evlenmek isteyenler ve yeni gelinler ise karanfil takarlardı. Her takıdaki simetriklik, malzeme, renk; kadının medeni durumunu ve isteğini- kız, buluş çağı, ergenlik, evlenmek istiyor, sözlü, nişanlı, evli, dul, yaşlı- gösterir (Erat, 2008, ss. 123-124). Buradan hareketle takıların kullanımında sadece süs eşyası olmanın ötesinde verilmek istenen alt mesajların olduğu görülmektedir. Klasik dönem Osmanlı

ve şallardan yapılırdı. Dış kuşak genel itibarı ile gösterişli olmanın yanı sıra işlevseldir. Ön tarafa gelen kıvrımları cep görevi görmüştür. Yine kuşağın kenarları ise bıçak, hançer, tütün, para keseleri, saatler ve anahtarların konulmasında kullanılmıştır. Bk. (Koçu, 1969, s. 161).

toplumunda kafasına iki dizi altın takan kadın, maddi durumunun iyi olduğu şeklinde mesaj vermiş olurdu. Kafasına sim takan kadının yeni evli olduğu anlaşılırdı (Yeşilyurt, 2008, ss. 64-65). Tarihten beri süregelen ve sürekli değişime uğrayan giyim ve süslenme, sözsüz görsel bir dil olarak özellikle karşı cinsler arasında kullanılmıştır. İlerleyen zaman ve değişen şartlar ve ekonomi neticesinde giyim, süs eşyaları da değişmiştir. Ancak hoş ve güzel giyinmek ve süslenmek kadın için hiçbir dönemde değişmemiş ve bunun gereği olarak sürekli gelişmiştir denilebilir. İncelenen Üsküdar sicillerinden elde edilen verilerde Üsküdarlı kadınların giyim ve süslenme konusunda medeni durumlarını yansıtan ifade veya durumlara rastlanmamıştır. Sadece kullandıkları takıların maddi değerlerinin tespiti mümkün olmuştur. Mahkeme kayıtlarından da anlaşılacağı üzere davalara konu olan ziynet eşyalarının genellikle altın ve gümüşten yapılmış eşyalar oldukları dikkat çekmektedir. Tıpkı giyim eşyalarında olduğu gibi maddi değeri olmayan şeyler, mahkemede dava edilmemiştir. Aynı mantıkla maddi değeri olan ziynet eşyaları, davaların konusu olmuştur. Söz konusu davalardan yola çıkılarak altın küpe (TDV ÜŞS No: 96, 17), altın yüzük (TDV ÜŞS No: 96, 37), altın zincir (TDV ÜŞS No: 96, 17), altın bilezik (TDV ÜŞS No: 96, 7) ve inci (TDV ÜŞS No: 96, 17), kadınların kullandıkları ziynet eşyaları arasında bulunmaktadır. Sicillerde geçen bu ziynet eşyaları genellikle ekonomik durumları iyi olan kadınların kullandıkları takılardır. Ayrıca yine mahkeme kayıtlarında geçen “gümüşlü ibrişim kuşak” (TDV ÜŞS No: 96, 42) ifadesinden anlaşıldığı gibi kuşağı kullanan kişinin ekonomik durumunun iyi olduğu kanaatine varmak da mümkündür. Zira kadınların elbiselerinin üzerine -daha önce de üzerinde durulduğu gibi- bellerini sıkmak için kullandıkları kemer, esasında kadının bel bölgesini belirginleştiren ve onun vücut hatlarını daha çok ortaya çıkaran bir aksesuardır. Mahkeme kaydında ifade edilen gümüşlü ibrişim kuşak, gümüş ile süslenmiş ya da gümüş işlemleri bulunan ibrişim yani ipekten dokunan bir parçanın üzerine dikilmek sureti ile oluşturulmuş bir kuşaktır. İpeğin ve gümüşün her ikisinin de bir diğerinden değerli maddeler olduğu düşünüldüğünde kuşağın sahibinin de ekonomik anlamda üst düzeyde biri olduğunu ifade etmek yanlış olmasa gerektir.

Türk kadınları, İslam Öncesi dönemlerden itibaren saç tuvaletlerine özellikle önem vermişler ve keçi kılından yaptıkları zülüfleri saçlarına takmışlardır (Yüçetürk, 2022, s. 445). Bir başka kayıttan geçen zülüf, yüzün iki kenarında kaşlarla kulak arasındaki mesafede kişinin şakakları üzerinde büyüyen saç demektir. Osmanlı’da zülüflü ağalar ile zülüflü baltacıların da takma kız saçı taklidi kullandıkları bilinmektedir. İç oğlanlarının zülüfleri sırmadan, baltacıları ipekten örülü idi. Bu kişiler, sırmadan ya da ipekten yapılan bu takma saçları keplerinin altından takmak zorunda idiler. Bu kişiler, söz konusu zülüfleri sadece sarayda iken takarlar; saray dışında takmaları zinhar yasaktır (Koçu, 1969, s. 254). Sicillerde bu konuyla ilgili geçen “nakışlı zülüfler” (TDV ÜŞS No: 96, 17) ifadesi, zimmilere ait bir belgede geçmektedir. Burada

bahsedilen zülüflerin nakışlı olması, söz konusu zülüflerin daha da süslü görünmesi için üzerine yapılmış bir süslemeyi ifade etmektedir. Bu bilgilerden hareketle zülüflerin sadece devlet görevlileri tarafından sarayda kullanılmadığı aynı zamanda halk arasında da bir süslenme aracı olarak kullanıldığı söylenebilir.

Sonuç

Giysilerin tarihi -daha önce de ifade edildiği gibi- insanlığın varoluşuna kadar götürülebilir. Giysilerin bu noktadaki ihtiyaç durumu ve temin edilme şekilleri, asgari ihtiyacı karşılayacak şekildedir. Erken zamanlarda insanlar, vücutlarını ve vücutlarının mahrem olan yerlerini korumak, saklamak/sakınmak ihtiyacı neticesinde en kolay ulaşılabilecekleri bitki yapraklarından istifade etme yoluna gitmişlerdir. Daha sonra ilerleyen zaman ve buna paralel olarak bilgi düzeyinin artmasıyla birlikte giyim, ihtiyacı karşılamının yanı sıra kültürel, ekonomik, siyasi, dini vb. faktörlerin etkisi ile farklı şekillere bürünmüştür. Söz konusu aşamada Klasik dönem Osmanlı toplumunda kadınların kullandıkları giysilerin yapımından günlük hayatta kullanılmasına kadar çok değişik faktörlerin giysiler üzerinde rol oynadığı tespit edilmiştir. Klasik dönem Osmanlı toplumunda Müslüman kadınların kullandıkları giysilerin kullanım alanlarına göre de farklılık gösterdiği tespitler arasındadır. Mesela Müslüman bir kadın, dini inancından dolayı toplum içerisinde kendisine namahrem olan kişilerle karşılaşacağı noktalarda tesettürsüz gezmeydi. Hem inanç gereği ve hem de toplumda var olan ancak yazılı olmayan sözleşmeler, örf ve adetlerin de etkisinden dolayı bir kadının dış mekânda tesettürsüz dolaşması hoş karşılanmamıştır. Kısacası giyim ve kuşamın kullanım alanlarını belirleyen ilk etken dini etken, ikincisi ise örf ve adetler olmuştur denilebilir. Kişilerin dışarıya karşı sessiz ancak görsel bir dil olan giyimleri ile dini, siyasi, ideolojik ve kültürel bir mesaj vermeleri sağlanmıştır. Çünkü insanlar, en çok dış görünüşleri ile bu etkileri sağlayabilirler ve karşı tarafa kimlikleri ve ideolojileri hakkında görsel mesaj verebilirlerdi.

Üsküdar sicilleri incelenerek yapılan araştırmada kadınların iç ve dış giysiler olarak farklı kumaşlar ve farklı süslemelerden istifade edilerek yapılan giyim eşyalarını kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu cümleden hareketle kadınların giysilerinin kalitesini etkileyen faktörün ekonomik faktör olduğunu söylemek doğru olacaktır. Ekonomik faktörlerin kişilerin giysilerinin kumaş kalitesinden özellikle dış kıyafetlerde kullandıkları süslemelerin pahalı veya ucuz olmasını etkiledikleri bilinmektedir. Bu anlamda kullanılan giysiler, onu kullanan kişilerin maddi durumları hakkında da dışarıya bilgi vermektedir. Maddi durumu iyi olan insanlar, daha kaliteli kumaşlar ve elbiselerin üst süslemelerinde kullanılan değerli materyaller tercih ederlerken söz konusu kalite, ekonomik durumun zayıflamasıyla birlikte alt seviyelere gerilemiştir. Klasik dönem Osmanlı toplumunda kadınların giysilerine önem verdikleri ve ekonomilerinin el verdiği ölçüde giyim ve süslenmelerine dikkat ettikleri tespit edilmiştir. Ekonomik durumu el vermeyen Osmanlı kadınları aynı mantıkla hareket etmişler; süslenme konusunda da kendilerini hoş göstermek için asgari ölçüde maddi değeri

bulunmayan ancak kullanıldığında kişilere şık oldukları imajını verebilecek boncuklar (moncuk) kullanmışlardır.

Netice itibarı ile makalede verilen bilgiler değerlendirildiğinde eski dönemlerden beri giyimin kişilerin kimlik ve kişiliklerinden, siyasi ideolojileri ve kültür örf-adetlerini, erken dönemlerde kadınların medeni durumlarını yansıtmaya kadar her türlü mesajı karşı tarafa verebildiklerinden bahsedilmiştir. Klasik dönem Osmanlı toplumuna bakıldığında ise mahkeme kayıtlarından edinilen bilgiler daha çok bu konulardan giysilerin maddi değerleri ve yine giysiler hakkında çıkarılabilecek yorumlar neticesinde birlikte yaşama kuralları olan örf ve adetlerin, dinin etkisinde kalarak giysilerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mahkeme kayıtlarına yansıyan davalarda maddi değeri olan giysilerin çalınması, boşanmalar neticesinde kocası tarafından kadına iade edilmeyen maddi değeri olan/olmayan giysiler ve takılar, kadınlar tarafından davaların mahkemeye taşınmasına sebep olmuştur. Kadınların hemcinsleri arasında hırsızlık konusunda davalı oldukları da tespitler arasındadır. Sicillere yansıyan davalarda maddi değeri olmayan giysiler, “köhne” olarak isimlendirilmiş ve kayıtlara bu şekilde geçmiştir.

Kaynakça

Kısaltmalar

TDV ÜŞS NO: Türkiye Diyanet Vakfı Üsküdar Şer’iyye Siciller No.

Arşiv Kaynakları

TDV ÜŞS NO: 96, 97,99,101,102,103,104.

Telif Eserler

15.06.2023 tarihinde URL-1 <https://www.luggat.com/index.php#ceviri> adresinden erişildi.

15.06.2023 tarihinde URL-2 <https://www.osmanlicaturkce.com/> adresinden erişildi.

Atalay, E. (2021). 19. Yüzyıl Osmanlı İstanbul’unda Kadın Kıyafetinin Evrimi, *Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi ETÜT*, 2, 131-148. 15.06.2023 tarihinde <https://dergi.erkum.edu.tr/tarih> adresinden erişildi.

Avcı, Y. (2007). Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde ‘Otoriter Modernleşme’ ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi. *OTAM*, 21, 1-18.

Devellioğlu, F. (2005). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat* (22. bs.) (A. S. Güneyçal, Haz.). Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

Erat, F. S. (2008). Sarıkız Coğrafyası Türkmenlerinde Takı Kültürü ve Nazarlık. M. T. Koçkar (Ed.), *Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde (ss.122-128). Eskişehir.

Fanny, D. (2006), *Osmanlı Hanımı* (B. Tırnakçı Çev.). Yapı Kredi Yayınları.

Garnett, L. M. J. (2009). *Türkiye’nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri* (N. Elhüseyni, Çev.). İstanbul: Oğlak Yayıncılık.

Gülensoy, B. (2007), *Türkiye Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. İstanbul: Motif Vakfı Yayınları.

- Gümüştökin, N. (2011). “Kültür” Kavramı ve Osmanlı’da Günümüze Kültürel Yapının İncelenmesi (C. 38). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Gürtuna, S. (1997). *Osmanlı Kadın Giysisi* (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı. İstanbul.
- Gürtuna, S. (2002). Klasik Dönemde Osmanlı Kadınının Giyim Tarzı. *Türkler içinde* (C. XI, ss. 1773-1794). Ankara.
- Karaman, M. (2004). Üsküdar’ın Türkiye Kimliği: Üsküdar Anadolu, *Üsküdar Sempozyumu I Bildiriler*. (C. I, ss. 213-242). İstanbul.
- Keskin, Y. (2015). *Lâle Devri’nde Kadınlar: Eyüp Örneği* (Basılmamış Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı. Balıkesir.
- Koca, E. (2012). Osmanlı’da Yapılan Kılık Kıyafete İlişkin Reformların Erkek Giysilerinin Biçimsel Özelliklerine Etkileri. 14.04.2023 tarihinde https://www.researchgate.net/publication/282613486_Osmanlida_Yapilan_Kilik_Kiyafete_Iliskin_Reformların_Erkek_Giysilerinin_Bicimsel_Ozelliklerine_Etkileri/link/5614390908aed47facee299c/download adresinden erişildi.
- Koçu, R. E. (1969). *Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*. Sümerbank Kültür Yayınları.
- Kuşoğlu, M. Z. (2008). Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam. M. T. Koçkar (Ed.), *Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri içinde* (ss. 26-29). Eskişehir.
- Kutlu, M. ve Özmen, A. (2008). Kimlik(Ler) Sembolü Olarak Giyim, Kuşam ve Süslenme. M. T. Koçkar (Ed), *Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri içinde* (ss. 305-309). Eskişehir.
- Mutaf, A. (2015). İnanç-Statü-Tarz Üçlemine Osmanlı Kadınlarının Giyim-Kuşam Kültürü ve Sosyal Hayattaki Fonksiyonelliği: 17. Yüzyıl Edremit Örneği. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(2), 283-299.
- Okuşluk Şenesen, R. (2008). Türk Süslenme Kültüründe Geleneksel Kozmetik Uygulamalar. M. T. Koçkar (Ed.), *Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri içinde* (ss. 156-411). Eskişehir.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I-II*. İstanbul: MEB Yayınları.
- Sezer Arıç, A. (2006). Türklerde Kıyafetin Kısa Tarihi. *Atatürk Araştırma Merkezi*, 22(64-65-66), 141-160.
- Turan, Ş. (2000). *Türk Kültür Tarihi*. Ankara.
- Ünal, M. A. (2011). *Paradigma Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Yeşilyurt, E. (2008). Anadolu Kadın Baş Bağlamasının İletişimdeki Dili. M. T. Koçkar (Ed.), *Halk Kültürü’nde Giyim-Kuşam ve Süslenme Uluslararası Sempozyumu Bildirileri içinde* (ss. 64-67). Eskişehir.
- Yüçetürk, S. (2021). *Şer’iyye Sicillerine Göre 17. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı’da Kadın (Üsküdar-Kayseri Örneklerinde)* (Basılmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Yüçetürk, S. (2022). Türk Kadınının Giyim Kuşamı ve Güzellik Anlayışı. *Gttad*, 4(7), 441-450.

URLA ÖZBEK KÖYÜ SÖZLÜ KÜLTÜRÜNDE EMİR ÇAKA BEY VE FETİHLERİ*

*Mehmet IŞIK***

Öz: İzmir'in ilk fatihi Emir Çaka Bey'i kurucusu olarak kabul eden Özbek, Anadolu'nun en eski Türk köylerinden biridir. Dolayısıyla, Özbek köyü halkının belleğinde Çaka Bey'in yeri vardır. Buna ilişkin anlatıların derlenmesi ve aktarılması, Türklerin Batı Anadolu'ya yerleşme sürecinin anlaşılmasına katkı sunacaktır. Bir sözlü tarih çalışması olarak tasarlanan bu makalede, Özbek köyü ileri gelenleriyle yapılan görüşmeler ele alınmış ve Emir Çaka Bey'e ilişkin verilerin analizi gerçekleştirilmiştir. Buna göre Özbek köyülülerinin anlatılarında Emir Çaka Bey şu şekilde yer bulmuştur: Çaka aşiretiyle birlikte Orta Asya'dan göç ederek Anadolu'ya gelmiş; çok hırslı ve zeki bir komutan, rüyasında gördüğü Danişment Gazi'nin kendisini yönlendirmesiyle denizlere doğru seferlere başlamış; Bizanslılarla yaptığı bir savaşta yaralanarak esir düşmüş; bir süre Bizans sarayında kaldıktan sonra esaretten kurtularak yeniden boyunun başına dönmüş; Özbek köyü yakınlarına gelerek halen *Gemi Yatağı* adıyla bilinen bölgede gemi yapımı işine başlamış; kurduğu donanmayla Bizanslıları yenerek birçok yeri fethetmiş; aynı köyden evlendiği bir kadından Özbek ya da Özbek adında bir erkek çocuğuna sahip olmuştur. Halk muhayyilesinde yer bulan bu anlatılar, İzmir tarihine ilişkin yapılacak araştırmalarda yerel rivayetlerin de göz önüne alınması gerektiğini göstermektedir.

Anahtar kelimeler: Çaka Bey, Bizans, sözlü tarih, Türk Donanması, Urla, Özbek köyü.

Çaka Bey and His Conquests as Reflected in the Oral Culture of Urla's Özbek Village

Abstract: Özbek village, which acknowledges Emir Çaka Bey, the first conqueror of İzmir, as its founder, is one of the oldest Turkish villages in Anatolia. As, Çaka Bey therefore, is ingrained in the collective memory of the people of the Özbek village collecting and analyzing it could contribute to the understanding of the process of Turkish settlement in Western Anatolia. This study based on the methodology of oral history analyses data from interviews with elderly members of the community with regard to Çaka Bey. Orality traces the migration of the

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 31.01.2023 - 24.08.2023

Bu çalışma, 25 Mart 2017 tarihinde Türk Tarih Kurumu tarafından İzmir'de düzenlenen 1081 İzmir'in Türkler Tarafından Fethi ve Çaka Bey Sempozyumu'nda sunulan "Özbek Köyü Halk Anlatılarında Emir Çakabey ve Fetihleri" başlıklı sözlü bildiriden üretilmiştir.

** Prof.Dr., Mardin Artuklu Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Radyo, Televizyon ve Sinema Bölümü, Mardin, Türkiye. E-posta: mehmet.isik@artuklu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1682-2610.

ambitious and clever commander, Çaka Bey with his tribe from Central Asia; his dream of Danişment Gazi who directed him to start his attacks in the sea; his capture by the Byzantines in one of his skirmishes; and his return to action after spending sometime as hostage in the Byzantine palace; the construction of ships in an area near the village which is still called Gemi Yatağı (the Shipwreck); his defeating the byzantine fleet and the conquest of many places; and the birth of his son named Özbek or Özbek, from his marriage to a local woman. The memories entrenched in local imagination of the people of the Özbek village about Çaka Bey could be important in the research on the history of Smyrna.

Keywords: Caka Bey, Byzantium, oral history, Turkish fleet, Urla, Özbek village.

Giriş

Türkler, denizci bir kavim olarak bilinmemekle birlikte denize ve deniz kültürüne yabancı değillerdir. *Kutadgu Bilig* ve *Divanü Lügâti't-Türk* gibi önemli kaynaklarda gemi (kemi), deniz (tengiz), tekne, uçan (iki yelkenli tekne) gibi denizcilikle ilgili bazı sözlere ve kavramlara yer verilmesi, Oğuz ve Atilla gibi önemli Türk hükümdarlarının çocuklarına Deniz/Tengiz ismini koyması, Türk mitolojisinde denizlere sık sık yer verilmesi gibi olaylar, Türklerin deniz kültürüne tümüyle yabancı olmadıklarını göstermektedir (Bostan ve Özbaran, 2009, s. 11). Oğuz Kağan Destanı'nda ise ışığın içinden gelen güzel eşi, Oğuz Kağan'a Gök, Dağ ve Deniz isimli üç çocuk doğurmuştur. Ayrıca Oğuz Kağan, ordusuna ve milletine büyük denizleri ve ırmakları hedef göstermiş; Oğuz orduları, bu hedef doğrultusunda İtil Suyu'nu (Volga Nehri) geçerek büyük Batı denizleri yönünde hızla ilerlemiştir (Banarlı, 1971, s. 36).

Selçuklulara kadar Türklerin denizlerle dolayısıyla da denizcilikle ilişkisi oldukça sınırlıdır. Horasan ve Maverâünnehir bölgelerindeki akarsular üzerinde ticaret yapmak ve yolcu taşımak amaçlı gemiler kullanılması ile balıkçılık dışında kayda değer bir faaliyete rastlanmaz (Tezel, 1973, s. 3). Bu dönemin en önemli olayı, Gazneliler döneminde İndus Nehri üzerinde yaşanan savaştır. Gazneli Sultanı Mahmud (999-1030), Mart 1027'de gerçekleştirdiği son Hindistan seferinde, yol kesip hırsızlık yaparak asayiş bozan Çatları cezalandırmak amacıyla Multan'a doğru ilerlemiştir. Çatlar, oldukça savaşçı olmalarının yanında denizcilikte usta bir halktır. Sultan Mahmud, İndus Nehri'nin iki yakasına da hakim durumdaki Çatlar ile savaşabilmek için Multan'da 1400 gemiden oluşan bir donanma yaptırmıştır. Yaptırdığı gemilerin her birinin önüne ve yanlarına düşman teknelerini parçalamak için sivri demir çubuklar ve her gemiye mürettebattan başka yirmi okçu (tirendaz) ve neftçi yerleştiren Sultan Mahmud'un donanması, İndus Nehri üzerinde gerçekleşen savaşta Çatların dört bin gemiden oluştuğu rivayet edilen donanmalarını yenilgiye uğratmıştır (Merçil, 2007, s. 28). Bu zafer, nehir üzerinde yaşanan bir savaş sonucunda elde edilmesi sebebiyle ilk deniz zaferi olarak kabul edilmese de bir Türk donanması tarafından kazanılan ilk zafer olması sebebiyle Türk tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Türklerin denizlerle buluşması ve ilk kez denizcilik faaliyetlerinde bulunma imkânına kavuşması, Büyük Selçuklu Devleti döneminde gerçekleşmiştir. Bu anlamda ilk adım, Çağrı Bey'in oğlu Melik Kavurd tarafından atılmıştır. Melik Kavurd, Hürmüz emirine yaptırdığı gemilerle muhtemelen 1053 yılında Selçuklu tarihinin ilk denizaşırı seferini gerçekleştirmiş ve Umman sahillerine ulaşarak bu ülkeyi egemenliği altına almıştır. Kirman Selçukluları, 1150 yılına kadar yaklaşık bir asır boyunca Umman'da kalmayı başarmıştır. Bu durumu göz önüne alan Erdoğan Merçil (2009), Umman'la ilişkilerini ve Basra Körfezi'ndeki etkinliklerini sürdürebilmek için gemiler inşa ettiren Kirman Selçuklularının küçük de olsa bir donanmaya sahip olduklarını düşünebileceğimizi (s. 21 ve s. 391) belirtir. Halik İnalçık (2013, s. 52) da benzer görüştedir.

Melikşah döneminde sınırları Kaşgar'dan Boğaziçi'ne ve Ege Adaları'na; Aral Gölü'nden ve Kafkaslardan Yemen ve Aden'e uzanan Selçuklular (Kafesoğlu, 1973, s. 191); Karadeniz, Akdeniz, Ege ve Kızıldeniz'e komşu hale gelmişler böylece ciddi anlamda ilk denizcilik faaliyetlerine başlamışlardır. Sultan Melikşah, 1086 yılında Suriye üzerine sefere çıkmış ve 1087 yılı başlarında önce Antakya'yı sonra da Samandağı'nı teslim alarak Akdeniz kıyılarına ulaşmıştır. Melikşah, burada Akdeniz'i gururla temaşa etmiş; iki rekât namaz kılmış ve devletin hudutlarını babasından daha ilerilere götürdüğü için Allah'a şükretmiştir. Sonra at üstünde Akdeniz'in mavi sularına doğru ilerleyerek kılıcını üç kez suya daldırmış ve "İşte Tanrı, Doğu Denizi'nden Batı Denizi'ne kadar olan yerlerin hâkimiyetini bana verdi" sözleriyle sevincini dile getirmiştir. Yine adamlarına denizden bir miktar kum almalarını emrederek bu kumu, babası Sultan Alp Arslan'ın Merv'de bulunan mezarına götürüp üzerine serpmiş ve muhtemelen denize ulaşmakla bütün dünyayı fethettiğini düşünerek "Ey babam sana müjdeler olsun! Henüz bir çocuk olarak bırakmış olduğun oğlun, dünyayı baştanbaşa fethetti. Küçük yaşta bıraktığın oğlun, devletinin hudutlarını karaların nihayetine kadar götürdü" sözleriyle duygularını açığa vurmuştur (Turan, 1969, s. 160; Merçil, 2009, s. 22 ve Kafesoğlu, 1973, s. 86).

Türklerin tam anlamıyla denizcilik faaliyetlerine başlaması, Anadolu'ya yerleşmeleriyle birlikte gerçekleşmiştir (Gencer, 1997, s. 21). Üç tarafı denizlerle çevrili bir yarımada olan Anadolu'da denizlerde faaliyet göstermeden barınmak güçtür. Burada kurulacak herhangi bir devletin hem yaşayabilmek hem de halkını güven içinde yaşatabilmek için deniz politikasına önem vermesi gerekmektedir (Gül ve Balcıoğlu, 1990, s. 7). Selçuklular da bu stratejik gerçekliği kısa zamanda kavramış ve buna uygun davranmaya çalışmışlardır. Nitekim Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu topraklarının hızla Türkleşmesiyle birlikte Türklerin egemenlik stratejisi değişmiş ve üç tarafı denizlerle çevrili bu coğrafyanın yeni sahipleri, denizlere yönelmenin devletin bekası için en uygun yol olacağını öngörerek denizcilik faaliyetlerine başlamışlardır (Bostan ve Özbaran, 2009, s. 13).

Süleymanşah döneminde Anadolu Selçukluları, Bizans'ta başlayan taht kavgalarına müdahil olabilmeleri suretiyle hakimiyetlerini genişletmiş ve böylece Türk ordusu, Üsküdar sahillerine (Chrysopolis) kadar ilerlemiştir. 1080 yılında Bizans İmparatoru, İznik üzerine bir ordu göndermişse de Süleymanşah, bu orduyu bozguna uğratmış ve Türkler, Boğazların Anadolu sahillerini işgal edip bu bölgede gümrük idaresi kurarak gemilerden vergi almaya başlamışlardır (Turan, 1969, ss. 215-216 ve Kafesoğlu, 1973, s. 70).

Süleymanşah'ın başarılar kazanıp devletinin sınırlarını Bizans aleyhine genişletmesi sonucunda çaresiz kalan İmparator Aleksios Komnenos, çok miktarda vergi vermek ve günümüz Maltepe'sinde bulunan Dragos Suyu'na kadar olan toprakları bırakmak suretiyle Süleymanşah'la bir anlaşma yapmıştır. Bu anlaşma sonucunda İstanbul Boğazı'nı terk ederek Dragos Suyu'na kadar çekilen Selçuklular, Marmara Denizi kıyılarına kadar neredeyse bütün Anadolu'ya fiilen hâkim olduklarını Bizanslılara kabul ettirerek büyük bir başarı elde etmiştir (Sevim, 1988, s. 85; İnalçık, 2013, s. 52 ve Gordlevski, 1988, ss. 39-40).

Turan'a (1980) göre Türklerin güçlü bir donanmasının olmaması nedeniyle deniz, İstanbul'u ve Bizans'ı korumuş; İstanbul'un fethine engel olmuştur (s. 83). Bunun farkına vararak ilk önlem alan kişi ise Süleymanşah'ın Halep üzerine sefere çıkarken İznik'te yerine "naib ve başkomutan" olarak bıraktığı Ebu'l-Kasım olmuştur. Ebu'l-Kasım, Süleymanşah'ın ölümü sonrasında Dragon Suyu anlaşmasını yok sayarak İstanbul Boğazı ve Marmara sahillerine akıncılar göndermiş (1085-1086); İmparator Aleksios Komnenos, onu durdurmak ve barışa zorlamak istediye de başarılı olamamıştır. Kısa sürede Marmara Denizi'nin güney sahillerini ele geçiren Ebu'l-Kasım, burada bir donanma kurmayı tasarlamış ve bu maksatla Gemlik'te (Kios) gemiler yaptırmaya başlamıştır (tahminen 5 Haziran 1086 ila Nisan 1087 arasında). Ancak İmparator Aleksios Komnenos, bir Türk donanmasının Bizans için yaratacağı tehlikeyi fark ederek hemen faaliyete geçmiş ve donanmasının tamamını dönemin yetenekli generallerinden Manuel Butumites emrine vererek Ebu'l-Kasım'ın gemilerini imha etmekle görevlendirmiştir. Ayrıca en güvendiği komutanlarından biri olan Tatikios'un komutasındaki büyük bir kuvveti de karadan Ebu'l-Kasım'ın üzerine göndermiştir. Hem karadan hem denizden yapılan saldırılar karşısında zor duruma düşen Ebu'l-Kasım, Gemlik'te bulunan tersane ve donanmanın koruması için az bir kuvvet bırakarak ordusunun büyük kısmıyla İznik'e çekilmek zorunda kalmıştır. Bu durumdan yararlanan Bizans donanması, Ebu'l-Kasım'ın henüz kızakta bulunan inşa halindeki gemilerini 1086 yılı ortalarında büyük bir engelle karşılaşmadan yakmıştır (Merçil, 2009, ss. 24-25; Turan, 1971, s. 84; Merçil, 2006, s. 111; Kafesoğlu, 1973, s. 191 ve Kuşçu ve Erdem, 2002, s. 186). Bu yenilgi, Türkleri yıldırmanın aksine denizlerdeki faaliyetlerin ve donanmanın önemini daha da iyi kavramalarını sağlamıştır (Kuşçu ve Erdem, 2002, s. 187).

Mustafa Daş'a göre Türklerin Kios'a "Gemilik" (Gemlik) ismini vermeleri, burasının gemi yapımı için çok uygun bir yer olduğunun fark edilmesiyle ilişkili bir durumdur. Nitekim Türkler, yeni fethettikleri yerlere isim verirken genellikle Grekçe ismi Türkçeye uyarlarlardı. Bu anlamda, Kios'a "Gemilik" diye yepyeni bir isim vermişlerdir. Ebu'l-Kasım'ın burada yeni bir tersane kurup kurmadığı bilinmemektedir. Ancak Türkiye Selçukluları döneminde faaliyete geçen ilk tersanenin burası olduğu kesindir. Bununla birlikte tersanenin yeni mi kurulduğu yoksa Bizanslılardan mı alındığı, gemi inşa eden usta elemanlar ve gemileri yüzdüren denizcilerin kimler olduğu ve nasıl temin edildiği gibi sorular henüz yanıtlanmamış değildir (2009, s. 49).

1. Çaka Bey ve Fetihleri

Türk tarihinde teşkilatlı ve planlı olarak denizcilik faaliyetinde bulunan ilk Türk büyüğü, Çaka Bey'dir (Geyikoğlu, 2003, s. 255; Bostan ve Özbatan, 2009, s. 13). Danişmendname'de Oğuzların Çavuldur boyuna mensup olması nedeniyle Çavuldur Çaka olarak anılan Çaka Bey'in yaşamı ve etkinlikleri hakkında bilinenler, büyük ölçüde Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos'un kızı Anna Komnena'nın (1083-1153) yazdığı Alexiad adlı esere dayanır (İlgürel, 1994, s. 187; İnalçık, 2013, s. 52).

Çaka Bey ile ilgili bilgilerimiz o kadar sınırlıdır ki adının ne olduğu konusunda dahi bir fikir birliği bulunmamaktadır. İbrahim Kafesoğlu, yazdığı makalede Çaka Bey'in 11. yüzyılın ikinci yarısında Bizans topraklarını Türk ülkesi haline getirmeyi tasarlayan, amacına ulaşmak için öncelikle Bizans deniz gücünün kırılması gerektiğini kavrayan ve bu doğrultuda tarihte ilk açık deniz Türk donanmasını inşa ettiren bir devlet adamı olduğunu ifade etmektedir. Bununla beraber Kafesoğlu, diğer Türk soylu topluluklar ile bağlantı kurmak gibi yüksek siyasî ve askerî görüşlere sahip bu Bey'in adının gerçek söylenişinin tamamen kesinliğe kavuşmadığını vurgulamaktadır (Kafesoğlu, 1984, s. 56).

Türk tarihinde büyük öneme sahip olan Çaka Bey, Malazgirt Savaşı sonrasında Alp Arslan'ın Anadolu'nun fethiyle görevlendirdiği beylerden biridir. Danişmendnâme'ye göre Sultan Turasan'ın mâiyetinde bulunmaktadır. Danişmend Gazi, Sivas ve çevresini ele geçirdikten sonra Sultan Turasan'ı içerisinde Çavuldur Çaka, Kara Tona, Kara Doğan, Hasan Hoşavendi gibi gazilerin de bulunduğu 20.000 kişilik kuvvetle İstanbul'u almaya göndermiş ancak bu teşebbüs, başarıya ulaşamamış ve Sultan Turasan, Alemdağ yakınlarında şehit olmuştur. Muhtemelen Çaka Bey de bu sefer sırasında Bizanslı kumandan Kabalika Aleksandr'a esir düşmüş (1078) ve asil bir aileden gelmesi sebebiyle İmparator Nikephoros Botaneiates'in sarayına gönderilmişti (Ocak, 1994, s. 478 ve İlgürel, 1994, s. 187).

İmparator, ona "protonobilissimos" (en soyluların birincisi) unvanı ile bazı imtiyazlar tanımış ve hediyeler armağan etmiş; Çaka da ona bağlılık sözü

vermiştir. Çaka Bey, Bizans sarayında bulunduğu dönemde (Muhtemelen İmparator Botaniates'in tahtta olduğu 1078-81 yılları arasında) Homeros'dan ezberden parçalar okuyabilecek kadar Grekçe öğrendiği gibi (Komnena, 1996, ss. 232-234) Bizans devlet sistemi ve savaş metotları hakkında da geniş bilgi sahibi olmuştur (İlgürel, 1994, s. 187).

Çaka Bey, 1081 yılında İmparator Botaniates'in tahttan indirilmesinden sonra Bizans sarayından ayrılarak İzmir tarafına gelmiştir. Anna Komnena, Çaka Bey'in İstanbul'dan ayrılmasının sebebinin kendisine verilen unvan ve ayrıcalıkların yeni imparator I. Aleksisos Komnenos (1081-1118) tarafından geri alınması olarak göstermektedir (Komnena, 1996, ss. 232-233; Kurat, 1966, s. 42; Turan, 1971, s. 89 ve İlgürel, 1994, s. 187).

Çaka Bey'in İzmir'e yönelmesi oldukça zekice ve stratejik bir karardır. Anadolu'ya yerleşen soydaşları arasında tanınan Çaka Bey'in Peçeneklerin yoğun şekilde faaliyetlerde bulunduğu Balkanlara geçmesi çok doğru bir tercih olmazdı. Anadolu'nun kuzeybatı kesiminde ise Selçuklular vardı. Halbuki İzmir ve çevresinde yoğun bir Türk nüfusu mevcuttu ve bu bölgede kısa süre önce İç Anadolu'dan gelerek Efes çevresinde bir beylik kurmuş olan Tanrıvermiş Bey haricinde kendisine rakip olabilecek bir güç yoktu. Ayrıca Bizans'ta kaldığı süre içerisinde denizcilik konusunda kendisini geliştiren Çaka Bey, Türklerin bu konudaki eksikliğini kavramıştı ve bir donanma inşa etmek için en uygun yerlerden biri İzmir'di. Burada kurulacak güçlü bir donanma ile denizlerde üstünlük kurulması, Bizans'ın sonunu getirebilirdi. Tüm bu faktörleri göz önüne alan Çaka Bey, Bizans'ın Balkanlar'da Peçenekler ile meşgul olmasından da faydalanarak İzmir'e yönelmiş ve burasını ele geçirmiştir (Ayönü, 2009, s. 4).

Çaka Bey'in yaptırdığı donanma hakkında bilgilerimiz sınırlıdır. Bu donanmanın dromon (çektiri) olarak isimlendirilen üstü kapalı gemilerden (Daş, 2009, s. 51) ve avcı (korsan) gemilerinden oluştuğu, kaptan ve adamlarının yerli Bizanslılardan, savaşçıların ise Türklerden olduğu tahmin edilmektedir (İnalçık, 2013, s. 52). Donanmanın nasıl ve tam olarak hangi tarihte inşa edildiği hakkında da bilgi sahibi değiliz. Türk denizcilik tarihi üzerine son araştırmalardan birini gerçekleştiren Hatipoğlu, Çaka Bey'in bu donanmayı Efes tersanesinde 1081 yılında inşa ettirdiğini ve kırk kadar gemiden oluştuğunu (2005, s. 89) kaydetmiştir. Komnena'nın "Bolca sayıda [bu çeşit] tekneye ve 40 tane de avcı [=korsan] gemisine sahip olunca, bunlara savaşta pişmiş adamlar bindirdi ve demir alıp Klyzomenai'ye [bugünkü Urla İskele'si] yanaştı ve bu yeri hemen zaptetti" (1996, s. 230) şeklindeki anlatımı da bu tespiti doğrulamaktadır.

Çaka Bey, donanmasını inşa ettiği dönemde Bizans'ın hem donanması hem de kara ordusu oldukça zayıflamıştı. Bu durumu fırsata çeviren Çaka Bey, ilk olarak Klazomenai'yi (Urla) ardından Foça'yı aldı. Ardından Midilli ve Sakız'ı ele geçirip Sisam ve Rodos'a kadar uzandı. İmparator Aleksisos Komnenos'un

adaları kurtarmak üzere gönderdiği Niketas Kastamoniates komutasındaki Bizans donanmasını 19 Mayıs 1090 tarihinde ağır bir yenilgiye uğrattı ve bazı gemileri ele geçirerek donanmasına kattı (Sevim, 1988, s. 97; Ülkekel ve Can, 2007, s. 607). Tarihe *Koyun Adaları Savaşı* olarak geçen bu olay, Türk tarihinin zaferle sonuçlanan ilk deniz savaşı olarak kabul edilmektedir (Kadioğlu, 2016, s. 20; Ülkekel ve Can, 2007, s. 1). Bu savaştan sonra Çaka Bey, Sisam ve Rodos çevrelerine yeni akınlar düzenleyerek fetih bölgesini genişletmiştir (Zonaras, 2008, s. 737).

Koyun Adaları Savaşı sonrasında Çaka Bey, Bizans'ın ciddi bir rakibi haline gelmiştir. Çaka Bey'in asıl hedefi, Gelibolu yarımadası ve Trakya'yı ele geçirerek İstanbul'u almaktır. Bunun için hem Balkanlar'da Bizans'ı meşgul eden Peçeneklerle hem de Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Halep'te ölümü üzerine Anadolu Selçuklu (İznik) tahtına kısa süreliğine egemen olan Ebu'l-Kasım ile Bizans'a karşı ittifak kurmuştur. Ayrıca Bizans hizmetine ücretli asker olarak Anadolu'dan gelen Türklere adamlar göndererek onları İmparator'un hizmetine girmek yerine kendisine katılmaya ikna etmeye çalışmış ve bunun için çekici vaatlerde bulunmuştur (Komnena, 1996, s. 248 ve Kurat, 1966, s. 59).

İki taraflı Türk tehdidi ile sıkışıp kalan Bizans, 1090-1091 kışında büyük sıkıntı çekmiş; İmparator, bu kötü durumdan Peçeneklere karşı yine bir Türk boyu olan Kumanlarla anlaşarak kurtulmuştur. Kumanlar, 29 Nisan 1091 tarihinde Bizans'a kat'i bir darbe indirmeğe hazırlanan Peçeneklere aniden saldırmış ve bu saldırı sonucunda müthiş bir yenilgiye uğrayan Peçenekler, kadın ve çocukları dahil kılıçtan geçirilmiş ve bundan böyle askeri bir kuvvet dolayısıyla da Bizans açısından tehdit olmaktan çıkmıştır (Kurat, 1972, s. 64; Sevim ve Merçil, 1995, s. 429).

Müttefiki Peçeneklerin Bizans-Kuman işbirliğiyle adeta imha edilmesine karşın Çaka Bey, hedefinden vazgeçmemiş ve İzmir'de donanmasını güçlendirmeye devam etmiştir. Peçeneklerin ardından Çaka'yı da ortadan kaldırmak isteyen Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos ise 1092 yılı baharında Johannes Dukas'ı karadan, Dalassenos'u ise denizden büyük kuvvetlerle Çaka Bey üzerine sevk etmiştir. Midilli adasına asker çıkaran Johannes Dukas karşısında daha fazla dayanamayacağını anlayan Çaka Bey, ateşkes istemiştir. Yapılan ateşkes anlaşması şartlarına uygun şekilde adadan çekilmekte olan Türk donanması, Dalassenos komutasındaki Bizans donanmasının saldırısına uğramış ve neredeyse tamamı imha edilmiştir. Bu saldırıdan sağ kurtulmayı başaran Çaka Bey sadece birkaç gemiyle İzmir'e ulaşabilmiştir. Dalassenos ise Midilli'nin ardından Sisam'ı ve birkaç adayı ele geçirdikten sonra Kıbrıs ve Girit'te başlayan isyanlar nedeniyle İstanbul'a geri dönmüştür (Kurat, 1966, ss. 44-49).

Midilli yenilgisi sonrasında Çaka Bey, kaybettiği gemilerin yerine dromonlar, tek dizi kürekliler, üç dizi kürekliler ve diğer çeşitlerden hızlı savaş gemilerinden

oluşan yeni bir donanmanın inşasına koyulmuş (Komnena, 1996, s. 269) ve Bizans'ın iç karışıklıklarından da yararlanarak kısa süre içerisinde Dalassenos'un ele geçirdiği adaları geri almıştır. Ardından da muhtemelen Çanakkale geçidini tutarak karşı tarafa geçmek, Trakya'yı ele geçirmek ve belki de İstanbul'a saldırmak amacıyla ordusuyla karadan ilerleyerek Edremit'i fethetmiş ve Çanakkale Boğazı'nda gümrük merkezi olan Abydos'u muhasara kuleleriyle kuşatmıştır. Ayrıca donanmayı İzmir'den Çanakkale Boğazı'na sevk etme hazırlıklarına başlamıştır (Kurat, 1966, s. 68).

Çaka Bey'in Abydos'a kadar gelmesi, onu durdurabilecek bir kuvveti bulunmayan Bizans için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Bu tehlikeyi bertaraf etmek isteyen İmparator, daha önce uyguladığı Peçenek Türklerine karşı Kuman Türklerini kullanma taktiğini bu kez de Çaka Bey'e karşı Selçuklu Sultanı'nı kışkırtmak suretiyle uygulamaya koymuştur. Çanakkale çevresini kendi egemenlik alanında gören Selçuklu Sultanı Kılıçarslan'a gönderdiği elçilerle ve yazdığı mektuplarla da bunu başarmıştır (Sevim ve Merçil, 1995, s. 430 ve Sevim, 1988, s. 99).

Bizanslıların Selçuklular ile ittifak kurması sonucunda karadan Kılıçarslan'ın, denizden Bizans'ın tehdit ve saldırıları karşısında sıkışan Çaka Bey, damadı Kılıçarslan ile görüşerek durumu düzeltmeye çalışmış (Kurat, 1966, ss. 72-73; Sevim ve Merçil, 1995, s. 430) ve bunun için görüşmeye gittiği sırada, Komnena'nın iddiasına göre onuruna verilen ziyafette, bizzat damadı Kılıçarslan tarafından öldürülmüştür (Komnena, 1996, s. 271). Böylece başka bir Türk'ün kendisinden daha kuvvetli bir konuma erişmesinden çekinen Kılıçarslan, Bizans İmparatoru'nun yaptığı kışkırtmaların etkisiyle Çaka Bey'i ortadan kaldırmıştır (Runciman, 2008, s. 60). Çaka Bey'in ölüm tarihi kesinliğe kavuşmuş değildir. Ali Sevim ve Erdoğan Merçil, Çaka Bey'in ölüm tarihinin 1093 (1995, s. 430); Mücteba İlgürel (1994, s. 188) 1095, Akdes Nimet Kurat ise kesin bir tarih vermemekle birlikte Haçlıların İznik'i aldığı tarih olan 1097'den önce (1966, s. 74) olması gerektiğini belirtmektedir.

Çaka Bey'in öldürülmesi hem Bizans'a rahat bir nefes aldırması hem de denizcilikle ilgili bilgi birikimine büyük zarar vermiştir (Keleş Şahin, Aktaş ve Erol, 2013, s. 1576). Çaka Bey'in vefatının hemen ardından İzmir ile birlikte sahil bölgelerinin Türk egemenliğinden çıkışı ve Haçlıların Anadolu'dan geçişi, Türk denizciliğinin gelişimini sekteye uğratmıştır. Ancak Çaka Bey'in önderliğinde denizcilik alanında kazanılan başarılar ve elde edilen tecrübe, Selçukluların Karadeniz ve Akdeniz'e açılmalarına zemin hazırlamıştır (Daş, 2009, s. 55). Çaka Bey'den yaklaşık bir buçuk asır sonra Selçuklu Sultanı I. İzzettin Keykavus Sinop'ta, I. Alaeddin Keykubad Alanya'da tersaneler kurarak denizciliği yeniden devlet politikasında önemli bir unsur haline getirmiştir.

2. Özbek Köyü Kısa Tarihi

İzmir'in Urla ilçesine bağlı Özbek, Anadolu'nun en eski Türk köylerinden biridir. Köy, Urla yarımadasının İzmir körfezine doğru çıkıntı yaptığı aynı isimle anılan yarımada'nın batı tarafında, denizden yaklaşık 2.500 metre içeride kuruludur. Köyün güneyinde Turasan ve İçmeler bölgesi, batısında Gülbahçe körfezi, kuzeyinde eski Yuvacalu¹ ve Otacalu² köyleri ile Uzunada, doğusunda ise Güvendik ve Denizli Mahalleleri ile eski Menteş köyü yer almaktadır. Doğu, batı ve güney yönlerinden kara ile çevrili, korunaklı Gülbahçe Körfezi'ne hakim yapısıyla Özbek, küçük çaplı tersane kurmaya uygun bir doğal yapıya sahiptir. Ayrıca Özbek, su kaynakları açısından oldukça zengindir. Özellikle karayla denizin birleştiği yerlerde bulunan ve "patlak" olarak isimlendirilen denize akan tatlı sular, gemilere tatlı su alma olanağı sunmaktadır.

Köyün ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu bilinmemekle birlikte görüşülen kaynak kişilerin tamamı, köy halkının Malazgirt Savaşı öncesinde diğer Türkmen boyları ile birlikte Orta Asya'dan geldiklerine ve Anadolu'yu baştan başa geçerek köyün bugün kurulduğu yere yerleştiklerine inanmaktadır. Başlangıçta sadece bir mahalleden oluşan Özbek, muhtemelen 14. yüzyılda Fatih İbrahim Bey'in Urla ve çevresini ele geçirmesinden sonra, bugün de hala aynı adla anılan Kermen'in kurulmasıyla iki mahalleli hâle gelmiştir. KK9, Kermen Mahallesi'ne köy kurulduktan kısa süre sonra Germiyanogullarından bazı ailelerin yerleştirildiğini, zamanla bu mahallenin Özbek ile birleştiğini, Kermen adının "Germiyan"dan geldiğini belirtmiştir.

İzmir'in ekonomik ve sosyal tarihine ilişkin önemli çalışmalar gerçekleştiren Mübahat Kütükoğlu, Özbek köyüne ilişkin ilk kayda 1478 tarihli tahrir defterinde rastlandığını ancak ilk Türk göçmenlerin bölgeye XV. yüzyıl öncesinde gelmiş olabileceğini belirtmektedir. Bu defterde Özbek, Özbek yarımadasında yer alan Yuvacalu ve Otacalu ile birlikte Urla'ya tâbi köyler arasında görünmektedir. Bir süre sonra Urla ve çevresi, padişah hassı haline getirilmiş; 1520'den sonra Kanuni Sultan Süleyman, Urla merkezi ve Kuzgunlar, Kamanlu, Sunkurlu, Dünderlu, Kızılca, Yuvacalu, Otacalu köyleri ile birlikte Özbek'i de annesi Hafsa Sultan'a mülk olarak vermiş, o da diğer yerler ile birlikte Özbek'i Manisa'da yaptırdığı külliyyeye vakfetmiştir (Kütükoğlu, 2000, s. 57). 1478 sonrasındaki yarım asır içinde İzmir köylerinde büyük bir nüfus patlaması yaşanmış; Özbek yarımadasında bulunan ve bugün Özbek köyü mülkî sınırlarında kalan Yuvacalu

¹ Mübahat Kütükoğlu (2000, s. 64) halen Özbek köyü mülki sınırları arasında kalan ve çevrede yaşayanlar arasında "Yuvaca" olarak isimlendirilen köyün adının tahrir kayıtlarında "Yivacılı / Yivacalu / Yuvacalu" şeklinde geçtiğini belirtir.

² Mübahat Kütükoğlu (2000, s. 64) halen Menteş askeri bölgesi içerisinde kalan ve çevrede yaşayanlar arasında "Oturca" olarak isimlendirilen köyün adının tahrir kayıtlarında "Otaclu / Otacalu" şeklinde geçtiğini belirtir.

ve Otacalu köylerinde nüfus, %160 artmıştır. Bu dönemde Özbek köyüne ilişkin rakamlara ulaşılammıştır (Kütükoğlu, 2000, s. 84).

Diğer Urla köyleri gibi Özbek de vakıf olduğundan buralardaki “çiftliklerde yaşayan yaya ve müsellemler ile civardaki çiftliklerden bu köylere gelip yerleşenler de vakfa raiyyet kaydolunmuştur”. Dolayısıyla diğer vakıf köylerindeki yaya ve müsellemler gibi Özbek, Yuvacalu ve Otacalu köylerindeki de raiyyet statüsü kazanmış fakat aslında yaya ve müsellemler oldukları da mufassal defterlerde gösterilmiştir. Özbek, Yuvacalu ve Otacalu köylerinde de raiyyet kaydedilmiş yayalar bulunmaktadır. Buna göre 1528 yılında Özbek nüfusu; 95 hane, 122 nefer, 27 mücerred, 167 yaya iken; 1575 bu nüfus 192 hane, 373 nefer, 181 mücerred, 139 yaya olmuştur. Yuvacalu ve Otacalu köylerinde ise 1528 yılında nüfus; 65 hane, 82 nefer, 22 mücerred, 5 yaya iken 1575 yılında 68 hane, 126 nefer, 58 mücerred, 35 yayaya yükselmiştir (Kütükoğlu, 2000, s. 85).

17. yüzyıl sonrasında veba ve kolera gibi öldürücü hastalıklar sebebiyle Urla çevresindeki çok sayıda Türk köyü yok olmuş ve 18. yüzyıldan itibaren Türkler, sayıca azalmaya başlamıştır. Faal cami sayısı, 7’den 3-4’e düşmüş örneğin İskele’de ne camii ne de Türk kalmıştır (Milioris, 2002, s. 57). 1765 yılında Urla’ya gelen Richard Chandler, Urla’ya girdiğinde acımasız bir veba salgını nedeniyle evlerin kapalı olduğunu, sokaklarda kimseyi görmediğini, ilçeye korkunç bir sessizlik ve yalnızlığın hakim olduğunu anlatır (Chandler, 1971, ss. 128-129). Türk nüfusunun azalmasının tersine 1800’lerden itibaren Rum nüfus artmıştır. 1821’den önce Mora ve Orta Yunanistan’dan, Yunan Krallığının kurulmasından sonra ise adalardan birçok Rum, Urla’ya gelmiştir (Milioris, 2002, s. 57).

1900’lerin başlarında Özbek yarımadasında dört Türk, üç Rum köyü bulunmaktaydı. Bu dönemde 16. yüzyılda nüfusları hızla artan Yuvacalu ve Otacalu köyleri muhtemelen salgın hastalıklar sebebiyle boşalmış; eski köylerden geriye sadece Özbek ve Tonuzluburun (Denizli) kalmış, bunun yanında Kocadere ve Güvendik isimli iki yeni Türk köyü kurulmuştur. Rum köyleri ise bugünkü Menteş askeri kampının bulunduğu alanda Menteş, Kolica ve Oturca şeklinde yan yana üç köy olacak şekilde sıralanmıştır. Aslında 16. yüzyılda, Urla’da Rum köyü bulunmamaktaydı ancak 1800’lerde çıkan hastalıklar sonucunda Türk köyleri boşalınca Hristiyan köyleri kurulmaya başlamış hatta bu köylerin bazıları, eski Türk köylerinin harabeleri üzerine inşa edilmiştir (Milioris, 2002, ss. 57-69). Nitekim kaynak kişilerin neredeyse tamamına yakınının anlatımları, Türk köyü Otacalu’nun yerini 1800’lerin sonlarında Rum köyü Oturca’nın aldığını göstermektedir.

Kütükoğlu’nun aktardığı bilgilere göre XV ve XVI. asırlarda Özbek’in başlıca geçim kaynakları; zeytin, buğday, arpa, diğer hububat, pamuk ve bağcılıktır

(Kütükoğlu, 2000, s. 156). Ayrıca Özbek yarımadasının kıyılarında bulunan dalyanlarda balık avlanmaktadır (Kütükoğlu, 2000, s. 168). Bu geçim kaynaklarından bağıcılık, özellikle 19. yüzyıldan itibaren önem kazanmış ve 1940'lara kadar zeytinle birlikte en önemli geçim kaynağı olmaya devam etmiştir. Bağıcılığın önem kazanmasında 17. yüzyıldan itibaren başlayan ve giderek hızlanan Rum göçünün etkisi büyüktür. Özellikle Yunan İhtilali sonrasında bağıcılık, büyük bir gelişim göstermiş böylece Uralı Rumlar, parlak bir aşamaya ulaşmış; kiliseler, okullar ve hastane, bu dönemde yapılmıştır (Milioris, 2002, s. 25).

Adalardan gelen Rumlar, çalışkanlıkları ve hırsları sayesinde üzüm yetiştiriciliğinin gelişmesine katkıda bulunmuş; ekilmeyen topraklar dahi bir süre sonra yarıcılık sisteminin de etkisiyle tarıma açılmıştır. Bağdan elde edilen gelirin yarısının toprak sahibi, yarısının bağ yetiştiren tarafından alındığı bu sistem sayesinde Rumlar, kısa sürede mal mülk sahibi olmuş böylece yüz, yüz elli yıl öncesine kadar Türklere ait olan araziler gerek satın alınarak gerekse yarıcılık yoluyla yavaş yavaş Rumların eline geçmiştir. Özellikle 1890-1900 yılları arasında yaşanan asma biti (filoksera) felaketinden sonra Rumların sahip olduğu toprakların oranı daha da artmıştır. Rumlar, filoksera sebebiyle ekim yapılamayan toprakları satın alarak buralara yabancı asma dikip sonra bunları aşılama suretiyle hastalıkla mücadele edebileceklerini keşfederek üzüm üretimini yeniden eski seviyesine çıkartmışlar ve giderek zenginleşmişlerdir (Milioris, 2002, ss. 42-43). KK1, KK8, KK14 ve KK18, anılan dönemde Özbek köyünde Rum yaşamadığını fakat Turasan ve Pınar Deresi bölgelerinde Rumların toprak satın aldıklarını ifade etmişlerdir.

Yunan işgali döneminde diğer Türk köyleri gibi Özbek de birçok sıkıntı yaşamış ve işgal idaresi tarafından köye birçok Rum yerleştirilmiştir. Kurtuluş Savaşı'nın başarıyla kazanılması sonucunda bu Rumlar, köyü terk etmiş ve köy, eskisi gibi yeniden Türk köyü haline gelmiştir. Köy statüsünü 2014 yılına kadar koruyan Özbek, yapılan yasal düzenleme ile büyükşehir mülki sınırına dahil edilerek mahalle haline getirilmiştir. Köy nüfusu, 2001 verilerine göre 2.079 kişi olup yaşlı kadınlar da dahil olmak üzere nüfusun tamamı, okuma yazma bilmektedir. Balıkçılık, zeytincilik ve bahçe tarımı, köyün temel geçim kaynaklarıdır. Özbek 1990'lı yıllara kadar yoğun şekilde göç alan bir köy değildir. Arazi ya da ev satın alarak köye yerleşenlerin büyük çoğunluğu, deniz kenarında yer alan Akkum, Eğriliman ve Maksut mevkiilerinde yaşamaktadır. Köy merkezinin denizden dolayısıyla da yazlıkçıların oturduğu sitelerden 2 ila 5 km kadar uzakta olması, Özbek'in geleneksel yapısının nispeten korunmasını sağlamaktadır. Bu nedenle köyün merkezi ile sahil kesimleri arasında iki farklı yaşam tarzı süregitmektedir (Işık ve Eşitti, 2013, s. 29). Bu durumun geçici olduğu, yerleşime uygunluğu sebebiyle köy merkezinin de kısa zamanda yazlıkçıların daha fazla tercih edeceği bir lokasyona dönüşeceği değerlendirilmektedir.

3. Yöntem

Anadolu'nun en eski Türk köylerinden birisi olan İzmir'in Urla ilçesine bağlı Özbek, ilk Türk denizcisi ve İzmir'in ilk fatihi Çaka Bey'i kurucusu olarak kabul etmesi sebebiyle Anadolu köyleri içerisinde özgün bir örnek teşkil eder. Bu köyün sözlü tarihinin ortaya konulması, Türklerin Anadolu'ya yerleştiği döneme ve bu dönemin önemli figürlerinden Çaka Bey'in yaşamına ilişkin bilgilere katkı sağlama potansiyeli taşımaktadır.

Sözlü tarih, tarihsel gerçekliğin halk tarafından algılanma ve yorumlanma biçimi konusunda ipuçları veren alternatif bir tarih yöntemidir. Oldukça yeni bir yöntem olan sözlü tarih alanındaki ilk öncü çalışmayı, 1948 yılında Columbia Üniversitesi Sözlü Tarih Araştırma Ofisi'ni (Columbia University's Oral History Research Office) kuran Allan Nevins yapmıştır (Yow, 2005, s. 3; Nevins, 1996, s. 29 ve Ritchie, 2012, s. 317). Sözlü tarihin üzerinde uzlaşmış tek bir tanımı bulunmamaktadır.

Sommer ve Quinlan sözlü tarihin en genel anlamıyla geçmişte olan şeyler hakkında konuşulan hikayeler şeklinde tanımladığını ancak bunun problemleri bir tanım olduğunu belirtir (2009, s. 1). Hoffman bu tanımı yakın geçmişle sınırlandırarak yakın geçmişten tarihsel öneme sahip olayların, hatıraların, anlatıların ve yorumların genellikle teybe kaydedilmiş bir görüşme yoluyla toplanması süreci (1996, ss. 87-88) olarak belirtir. Sözlü tarih alanındaki çalışmalarıyla bilinen Baum ise sözlü tarihin, tarihsel olayların bilgisini katılımcılar tarafından anlatıldığı şekilde korumak için kullanılan modern bir araştırma tekniği (1977, s. 5) olduğunu ifade eder.

Sitton, Mehaffy ve Davis, sözlü tarihin “yaşayan insanların geçmişleriyle ilgili anıları ve hatıraları” olarak görülebileceğini belirterek “bu haliyle sözlü tarihin, insan hatırlamasının tüm kapislerine ve zayıflıklarına tabi” olduğunu; bu bakımdan, “çoğunlukla çarpıtılmış, öznel ve çağdaş deneyim perdesinden bakılan bir bütün olarak tarihten esasen farklı olmadığını” ifade ederler. Onlara göre genel bir bilimsel fenomen olarak sözlü tarih, tarihsel bilgimizin yani tarihimizin sınırlarını genişletmektedir (2011, s. 4). Başka bir ifadeyle “kişisel tanıklıklar, geçmişini anlama konusunda bize yeni bir boyut sunar” (Counce, 2011, s. viii). Tarihin hem içeriğini, hem de amacını dönüştüren bir araç olabilir ve tarihin odak noktasını değiştirmek ve yeni araştırma alanları açmak için kullanılabilir (Thompson, 1999, s. 2). Bu bilgilerden hareketle bu çalışmada sözlü tarih, tarihsel bilgimizin sınırlarını genişleten bir yaklaşım olarak kabul edilmiş ve Türklerin İzmir'e yerleşme sürecinin ilk yıllarına ilişkin sözlü kültürde yaşamaya devam eden ancak kaybolmaya yüz tutmuş bilgilerin kayda geçirilmesi ve akademik alana kazandırılması amaçlanmıştır.

Bu doğrultuda araştırma boyunca Urla ilçesi Özbek köyünde yaşayan köyün ileri gelenleri arasından amaçlı örneklem metoduyla seçilen yirmi kişiyle

derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Böylece veriler; müşahhas (somut) canlılığında, topluluğun günlük hayatında fiilen kendini gösterdiği sahada, o sahayla doğrudan doğruya temasa geçilerek toplanmıştır (Boran, 1992, s. 23). Araştırma sırasında görüşülenlerin izin vermemesi nedeniyle görüşmeler sırasında kamera ya da ses kayıt cihazı kullanılmamış, veriler elle yazılmak suretiyle kayıt altına alınmıştır.

Araştırmada veriler, derinlemesine görüşme ve yarı yapılandırılmış görüşme teknikleri ile elde edilmiştir. Görüşülenlere yöneltilen sorular, iki bölüm halinde hazırlanmış olup ilk bölümde katılımcılara cinsiyet, yaş, eğitim durumu, medeni durum gibi kişisel sorular yöneltilmiştir. İkinci bölümde ise görüşülenlerin Özbek köyünün ilk kuruluşu ve Çaka Bey hakkında sözlü gelenek yoluyla elde ettikleri bilgileri paylaşmalarını amaçlayan sorular sorulmuştur. Çalışma boyunca;

Çaka Bey kimdir? Kökeni nedir?

Çaka Bey nereden ve nasıl gelmiştir?

Çaka Bey yerleşmek için neden Özbek köyünü seçmiştir?

Çaka Bey Özbek çevresinde ne gibi faaliyetlerde bulunmuştur?

Çaka Bey öldükten sonra neler olmuştur? sorularına yanıt aranmıştır. Görüşmelerden toplanan veriler, betimsel analize uygun olarak daha önceden belirlenen ve görüşme formuna kaydedilen temalara göre özetlenmiş ve yorumlanmıştır.

4. Bulgular

Bu çalışmada veriler, Özbek köyü ileri gelenlerinden 20 kişi ile gerçekleştirilen görüşmeler yoluyla toplanmıştır. Görüşülenlerin 6'sı kadın, 14'ü erkek olup tamamı en az ilkokul mezunudur ve görüşüldüğü tarihte 60 yaşını aşmış durumdadır. Görüşmelerin genellikle ileri yaşlarına ulaşmış kişilerle yapılmasının sebebi, gençlerin köyün sözlü tarihine fazla ilgi göstermemesidir. 1974 yılında televizyonun köy kahvesinden başlayarak evlere girmesi ile birlikte önemli bir gelenek olan hikâye anlatıcılığı yavaş yavaş ortadan kalkmış ve yüzyıllardır babadan oğula, nineden toruna aktarılan masallar, hikayeler, türküler vb. unutulmaya başlamıştır. Nitekim görüşülen kaynak kişilerden KK2, KK3, KK6, KK7, KK9, KK11, KK15, KK16 ve KK20 çocukken ve gençken yaşlıları dinlemekten çok hoşlandıklarını ancak gençlerin onları dinlemediğini söyleyerek onların vakitlerini genellikle cep telefonu ya da bilgisayarla geçirmesinden yakınmıştır.

Elde edilen verilerin analizi sonucunda Özbek köyü halkının Çaka Bey hakkında birbirine benzeyen bir kısım ortak anlatılara sahip olduğu görülmüştür. Buna göre görüşülenlerin tamamına yakını, *Çaka Bey kimdir?* sorumuza Özbek köyünün kurucusu olduğunu söyleyerek cevap vermiştir. Erkekler, kadınlardan farklı

olarak onun aynı zamanda Deniz Kuvvetleri'nin kurucusu olduğunu ifade etmiştir. İkinci bilginin askerlik sırasında edinildiği değerlendirilmektedir. Nitekim KK13, KK6 ve KK7, Çaka Bey'in Deniz Kuvvetleri'nin kurucusu olduğunu askerde öğrendiklerini ifade etmiştir.

Görüşülenler, Çaka Bey'in çok yakışıklı, kuvvetli, cesur, hırslı ve zeki bir bey olduğu konusunda hemfikirdir. KK13, Çaka Bey'in esir düştüğü dönemde bütün Rum kadınların kendisine aşık olduğunu hatta esaretten kurtulmasına yine kendisine aşık olan bir Rum kızının yardımcı olduğunu anlatmıştır. KK9 ise köyün büyüğü kabul edilen Çaka Bey'in çok cesur bir komutan olduğunu, savaşlarda gözünü kırpmadan düşman üzerine atıldığını çocukluk yıllarında dedesinden dinlediğini belirtmiştir. KK3 ise Çaka'nın küçük yaşlarından itibaren büyük bir bey olmayı istediğini, bunun için savaşlar yaptığını ve donanma kurup uzak denizlere açıldığını söylemiştir.

Çaka Bey'in kökeni konusundaki sorumuza görüşülenler, Orta Asya'dan geldiğini söyleyerek fazla ayrıntı vermeden yanıt vermişlerdir. Ayrıntı verenlerden ise üç farklı ama aynı zamanda birbiri ile örtüşen cevaplar gelmiştir. KK3, onun Orta Asya'dan gelen bir yörük beyi olduğunu; KK2, onun değil babasının Orta Asya'dan Alp Arslan ile birlikte geldiğini ve babasının ölümünden sonra Çaka Bey'in onun yerine geçtiğini; KK1 ise babasından Oğuzların bir boyuna mensup olduğunu duyduğunu ifade etmiştir.

KK1, KK3 ve KK9, Çaka Bey'in Danişmend Gazi ile birlikte birçok sefere katıldığını, bu sırada gösterdiği başarılar sebebiyle Danişmend Gazi tarafından birkaç gazi ile birlikte denizi gördüğü yere kadar ilerleyerek vardıkları yere konmak ve burayı yurt edinmek üzere görevlendirildiğini anlatmıştır. Onların anlatımına göre rüyasında Peygamberle konuşacak kadar ulu bir kişi olan Danişmend Gazi, bir gece rüyasında engin bir deniz ve denizin kenarında oynayan çok sayıda çocuk görmüştür. Çocuklar oynadığı sırada aralarında Çaka Bey'in de olduğu birkaç gazi, deniz içerisinde namaz kılmaktadır. Bunu Türklerin ebediyen mutlu olması için deniz kenarına yerleşmeleri gerektiğinin tanrısal bir işareti olarak kabul eden Danişmend, bu rüyada gördüğü bütün gazilere denize ulaşıncaya kadar fetihler yapmak ve denize ulaştıkları yere yerleşmek üzere yol vermiştir. Önal ve Çelepi'ye göre Türk halk anlatılarında gelecekte haber veren rüyalar, en sık karşılaşılan rüya tiplerinden biridir ve bu rüyalar, genellikle yönetici sınıftaki kişiler ya da onların aileleri tarafından görülür (2014, s. 395). Kaynak kişilerin Özbek köyünün kuruluşuna uzanan olayların başlangıcını Danişmend Gazi'nin bir rüyasına dayandırması, Önal ve Çelepi'nin bu tespitiyle uyumludur.

Çaka Bey'in Özbek köyüne nasıl geldiği konusundaki sorumuza ise görüşülenler "savaşarak", "at üzerinde kılıç sallayarak" veya "esaretten kaçarak" şeklinde cevaplar vermiştir. KK16, dedesinin Çaka Bey'den çok kuvvetli, "Hz Ali

kuvvetinde bir bey” olarak bahsettiğini, onun birçok düşman kanı dökerek Özbek’e kadar geldiğini ve burayı kendisine yurt tuttuğunu anlattığını ifade etmiştir. N. A ise Çaka Bey’in çok zeki bir komutan olduğunu, yaptığı keşiflerde Urla çevresinde o dönemde fazla nüfus olmadığını fark ederek bu bölgeye geldiğini ve korunaklı bir koy olan Eğriliman içine yerleştiğini söylemiştir.

KK3, KK1 ve KK2, Çaka Bey’in bir savaşta esir düştüğünü, bunun üzerine kardeşinin obadan kalanları toplayarak önce Çanakkale’ye sonrasında da Balıkesir taraflarına yerleştiğini, esaretten kurtulup kaçınca tekrar obasının başına geçtiğini ve obasının ileri gelenleri ile keşifler yaptıkları sırada o dönemde nüfusu çok az olduğundan Urla taraflarına geldiklerini ve o dönemde boş olan Eğriliman koyunu çok beğenerek bu bölgeye yerleştiklerini anlatmışlardır.

Tuncay Baykara’nın Urla yarımadasının üç önemli yerleşim merkezi olan Teos (Sığacık), Eritrai (İldırı/Çeşme) ve Klazomenai’nin (Urla, İskele) 11. yüzyıldaki durumuna ilişkin tespitleri, Çaka Bey’in Urla’ya geldiği dönemde bölgede nüfusun seyrek olduğu bilgisiyle örtüşmektedir. Nitekim anılan dönemde Teos, halk tarafından terk edilerek tamamen harabe haline gelmiş; Eritrai’nin kent merkezini boşaltan halk, tepeye inşa ettiği daha küçük kaleye yerleşmiş; Klazomenai ise kara ile ilişkisini kesip bugünkü Karantina Adası’nda savunmaya daha elverişli bir küçük iskana dönüşmüştür (Baykara, 1990, s. 604). Baykara ayrıca bölgeye Çaka Bey’den önce de bazı Türklerin geldiğini, müstahkem şehirlere hâkim olmamakla birlikte öteki sahalara yayıldıklarını muhtemelen 1080’li yıllarda Urla yarımadasının Türklerin elinde olduğunu belirtmektedir (1990, s. 605).

Bugün *Gemi Yatağı* olarak bilinen yerin hemen 500 metre kadar güneyindeki bölgenin Turasan³ olarak bilinmesi, Çaka Bey’in Eğriliman koyunda bir süre kalmış olabileceği yönündeki halk anlatısını desteklemektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Çaka Bey, Sultan Turasan isimli Selçuklu gazisinin emrinde sefere çıkmış ve Sultan Turasan, İstanbul Alemdağ yakınlarında şehit düşerken Çaka Bey de muhtemelen aynı tarihlerde esir düşmüştür. Çaka Bey, esaretten kurtulunca Sultan Turasan’ın ailesi ya da maiyeti ile irtibat kurmuş ve onları da yanına alarak bu bölgeye gelip oldukça verimli topraklara sahip olan Turasan bölgesini onlara bırakmış olabilir. Ayrıca yine *Gemi Yatağı* olarak bilinen yerin Turasan’a zıt yönde 2 km kadar uzaklıktaki bölgenin adı da *Çakana* yani Çaka’nın toprakları olarak bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle yeni yerleşilen bölgenin Turasan’ın ve Çaka Bey’in aileleri arasında paylaşılmış olabileceği

³ Turasan bölgesi, önceleri Özbek köyü sınırları içerisindeyken çeşitli sınır değişiklikleri sonrasında merkeze bağlı Altıntaş Mahallesi ile Özbek arasında Turasan Deresi sınır olacak şekilde bölünmüştür. Bölgenin adı Turasan olmasına karşın 1997 yılında Torasan adıyla mahalle haline getirilmiştir. Yaptığımız araştırmalarda bu ad değişikliğinin nedenleri öğrenilememiştir.

söylenbilir. KK2 ve KK18, Çaka Bey'in Çakana bölgesine birkaç aile yerleştirdiğini ve bu ailelerin en önemli görevinin Çakana Burnu olarak bilinen bölgeden gözcülük yapmak olduğunu ifade etmişlerdir. KK18, bu gözcüler sayesinde düşman gemilerinin geldiğini önceden fark eden Çaka Bey'in Eğriliman yakınlarında düşman gemilerine karşı ilk zaferini kazandığını anlatmıştır.

Çaka Bey'in neden Özbek köyünü seçmiş olabileceği yönündeki sorumuza yanıt verenlerin tamamı, keşif yaptığı sırada Çaka Bey'in gemi yapabilecek bir yer aradığını, bu sırada oldukça korunaklı bir koy olan Eğriliman'ı görerek burayı çok beğendiğini ayrıca deniz kenarında bulunan tatlı su kaynaklarını fark ederek bunlara yakın yerleşmeyi tercih etmiş olabileceğini ifade etmiştir. KK4, dedesinin kendisine Çaka Bey'in Bostanyeri mevkiî yakınlarında bulunan Karapınar bölgesindeki patlaktan gemilerine su aldığını anlattığını söylemiştir.

Görüşülenler, Çaka Bey'in başlangıçta bugün köyün konumlu olduğu yere değil Bostanyeri mevkiinde bulunan ve halen *Gemi Yatağı* olarak isimlendirilen yere yerleştiği konusunda neredeyse hemfikirdir. Karapınar bölgesinde birkaç parça miras yeri olan KK12, Bostanyeri çevresinin çok sulak bir alan olduğunu, bu yüzden Çaka Bey'in yerleşmek için burayı seçmiş olabileceğini; dedelerinden Çaka Bey'in *Gemi Yatağı*'nda birkaç gemi inşa ettirdikten sonra bu gemilerle korsanlık faaliyetlerine giriştiğini, bu sırada hem tecrübe hem de güç kazandığını, kapalı bir koy olması sebebiyle Eğriliman'dan ayrılarak İzmir tarafına geçip buraları ele geçirdiğini dinlediğini ifade etmiştir. KK4 ve KK11, Çaka Bey döneminde kullanıldığını düşündüğü su kaynaklarının ve onların yakınlarına yapılan sarnıçların/çeşmelerin hâlâ yerinde durduğunu belirtmiştir. Arazi üzerinde yaptığımız kontrolde birçok kişinin varlığından bahsettiği sarnıcın yerinde olmadığı görülmüştür.

Çaka Bey'in yerleşmek için bu bölgeyi seçmesinin bir diğer sebebi de Gülbahçe ve Malgaca bölgesine muhtemelen Klozemenai'den ayrılarak gelip yerleşen yerli Rumların varlığıdır. Bu konuda emekli öğretmen Pervin Özbek'in (KK17) bir dönem Urla belediye başkanlığı yapan babasından (Nuri Özbek) duyduklarına dayanarak verdiği bilgiler, oldukça dikkat çekicidir. Pervin Özbek (KK17), Çaka Bey'in gemi yapımının inceliklerini Bizans'ta esir olarak tersanede çalıştığı sırada öğrendiği, Türkler bu işten fazla anlamadığı için gemi yapımında genellikle yerli Rum ustalarla çalıştığı özellikle Malgaca ve Gülbahçe Rumlarının bu işte çok maharetli olması sebebiyle onlarla işbirliği yaptığı bilgilerini paylaşmıştır. Bu dönemde yerli Rum ve Ermenilerin Bizans yerine Selçuklu yönetimini tercih ettiği göz önüne alındığında, bu anlatımda doğruluk payı olabileceği değerlendirilmektedir. Ayrıca Runciman Bizans İmparatorluğunu ele geçirmek için güçlü bir donanmaya sahip olması gerektiğini bilen Çaka Bey'in hizmetinde Türklerden çok Rumları çalıştırmayı tercih ettiği yönündeki (2008, s. 60) tespitleri, Pervin Özbek'in anlatımlarıyla uyumludur.

KK19 ise Özbek'i bugünkü yerine kuran kişinin Çaka Bey değil kardeşi olduğunu, Çaka Bey öldükten sonra düşmanların daha büyük saldırıları karşısında Türklerin zor duruma düştüğünü, yerini alan kardeşinin de aslında iyi bir bey olmasına karşın bu güçlü saldırılara dayanmadığını, büyük kayıplar verdikten sonra daha önce ağabeyiyle keşfini yaptığı bugün de köy merkezi olan Uçular bölgesine hem kendi ailesini hem de Çaka Bey'inki de dâhil yakınlarının ailelerini yerleştirdiğini, kendisinin bir süre sonra şehit olduğunu ve yerini Çaka Bey'in oğlu Özbeğ'in aldığını anlatmıştır. Görüşülenler arasında Çaka Bey'in kardeşinin, eşinin ya da kızının adını bilene rastlanmamıştır.

KK15 ve KK16 (neneleri aynı kişi), nenelerinden Çaka Bey'in erken evlendiğini ve bu evlilikten bir oğlu bir de kızı olduğunu, kızının akıbetini bilmediklerini ancak oğlunun ve eşinin diğer komutan aileleri ile birlikte daha *Gemi Yatağı*'nda gemi yapıldığı dönemde bugünkü Uçular bölgesine yerleştiklerini dinlediklerini söyleyerek bu anlatıya karşı çıkmışlardır. Onların anlatımına göre Çaka Bey, daha önce esir düştüğünden esaretin ne demek olduğunu bilmektedir bu yüzden ailesini korsan/düşman saldırılarından korumak amacıyla çevresi alçak dağlarla çevrili ve denizden birkaç kilometre uzakta bulunan Uçular bölgesini tercih etmiştir. Bu yüzden köyün kurucusu Çaka Bey değil onun oğlu Özbeğ'dir. KK9, kendisinin de büyüklerinden buna benzer bir hikâye duyduğunu, Çaka Bey'in oğluna doğuştan bey meziyetlerine sahip bir kişi olduğunu göstermek için "Özbeğ" ismini vermiş olabileceğini anlatmıştır.

Görüşülenler, *Gemi Yatağı*'na yakın bir noktadan denize ulaşan Burgaz deresinin tatlı suyunun Çaka Bey ya da adamlarından birisinin dikkatini çekmesi ve suyun ucuna kadar ilerlenmesi sonucunda bugünkü Uçular bölgesinin keşfedildiğini aktarmıştır. KK7, KK5, KK10, KK20; 40 yıl öncesine -1970'lerin sonlarına kadar- Uçular bölgesindeki kaynakların hala akmakta olduğunu, buradan akan suyun tarlaları sulayarak denize kadar ulaştığını hatta balığa çıktıkları dönemlerde bu sudan içtiklerini belirtmişlerdir.

Çaka Bey'in ölümü ve sonrasında yaşananların neler olduğu konusundaki sorumuzu KK3, KK18 ve KK16, Çaka Bey'in Rumlarla yapılan bir savaşta şehit düştüğünü söyleyerek yanıtlamışlardır. Diğerleri bu konuda bir bilgileri olmadığını ifade etmişlerdir. Görüşülenler, Çaka Bey şehit düştükten sonra düşman saldırılarının yoğunlaştığını ve bir süre sonra Çaka Bey'in kardeşinin de şehit olmasıyla Türk donanmasının yok edildiğini ve İzmir çevresindeki Türklerin iç bölgelere doğru kaçmak zorunda kaldığını anlatmışlardır.

Özbek halkının da diğer Türklerle birlikte göç edip etmediği konusunda kesin bilgi sahibi olan kimseye rastlanmamıştır. Yalnızca KK2 ve KK3, dedelerinin köyün bu dönemde Burdur taraflarına göç ettiğini, uzun bir süre bu bölgede kaldıktan sonra Aydınoğlu beylerinin davetiyle onlara katılarak yeniden köyün bugün kurulu olduğu yere döndüğünü söylediğini aktarmışlardır. Görüşülenlerin

tamamına yakını, büyüklerinden köy halkının uzun süre Ceneviz beyleriyle ticaret yaptıklarını duyduklarını ifade etmişlerdir. KK10, KK4, KK6 ve KK14, Özbek'e ürün almaya gelen bir Ceneviz beyinin Özbek köyünün bugünkü merkezinde bulunan *Koca Selvi*'nin, Otacalu köyü bölgesinde bulunan *Yurguca Taşı*'nin ve Tonuzluburun (Denizli) köyü yakınında bulunan *Aslanağzı Çeşmesi*'nin yerinde olup olmadığını sorduğunu, yerinde olduğunu öğrendikten sonra huzurla hayata gözlerini kapattığını; bu hikâyeyi duyan onlarca define avcısının adı geçen yerleri defalarca kazdığını anlatmışlardır.

Sonuç

Bir sözlü tarih çalışması olarak tasarlanan bu makalede, İzmir'in en eski Türk yerleşim yerlerinden birisi olan Özbek köyü halkının sözlü kültüründe nesil nesile anlatılan Emir Çaka Bey'e ilişkin anlatılar incelenmiştir. Bu çerçevede, birçoğu şu anda aramızda olmayan Özbek köyü ileri gelenleriyle 1997 yılından itibaren sürdürülen derinlemesine görüşmelerden elde edilen verilerin analizi gerçekleştirilmiştir.

Yapılan analiz sonucunda Çaka Bey'in yıllar önce Alp Arslan'ın bir komutanı olan babası ile birlikte Orta Asya'dan göçerek Anadolu'ya geldiği, savaşlar sırasında gösterdiği başarılar sebebiyle Danişment Gazi tarafından kardeşi ve birkaç gazi ile birlikte denizi gördükleri yere yerleşmekle görevlendirildiği, bu görevlendirmede Danişment Gazi'nin gördüğü bir rüyanın da etkili olduğu; çok zeki, kuvvetli, cesur ve hırslı bir komutan olduğu, Bizanslılarla yaptığı mücadelelerde esir düştüğü, esareti sırasında obasının Çanakkale, Balıkesir ya da Aydın bölgelerine dağıldığı, Çaka Bey'in zekasını kullanıp esaretten kurtulmayı başararak yeniden obasının başına geçtiği ve Urla'ya Özbek köyü yakınlarında bulunan Eğriliman koyu bölgesine yerleştiği, halen *Gemi Yatağı* adıyla bilinen yerde esareti sırasında inceliklerini öğrendiği gemi yapımı işine başladığı, gemi yapımı işinde o sırada Urla'da özellikle Malgaca bölgesinde yaşayan yerli Rumları çalıştırdığı, burada inşa ettiği gemilerle bazı başarılar kazanıp İzmir'i ele geçirdiği ve tersanesini oraya taşıdığı, büyük bir donanma kurarak gücünü gittikçe arttırdığı, donanmasıyla adalar dâhil birçok yeri ele geçirdiği, Rumlarla yapılan bir savaşta şehit düştüğü, şahadetinden sonra yerine kardeşinin geçtiği, onun da şehit düşmesi ile İzmir çevresinde yaşayan Türklerin iç bölgelere çekilmek zorunda kaldığı, Özbek halkının köylerinin korunaklı bir yerde olması veya başkaca sebeplerle yerinde kaldığı ya da diğer Türklerle birlikte iç bölgelere göç ettikten bir süre sonra yeniden Özbek köyünün bugün kurulu olduğu bölgeye geri döndüğü sonuçlarına ulaşılmıştır. Ayrıca köy halkının Çaka Bey'in esir düşmeden önce kendi boyundan bir kadınla evli olduğuna, ondan Özbeğ adında bir erkek çocuğu olduğuna, ailesini ve boyunun ileri gelenlerinin ailelerini gelebilecek olası tehlikelerden korumak için nispeten korunaklı bir yer olan Özbek köyünün bugünkü merkezinde bulunan Uçular bölgesine yerleştiğine ve gemi inşa işine ilk kez Eğriliman Koyu'nda bulunan *Gemi Yatağı* bölgesinde

başladığına dair tarihsel kaynaklarda rastlanmayan bir anlatıya sahip olduğu bulgulanmıştır.

Bu sonuçlar, Emir Çaka Bey'in Özbek köyü halkının muhayyilesinde adeta bir destan kahramanı olduğuna işaret etmektedir. Özellikle denizlere yönelme sebebinin Danişment Gazi'nin gördüğü bir rüyaya dayandırılması, bu tespiti güçlendirmektedir. Ayrıca köy halkının muhayyilesinde Çaka Bey sadece köyü kuran bir kahraman değildir; mesleği icat eden ve ilk kez orada icra ederek adeta mekânı anlamlandıran ve sıradan mekândan kutsal mekâna çeviren kişidir. Gemi Yatağı'nı kurarak gemi yapım işini başlatmış ve burada yaptığı gemilerle Türklerde gemicilik mesleğinin köken mitini oluşturmuştur. Gemi yatağı olarak bilinen bölge hala köy sözlü kültüründe önemli bir mekan olarak ön plana çıkmaktadır.

Köy muhayyilesinde ön plana çıkan Çakana ismi de Çaka Bey ile yakından ilişkilidir. Çakana olarak bilinen bölge, Özbek köyünün batısında yer alan küçük bir yarımadadır. Bölgenin Çaka Bey'in arazisi olarak bilinmesi ve ona atfen Çakana olarak isimlendirilmesi, Çaka Bey'in köy sözlü kültüründeki ve muhayyilesindeki önemini ortaya koymaktadır. Çaka Bey'in Eğriliman olarak bilinen bölgede ilk önemli deniz zaferini kazandığına ilişkin anlatı, Çakana'yı sıradan bir mekan olmaktan çıkararak ona kutsallık ve kalıcılık kazandırmıştır.

Sitton, Mehaffy ve Davis'in (2011) de belirttiği gibi sözlü tarih araştırmalarından elde edilen bulgular, bazı araştırmacılar tarafından güvenilir bulunmasa da yazılı kaynakları kalem alanların kendilerinin de bazı tarihsel gerçeklikleri çarpıtarak ya da bir kısmını görmezden gelerek kayıt altına almış olabileceği göz önüne alındığında yazılı kaynaklarla benzer özelliklere sahiptir. Dolayısıyla sözlü tarih araştırmaları, tarihsel bilgimizin yani tarihimizin sınırlarını genişletmektedir. Bu araştırmada da Türk denizciliğinin kurucusu kabul edilen Emir Çaka Bey'e ve onunla birlikte İzmir'e yerleşen ilk Türk yerleşimcilere ilişkin literatürde yer almayan önemli bulgular elde edilmiştir. Dolayısıyla Çaka Bey'e, Türk denizciliğinin başlangıç yıllarına ve Türklerin İzmir'e yerleşme tarihinin ilk günlerine ilişkin bilgilerimiz genişlemiştir.

Kaynakça

- Ayönü, Y. (2009). İzmir'de Türk Hâkimiyetinin Başlaması. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, IX(1), 1-8.
- Banarlı, N. S. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*. MEB Yayınları.
- Baum, W. K. (1977). *Transcribing and Editing Oral History*. Rowman Altamira.
- Baykara, T. (1990). Çeşme Kalesi. *Bellekten*, 54(210), 603-630.
- Boran, B. (1992). *Toplumsal Yapı Araştırmaları: İki Köy Çeşidinin Mukayeseli Tetkiki*. Sarmal Yayınevi.
- Bostan, İ. ve Özbaran, S. (2009). Giriş. İ. Bostan ve S. Özbaran (Ed.), *Türk Denizcilik Tarihi* içinde (ss.11-16). Deniz Kuvvetleri Basım Evi.

- Counce, S. (2011). *Sözlü Tarih ve Yerel Tarihçi* (B. B. Can ve A. Yalçınkaya, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Chandler, R. (1971). *Travels in Asia Minor, 1764-1765*. British Museum.
- Daş, M. (2009). Türklerin Bizans ve Venedik'le Denizlerdeki İlişki ve Mücadeleleri (XI-XIV. Yüzyıllar). İ. Bostan ve S. Özbaran (Ed.), *Türk Denizcilik Tarihi* içinde (ss. 49-61). Deniz Kuvvetleri Basım Evi.
- Gencer, A. İ. (1997). *Türk Denizcilik Araştırmaları*. Marmara Yayınları.
- Geyikoğlu, H. (2003). Selçuklular'ın Deniz Politikası ve Denizcilik Faaliyetleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10(22), 251-267.
- Gordlevski, V. (1988). *Anadolu Selçuklu Devleti* (A. Yaran, Çev.). Onur Yayınları.
- Gül, M. ve Balcıoğlu, M. (1990). Anadolu Selçuklularında Denizcilik Faaliyetleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5(1), 57-64.
- Hatipoğlu, H. N. (2005). *Orta Çağda Akdeniz'de Deniz Güçlerinin İncelenmesi: Anadolu'da İlk Türk Denizciliği (Umur Bey'in Epir Harekatı)*. Deniz Kuvvetleri Basım Evi.
- Hoffman, A. M. (1996). Oral History: How and Why It was Born. D. K. Dunaway and W. K. Baum (Ed.), *Oral history: An Interdisciplinary Anthology* içinde (ss. 87-93). Altamira Press.
- Işık, M. ve Eşitti, Ş. (2013). Özbek Köyü Taş Ocağı Eyleminin, Habermas'ın Kamusal Alan Kavramlaştırması Bağlamında Değerlendirilmesi. *LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 21-42.
- İlgürel, M. (1994). Çaka Bey. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. VIII; ss.186-188). Türkiye Diyanet Vakfı.
- İnalçık, H. (2013). İzmir'i Fetheden Bizanslı Titreten Türk Çaka Bey. *NTV Tarih Dergisi*, (48), 51-54.
- Kadıoğlu, M. (2016). *Türk Denizcilik Tarihi*. E-Pub Kitap.
- Kafesoğlu, İ. (1973). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1984). Selçuklu Çağındaki İzmir Türk Beyi'nin Adı: Çaka mı, Çağa mı, Çakan mı?. *DÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, (34), 55-60.
- Keleş, H., Şahin, M., Aktaş, Ö. ve Erol, N. (2013). Tarih Öğretmen Adaylarının Türk Denizcilik Tarihi ile İlgili Olayların Önemine İlişkin Düşünceleri. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 21(4), 1575-1592.
- Komnena, A. (1996). *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*. İnkılap Kitabevi.
- Kurat, A. N. (1966). *Çaka Bey: İzmir ve Civarındaki Adaların İlk Türk Beyi*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kurat, A. N. (1972). *IV-XV. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*. Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Kuşçu, A. ve Erdem, D. (2002). Türkiye Selçuklularında Ordu ve Donanma. *Türkler* içinde (C. VII; ss. 176-188). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

- Kütükoğlu, M. (2000). *XV ve XVI. Asırlarda İzmir Kazasının Sosyal ve İktisadi Yapısı*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Merçil, E. (2006). *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Merçil, E. (2007). *Gazneliler Devleti Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Merçil, E. (2009). Selçuklular Döneminde Türk Denizcilik Faaliyetleri. İ. Bostan ve S. Özbaran (Ed), *Türk Denizcilik Tarihi* içinde (ss. 21-31). Deniz Kuvvetleri Basım Evi.
- Milioris, N. E. (2002). *1922 Öncesinde Urla* (T. Caymaz, Çev.). Urla.
- Nevins, A. (1996). Reliability and Validity in Oral History. D. K. Dunaway and W. K. Baum (Ed.), *Oral history: An Interdisciplinary Anthology* içinde (ss. 29- 38). Altamira Press.
- Ocak, A. Y. (1994). Danişmendname. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. VIII, ss. 478-480). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Önal, M. N. ve Çelepi, M. S. (2014). Türk Halk Anlatılarında Rüya. C. Gökşen (Ed.), *Prof. Dr. Ali Çelik Armağanı* içinde (ss. 393-420). Akçağ Yayınevi.
- Ritchie, D. A. (Ed.). (2012). *The Oxford Handbook of Oral History*. Oxford University Press.
- Runciman, S. (2008). *Haçlı Seferleri Tarihi - I. Cilt* (F. Işıltan, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sevim, A. (1988). *Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi (Baslangıçtan 1086'ya Kadar)*. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sevim, A. ve Merçil, E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Türk Tarih Kurumu.
- Sitton, T., Mehaffy, G. L. ve Davis, O. L. (2011). *Oral History: A Guide for Teachers (and Others)*. University of Texas Press.
- Sommer, B. W. ve Quinlan, M. K. (2009). *The Oral History Manual*. Rowman & Littlefield.
- Tezel, H. (1973). *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi*. Kastaş Yayınları.
- Thompson, P. (1999). *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih* (Ş. Layıkel, Çev.). Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Turan, O. (1969). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Turan Neşriyat Yurdu.
- Turan, O. (1980). *Selçuklular ve İslamiyet*. Nakışlar Yayınevi.
- Ülkekul, C. ve Can, A. H. (2007). *Piri Reis'in Yaşamı, Yapıtları ve Bahriyesinden Seçmeler*. Piri Reis Araştırma Merkezi.
- Yow, V. R. (2005). *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences*. Rowman & Littlefield.
- Zonaras, I. (2008). *Tarihlerin Özeti* (B. Umar, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Ekler**Ek 1. Görüşülenlerin Listesi**

Sıra no	Görüşülen kişi	Cinsiyet	Yaş	Eğitim durumu	Medeni D	Meslek	Görüşme T.
1	KK1	Erkek	85	İlkokul M.	Evli	Çiftçi	03.08.1999
2	KK2	Erkek	87	İlkokul M.	Evli	Çiftçi	10.07.2001
3	KK3	Erkek	88	İlkokul M.	Evli	Çiftçi	15.04.1997
4	KK4	Erkek	67	İlkokul M.	Evli	Aşçı	15.12.2016
5	KK5	Erkek	65	İlkokul M.	Evli	Çiftçi	02.01.2017
6	KK6	Erkek	68	Lise mezunu	Evli	Esnaf	02.01.2017
7	KK7	Erkek	71	İlkokul M.	Evli	Balıkçı	30.12.2016
8	KK8	Erkek	60	Lise M.	Evli	Balıkçı	03.01.2017
9	KK9	Erkek	70	Üniversite M.	Evli	Öğretmen	02.01.2017
10	KK10	Erkek	64	İlkokul M.	Evli	Çiftçi	03.01.2017
11	KK11	Erkek	68	İlkokul M.	Evli	Çiftçi	30.12.2016
12	KK12	Erkek	88	İlkokul M.	Evli	Çiftçi	03.01.2017
13	KK13	Erkek	63	İlkokul M.	Evli	Şoför	03.01.2017
14	KK14	Kadın	70	İlkokul M.	Evli	Ev Hanımı	02.01.2017
15	KK15	Kadın	89	İlkokul M.	Evli	Ev Hanımı	15.08.2015
16	KK16	Kadın	90	İlkokul M.	Evli	Ev Hanımı	30.12.2016
17	KK17	Kadın	93	Üniversite M.	Evli	Öğretmen	01.09.2014
18	KK18	Kadın	88	İlkokul M.	Evli	Ev Hanımı	05.07.2013
19	KK19	Kadın	85	İlkokul M.	Evli	Ev Hanımı	10.07.2001
20	KK20	Kadın	68	İlkokul M.	Evli	Ev Hanımı	03.01.2017

Ek 2. Çalışmada geçen yer adlarını gösterir harita

BİR MUHALİF İSİM: AHMET REŞİT REY VE ŞEHRÂH GAZETESİ*

*Tuğba AŞAN***

Öz: Bu makalede edebiyatçı kimliği ile tanınmış olan Ahmet Reşit Rey'in (1870-1955), bir siyaset ve fikir adamı olarak düşünceleri ile olayları değerlendirme biçimi ortaya konulmak istenmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanı (1908) sonrasında siyasetin içerisinde yerini alan Ahmet Reşit, Meşrutiyet yönetimini desteklemiş ancak dönemin en büyük siyasi örgütlenmesi olan İttihat ve Terakki'nin karşısında durmuştur. Meşrutiyet devrinin İttihat Terakki karşıtı gazetelerinden olan *Şehrâh Gazetesi*'nde¹ yayınlanmış olan makaleleri, onun muhalif tavrına örnek oluşturmaktadır. "Maziden Hale" başlığı ile yayınlanan bu yazılarıyla II. Abdülhamid zamanı ile Meşrutî hükümetler dönemi arasında karşılaştırma yapan Ahmet Reşit böylece bize Osmanlı Devleti'nde Mutlakiyet'ten Meşrutiyet'e geçişte yaşanan değişimi eleştirel bir gözle sunmaktadır. Ahmet Reşit Rey, memuriyet hayatı boyunca ve siyasetin içerisindeyken aynı zamanda sanat ve edebiyat dolu bir yaşam sürdürmüştür. Makalemizde, Osmanlı Devleti'nin en kritik dönemlerinden birine şahitlik etmiş olan Ahmet Reşit Rey'in *Şehrâh Gazetesi*'ndeki Nisan-Haziran 1911 tarihlerinde yayınlanmış olan siyasete dair makaleleri incelenmiştir. Dönemin siyasi olayları, muhalif bir fikir adamının bakış açısı ile değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Ahmet Reşit Rey, *Şehrâh Gazetesi*, II. Abdülhamid, Meşrutiyet, İttihat ve Terakki.

A Dissident: Ahmet Reşit Rey and *Şehrâh* Newspaper

Abstract: This article aims to discuss the political and intellectual ideas of a renowned man of letters, Ahmet Reşit Rey (1870-1955). After the declaration of the 2nd Constitutional Period, Ahmet Reşit, took part in politics supporting the Constitution although he stood against the largest political party that of Union and Progress. His articles published in the *Şehrâh* Newspaper, one of the Constitutional period's newspapers opposing the policies of the Union and Progress party, attest to his dissident opinions. In his articles published under the title "From Past to Present", Ahmet Reşit, by comparing the period of II. Abdülhamid to that of constitutional provisions, he discusses change during the transition from absolute to constitutional monarchy in the Ottoman Empire with a critical eye. Ahmet Reşit Rey led a life full of art and literature while working as

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 27.10.2022 - 24.08.2023

** Öğr.Gör.Dr., Düzce Üniversitesi, Rektörlük, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Düzce, Türkiye. E-posta: tugbaasan@duzce.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0270-4522.

¹ İmtiyaz Sahibi, Mehmet Hayrettin. İdare Mahalli, İstanbul Ebusuud Caddesi 62 Numara. Her gün neşr olunur.

a civil servant and he was in politics. Therefore, the perspective of an opposing intellectual could enrich our understanding of the political events of the period.

Keywords: Ahmet Reşit Rey, *Şehrah Newspaper*, II. Abdulhamid, Constitutionalism, Union and Progress.

Giriş

Ahmet Reşit Bey, Çankırı Mutasarrıfı Abdullah Efendi'nin oğludur ve 1286 (M.1870) senesinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir (HH.SAİD.d 4/35). Annesi Atiye Huriye Hanım'dır. Çankırı'da ilkokula devam ettiği sırada, henüz dokuz yaşındayken babasını kaybetmiş ve bunun üzerine aile İstanbul'a taşınmıştır. Önce Soğukçeşme Askeri Rüşdiyesi'nde, daha sonra Mülkiye Mektebi İdadi kısmında öğrenimine devam etmiştir. Edebiyat öğretmeni Recaizade Mahmut Ekrem'in etkisinde kalan Ahmet Reşit Bey, Mülkiyenin yüksek kısmından 1888 yılında mezun olmuştur (İlyasoğlu, 2005, s. 23; *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, 2010, s. 866). Böylece Mülkiye Mektebi'nden şehadetnamesini alan Ahmet Reşit, 1890 senesi Eylül ayında okul müdürü Abdurrahman Şeref Bey tarafından diğer iki arkadaşı ile birlikte Yıldız Sarayı'na başkatip paşanın yanına götürülür. Burada kendisine kitabet dairesine memur edildiği tebliğ edilir ve Mabeyn Kitabeti'ndeki bu görevi, 1904 senesi Ağustos ayına kadar devam eder. Saray'da geçirdiği bu 14 yılda şahit oldukları sebebiyle iki kez Saray dışında bir memuriyet isteyen Ahmet Reşit'in maaşına zam yapılmış ancak talebi, karşılık bulmamıştır. 1904 Haziran ayında iki ay kadar Beşiktaş polisinin takibatına uğradıktan sonra Kudüs Mutasarrıflığı ile görevlendirilmiştir. Ahmet Reşit Rey, on bin kuruş kadar bir maaşla aldığı bu görevi bir lütuf olarak telakki etmiştir (*Yeni Sabah*, 26 Şubat 1941, s. 3).

Ahmet Reşit Bey, 1896 senesinde İbrahim Edhem Paşa'nın² torunu Fethiye Hanım ile evlenmiştir. Aile; sırasıyla Fatma Samime, Ekrem Reşit (1900), Cemal Reşit (1904) ve Emine Semine (1908)'nin doğumlarıyla genişlemiştir. 1904 Kudüs Mutasarrıflığı, 1906 Manastır Valiliği, 1907 Ankara ve 1908 Halep Valiliği görevlerinden sonra 1909 senesinde İstanbul'a gelerek Galatasaray Sultanisi'nde Tevfik Fikret'in istifasının ardından edebiyat dersleri vermeye başlamıştır. 1912 yılında kısa süren İzmir Valiliği³ sonrasında ise Kamil Paşa kabinesinde (Ekim 1912-Ocak 1913) Dahiliye Nazırlığı görevini üstlenmiştir. 23 Ocak 1913 tarihli Bab-ı Âli Baskını Ahmet Reşit Bey'in hayatında önemli değişikliklere sebep olmuştur. Ülke dışına çıkması tavsiye edilince ailesini

² Sadrazam İbrahim Ethem Paşa (1818-1893), henüz bir yaşındayken II. Mahmut devrinin önde gelen devlet adamlarından Hüsrev Mehmet Paşa'nın (1756-1855) konağına gelmiş ve onun himayesinde yetişmiştir (Çelik, 2013, s. 448).

³ Ahmet Reşit Bey, İzmir Valiliği sırasında İttihatçıların gadrine uğrayan memurları niteliklerine bakmadan eski görevlerine iade ederek İtilafçı isimlere kadro açmakla suçlanmıştır (Tural, 2009, s. 269).

İstanbul'da bırakarak Mısır'a gitmiş ve bir süre burada kalmıştır. Daha sonra Venedik, Peşte ve en nihayetinde Paris'e geçen Ahmet Reşit Bey, bu sırada Mahmut Şevket Paşa'nın İstanbul'da uğradığı bir suikast sonucu öldürülmesi ile bağlantılı gösterilerek gıyaben idam cezası almıştır. Bu durum, ailenin geri kalanının da Avrupa'ya taşınmasını gerektirmiş; Ahmet Reşit ve ailesi, I. Dünya Savaşı'nın başında önce Paris'e, buranın işgal edilme tehlikesi üzerine de Cenevre'ye yerleşmişlerdir. Aile, 1914-1919 yılları arasında Cenevre'de geçirdikten sonra Reşit Bey'e Mütareke sonrası kurulan Tevfik Paşa kabinesinde bir kez daha Dahiliye Nazırlığı teklifi gelmiş ve aile için dönüş yolculuğu başlamıştır. Ancak onlar İstanbul'a ulaşmadan Tevfik Paşa Kabinesi düşmüş ve yerine Damat Ferit Paşa Kabinesi geçmiştir. Böylece Ahmet Reşit Bey, bu kabinede Dahiliye Nazırı (Şubat-Mart 1919/ Nisan-Temmuz 1920) ve vekâleten de Şura-yı Devlet Reisliği'ne getirilmiştir (İlyasoğlu, 2005, ss. 23-26; Kunalp, 1999, s. 60).

Bu sırada Osmanlı Devleti, Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) imzalanmasının ardından, Anadolu'da işgallerin yaşandığı oldukça ümitsiz ve karanlık günler geçirmektedir. Meclis-i Vükela, Paris Barış Konferansı'na 3 Haziran 1919'da Osmanlı Devleti'ni temsilen Sadrazam Damat Ferit Paşa başkanlığında otuz beş delegeden oluşan bir heyetin gitmesine karar vermiştir. Kamuoyunda bu konferansın Osmanlı Devleti için son bir fırsat olduğu kanaati yaygındır. Ancak Damat Ferit Paşa, konferanstan eli boş dönmüş ve kendi başına buyruk hareket ettiği için de eleştirilmiştir. 18 Nisan 1920'de başlayan San Remo Konferansı da Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında yapılan en önemli barış konferanslarından biridir. 22 Nisan 1920'de İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ni konferansa davet etmişlerdir. Bu kez heyete Damat Ferit Paşa yerine Ahmet Tevfik Paşa, başkanlık etmiştir. Burada Osmanlı heyetine dayatılan barış şartları, çok ağır ve kabul edilemez bulunmuştur. Bu sırada İtilaf Devletlerine verilmek üzere hazırlanan cevap, Ahmet Reşit Bey ve Cemil Paşa (Topuzlu) tarafından Meclis-i Vükela'da görüşülmek üzere İstanbul'a getirilmiştir. Meclis-i Vükela'da onaylanan metin, 25 Haziran'da tekrar Paris'e götürülmüştür. Damat Ferit Paşa'nın ise Paris'e giderek hazırlanan cevap metni üzerinde değişiklik yapması, özellikle Ahmet Reşit Bey tarafından eleştirilmiştir. Ahmet Reşit Bey, Damat Ferit'in hazırladığı metnin dördüncü maddesinde geçen Ege adalarında "Rumların çoğunlukta olduğu" ifadesini, ileride müttefik devletler tarafından aleyhte kullanılabileceği şeklinde değerlendirmiştir. Ahmet Reşit Bey ve birkaç katip dışında heyet üyelerinin İstanbul'a dönmesine karar verilmiştir (Yazıcı, 2020, ss. 1051-1054). Cemil Topuzlu hatıralarında Ahmet Reşit ile beraber Ferit Paşa kabinesinde yer almalarını şöyle açıklıyor:

Girdiğim kabine zahiren Kuva-yı Milliye'ye karşı cephe almak gibi bir suçla itham olunabilirdi. Fakat gerek ben, gerek arkadaşım Reşit Bey, İtilaf devletlerini oyalamak ve Yunan Ordusu'nun Anadolu'ya yapacağı taarruzun az çok önüne geçmek ve bhusus İstanbul'a tamamiyle el

konulmaktan kurtarmak maksadıyla bu kabinede yer almıştık. Her ikimizin ne nazır olmak gibi bir emelimiz, ne de bir sandalye kapmak hırslımız yoktu. Fikrimiz, ancak İstanbul'un, bu bahane ile yerleşmek isteyen İngilizlerin elinde Mısır, Kıbrıs gibi ebedi olarak kalmamasına çalışmaktı (Topuzlu, 2017, s. 227; Rey, 2014, ss. 381-382).

Benzer ifadeleri Ahmet Reşit Bey'in hatıralarında da görmekteyiz.

Osmanlı Devleti'nin şartlarını reddeden müttefik devletler, 27 Temmuz'a kadar antlaşmanın kabulü için süre vermişlerdir. Dayatılan şartları kabul etmeyen Ahmet Reşit Bey, nezaretten de murahhaslık vazifesinden de istifa ederek İstanbul'a dönmüştür. Ahmet Reşit Rey, hatıralarında Sultan Vahdetin'i şu sözlerle Sevr'i imzalamaktan alıkoyduğunu ileri sürmektedir:

Bu işte başka bir mesele de var: Antlaşma layihasının 139. Maddesinde

Türkiye, diğer bir devletin salahiyet-i kazaiye (yargı yetkisi) hususundaki bütün haklarından katiyen feragat eder" deniliyor; bundan dolayı "Emiru'l-mü'minin" unvanına sahip olan şahsınız tarafından tasdik ve tasvip buyurulması, fazla olarak, hilafetten çıkarılmak demektir. Ecdadımızdan büyük bir padişahın yüce gayretleriyle hanedanımıza verilen ve asırlardan beri herkesin kabul ettiği bu sıfatı ne kendinizden ne de sizden sonrakilerden koparabilirsiniz. Böyle bir durum, maazallah, saltanatınız için ebedi bir leke olur (Rey, 2014, ss. 400-403).

Ahmet Reşit Bey'in Damat Ferit'in zararlı girişimlerini önlemeye yönelik tutumu, Anadolu'da gelişen Milli Mücadele'ye desteği önem taşımakla birlikte özellikle Sevr'i imzalamayı reddetmesi, onu "yüzellilikler"⁴ listesine dahil edilmekten kurtarmıştır. Arapça, Farsça ve Fransızca dillerini çok iyi bilen Ahmet Reşit, bundan sonraki süreçte bir daha siyasete girmeyerek kendisini tamamen ilmi faaliyetlere adayacaktır. Onun Arap ve Acem şiirini çok iyi bilmesi, Fransız şiirini derinlemesine incelemesi, Batı sanatının estetiğine eğilmesi ile zamanının sanatçıları arasında seçkinleştiği anlaşılmaktadır (İlyasoğlu, 2005, s. 27).

Ali Ekrem Bolayır, Ahmet Reşit Rey'in yakın dostlarından ve "pek ziyade ve pek çok âsâr-ı ciddiye (ciddi eserler) okuyan bir zat" (Bolayır, 2013, s. 326) olarak tanımladığı, *Servet-i Fünûn*'daki bu yakın arkadaşı hakkındaki

⁴ Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması'na göre genel af yapılmasına karar verilmiş ve bu affın dışında tutulmak üzere yeni yönetim için tehlikeli görülenlerden oluşan 150 kişilik bir liste hazırlanmıştır. TBMM'de 1924'te kabul edilen 150 kişilik sürgün listesine dâhil olanlar, şu şekilde gruplandırılmıştır. Vahdeddin'in Maiyeti grubunda olanlar, Sevr Muahedesi'ni imzalayan ve Kuvayı İnzibatiye dâhil kabine azaları, Sevr Muahedesi'ni imzalayan Delegeler, Kuvayı İnzibatiye'ye dâhil olanlar, Mülkiye ve Askeriyeden olan kişiler, Ethem ve yakın çevresi, Çerkez Kongresi'ne delege olarak katılanlar, polisler, gazeteciler ve diğer kişiler (Yılmaz, 2022, ss. 117-124).

değerlendirmesi şöyledir; “O benim hemen on beş sene beraber yaşadığım arkadaşım. “H. Nâzım” nâm-ı müsteârıyla benden biraz sonra *Servet-i Fünûn*’a yazı yazmaya başladı. Kudret-i ilmiyesini, metân-i muhakemesini herkes bilir. Pek nâfizü’l-nazar bir üstaddir. Şiirlerini, bir-ikisi istisnâ edilince, pek de beğenmem.” (Bolayır, 2013, s. 398) Bu arada, *Servet-i Fünun*’da Tevfik Fikret’le tartışması sonucu Fikret’in “Sesini kes ey teres.” diye biten ünlü taşlamasını da Ahmet Reşit’e hitaben yazdığı şeklindeki iddiayı da belirtmiş olalım (İlyasoğlu, 2005, s. 29).

Ahmet Reşit Rey; Mutlakiyet, Meşrutiyet, Cumhuriyet devirleri ile iki dünya savaşına şahitlik ettikten ve Nişantaşı’nda Şair Nigâr Sokağı’ndaki konağında okuyup yazarak geçirdiği emeklilik günlerinin ardından, 14 Ağustos 1955 tarihinde vefat etmiştir. 16 Ağustos Salı günü Teşvikiye Camii’nde cenaze namazı kılındıktan sonra Edirnekapı Şehitliğindeki aile mezarlığına gömülmüştür (Özcan, 2002, s. 34).

1. Ahmet Reşit Rey’in Şehrâh Gazetesi’ndeki Yazıları

Bu makalede, Ahmet Reşit Rey’in H. Nâzım müsteâr ismiyle *Şehrâh Gazetesi*’nde 1911 senesinde yayınlanmış olan siyasi yazılarından özellikle dönemin idari ve sosyal konularını ele alışıyla öne çıkanlar değerlendirilmiştir. 28 Nisan 1911 günü yayın hayatına başlayan *Şehrâh Gazetesi*, Türk basın tarihinde kapatılma ve değişik isimlerle tekrar yayımlanma rekoru ile tanınmaktadır. Nitekim, 3 Temmuz 1911’de ilk kez kapatılacaktır (Toprak, 1987, s. 45). Ahmet Reşit’in burada yazmış olduğu makaleler hem başkentte hem taşrada aldığı görevlerle olayları yakından takip edebilmiş olan bir devlet adamının gözünden, Osmanlı’nın özellikle son yıllarını tahlil etmemize katkı sağlamaktadır. Bu yazılar değerlendirilirken kuşkusuz *Şehrâh Gazetesi*’nin genel siyasi tutumunu da göz önünde bulundurmak gerekir. Ele aldığımız dönem, İttihat Terakki’nin en güçlü siyasi oluşum olarak iktidarı elinde bulundurduğu II. Meşrutiyet yıllarıdır. Ahmet Reşit, esas itibarıyla edebiyatçı kimliği ile ön plana çıkmış bir isim olmasına rağmen dönemin siyasi olayları bağlamında İttihatçılara muhalif tavrı ile de bilinmektedir (Birinci, 1998, s. 508). Meşrutiyet’in ikinci kez ilanını memnuniyetle karşılayanlardan biri olarak Ahmet Reşit de pek çok kişi gibi İttihat Terakki’nin uygulamalarından rahatsız olmuş ve sadece eleştirmekle kalmamış; fiili olarak da bizzat muhalefetin içinde bulunmayı tercih etmiştir. İttihat Terakki ile çatıştığı noktalardan birine Ahmet Reşit’in hatıralarında rastlamaktayız. Buna göre 1908 seçiminden önce- ki henüz İttihat Terakki’nin tam olarak etkin olamadığı dönemdir- Merkez-i Umumi’den bir telgraf aldığını ve mütegalibeye mensup adayların engellenmesinin istendiğini ve Urfa Mutasarrıfı’nın da görevden alınmasının talep edildiğini belirtir (Rey, 2014, ss. 104-105; 112,115). Kendisi, bu talepleri yerine getirmediği için dönemin Dahiliye Nazırı Talat Bey tarafından görevden (bu sırada Halep Valisi) alınmıştır (Rey, 2014, ss. 118-123). Meclis-i Mebusan’dan tensikata memur edilen isim

olan Ali Münif Bey'in hatıralarında da bu görevden alınma bahsi geçmektedir. Münif Bey ise tensikat raporuna göre uygulamalara hükümetçe azimli bir şekilde başlanıldığını ve bu arada –vaziyet icabı- valilerden Cezâyir-i Bahr-i Sefid Valisi Namık Kemalzâde Ali Ekrem ve Ahmet Reşit Bey'lerin açığa çıkarılmasına karar verildiğini yazmaktadır. Bu karardan pek de hoşnut olmadığını düşündüren Ali Münif, Ahmet Reşit Bey'le Mülkiye'de mektep arkadaşı olduklarını da belirttikten sonra kendisinin 1910 senesindeki Ankara valiliğinden önce burada bulunan Ahmet Reşit'in Karpıç lokantasının arkasındaki parkı “Millet Parkı” adıyla yaptırdığını da hatırlatmaktadır (*Ali Münif Bey'in Hatıraları*, 1996, s. 44).

Ahmet Reşit'in *Şehrâh Gazetesi*'ndeki siyasi yazılarının yayınlandığı tarihler, kendisinin de içinde yer aldığı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın henüz siyaset sahnesine çıkmadığı döneme (yaklaşık 5-6 ay öncesine) tekabül etmektedir. Bu dönemde *Şehrâh Gazetesi*, Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu Tahir Hayreddin tarafından neşredilmekteydi ve yeni bir partinin kurulması fikrine zemin hazırlayan yayınlar yapmaktaydı. Sonraları Rıza Nur'un Beyoğlu'ndaki evinde ve Hayreddin Paşa'nın diğer oğlu Damat Salih Paşa'nın yalısında yapılan toplantıların sonucunda Fırka'nın kurulmasına karar verildi. Rıza Nur'un evinde parti programı ve nizamnâmesini kaleme alan kişi de Ahmet Reşit Rey oldu. Böylece II. Meşrutiyet döneminde, İttihat ve Terakki iktidarına karşı ilk büyük siyasi muhalefet olarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası kuruldu (21 Kasım 1911) (Birinci, 1998, s. 508).

Siyasetin çetin şartlarda yapıldığı ve matbuatın oldukça etkili olduğu bu dönemde, Ahmet Reşit Bey'in siyasi konulardaki yazılarını *Şehrâh* dışında *Yeni Gazete*, *Rehber*, *Alemdar* gibi diğer İttihat Terakki karşıtı gazetelerde de görmekteyiz. Ahmet Reşit, siyasette ve edebiyatta yerleşik bazı önemli kuralların yaşatılması gerektiğini savunurken öte yandan aynı derecede dönemin yeniliklerine de açıktır. Ona göre ancak gelişmiş ve özgür düşünebilen zihinlerde olgunlaşabilen *tenkitçilik*, hayatının her aşamasında görülmektedir (Özcan, 2002, ss. 15-16). Dönemin önemli siyasi konularını ele alan bu yazılar, edebiyatta tenkitçi üslubu benimsemiş olan yazarın bu tavrını diğer alanlara da yansıttığını bize göstermektedir.

Ahmet Reşit Bey, incelediğimiz makalelerinde, yazacağı mesele hakkında başlangıçta genel bir bilgi verdikten sonra aynı konunun devr-i sabık ifadesiyle tanımladığı -ki II. Meşrutiyet dönemindeki yaygın kullanımdır- II. Abdülhamid döneminde ele alınışına değinmektedir. Devr-i sabıkta yapılanları eleştirel bir bakışla hatırlattıktan sonra II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren yapılmakta olan uygulamalara sıra gelir ve Ahmet Reşit, burada da muhalif tavrını sergileyerek gördüğü hataları çekinmeden yazıya döker. Yazarın makalelerinde “Maziden Hale” genel başlığını kullanması, kuşkusuz önce maziyi hatırlatmasını gerektirmektedir. Böylece okuyucuya, iki dönem arasında karşılaştırma yapma imkânını da vermektedir. Sadece yapılanları eleştirmekle yetinmeyen yazar,

yapılması gerekenler hakkındaki görüşünü belirttikten ve son bir değerlendirme yaptıktan sonra yazılarını tamamlamaktadır.

1.1. Meclis-i Mebusân'ın Vazifesi

Osmanlı Devleti'nin Mutlakiyetten Meşrutiyete geçtiği bu dönem aynı zamanda iktidar, muhalefet ve hatta Saray için siyasetin yeni kurallarına uyum sağlama sürecidir. Dönemin aydınları, bu süreçte meşrutî idare hakkında bilgilendirici yazılar da kaleme almaktadırlar. Ahmet Reşit de 3 Nisan 1911 tarihli yazısında, Meclis-i Mebusan'ın “murakabe” yani denetleme vazifesinden bahsetmektedir. Meşrutiyet idaresinde mecliste çoğunluğun kabul ettiği şekilde hareket edildiğini ancak bu sırada azınlıktaki partilerin de muhalefet etmeleri, kendi programlarını savunmaları ve bunun için de Meşrutiyetin bütün vasıtalarını kullanabilmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Buradaki amacın meclisteki azaları etkileyerek onları kendi programlarına çekmek ve ilerideki seçimde çoğunluğu elde etmek olduğunu ifade etmektedir. Diğer taraftan Meclis-i Mebusan'ın denetleme yetkisini kullanması ile ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır; “Heyet-i vükelanın veya bir nazırın hatası, meclis-i mebusan tarafından denetlenmeli ve değerlendirilmelidir. Çoğunluğu oluşturan parti, nazırın müdafaasını yapmamalıdır. Böyle bir durumda meclisin denetleme vazifesi atıl hale gelecektir. Meşrutiyet öyle nazik bir makinedir ki, yerinde kullanılması vukuf ve tecrübeye ve büyük bir dikkate muhtaç ve en büyük kuvveti Meclis-i Mebusan'a emanet edilen denetleme vazifesidir” (*Şehrâh*, 3 Nisan 1911, s. 1). Anlaşılabacağı üzere karşımızda yasama organının daha güçlü ve etkin olması gerektiğine, bunun meşrutiyetin bir gereği olduğuna vurgu yapan bir fikir adamı bulunmaktadır.

1.2. Osmanlı Ordusunda Siyaset

Ahmet Reşit'in ele aldığı konu başlıklarından biri de “ordu” olmuştur. Öncelikle ordunun Meşrutiyete geçişteki tartışılmaz rolüne değinen Ahmet Reşit, “zalim padişah” olarak nitelendirdiği II. Abdülhamid'in kendisine bağlı zannettiği ordunun istibdadı yok ederek hürriyeti getirmeyi başarmış olmasını takdir etmektedir. Bu, başka milletlerde örneği görülemeyecek hatta düşünülemeyecek derecede büyük bir olaydır. Ona göre Meşrutiyetin ilanından itibaren ıslah edilen ordunun bugünkü hali, toprakları paylaşmaya hevesli komşuları bile tereddüde düşürmüştür. Bunun için devr-i sabıkta payitaht dışındaki zabitanın durumu ile bugünkü durumlarını karşılaştırmak bile yeterlidir. Ancak, anlaşıldığı üzere ordunun almış olduğu siyasi tavidan hoşnut değildir. “Fikirlerin kavgasında ordunun silah gücünü kendilerine siper edenler, istibdadı sürdürmek istiyorlar. Hürriyet içinde yaşayan memleketlerde her fikir-yanlış da olsa- bir nev-i hakikati barındırır. Serbest bir tenkid ve münakaşa gerektirir, bir hatayı bile daha başlangıcında şiddet ve zor ile boğmak, gelecekteki bir hakikati öldürmek demek

olur” ifadeleri ile aynı zamanda tenkide verdiği önemi bir kez daha bize göstermektedir.

Son zamanlarda ordunun hata veya asilik ettiğini düşünen Ahmet Reşit Rey, ordu ile sıradan vatandaşın çatışmasından rahatsızdır. Millete karşı silahla isyan içinde olanların te'dib edilmesi gereğini kabul etmekle birlikte hükümetin öncelikli vazifesinin bu durumun sebeplerini önceden tespit ederek ve tedbir alarak önlemeye çalışmak olduğunu düşünmektedir. “Çünkü bir vatan evladını döğüşdürmekten ziyade sevişdirmek ittihad-ı osmaniyye hizmet eder; çünkü insanları bir birine rabıt eden cazibe, havf değil muhabbettir” (*Şehrâh*, 2 Mayıs 1911, s. 1). Ordu içerisinde alaylı-mektepli çatışmalarının da yoğun olarak yaşandığı bir dönemde yazar, önemli bir soruna dikkat çekmektedir. Kısa zaman sonra başlayacak olan Balkan Harpleri, Reşit Bey'in haklılığını ve ordudaki birliğin önemini bir kez daha gözler önüne serecektir.

1.3. Alman Yanlısı Dış Politika Eleştirisi

3 Mayıs 1911 tarihli *Şehrâh*'ta bu kez, “Dış Politika” bir başka mühim başlık olarak durmaktadır. İttihat ve Terakki'nin Abdülhamid döneminde en fazla eleştirdiği konulardan biri olan Almanya yanlısı dış politika, Ahmet Reşit'in de gündemindedir. Bununla beraber Abdülhamid sonrası dönemde de değişen bir şey olmaması, kendisini şaşırtmış görünmektedir. Dış politikayla ilgili değerlendirme yaparken geçmişte İngiltere'den uzaklaşıp Almanya'ya yaklaşmayı eleştirmektedir. İngiltere Devleti'nin ise Tanzimat-ı Hayriye'den beri istediği şey, dost ülke olarak kendi menfaatinin de gözetilmesidir. Ona göre İngiltere, 1876 senesinde ilan edilen Meşrutiyete inanmak ve başkalarını da inandırmak istemiştir. Bununla birlikte devlet idaresinde tersine hareket edilmiş; Sultan Abdülaziz zamanında mali iflas ilan edilerek Batı Avrupa, acı bir surette aldatılmıştır. Ahmet Reşit, Sultan Abdülhamid zamanında da Meşrutiyeti iflas ettirerek yine Avrupa'nın bilhassa İngiltere'nin aldatıldığını fakat hakikatte kendisinin aldatılmış olduğunu düşünmektedir. Osmanlı Devleti'nden istenen istibdadı terk etmesi, asayiş ve adaleti sağlaması olduğu halde kendi hayatını muhafaza etmeyi her şeye tercih eden padişah, etrafındakiler tarafından yalnız istibdat ile saltanatını devam ettirebileceğine ikna edilmiştir. Ve bu durum, İngiltere'yi Osmanlı Devleti'nden uzaklaştırmıştır. “Nihayet bizden ümidini kesen İngiltere, menfaatini bizim dışımızda ve mateessüf bizim aleyhimizde bir takım tertibat ile temin etmeğe lüzum gördü” demektedir. O zamandan beri Almanya ile dostluğu geliştirmeye başladık diyen Ahmet Reşit, bu politikayı hatalı görmektedir.

Yirmi seneden ziyade bir müddetten beri devam eden bu münasebat-ı dostane de Almanya bizden iktisaden pek çok fayda temin etti” diyen Ahmet Reşit buna karşın Almanya'nın bize hiçbir siyasi fayda vaad etmediğini ve bizi aldatmadığını da eklemektedir. Meşrutiyetin ilanını müteakib İngiltere'ye yaklaştığımızı ancak “sonra bilemem nasıl oldu? –

çünkü burası henüz hiç izah olunmamıştır- kendimizi yine evvelki mevki' siyasiyemizde bulduk (Şehrâh, 3 Mayıs 1911, s. 1).

Bu ifadeleri ile Ahmet Reşit, İttihatçıların nasıl olup da yine devr-i sabık da eleştirdikleri Almanya taraftarı politikaya geldiklerini anlayamadığını göstermektedir.

Ahmet Reşit'in devrin iktisat politikası üzerine kaleme aldığı yazı ise bizi maziden bugünlere kadar getirmekle birlikte yine Alman karşıtlığını da hissettirmektedir. Meşrutî hükümetin, en dehşetli mahkumiyet olan, iktisadi mahkumiyete düşmek için nasıl bir siyaset izleyeceğini düşünmediğini ifade eden Ahmet Reşit, son yıllarda İstanbul'a gelip yerleşen özellikle Alman ecnebilerin yoğunluğuna dikkat çekmektedir. Memlekette ecnebilerin sahip olduğu imtiyazlardan yararlanan bu kişilere karşı ülkenin kendi sanat erbabının nasıl rekabet edebileceğini sorgulamaktadır. Böyle devam ederse bakkallık, kasaplık gibi ticaret-i âdiyye; terzilik, kunduracılık gibi sanayi-i fakirenin bile ecnebilerin eline kalacağı endişesini taşımaktadır. "Garipdir ki, biz memleketi imar etmek maksadını hedefi hareket ittihaz ettik diyoruz, bunun için Taksim'de iki yüz bin arşın yeri, Suriye ve Irak'ta emlak-ı müdüreden milyonlarca dönüm araziye ecnebilere satmak teşebbüsünde bulunuruz." diyen Ahmet Reşit, şehirlerde mezralarda bir çok yerlerin zengin ecnebilerin ellerine geçmesi halinde bu yerlerin zenginleşeceğini, Avrupa memleketleri gibi gelişeceğini belirtmekle birlikte artık ne o şehirlerin ne de o köy ve mezraların kendilerinin kalmayacağına dikkat çekmektedir. "Medeniyeti taşlarımıza, topraklarımıza değil evvela insanlara, kendimize mal etmeliyiz" diyerek "bizim uzak kaldığımız, anlayamadığımız, idare edemeyeceğimiz bir medeniyet üstümüze çökerse altında eziliriz" değerlendirmesini yapmaktadır. Diğer taraftan şose ve şimendiferlerin inşasına muktedir bulunduğu halde bu işin neden ecnebilere bırakıldığını sorgulamaktadır. Aynı zamanda sözlerinin "şovenizm" olarak algılanmaması gerektiğini de eklemektedir (Şehrâh, 4 Mayıs 1911, s. 1).

1.4. Osmanlı Devleti'nin İdari Sorunları-Memuriyet Meselesi

Osmanlı Devleti için 19. asırdan gelen sorunlar, 20. asrın başında da mevcudiyetini korumaktaydı. Balkanlardan Yemen'e kadar isyan ve ayaklanmalar mevcuttu. Bu sorunların çözümü ile ilgili Ahmet Reşit'in tespit ve önerilerini görmekteyiz. Vilayetlerde ortaya çıkabilecek karışıklık, ihtilal, isyan gibi olayların sebeplerini önceden görerek bölgenin kabiliyeti ve mizacına göre alınması gereken tedbirleri kararlaştırarak memleketin güvenliğinin sağlanabileceğini düşünmektedir. Bunun için öncelikle iyi memurların ve idarecilerin seçilmesi gerektiğini aynı zamanda bu kişilerin mütemediyen teftiş edilmesinin önemini belirtmektedir.

Eski hükümetin devletin hastalıklarına şifa olacak çareler yerine hastalık ve buhranları geçici reçetelerle uyuşturmak yolunu tercih ettiği, değerlendirmesini

yapmaktadır. Bununla birlikte Meşrutiyet hükümetinin de fazla acele ve cür'et ile işe giriştiğini, bunun sonucu olarak da bir buçuk seneden beri yaşanan isyanlara, buhranlara karşı zaruri bir tedbir olarak Osmanlı askerinin Arnavutluk, Havran, Kerek ve Yemen'de sarf edildiğini söyler. Meşrutiyet'in ilanından itibaren herkesin dilinden düşürmediği *İttihad-ı Anasır* (Osmanlıcılık) gayesine ulaşmak için sağlam bir yol takip edilemediğinden bahseder. Dahili idarede yalnız bir nazır ile hüsnüniyet ve hamiyetin yeterli olmadığını, başka pek çok meziyetin gerekli olduğunu ifade ile yazısını tamamlar (*Şehrâh*, 6 Mayıs 1911, s. 1). İdeal idareci tanımlaması yaptığını da gördüğümüz yazar, yine bir önceki idare ile o günün yönetimini karşılaştırma yoluna gitmektedir.

Ahmet Reşit, bu yazının devamı niteliğinde olarak bir gün sonraki makalesinde de memur seçiminin hayatiyetine ve memurlardan yüksek oranda verim alınabilmesi için yapılması gerekenlere değinmektedir. "Memur seçimine müdahale ve iltimas edilmesi, memurların yükselmesinde görülen haksızlıklar usule değil usulün suiistimaline aittir" diyen Ahmet Reşit, suiistimalin baştan önünü almak gerektiğini söyler. Meşrutiyet döneminde vali, mutasarrıf, kaymakam gibi idareciler, çok sık değişmekte ve bununla ilgili şikayetler artmakta, sürekli azil, tayin döngüsü yaşanmaktadır. Memurlar, kendilerini güvende hissetmediklerinden bir bahane ile azledilme endişesi taşımaktadırlar. Oysaki memurların işlerini hakkıyla yapabilmeleri için buldukları mahalli iyi tahkik etmeleri gerekir, birkaç ayda bir yeri değiştirilen memur ise buna fırsat bulamamaktadır.

"Devlet hizmetine alınacak memurların vasıfları; Türkiye'nin şartları, Türkiye'nin idaresi iyice düşünülerek özel bir kanun ile açıkça tayin edilmeli; nazırlar da artık dünkü kalem efendisini bugün vali yapmak mucizesinden vazgeçmelidir" demektedir. Memurların iyi bir şekilde istihdam edilmesi için dört şart gerektiğini belirtir: Öncelikle memurlara verilecek maaşlar, memuriyetlerin görevlerine uygun olmalı ve emeklilik hakkının iyi muhafaza edilmesi ile memurların ilerideki hayatları da garanti altına alınmalıdır. İkincisi vazifesini yerine getiren bir memur, azl ve cezadan uzak bulunmalıdır. Üçüncüsü her memur, kanunsuz bir harekette bulunursa kabahatin derecesine göre mesul olacağını bilmelidir. Son olarak da hangi sınıftan olursa olsun memurların hareketleri, ciddi bir teftiş ve denetim altında tutulmalı; bunu temin için gerekli olan kanunlar, önceden iyice düşünülerek hazırlanmalıdır (*Şehrâh*, 7-8 Mayıs 1911, s. 1). Böylece Ahmet Reşit Bey, Osmanlı Devleti'nin en önemli dahili sorunlarından birine çözüm önerileri sunmakta aynı zamanda bize Mülkiyeli kökenini de hatırlatmaktadır. Şüphesiz, gerek merkezde gerekse taşrada almış olduğu memuriyet vazifelerinde edindiği tecrübeler de ona yol gösterici olmuştur ki yazılarının devamında taşra yönetimine dair meseleleri ele aldığı görülmektedir.

Ahmet Reşit'in dikkat çekici bulduğumuz yazılarından biri de vilayetlerin teşkili ve idaresi hakkındadır. Vilayetlerin idaresi ile ilgili kanunun tanzimine iki sene önce başlandığı ve kanun, nihayet Meclis-i Mebusan'a geldiği halde bu konuda henüz bir şey yapılamadığından yakınmaktadır. Ahmet Reşit, idari teşkilatlanmanın bir sorunu olarak köy ahalisinin yaşadığı sıkıntıyı dile getirmektedir. En küçük idari birim kaza olduğundan köylüler, en ufak işleri için bile, bazı köylerden oldukça uzak olan kaza merkezine müracaat etmek zorundadırlar. Kaza merkezine gitmek ve işlerini tamamlamak için orada birkaç gün ikamet etmek zorunda olan köylü için bu, çok masraflıdır. Hakkını aramak için kazaya gidemeyen köylüye ise iki seçenek kalmaktadır: Biri hakkını terk etmek, diğeri ise gücü yetebildiğine karşı hakkını bizzat elde etmeye çalışmak. Bu ikinci seçenek, taşra hapishanelerinin cinayetle mahkûm olmuş kişilerle dolmasına sebep olmuştur. Anadolu vilayetlerinden birinde, hapistekilerin yüzde otuz beşinin tarla hududu anlaşmazlığından kaynaklı cinayetler nedeniyle orada olduğu anlaşılmıştır. Kaymakamların değil köylünün işleri ile ilgilenebilmeleri, köylerde ne olup bittiğini öğrenebilmelerinin bile imkânsız olduğuna, bu sebeple ağnam, aşar gibi vergilerin toplanmasında zayıat yaşandığına dikkat çekerek mevcut idare teşkilatı ile hükümetin köylüye hissettirilemediğini değerlendirmektedir. Kazaların nahiyelere taksim edilmesinin bu soruna çare olacağını düşünen Ahmet Reşit, nahije teşkilatının masrafından dolayı terk edildiğinin iştirildiğini de eklemektedir (*Şehrâh*, 9 Mayıs 1911, s. 1).

Ahmet Reşit Bey'in idari sorunlarda dikkat çektiği bir diğer konu, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra atılan en önemli adımlardan biri olan "Tensikat" meselesidir. 20 Haziran 1325 (3 Temmuz 1909) tarihinde Takvim-i Vekâyi de neşr ve ilan edilen Tensikat Kanunu (*Düstur*, ss. 326-333) ile İttihat Terakki merkezi, özellikle memurlardan eski yönetime jurnalcılık yapanların tespit edilerek ayıklanmalarını istemekteydi (*Ali Münif Bey'in Hatıraları*, 1996, s. 43). Konuyu iki ayrı makalesinde ele alan Ahmet Reşit, öncelikle bunu tasarruf politikası içerisinde değerlendirmiştir. Bu dönemde, biri tensikat diğeri ise memur maaşlarının indirilmesi olmak üzere masrafların azaltılması için iki iş yapılmıştır. Ahmet Reşit Bey, her ikisinin de pek çok netice doğurduğunu ancak aranan iktisadi maksadın gerçekleşmediğini değerlendirmektedir (*Şehrâh*, 14 Mayıs 1911, s. 1). "Eski yönetim gereğinden fazla memur istihdam etmiş ve birçoğuna lüzumundan fazla maaş vermiştir" diyen Ahmet Reşit, Meşrutiyet'in ilanından sonra ise halkı memnun edecek bir tedbir olarak düşünülen tensikata alenacele başlandığını belirtmektedir. Hükümet, işi Meclis-i Mebusan'a bırakarak kurtulmayı düşünmüş ve meclis, derhal bir tensik kanunu düzenlemiştir. Oysa Ahmet Reşit'e göre devr-i sabıkta bütün memurların aded ve maaşları lüzumundan fazlaydı denemez. Yalnız İstanbul için geçerli olan bir durumun genelleştirilmesi doğru değildir. Fazla memur ve maaşlar yalnız İstanbul'da mevcuttur ve bu nedenle fazla memurların ihracı sadece İstanbul için gereklidir. Kadroların oluşturulması, sekiz on sene hatta daha fazla zamana yayılmış olsaydı

halkın şikayetleriyle karşılaşılmazdı. Buna bağlı olarak, oldukça fazla yekün teşkil eden tekaüd⁵ ve ma'zuliyet⁶ maaşlarının bütçeyi daha da zorlaması gibi bir durum ortaya çıkmazdı. “Gözümüzün önündeki İngiltere örneğine bakabilseydik İngilizlerin Mısır’da tensikatı, tedricen 20 senede yaptıklarını ve bu şekilde halkı da memnun ettiklerini görebilirdik” diye eklemektedir.

Tensikat konusunu çok yönlü olarak ele alan Ahmet Reşit Bey, uygulamadaki yanlışlıkların yol açtığı çok önemli bir başka soruna dikkat çekmektedir ki bu da jurnalcilerin durumudur. “Memurların namusunu takdir ederken, şunun bunun ihbar ve şehadetine bakarak hareket edildi. Kendisi halef olmak isteyen veya aralarında çekememezlik olan bazı adamlar memurlar aleyhine ihbarda bulundular. Hülasa, bu tensik sebebiyle işini iyi bilen memurlar açığa çıkarılarak, işler muamelattan haberi olmayan kişilerin ellerine bırakılmıştır. Böyle olunca bir kurunun yanında bin yaş yakılmış oldu” cümleleriyle durumu açıklamaktadır (*Şehrâh*, 16 Mayıs 1911, s. 1).

Memur maaşlarının düzenlenmesi ile ilgili olarak bir başka yazısında devri sabıkın bazı memuriyet maaşlarını uygun bir şekilde düşürerek memurlar arasında adil bir denge sağlaması ne kadar doğruysa umumi maaşları çok aşağılara çekmek de bir o kadar yanlıştır ve bu durum, devlet idaresi için hiç hoş olmayan sonuçlar doğurur diyen Ahmet Reşit, bu durumun kaliteyi düşüreceği hususunda güzel bir benzetme yaparak yazısını tamamlamaktadır “Böyle bir tasarruf mükellef bir bahçeyi boğaz tokluğuna hizmet eden acemi bahçıvanlara tevdi’ ile viran etmeye benzer. Buna denizi geçip çayda boğulmak denilse yeridir” (*Şehrâh*, 17 Mayıs 1911, s. 1).

Ahmet Reşit, bir başka makalesinde hakimlerin güçlü olanın yanında yer alma ve makam kaybetme korkusu gibi tavırlarını eleştirirken hakimlere dahili ve harici müdahalenin olmaması gerektiğini dile getirerek yargı bağımsızlığına dikkat çekmektedir (*Şehrâh*, 11 Mayıs 1911, s. 1).

Kendisi de yıllarca devlet memuriyetinde bulunmuş olan Ahmet Reşit Bey’in memurların sorunlarına hassasiyet gösterdiğini anlıyoruz. Bu konulardan biri olarak Meclis-i Mebusan’da askeri memurların harcırahları konusu görüşüldüğünde, söylenen doğru sözlerin hakkını teslim ederken meselenin bütün memurları kapsayacak şekilde genişletilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Buradan hareketle, Avrupa’daki memurlara harcırah verme usulleri ile kendi ülkesindeki uygulamaları karşılaştırmaktadır. Bu karşılaştırmaya göre Osmanlı’da memuriyet değişikliği olan kişinin maaşı, irade-i seniyyenin çıkmasıyla birlikte kesilirken yeni maaşı, görev yerine ulaşmasından itibaren başlatılır. Halbuki bütün dünyada memurların maaşları, tayin gününden itibaren başlar. Harcırahların yetersizliği ile ilgili verdiği bir örnekte; “en seri şekilde bir

⁵ Emekliye ayrılma, emeklilik (Develioğlu, 2011, s. 1241).

⁶ Azledilmiş olma, işinden çıkarılmış olma (Develioğlu, 2011, s. 682).

ayda ulaşılması mümkün olan Bağdat'a, iki bin kuruş maaşlı bir memuriyet olarak beş altı kişiden oluşan ailesiyle beraber on sekiz, yirmi gün çöllerde dolaşmak mecburiyetinde kalan bir memura verilen harcırah, o aileyi İstanbul'dan Halep'e getirmek için vapur ve şimendifer parasına kifayet edememiş; biçare adam, o bitmez tükenmez çöllerde zaruret ve meşakkat altında perişan olmuştur" demektedir. Ahmet Reşit; memleketin, milletin devlete ihtiyacı varsa, memursuz devlet de olmazsa memurları maddi ve manevi olarak güçlendirmek, böyle küçüklüklerle usandırıp küskün hale getirmemek gerekir değerlendirmesini yaparak yazısını sonlandırmaktadır (*Şehrâh*, 9 Haziran 1911, s. 1).

1.5. Maarif Meselesi

Osmanlı Devleti'nin Meşrutiyet devrinde öncelikli konularından biri de "Maarif" olmuştur. Ahmet Reşit, bu konuda yine önceki uygulamalardan hareketle gelinen noktayı değerlendirmektedir. Maarif denildiğinde öncelikli olarak akla Darülfünun ve enstitüler yerine iptidai mekteplerin gelmesi gerektiğini ifade eden yazar, ahalinin büyük bölümünün okuyup yazmasını sağlamayı ilk hedef olarak görmektedir. III. Selim, II. Mahmud ve Reşid Paşa dönemlerinde eğitim alanındaki teşebbüslerden bahsetmekle birlikte iptidai eğitimden mahrum olduğu için bu çabaların yarım kaldığını ve köksüz bir ağaç gibi kurduğunu ifade etmektedir. II. Abdülhamid döneminin başlarında eğitim alanında yaşanan gelişmelere dikkati çekmektedir. Meclis-i Mebusan'ın kapatılmasından sonra ortaya çıkan bu gelişmelerin asıl amacının halkı ve diğer milletleri eğitim yoluyla Meşrutiyete kabiliyetinin sağlanacağına inandırmak olduğunu söylemektedir. Hatta Sultan Abdülhamid'in saltanatının sonlarında artık bu tür iş çevirmelere lüzum ve imkân kalmayınca ıslahat adına mektep programlarına indirilen baltalarla bu fikrinin doğrulandığını iddia etmektedir.

Ahmet Reşit Rey, II. Abdülhamid devri eğitim anlayışını bu şekilde yorumladıktan sonra eleştirilerini yeni döneme yöneltmektedir. Meşrutiyet idaresi ilan edildikten sonra maarif bütçesinin dört yüz bin liradan, dokuz yüz küsür bin liraya çıkartıldığını ancak iki seneden beri istibdadın başındaki tahsil derecesine bile ulaşamadığını belirtmektedir. İki ayda bir değiştirilen programlar, tebdil olunan muallimler ile bu duruma gelindiğini ifade etmektedir (*Şehrâh*, 12 Mayıs 1911, s. 1). Ahmet Reşit'in bu değerlendirmeleri, Osmanlı son döneminin başlıca sorunlarından olarak görülen "kaht-ı ricâl" meselesini hatırlatmaktadır.

1.6. Toplumsal Bir Sorun: Frengi

Ahmet Reşit'in *Şehrâh*'ta ele aldığı konular genelde siyasi içerikli olmakla birlikte sosyal meselelere de değindiğini görmekteyiz. Bu defa, merak uyandıracak şekilde makalesi için "En Büyük Düşmanımız" başlığını tercih eden yazar, devamında "memleketimizi her yönden en ileri seviyelere çıkarsak, imar etsek, umran ve irfanın bütün vasıtalarıyla donatsak bile bir büyük düşmanı imha

etmedikçe ‘hayatımız emindir’ diyemeyiz” ifadelerini kullanmaktadır. Dikkatleri bu şekilde iyiden iyiye topladıktan sonra ise bu büyük düşmanın bütün mülke, bilhassa Batı Anadolu ve Suriye kıtasına yayılmış olan “frenji” hastalığı olduğunu açıklamaktadır. Tehlikenin büyüklüğüne rağmen hiçbir şey yapılmadığından şikâyet ederek Kastamonu’da bir frenji hastanesi yapıldığını, bir iki tabip gönderildiğini ancak cehalet ve rehabetin devam ettiğini anlatmaktadır. Hatta “Anadolu’da bu hastalığa bir nezleden ziyade önem verilmediğini insan dehşetle görüyor” ifadesini kullanmaktadır. Hastalık hakkında tafsilatlı bilgi vererek bu hastalığa yakalananların iki üç sene kesintisiz itinaya muhtaç olduğunu, fakara halkın ise böyle bir tedavi için gereken kudret ve sebatı bulunmadığını hatırlatmaktadır. Hastalık, ağır adımlarla ilerlediğinden önce önemsenmemekte bu nedenle öncelikle halka onun dehşetini anlatmak gerekmektedir. Bunu hükümetten beklemek, abestir. Çünkü hükümet, kanunun tercümanıdır ve kanun ise ikna değil emreder. Böyle işlerle başka yerlerde hayır cemiyetleri uğraşır. “Bunu gerçekleştirmek için İttihat ve Terakki’nin memleketin her köşesinde bulunan şubeleri kullanılabilir” diyen Ahmet Reşit, diğer taraftan da “büyük bir ciddiyet ve sebat isteyen bu işi, kulüpler ne dereceye kadar başarabilir bilemem” diyerek esasen İttihat Terakki kulüplerine itimatsızlığını da belirtmektedir (*Şehrâh*, 26 Mayıs 1911, s. 1).

Sonuç

Ahmet Reşit Rey, 85 yıllık ömrünün ilk 50 yılında içerisinde yaşadığı toplumun sorunlarına kayıtsız kalmayan, gözlemleyen, eleştiren, elini taşın altına koyarak yanlış gördüklerini değiştirmek için harekete geçen bir fikir ve siyaset adamıdır. Hayatının kalan 35 yılını ise tamamen siyasetten çekilerek okuyup yazmaya ve en önemlisi de hatıralarını gelecek nesillere aktarmaya adanmıştır. Onun Osmanlı’dan Cumhuriyet’e şahitlik ettiği olayları bizlere ulaştırmak için gösterdiği çaba, harcadığı mesai kuşkusuz çok kıymetlidir. Bununla birlikte hayatının son baharı diyebileceğimiz bir dönemde, herhangi bir ikbal beklentisi veya çıkar söz konusu olmadan yazıldığını düşündüğümüz hatıralarını yine de onun çok önemseydiği “tenkitçi” yaklaşımla ele almak gerekir.

Ahmet Reşit’in edebiyat dergilerinin yanı sıra çeşitli gazetelerde yazmış olduğu siyasi yazılar ise bize Mutlakîyet’ten Meşrutîyet’e geçen bir toplumun sancılarını, dönemin siyasi çalkantılarını göstermesi açısından değerlidir. Meşrutîyet devrinde iktidar ile muhalefet arasındaki çatışmayı bize anlatacak başlıca kaynak, dönemin matbuatıdır. Bu makalede, İttihat Terakki karşıtı muhalif bir çizgisi olan *Şehrâh Gazetesi* ve onun önemli kalemlerinden Ahmet Reşit’in seçtiğimiz yazıları üzerinden döneme dair bazı değerlendirmeler yapılmıştır. Kendisi de bir mutasarrıf çocuğu olan Ahmet Reşit’in, Mülkiyeli oluşu ve İstanbul’un yanı sıra taşrada aldığı memuriyetler dolayısıyla özellikle idari konularda yaptığı değerlendirmeler, dönemin olaylarının açıklanmasında önem taşımaktadır. Abdülhamid devri uygulamaları ile İttihat Terakki hükümetlerinin uygulamaları

arasında yaptığı karşılaştırmalar, yazılarında dikkati çeken bir diğer husustur. Bu bağlamda, onun siyasi faaliyetlerinin daha geniş kapsamlı akademik çalışmalara konu olabileceği de anlaşılmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HH.SAİD.d 4/35, H. 29-12-1286.

Düstur, II. Tertip, Cilt 1.

Kitap, Tez ve Makaleler

Ali Münif Bey'in Hatıraları. (1996). (T. Toros, Haz.). İstanbul: İsis Yayınları.

Birinci, A. (1998). Hürriyet ve İtilaf Fırkası. *TDVA*, 18, 507-511.

Bolayır, A. E. (2013). *Ali Ekrem Bolayır'ın Hatıraları* (M. K. Özgül, Haz.). Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.

Çelik, Y. (2013). *Şeyhü'l Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Develioğlu, F. (2011). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.

İlyasoğlu, E. (2005). *Cemal Reşit Rey*. İstanbul: Dünya Kitapları/ Müzik Kitaplığı.

Kuneralp, S. (1999). *Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber*. İstanbul: İsis Yayınları.

Özcan, R. (2002). *Ahmet Reşit Rey'in (H. Nazım) Hayatı ve Eserleri Üzerine Bir İnceleme* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Rey, A. R. (2014). *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim- Yaptıklarım 1890-1922* (N. Ö. Akın, Haz.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi Cilt 2. (2010). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Toprak, Z. (1987). Bir Evrak-ı Muzır: Şehrâh Gazetesi. *Tarih ve Toplum Dergisi*, 37, 45-47.

Topuzlu, C. (2017). *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım* (H. Hatemi ve A. Kazancıgil, Haz.). İstanbul: İşaret Yayınları.

Tural, E. (2009). *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi*. Ankara: TODAİE.

Yazıcı, H. (2020). 1919 Paris Barış Konferansı'nda Türk Tezleri. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 9(2), 1039-1064.

Yılmaz, A. Y. (2022). *Cumhuriyetin Sürgünleri Yüzellilikler* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Ankara.

Sürelî Yayınlar

Şehrâh (3 Nisan 1911). "Meclis-i Mebusan, Vazife-i Murakabe". Maziden Hale 4.

Şehrâh (2 Mayıs 1911). "Ordu". Maziden Hale 6.

Şehrâh (3 Mayıs 1911). "Siyaset-i Hariciye". Maziden Hale 7.

Şehrâh (4 Mayıs 1911). "Siyaset-i İktisadiye". Maziden Hale.

Şehrâh (7 Mayıs 1911). (Başlıksız).

Şehrâh (8 Mayıs 1911). (Başlıksız).

Şehrâh (9 Mayıs 1911). “Teşkil ve İdare-i Vilâyât”. Maziden Hale 13.

Şehrâh (11 Mayıs 1911). “Adliye”. Maziden Hale 15.

Şehrâh (12 Mayıs 1911). “Maarif”. Maziden Hale 16.

Şehrâh (14 Mayıs 1911). “Siyaset-i Maliye”. Maziden Hale 18.

Şehrâh (16 Mayıs 1911). “Tensikat”. Maziden Hale.

Şehrâh (17 Mayıs 1911). “Memurun Maaşatı”. Maziden Hale 21.

Şehrâh (26 Mayıs 1911). “En Büyük Düşmanımız”.

Şehrâh (9 Haziran 1911). “Memurîn Harcırahı”.

Yeni Sabah (26 Şubat 1941). “Hatıralarım”.

BEHRAM GUR DÖNEMİNDE SASANİLER VE AKHUNLAR ARASINDAKİ KUŞMİHAN MUHAREBESİ*

*Ali Hüseyin TOĞAY***

Öz: MS. 5. yüzyılda; İran, Mezopotamya ve Kafkas bölgesinde etkin olan Sasani Devleti, dönemin bir diğer güçlü devleti sayılan Akhunların saldırılarıyla karşı karşıya kalmıştır. Bu saldırıları bertaraf etmeyi başaran Behram Gur'un siyasi serüveni parlak bir döneme girmiştir. Bu bağlamda çoğu Arap ve Fars kaynağı, Akhunlara karşı zafer kazanan Behram'ın bu siyasi başarısını efsanevi şekilde kaleme almışlardır. Behram'ın ilgili kaynaklara abartılı şekilde konu olmasının sebebi, onun çok az bir askeri kuvvetle Akhunların büyük ordusuna karşı kazandığı zaferle yakından alakalıdır. Sasani şahının, Akhunlara karşı galibiyet kazandığı aşikârdır. Ancak onun bu zaferinin Arap - Fars kaynakları veya bu kaynakları referans alan günümüz araştırmacıların belirttiği gibi devasa bir orduya karşı gerçekleştiği bilgisi, gerçeği yansıtmamaktadır. Bu çalışma, Sasani ve Akhun ordularının büyüklüğü hakkındaki tartışmalar dışında bu muharebenin nerede, ne zaman ve ne tür gerekçelerden vuku bulduğu sorularına da cevaplar aramaktadır. Bunun yanında Behram Gur'un, Akhunlara karşı başarılı olmasının nedenlerinin yanı sıra muharebe sonuçlarının iki devlet açısından ne gibi önem taşıdığı konusu hakkında da bazı değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Sasaniler, Akhunlar, Behram Gur, Türk Kağanı, Kuşmihan Muharebesi.

Battle of Kuşmēhan Between Sassanids and White Huns in the Period of Bahram Gur

Abstract: In the 5th century AD, The Sassanid Empire, active in Iran, Mesopotamia and the Caucasus, faced the attacks of the White Huns, another powerful state. Bahram Gur's political career, who managed to eliminate these attacks, entered thus, a glorious period. Most of the Arab and Persian sources have recorded in a legendary manner his political success after the victory on the the White Huns. His victory against the great army of the White Huns, with a very small military force, undoubtedly lies behind the exaggeration of the relevant sources. However, although contentemporary Arab-Persian sources and modern works emphasis on the asymmetry between the two armies' size, this study addresses the information and seeks answers on the reasons behind the battle, its location and dating. Finally, the paper elaborates on the reasons of Bahram Gur's success towards the Huns and the impact of the battle on both states.

Keywords: Sassanids, White Huns, Bahram Gur, Turkish Khagan, Battle of Kuşmēhan.

* Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 05.01.2023 - 24.08.2023

** Dr., E-posta: alihuseyintogay25@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7504-8912.

Giriş

Sasani ve Akhun münasebetlerinin ilk olarak ne zaman başladığı konusunda araştırmacılar arasında fikir birliği bulunmamaktadır. Örneğin, antik İran tarihi alanında dikkate değer çalışmaları olan Mikhail M. Diakonoff, bu münasebetlerin ilk olarak Sasani Şahı Behram Gur¹ zamanında başladığını yazmaktadır (Diakonoff, 1394/2015, s. 397). Bu konuda görüş bildiren ve daha çok Sasani sikkeleri hakkında yazdığı eserle gündeme oturan Vladimir Lukonin de Diakonoff ile aynı fikirdedir (Lukonin, 1350/1971, s. 245). Aslında Diakonoff ve Lukonin'den önce bu konuyu dile getiren ilk tarihçi, Joseph de Guignes'di (Guignes, 1923, s. 200). Bu tartışmaya dâhil olan Roman Ghrisman, bu ilişkileri Behram Gur'un selefi I. Yezdigirt (M.S. 399-420) döneminden itibaren başlatmaktadır (Ghrisman, 1395/2016, s. 388). Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus ise Kionit ve Akhun topluluklarını bir sayarak² iki devlet arasındaki irtibatı, daha da geriye yani II. Şapur dönemine (MS. 309-79) kadar götürmektedir (Marcellinus, 1935, ss. 18, 6). Bazı araştırmacılar da Ammianus Marcellinus'u referans alarak II. Şapur'un 359 yılında Kionit Kralı Grumbates'in yardımıyla Suriye'ye saldırdığını ve Grumbates'in yaklaşık yetmiş üç gün süren Amed kuşatması sırasında da Sasaniler ile hareket ettiğini belirtmişlerdir (Daryae, 1392/2013, s. 58).

Behram Gur dönemine gelindiğinde, Akhunların güçlü bir siyasi teşekküle sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bunun en önemli göstergesi de onların 425 senesinde Kuşan³ topraklarını ilhak etmeleri ardından Baktria bölgesi üzerine egemen olduktan sonra da Sasanilerin doğu sınırlarına etkin saldırılar düzenlemeleriydi (Togan, 1981, s. 42; Potts, 2018, s. 290; Saleh ve Safarzaie, 2010, s. 91). Akhunların bu genişleme politikasını yakından takip eden Behram Gur, onları durdurmak için harekete geçmiştir. Bu açıdan kaleme alınan çalışma, Behram Gur ve Akhunlar arasındaki çatışmaların nasıl başladığının yanı sıra Behram Gur'un Akhun saldırılarına karşı nasıl stratejik adımlar attığı konusunu aydınlatmayı amaçlamaktadır. Bununla birlikte, bu saldırılarının Sasani ülkesine nasıl yansıdığı meselesine de işaret etmektedir. Bahsedilen bu konular, daha çok Arap ve Fars kaynakları tarafından işlenmiştir. Konuyla ilgili takip edilmesi

¹ Sasani şahları içerisinde V. Behram olarak bilinmektedir. “Gur” lakabı ile anılmasının nedeni, onun eğlence ve ava düşkün olması ile alakalıydı. Rivayete göre Behram Gur, halkının da iyi şekilde eğlenmesi ve mutlu olması için Hindistan kralına mektup yazarak ondan Sasani ülkesine “kusanlar” yani sanatçılar göndermesini istemiştir. Hindistan kralı da Behram'a birçok müzisyen göndermiştir. Sasani ülkesine gelen bu müzisyenler, halkı coşkuyla eğlendirmişlerdir (Mücmelü't-Tevârih ve'l-kısas, 1318/1939, s. 99).

² Bu konuda farklı görüşler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Akbulut, 2002, ss. 831-844; Tezcan, 2006, ss. 3-44).

³ Geniş bilgi için bk. (Tezcan, 2002, ss. 789-814).

gereken kaynakların başında; Dîneverî'nin *Ahbâr'üt-Tivâl*'i, Bel'amî'nin *Tarih-i Bel'amî'si*, Firdevsî'nin *Şehname'si* Seâlibî'nin *Ğureru Ahbâr'i Mülûki'l-Furs ve Şiyerihim'i*, Avfi'nin, *Cevâmiu'l-Hikâyât*'ı ve İbn Miskeveyh'in *Tecaribü'l-Ümem*'i çalışmaları yer almaktadır.

Türkçe literatürde şu ana kadar doğrudan Behram Gur ve Akhun muharebesini ele alan bir çalışmanın olmadığı görülmektedir. Bu çalışma, kadim kaynaklarda belirtilen iki devlet arasındaki muharebelerin gerekçelerini irdeledikten sonra asıl gerekçenin ne olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun yanında muharebenin nerede ve ne zaman olduğu tartışmalarına da açıklık getirmeyi hedeflemektedir. Son olarak, Behram Gur'un Akhun saldırılarını tam olarak bertaraf edip edemediği meselesine de işaret etmektedir.

Bu makalede ilk olarak, Sasani ve Akhun muharebesinin iyi anlaşılması için muharebe öncesi İran'ın genel durumuna kısaca değinilecektir. Akabinde Behram Gur ve Akhunlar arasındaki savaşın nerede ve ne zaman olduğu konusundaki farklı düşünceler ile Akhun ve Sasani ordusunun büyüklüğü ve küçüklüğü hususundaki sayısal çelişkiler tartışılacaktır. Devamında Behram Gur'un Akhunlar üzerine seferi üzerinde durulacaktır. Sonuç bölümünde ise Behram Gur'un Akhun muharebesinden sonra elde ettiği kazanımlarının yanı sıra Sasaniler karşısında ağır hezimete uğrayan Akhunların mevcudiyetlerini idame edip ettiremediklerinin değerlendirilmesi yapılacaktır.

1. Behram Gur Döneminde İran

Behram Gur'un tam olarak hangi yıllarda saltanat sürdüğü konusunda tartışmalı bilgiler mevcuttur. Örneğin, yazarı bilinmeyen *Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas* adlı eserde, Behram Gur'un on dokuz yıl birkaç ay, bir diğer rivayete göre 23 yıl, başka rivayete göre ise altmış yıl saltanat sürdüğü yazılıdır (*Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas*, 1318/1939, s. 99). Ermeni yazar Moses Khorenetsi de onun yirmi bir yıl iktidarda kaldığını yazar (Moses Khorenatsi, 1370/1992, s. 282). Modern araştırmacılar, kadim kaynaklardan farklı olarak Behram Gur'un hâkimiyet yılını açık şekilde aktarmışlardır. Örneğin; Josef Markward'ın, 421 ve 439 (Markward, 1371/1992, s. 111), Dignas ve Winter ise 420-439 yıllarını belirtmelerine rağmen (Dignas ve Winter, 2007, s. 135) modern araştırmacıların çoğu, Behram Gur'un 420-438 seneleri arasında iktidarda kaldığı konusunda hemfikirdir (Potts, 2018, s. 290; Klîma, 2016, ss. 514-522; Khodadad, 2017, s. 110).

Babası, 399-420 yılları arasında hüküm süren I. Yezdigirt'ti (Theophanes Confessor, 1997, s. 133). Annesi ise Yahudi soyundan gelen Sōşanduxt adındaki bir kadındı (Klîma, 2016, ss. 514-522). Behram, henüz genç yaşında iken babası

tarafından Sasanilerin kontrolünde olan Hire⁴ emiri Münzir bin Nu'mân'ın⁵ yanına gönderildi. Genç yaşına geldiğinde, Arap emiri Nu'mân'ın desteği ile Sasani ülkesine gelip tahta çıkmayı başardı. Behram'ın nasıl Sasani şahı olduğu ile alakalı bazı efsaneler anlatılmaktadır. Bir rivayete göre Behrâm, şah olmadan önce şahlık tacı iki aslanın arasına konulmuş ve kim ki o tacı alırsa şah olacak diye bir dedikodu yayılmıştır. Behrâm haricinde hiç kimse şahlık tacını aslanların arasından almaya cesaret edememiştir. Behrâm, eline aldığı bir gürz ile iki aslanı öldürüp tacı almayı başararak Sasani tacını başına takmıştır (Zerrinkûb ve Ruzbeh, 2019, s. 85).

Behram Gur döneminde bazı mühim siyasi olaylar meydana geldi. Bu olaylardan biri, Bizans ve Sasani çatışmasıydı. İki devleti karşı karşıya getiren sebep ise Sasani ülkesinde yaşayan bir grup Hristiyan halkın Zerdüş Sasani yönetiminin baskılarından ötürü Bizans'a sığınmak zorunda kalmalarıydı (Rawlinson, 1976, s. 284). Bu haberi duyan Behram, Bizans İmparatoru'na gönderdiği mektupta kendisine sığınan Hristiyan grubu tekrar Sasani ülkesine göndermesini istedi. Tabii Behram'ın bu konu üzerinde yoğunlaşmasının nedeni, firari Hristiyan grupların Sasani ülkesinde altın madenlerinde çalışmalarıydı (Rawlinson, 1976, s. 284; Perviz, 1382/2003, s. 212). Ancak Bizans İmparatoru II. Theodosius, Sasani şahının bu isteğine sıcak bakmayarak Sasaniler ile mücadele etmeye karar verdi. Yaşanan bu gelişmelerden sonra Behram, ilk hamleyi yaparak Bizans üzerine sefere çıktı fakat şiddetli yağmurlar yüzünden bu seferini durdurmak zorunda kaldı. Bu durumdan faydalanan Bizans komutanı Ardaburius, Sasaniler üzerine saldırdı. Kendisi, Arzanene bölgesinde Sasani komutanı Narseh ile yaptığı savaşta başarı kazandı (421) (Meşkûr, 1365/1986, s. 543). Narseh, bu yenilgiden sonra Nusaybin'de de yer alan bir kaleye sığınmak zorun kaldı. Bu durumdan haberdar olan Behram, yanına aldığı Arap askerler ve filler ile Narseh'e yardıma gitti (Perviz, 1382/2003, s. 213). Ancak kısa süre sonra iki devlet de yabancı kavimlerin saldırılarına maruz kalmalarından dolayı 422 yılında aralarında sulh yapmak zorunda kaldılar (Mikani, 1393/2014, s. 163). Bu barış anlaşmasına göre Behram Gur, kendi ülkesinde yaşayan Hristiyan gruplara karşı baskı yapmayacak buna karşılık Bizans da egemenliği altındaki Zerdüş

⁴ Bugün Irak'ın Necef iline bağlı bir kaza merkezi olup Küfe'nin 5 km. güneyinde ve Küfe ile Havernak arasında bulunan Kinîdre höyüğünün güneydoğusunda, Fırat nehri kenarında yer alan geniş bir ovada kurulmuştur. Detaylı bilgi için bk. (Dâkûkî, 1998, ss. 122-124).

⁵ Lahmi Krallığı'nın yedinci hükümdarı olarak bilinen Nu'mân, miladi 418 ve 461 yıllarında saltanat sürmüştür. Lahmilerin soyları, Kahtâniler'in Kehlân koluna mensup Lahm b. Adî b. Hâris b. Mürre'ye dayanır. Me'rib Seddi'nin yıkılmasından sonra Cüzâm, Âmile ve Tenûh kabileleriyle birlikte Yemen'den göç ederek III. yüzyılın başlarında Irak'a yerleşmişlerdir (Kapar, 2003, ss. 54-55).

grupların dini vecibelerine engel olmayacak, kararı alındı (Şehbazi, 1389/2010, s. 444).

2. Sasani ve Akhun Muharebesinin Nedenleri

Bir önceki bölümde, Behram Gur'un Bizans ile yaptığı muharebe sırasında bazı araştırmacıların da ifade ettiği gibi Sasanilerin yabancı kavimlerin saldırılarına maruz kaldığına işaret edildi. Bu yabancı kavimlerden kasıt, Orta Asya bölgesinde gün geçtikçe büyük bir siyasi güce dönüşen Akhun Türk devletinden başkası değildi. Bu zamanda Sasani devletini tehdit eden Akhun Kralı'nın kim olduğu konusunda elimizde yeterli bilgi bulunmamaktadır. Dîneverî, bu kralı "Türk Padişah" olarak tanıtırken (Dîneverî, 1371/1992, s. 42), Bel'amî "Hakan" (Bel'amî, 1353/1974, s. 654), Firdevsî ve İbn Miskeveyh ise "Turan Kağanı" ibaresini kullanmıştır (Firdevsî, 2005, s. 527; İbn Miskeveyh, 1373/1994, s. 91). Avfi de *Cevâmiu'l-Hikâyât* adlı eserinde hataya düşerek Akhun Kralı'nı "Çin Hakanı" olarak zikretmiştir (Avfi, 1374/ 1995, s. 136). Görüleceği üzere kadim kaynaklar, Akhun Kralı için net bir isim yerine bir unvan kullanmayı tercih etmişlerdir. Biz de bu çalışmamızda henüz kimliği tam olarak belli olmayan Akhun Kralı'nı nitelendirmek için "Türk Kağanı" unvanını kullanmayı uygun gördük

Behram Gur, Bizans ile yaptığı anlaşmadan sonra doğu sınırlarını güvence altına almak için yönünü Akhunlara çevirmek zorunda kaldı. Bu dönemde iki devlet arasındaki muharebenin sebebini net olarak ortaya koymak güçtür. Bu konuda Fars tarihçisi Dîneverî'yi esas aldığımızda, Akhunların Sasanilerin kontrolündeki Horasan bölgesine saldırması sonucunda bu muharebenin patlak verdiğini kaydeder (Dîneverî, 1371/1992, s. 42). Dîneverî'nin bu muharebe için ileri sürdüğü görüşü irdelenmek gereklidir. Zira tarihsel yönden Horasan'ın coğrafi sınırlarını net şekilde tespit etmek oldukça güçtür. Bu konuda kadim kaynaklar, tutarlı bilgiler aktarmamaktadır (Toğay, 2023a, s. 56) Örneğin İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* adlı eserinde Horasan'ın coğrafi sınırlarını şöyle çizmektedir: "Zabolistan, Serahs, Nişabur, Merv, Abivard, Kabul, Nisa, Tirmiz, Bamyân, Soğd, Covcan, Harezmi, Khuttal, Buhara, Fergana, Kash, Semertkant, Sistan, Arachosia, Gûrgan, Badgis, Bam ve Maveraünnehir bölgesi (İbn Hurdâzbih, 1371/1992, s. 38). Modern araştırmacı Guy Le Strange de Lut Çölü'nden Hindistan dağlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyayı, Horasan olarak tanıtır (Le Strange, 1905, ss. 407-419). Anlaşılacağı üzere gerek kadim gerekse de modern araştırmacılar, Horasan bölgesinin Sasaniler zamanında oldukça geniş bir alanı kapsadığına işaret eder. Bu açıdan Dîneverî'nin ileri sürdüğü hususa yani Akhunların doğrudan Horasan bölgesine saldırdığı görüşüne ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Mesûdî, Akhunların Rey şehrine kadar geldiğini yazarak muharebenin gerekçesini net şekilde ortaya koymaya çalışsa da bu konu da irdelenmeye muhtaçtır (Mesûdî, 2005, s. 153). Çünkü Akhunların bu dönemde gerçekten de Mesûdî'nin veya onu referans alan araştırmacıların (McGovern, 1939, s. 410;

Potts, 2018, s. 290) aktardığı gibi Rey şehrine kadar ulaşıp ulaşmadıkları konusunu net olarak ortaya koymak güçtür. Ancak ileride belirteceğimiz gibi, muharebenin Rey'den uzak bir yerde gerçekleştiğini esas aldığımızda Akhunlar'ın Rey'e kadar ulaşmadığı kuvvetle muhtemeldir. Buna ek olarak, Rey'in Sasani başkentine çok yakın olduğunu düşündüğümüzde Akhun ordularının bu şehre ulaşmadan önce Sasanilerin birçok şehrini ele geçirmiş olmaları beklenir. Fakat kadim kaynaklar, Akhunlar tarafından ele geçirilen Sasani şehirleri konusunda âdete sessizliğe bürünmüşlerdir. Bu konuda görüş bildiren Taberî, Akhunların büyük bir ordu ile Sasaniler üzerine sefere çıktığını duyan Pars halkının çok tedirgin olduklarını yazar (Taberî, 1398/2019, s. 166). Taberî'nin ifade ettiği cümleden hareketle Akhunların henüz Pars bölgesine ilerlemedikleri anlaşılmaktadır. Ancak, Taberî'nin bu konuda kapalı bir anlatım sunması nedeniyle Akhunların Pars bölgesinin doğusunda ve kuzeyinde yer alan şehirleri ele geçirip geçiremediğini diğer bir ifadeyle onların, Sasani halkını korkutmak için böyle bir sefer haberini Pars bölgesine yaymış olup olamayacakları ihtimalini değerlendirmek güçtür. Akhun ve Sasani savaşları hakkında bazı bilgiler aktaran Fars tarihçi Bel'amî'nin Akhunların Acem topraklarına saldırarak büyük zarar vermelerinden dolayı bu muharebenin vuku bulunduğu bilgisi de kulağa abartılı gelmektedir (Bel'amî, 1353/1974, 654).

Muharebenin gerekçeleri hakkında bilgiler veren Ya'kübî ve Gerdizi, "Türk Kağan'ın, Behram Gur'un, kendisini eğlenceye kaptırdığından haberdar olduğunu duyar duymaz Sasani ülkesine saldırdı" malumatını aktırırlar (Ya'kübî, 1382/2003, s. 200; Gerdizi, 1363/1984, s. 76). Acaba bu muharebenin gerekçesi, Ya'kübî ve Gerdizi'nin öne sürdükleri konuyla mı ilgilidir? Elbette Behram Gur'un eğlence düşkünü olarak tanındığını zikretmeyen kaynak veya modern eser yok gibidir. Ancak bu şahın eğlence düşkünü olduğu kadar mücadeleci bir kişiliğe de sahip olduğunu unutmamak gerekir. Bu hususu, onun nasıl zorluklarla tahta çıktığını veya onun önce Bizans ardından Akhunlar ve daha sonra da diğer devletler ile yapacağı muharebelerden de anlamak mümkündür. Bu açıdan Türk Kağan'ın, Ya'kübî ve Gerdizi'nin ifade ettiği gerekçelerden ötürü Sasani ülkesine saldırmış olduğu bilgisine de ihtiyatla bakmak gereklidir. İlgili konuda görüş bildiren Seâlibî de Türk Kağan'ın Ceyhun'u geçerek Sasani ülkesine doğru ilerlediğini söyler (Seâlibî, 1900, s. 259). Seâlibî açıkça, Türk Kağan'ın Ceyhun Nehri'ni geçip iki devlet arasındaki sınır bölgesini ihlal ettiğini vurgulayarak muharebesinin müsebibini Türk Kağanı'na bağlamaktadır. Anlaşılacağı üzere çoğu Fars - Arap kaynakları ve onları referans alan modern eserler, Sasaniler ve Akhunlar arasındaki muharebenin nedenini, Akhunların Sasani ülkesine göz dikmesine bağlamaktadırlar. Oysa bahsedilen kaynakların hiç üzerinde durmadığı husus, o dönem itibarıyla büyük bir öneme sahip olan İpek Yolu hâkimiyeti yüzünden de iki devletin karşı karşıya kaldığı gerçeğidir. Akhunların bu zamanda; Toharistan, Bedahşan, Gandhara Belh ve en önemlisi de Soğd gibi ticari ve stratejik bölgeyi elinde tuttuğunu düşündüğümüzde (Enoki, 1959, s. 6;

Potts, 2018, s. 290) Sasanilerin bu durumu kolaylıkla kabullenmeleri mümkün değildi. O zaman, sonuç olarak Sasanilerin Akhunların ticari şehirlerine göz diktikleri gerçeğini göz ardı etmemek gereklidir.

3. Savaşın Ne Zaman ve Nerede Olduğu Problematigi

Behram Gur ve Türk Kağanı arasında meydana gelen muharebenin hangi yılda olduğu hakkında da tutarlı bilgiler bulunmamaktadır. Örneğin, Kaveh Faarokh, bu muharebenin 421 yılında olduğunu yazar (Farrokh, 2007, s. 211). Perviz Recebi, Taberî'yi referans alarak 424 yılını işaret ederken (Perviz, 1382/2003, s. 214) bu konuda görüş bildiren Klaus Schippmann ise muharebenin 427 yılında meydana geldiğini kaydeder (Schippmann, 1386/2007, s. 47). Enver Konukçu da 427 yılı konusunda Schippmann ile mutabıktır (Konukçu, 1973, s. 75).

Görüleceği üzere, araştırmacılar arasında bu muharebenin ne zaman vuku bulduğu konusunda görüş birliği yoktur. Muharebenin tam olarak ne zaman olduğu konusunu doğru şekilde tespit edebilmek için Behram Gur'un Bizans ile imzaladığı sulh yılına bakmakta yarar vardır. Çünkü daha önce ifade ettiğimiz gibi Akhun saldırıları, tam olarak Behram Gur'un Bizans ile mücadele ettiği yıllarda başladı. Birçok modern araştırmacı, Behram Gur ve Bizans İmparatoru II. Theodosius arasında 422 yılında bir dostluk anlaşması imzaladığı konusunda uzlaşmaktadır (Christensen, 1385/2006, s. 203; Dignas ve Winter, 2007, s. 137; Daryae, 2009, s. 23; Meşkûr, 1365/1986, s. 545; Mikani, 1393/2014, s. 163). O zaman bu tarihi esas aldığımızda, ilgili muharebenin 422 veya 423 yıllarında olduğu muhtemeldir.

Muharebenin nerede olduğu kadar hangi bölgede gerçekleştiği sorusu da bir o kadar önem arz etmektedir. Kadim kaynaklar, bu muharebenin nerede olduğu konusunda hemfikir değildir. *Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas* adlı kaynakta Behram'ın Horasan bölgesine geldikten sonra Akhunlar ile muharebeye giriştiğini yazar (Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas, 1318/1939, s. 100). Seâlibi bu muharebenin Merv bölgesinde olduğunu kaydeder (Seâlibi, 1900, s. 260). Avfi de Behram Gur'un Gürgan'dan hareketle Merv'e ulaştığını ifade ederek muharebenin burada vuku bulduğu kanaatindedir (Avfi, 1374/ 1995, s. 137). Dîneverî ise daha açık konuşarak iki ordunun Merv yakınlarında yer alan "Kuşmihan" bölgesinde karşı karşıya geldiğini yazar (Dîneverî, 1371/1992, s. 42). Firdevsî de *Şehname* eserinde Behram Gur'un Erdebil, Amul, Gürgan ve Nesa'dan hareketle Merv'e ulaştıktan sonra Kuşmihan bölgesinde Türk Kağanı ile muharebeye giriştiğini yazar (Firdevsî, 2005, s. 530). Bu konu hakkında modern araştırmacılar da görüş bildirmiştir. Örneğin de Guignes, Behram'ın askerleri ile Derbent'e oradan Hazar denizini takip edip Harezmi'ye ulaştıktan sonra Akhunlara saldırdığını yazarak muharebenin Harezmi bölgesinde olduğuna işaret eder (Guignes, 1923, s. 201). Ancak Enver Konukçu, Josef Markward, Theodor Nöldeke, Şapur Şehbazi ve O. Klíma gibi araştırmacılar da bu

muharebenin Kuşmihan bölgesinde olduğu görüşündedirler (Konukçu, 1973, s.75; Markward, 1371/1992, s. 111; Nöldeke, 1358/1999, s. 19; 1389/2010, s. 446; Klíma, 2016, ss. 514-522; Kurbanov, 2010, s. 145). Bu tartışmaya dâhil olan Cevad Meşkûr ve İneyatullah Reza da bundan farklı olarak muharebenin Amuderya Nehri civarında olduğunu ileri sürerler (Meşkûr, 1365/1986, s. 545; İneyatullah, 1389/2010, s. 74). Aktarılan bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Dîneverî, Firdevsî ve bu iki müellifi referans alan günümüzdeki birçok araştırmacı da bu muharebenin Kuşmihan bölgesinde vuku bulduğu konusunda mutâbıktırlar. Ancak günümüz araştırmacılarının Dîneverî ve Firdevsî'nin konuyla ilgili belirttiği bilginin doğruluğu üzerinde herhangi bir değerlendirme yapmadıkları anlaşılmaktadır. Fars tarihçisi Dîneverî'nin astronomi, botanik, dil bilimi ve tarih alanında da yetkin bir kişi olarak tanındığını dikkate aldığımızda, onun Sasani tarihiyle ilgili aktardığı bilgilerin Firdevsi'ye göre daha muteber olduğunu belirtmek gereklidir (Toğay, 2023b, s. 337). Bu açıdan Dîneverî'nin iki devlet arasındaki muharebenin Kuşmihan'da vuku bulduğunu belirtmesi önemlidir. Çünkü onun Sasani tarihi hakkında aktardığı bilgilerin Sasaniler döneminde yazılan Pehlevce kaynaklarına dayanması dikkate değerdir (Toğay, 2023b, s. 337). Elbette Fars şairi Firdevsi'nin *Şehname* adlı kaynağı da başta antik İran tarihi başta olmak üzere edebiyatı ve mitolojisi hakkında kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Fakat Firdevsî'nin tarihi olayları abartılı şekilde kaydetmesi, kaynağının bazen tarihi nesnellikten bazen de tarihi gerçekliklerden yoksun olduğunu göstermektedir. Kısaca Firdevsi de kuvvetle muhtemel kendisinden önce yaşamış olan Dîneverî'yi referans alarak bu muharebenin Kuşmihan'da olduğunu belirtmiştir.

Sonuç olarak Behram Gur'un muharebe zamanında takip ettiği yol güzergâhlarını da dikkate aldığımızda, ilgili muharebenin Kuşmihan'da gerçekleştiği muhtemeldir. Bu arada Meşhur coğrafyacı İbn Hurdâzbih, eserinde Kuşmihan'ın Merv'e 5 fersah uzaklıkta olduğunu yazmaktadır (İbn Hurdâzbih, 1371/1992, s. 38).

4. Sasani ve Akhun Ordusunun Büyüklüğü ve Küçüklüğü Konusundaki Sayısal Çelişkiler

Konumuzla ilgili sorgulanması gereken bir diğer husus, iki ordunun sahip oldukları asker miktarı ile ilgilidir. Bu konuda Bel'amî ve Taberî'nin aktardığı bilgilere baktığımızda Türk Kağanı, bu savaş sırasında 250 bin askeri kuvvete sahipti (Bel'amî, 1353/1974, 653; Taberî, 1398/2019, s. 166). İbn Miskeveyh, İbn Esir, İbnü'l-Belhî ve Mîrhând gibi Arap ve Fars tarihçileri de Bel'amî ve Taberî'yi referans alarak aynı bilgiyi kaydetmişlerdir (Miskeveyh, 1373/1994, s. 91; İbn Esir, 1985, s. 248; İbnü'l-Belhî, 1385/ 2006, s. 78; Mîrhând, 1338/1959, s. 763). Yazarı bilinmeyen *Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas* adlı eser, Akhunların asker miktarını net vermemele birlikte, birkaç bin rakamını telaffuz etmiştir (*Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas*, 1318/1939, s. 100). Akhunların asker sayısını

abartılı olarak aktarmayan tek tarihçi, Seâlibî'dir. Onun aktardığına göre Türk Kağan'ın emrinde 1000 asker bulunmaktaydı (Seâlibî, 1900, s. 259).

Behram Gur'un sahip olduğu asker miktarına geldiğimizde ise Taberî ve Bel'amî sadece 300 asker sayısını dile getirmekle yetinmişlerdir (Bel'amî, 1353/1974, 655; Taberî, 1398/2019, s. 166). İbn Esir ve Mîrhând da Taberî ve Bel'amî ile hemfikirdir (İbn Esir, 1985, s. 248; Mîrhând, 1338/1959, s. 792). Konumuzla ilgili bilgiler veren Cûzcânî, Behram Gur'un 400 savaşçı ile Akhunlar üzerine yürüdüğünü yazar (Cûzcânî, 1363/1984, s. 1249). Avfî de *Cevâmiu'l-Hikâyât* isimli eserinde, Behram Gur'un asker sayısını kesin olarak vermez ancak kendisi, Behram'ın yanına aldığı az sayıda savaşçısı ile Akhunlar üzerine sefere çıktığını ifade eder (Avfî, 1374/ 1995, s. 136). İbnü'l-Belhî de Behram Gur'un ispehbed⁶ ve bozorgan⁷ üyelerinden oluşan 300 seçkin kişinin yanı sıra 1000 askerini de yanına alarak Türk Kağanı üzerine sefere çıktığını belirtir (İbnü'l-Belhî, 1385/2006, s. 78). Dîneverî de Bel'amî, Cûzcânî ve İbnü'l-Belhî'nin aktardığı rakamın üzerine çıkararak Behram Gur'un 7 bin askeri kuvvete sahip olduğunu yazar (Dîneverî, 1371/1992, s. 42). Bu konuda *Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas* adlı eserde yedi bin miktarını telaffuz eder (Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kısas, 1318/1939, s. 100). İlgili konuyu modern araştırmacılar da ele almışlardır. Örneğin bazı araştırmacılar, Akhunların asker sayısını 250 bin olarak açıklamalarına karşın (Potts, 2018, s. 290; Meşkûr, 1365/1986, 543; Markward, 1371/1992, s. 111; Syvânne, 2010, s. 87) Sasanilerin askeri kuvvetini yedi bin olarak belirtmişlerdir (Malcolm, 1829, s. 93; Farrokh, 2007, s. 212). Bazı araştırmacılar da örneğin Guignes, Behram'ın çok az askeriyle sefere çıktığını belirterek bu konuda net sayı vermekten kaçınmıştır (Guignes, 1923, s. 201). Anlaşılabacağı üzere çoğu Arap ve Fars kaynakları ve onları referans alan modern eserler, Akhunların asker miktarını mübağalı şekilde aktarırken Behram Gur'un asker sayısını ise oldukça az göstermeye çalışmışlardır. Akhun ordularının sayısını sağlıklı şekilde açıklamak için öncelikle Akhun ordularının tam olarak kaç bin askerden oluştuğunu bilmek gereklidir. Maalesef kaynaklar, genel olarak Akhun ordusunun sahip olduğu asker miktarı hakkında bilgi vermemektedir. Ancak miladi 5. yüzyılda yani Kuşmihan Muharebesi'ne çok da uzak olmayan Aksungur döneminde, Akhunların baş şehri olan Belh'de 5 veya 6 bin asker, bir diğer stratejik şehir olan Toharistan'da da bu sayıya yakın asker olduğu bilgisi mevcuttur (Litvinsky, 1996, s. 141; Enoki, 1959, s. 29). İfade edilen bu farklı verilerden hareketle, Arap ve Fars kaynaklarının Akhunlar ile belirtmiş olduğu devasa asker sayısı miktarına ihtiyatla yaklaşmak icap eder. Lâkin Behram Gur'un bu muharebe sırasında Arap ve Fars kaynaklarının belirttiği asker

⁶ Pehlevice "spadapati" ve Parça "spdpty" şeklinde telaffuz edilen ispehbed unvanı, Sasani ordu teşkilatı içerisinde görev yapan yüksek rütbeli komutanlar için kullanılırdı (Bosworth, 2012; Tafazzoli, 2000, s. 7, Gyselen, 2004).

⁷ Sasaniler zamanında nüfuz sahibi soylu yöneticilere verilen unvandı.

miktariyle Akhunlar için ifade edilen ordu miktarına karşı zafer kazanabilmesi mümkün değildi. Buna bir de bu muharebenin Sasanilerin başkentinden çok uzakta yani Akhunların egemen olduğu coğrafyada gerçekleştiğini düşündüğümüzde, bahsedilen kaynakların Behram Gur'u Türk Kağanı karşısında efsaneleştirmeye çalıştıkları sonucu çıkmaktadır.

5. Behram Gur'un Akhunlar Üzerine Seferi

Arap ve Fars kaynaklarında, Türk Kağanı'nın Sasani Şahı Behram Gur'un kendisini eğlenceye kaptırıp ülkeyi iyi yönetmemesinden ötürü Sasani ülkesine saldırılar düzenlendiği belirtilmişti. Buna ek olarak, diğer sebeplere de vurgu yapılmıştı. Bu bağlamda Türk Kağanı, Behram Gur'un saltanatının ilk yıllarından itibaren, Sasani ülkesine akınlar düzenlemeye başladı. Ancak bu saldırıların Sasanilerin merkezine kadar ulaştığı bilgisi, pek makul gözükmemektedir. Kuvvetle muhtemel Akhunlar, Sasanilerin doğu sınırlarına yakın şehirlere saldırılar düzenleyerek onları güç durumda bıraktılar. Akhun tehlikesini bertaraf etmek isteyen Behram Gur, hemen sefer hazırlıklarına başladı. Bazı kadim kaynaklar, Behram Gur'un Akhunlar üzerine çıktığı seferi oldukça ilginç şekilde anlatmaktadırlar. Örneğin İbn Miskeveyh'in aktardığına göre Behram'ın başta Akhun saldırılarını ciddiye almadığını yazmakla birlikte nüfuzlu bazı mübedân⁸ üyeleri, onu bu konuda ciddi şekilde uyararak bir an önce eğlence dünyasını terk edip Akhunlar üzerine sefere çıkmasını aksi takdirde İran ülkesinin düşmanlar tarafından ele geçirileceğini söylerler (İbn Miskeveyh, 1373/1994, s. 91). Behram da mübedân üyelerinin kendisine yaptığı bu ikazlara rağmen onlara hitaben, "Tanrımızın büyük olduğu ve ona inanan bizleri, helak etmeyeceğini" belirterek eğlence hayatına devam eder (İbn Miskeveyh, 1373/1994, s. 91). Behram'dan umudunu kesen Humay adındaki mübed'in Türk saldırılarını önlemek için Türk Kağanı'na bir mektup yazarak İran'ın onun hizmetinde olacağını ifade etmekle birlikte ona değerli hediyeler gönderir (Firdevsî, 2005, s. 527; Gerdîzi, 1363/1984, s. 77). Avfi, yaşanan bu hadiselerden sonra Behram'ın Türk Kağanı'nın korkusundan Bizans ülkesine kaçtığını iddia eder (Avfi, 1374/ 1995, s. 136). Guignes de kaleme aldığı eserinde bazı kişilerin Türk Kağanı'na Behram'ın Armenia'ya kaçtığı haberini verdiklerini belirtir (Guignes, 1923, s. 200). Ancak Behram ne Avfi'nin iddia ettiği gibi Bizans'a ne de Guignes'in eserinde zikrettiği yere gitmiştir. Behram sadece, Akhun saldırılarına karşı belli bir plan çerçevesinde hareket etmeye çalıştı. Bu Sasani şahının tahtı kardeşi Narseh'e emanet edip Azerbaycan'da bulunan bir ateşgedeyi ziyaret etme bahanesiyle oraya gitmesi veya orada kendisini tekrar eğlenceye kaptırması olarak göstermesi, planının bir parçasıydı (Dineverî, 1371/1992, s. 42; İbnü'l-Belhî, 1385/2006, s. 79). Behram'ın ikinci önemli planı da casuslarını gizlice Akhun topraklarına göndererek bilgi toplamasıydı (Seâlibî, 1900, s. 260; Avfi, 1374/

⁸ Sasani Devleti dinî tabakası içerisinde yer alan din adamlarına "Mübed", onların reisine ise, "Mübed-i Mübedân" denilmekteydi.

1995, s. 136). Bu zamanda Akhunların hüküm sürdüğü bölgelerde Eski İran dilini konuşan halkların olduğunu düşündüğümüzde Behram'ın bundan istifade ederek Akhunlara karşı mühim bir hamle yaptığı anlaşılmaktadır (Farrokh, 2007, s. 212). Behram'ın üçüncü planı ise Akhun askerlerine yakalanmadan sadece geceleri yol almasıydı (Farrokh, 2007, s. 212). İşte Behram, tâtbik ettiği bu üç planı sayesinde muharebenin seyrini değiştirecektir. Bu bağlamda Behram, Türk Kağanı'na asıl darbeyi ise kendi ülkesinden kaçtığı haberlerine düşmanını inandırdığında ve ardından Türk Kağanı'nın Sasani yöneticilerinin Akhun saldırılarını önlemek için kendisine göndereceği elçileri beklemeye başladığı zamanda vuracaktı. Bu arada Behram, Gürgan'dan Nesa'ya ve oradan da Merv'e ulaşmış durumdaydı (Avfi, 1374/ 1995, s. 136). Bazı araştırmacılar da Sasani ordusunun günümüz Gilan ve Mazendaran eyaletlerini geçerek güney Hazar kıyısı boyunca doğuya doğru ilerleyerek Merv'e doğru ulaştığını yazar (Farrokh, 2007, s. 212). Tarihte Kuşmihan Muharebesi olarak anılan bu muharebe sonucunda Sasaniler, Akhun ordusu tarafından yenilgiye uğratılır (Guignes, 1923, s. 201; Frye, 1983, s. 320). Türk Kağanı, Behram Gur tarafından öldürülür ve eşi de esir düşer (Schippmann, 1386/2007, s. 28). Bununla birlikte Behram Gur, birçok değerli ganimet elde eder. Bunlardan birisi, binlerce inciyle süslenmiş olan Türk Kağanı'nın tacıdır (McGovern, 1939, s. 410). Kendisi elde ettiği ganimetleri, *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân* adlı Pehlevce eserde de geçen Azerbaycan'daki Azer Guştasb ateşgedesine⁹ gönderir (Bel'amî, 1353/1974, 654). Sasani şahının bu muharebeden sonra Talkan bölgesini, Akhun ve Sasani sınırı olarak belirlediği ve sınırın sembolü için de bir minare veya sütun tarzında bir yapı inşa ettiği bilgisi mevcuttur (Markward, 1371/1992, s. 112). Ancak bazı modern eserler, bundan farklı olarak, iki devlet arasındaki sınırın Ceyhun Nehri olduğu yönünde bilgi verirler (De Guignes, 1923, s. 201). Behram, ele geçirdiği Akhun topraklarına Merzban¹⁰ atadıktan sonra Sasani başkentine döner¹¹. Behram Gur'un bu başarısı

⁹ İbn Hurdazbih, kaleme aldığı eserinde Sasanilerin yukarıda adı geçen ateşgedeye büyük önem verdiklerini yazar. Sasani şahları, tahta çıktıkları zaman bu ateşgedeyi ziyaret etmekle birlikte buraya birçok değerli eşyalar gönderirlerdi. Bu ateşgede dışında, "Azar Farnbagh" ve "Azar Berzin" ateşgedeleri de Sasani şahları nezdinde büyük öneme sahipti. Azar Farnbagh Ateşgedesi, "Ruhanilerin Ateşgedesi" olarak bilinirken Azar Berzin ise "Çiftçilerin Ateşgedesi" şeklinde anılmaktaydı. Bu ateşgdeler, Sasanilerin temel kaynakları arasında yer alan *Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân* adlı Pehlevce eserde de geçmektedir (*Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân [Erdeşîr-i Bâbekân Destanı]*, 2021, s. 32; Boyce, 2011, s. 472-473; Boyce, 1975, s. 454-465; İbn Hurdazbih, 1370/1991, s. 95-97).

¹⁰ Sasaniler zamanında sınır bölgelerdeki güvenliği sağlayan yüksek rütbeli yöneticilere verilen unvandı.

¹¹ Rivayete göre Behram Gur, tahtı kardeşi Narseh'e bırakıp tebdil-i kıyafet şeklinde Hindistan kralı Şengal'ın yanına gider. Burada büyük işlerde bulunur. Şengal'ın Sinuz adındaki kızı, Behram'a aşık olur. İkisi, İran'a kaçar. Şengel, onların peşinden gider ve sonunda onları yakalar. Şengal o an, kızını kaçırmanın Sasani Şahı Behram olduğunu

sayesinde Sasanilerin doğu sınırları güvence altına alındı. Devletin hakimiyet alanı genişledi. Akhun saldırıları yüzünden sarsılan devlet otoritesi, tekrar güçlü şekilde tesis edildi. Keza bu muharebe sonucunda, Sasani ülkesine saldırmaya çalışan diğer devletlere karşı da bir gözdağı verilmiş oldu. Bu arada Akhunlar, her ne kadar Sasaniler karşısında hezimete uğramış olsalar da bu, onların sonu anlamına gelmemekteydi. Zira Akhunlar, Behram Gur karşısında uğradıkları bu hezimetin bertaraf edebilmek için haleflerine rahat nefes aldirmayacaklardır. Sasanilerin bu muharebe sonucunda başarı kazanmasının üç önemli nedeni bulunmaktaydı. Bu nedenlerden ilki, Sasanilerin muharebe boyunca Akhunları yanlış yönlendirmek adına uyguladığı muharebe stratejileri ile ilgiliydi. Bir başka kritik sebep ise her muharebenin kaderini etkileyecek olan istihbarat ağıyla alakalıydı. Son olarak Sasanilerin, rakibi Akhunlara karşı yaptığı ani saldırılar da muhareberenin sonucuna ciddi şekilde etki etmiştir.

Behram Gur, Akhunlara karşı kazandığı zaferini ölümsüzleştirmek için İran'ın kuzeybatı Dargez bölgesine 2 km uzaklıkta, Bandian Ateşgedesi¹² adında bir yapının yanı sıra bu ateşgedenin koridor bölümünde Akhunlar ile yaptığı muharebeyi tasvir eden bir kabartma resim yaptırdı. İlgili tasvir, günümüzde büyük zarar görmüştür (Gignoux, 1390/2010, ss. 160-166). Bahsedilen bu kabartma resmi¹³ dışında, adı geçen ateşgedenin koridor kısmında bir Akhun prensesini tasvir eden resim de göze çarpmaktadır. Bununla birlikte 5 adet Pehlevice kitabe de mevcuttur. Şu an "Tarihi Bandian Sit" olarak bilinen bu bölge ile alakalı ilk arkeolojik çalışmalar, 1994 yılında İran Kültürel Miras Kurumu bünyesindeki Mehdi Rahbar başkanlığında İranlı arkeologlar tarafından yapıldı (Rahbar, 1389/2010, ss. 90-91). Günümüzde kazılar devam etmektedir.

Sonuç

422 ve 423 yıllarında Sasani Şahı Behram Gur ve Akhunlar arasında vuku bulan Kuşmihan Muharebesi'nin siyasi ve ticari olmak üzere iki nedeni bulunmaktaydı, Siyasi olarak; Sasanilerin Akhunlara karşı kendi sınırlarını güvence altına alıp içte ve dışta etkin bir politika takip etmek istemesi, ticari neden olarak ise büyük zenginlikler sağlayan İpek Yolu'nun hâkimiyeti söz konusuydu. Tarihi İpek Yolu Çin'den başlayıp Akdeniz'e kadar uzanan geniş bir ticaret ağını ifade etmekteydi. Akhunların, Doğu ve Batı dünyası arasındaki ticari, siyasi ve kültürel ilişkilerinin

anlar ve buna çok şaşırır. Kendisi, Behram'dan özür dileyip onunla sulh yapar. Behram, İran'a geldikten sonra avcılık işiyle uğraşır (Mücmel üt-Tevârih ve'l-Kıyas, 1318/1939, s. 100).

¹² Philippe Gignoux'a göre Bandian bir ateşgede değil, muhtemelen miladi 5.yüzyılda yaşamış olan ve Armenia Merzbanı olarak tanınan Veh-Mehr Şapur'un görkemli bir eviydi (Gignoux, 1390/2010, ss. 160-166). Ancak Mehdi Rahbar, kaleme aldığı makalesinde onun ileri sürdüğü bu görüşü eleştirmiştir (Rahbar, 1389/2010, s. 167).

¹³ Behram Gur ve Akhun muharebesi ile ilgili maddi kalıntıyı keşfeden ve bunu ilk defa ilim âlemine duyuran kişi, Mahdi Rahbar'dır.

belirlenmesinde önemli rol oynayan İpek Yolu'nun bazı kritik doğu güzergâhlarını kontrol etmesi, Behram Gur hükümetinin tüm dikkatini Akhunlar üzerine çekmesine sebep olmuştur. Bu yönden iki devlet arasındaki mücadelelerinin sadece Sasaniler ve Türkler açısından değil aynı zamanda Dünya tarihi açısından da bir yeri olduğunu belirtmek gereklidir.

Akhun ordularının büyüklüğü ile Sasani ordularının küçüklüğü konusundaki bilgiler de tarihi gerçeklikler ile örtüşmemektedir. Zira Akhun ordularının Sasani orduları karşısında fazla bir askeri kuvvete sahip olmadığı, gerçektir.

Sasani şahları içerisinde siyasi serüvenlerinden ziyade daha çok zevk-ü sefa yaşamıyla öne çıkan Behram Gur, çağın güçlü devletlerinden sayılan Akhun tehlikesini tam olarak çözüme kavuşturamamıştır. Elbette onun Akhunlara karşı uyguladığı stratejik adımlar sayesinde mühim bir başarı kazandığı göz ardı edilemez. Behram Gur'un bu başarısının siyasi olduğu kadar ticari avantajları da olmuştur. Siyasi olarak Sasanilerin doğu sınırları güvence altına alınmakla birlikte Akhun ülkesi üzerinde de etkin bir politika takip edilmeye başlanmıştır. Buna ek olarak, Sasani şahının Akhun dışındaki diğer rakiplerine de gözdağı vermesinin yanı sıra içte de kendi otoritesini sağlam şekilde tesis etmesini sağlamıştır. Ticari avantaj ise İpek Yolu'nun doğu güzergâhlarının önemli bir bölümünü kontrol eden Akhunların ticari zenginlikleri, Sasanilerin eline geçmiştir. Bu açıdan muharebenin sonuçları, kısa vadeli de olsa Sasanilere önemli kazançlar sağlamıştır. Tabii muharebe sonrasında Sasanilerin Mâverâünnehir'e ilerleyip Ceyhun bölgesini geçmeye çalışması, onların bu bölgede başarısız olmasına neden olacaktır. Zira bu bölgedeki Türk gücü, Sasanilerin elinde Akhunlara karşı güçten veya zaferden daha etkin ve kalıcıydı.

Akhunların Sasaniler karşısında bozguna uğraması, onların inkırâzı anlamına gelmemekteydi. Kısa zamanda Sasanilerden bu yenilginin intikamını almaya çalışacak olan Akhunların, eskisinden daha güçlü şekilde yeniden dirileceği görülecektir. Bu nedenle Behram Gur'un Akhun sorununu kökten halledememesi, ileride Sasanilere büyük felaketler getirecektir. Behram'ın halefleri olan I. Yazdigirt bilhassa da Firuz'un Akhunlara karşı yapacağı muharebelerde ağır yenilgilere uğraması, Sasani devletini âdeta büyük bir çıkmaza sürükleyecektir.

Kaynakça

- Akbulut, D. A. (2002). Akhunlar (Kionit / Hyon) ve Eftalitler Çağında Maverünnehir ve Horasan'da Türkler. C. Güzel, K. Çiçek and S. Koca (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* içinde (ss. 831-844). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Avfî, S. M. (1374/1995). *Cevâmiu'l-Hikâyât* (C. Şûar, Haz.). Tahran: İntişârât- î Sohen.
- Bel'amî. (1353/1974). *Tarih-i Bel'amî* (M. T. Bahar ve M.P. Genabadi, Haz.). Tahran: İntişârât-î Zavar.
- Bosworth, E. I. (2012) Ispahbadh. *Encyclopedia Iranica*. 18 Eylül 2022 tarihinde http://dx.doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_3666 adresinden erişildi.
- Boyce, M. (1975). On the Zoroastrian Temple Cult of Fire. *Journal of the American Oriental Society*, 95(3), 454-465.
- Boyce, M. (1983) Âdur Burzēn-Mihr. *Encyclopedia Iranica*. 22 Ekim 2022 tarihinde <https://iranicaonline.org/articles/adur-burzen-mihr-an-atas-bahram-see-atas-I> adresinden erişildi.
- Christensen, A. (1385/2006). *İran Der Zamanı Sâsânîyân* (R. Yasmi, Çev.). Tahran: İntişârât- î Seda.
- Cûzcânî. (1363/1984). *Tabakat-ı Nasrî* (C. 2) (A. Habibi, Haz.). Tahran: İntişârât- î Dünya-ı Kitap.
- Dâkûkî, H. A. (1998). Hire. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 33, ss. 122-124). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Daryae, T. (2009). *Sâsânîan Persia the Rise and fall of an Empire*. New York: I. B. Tauris.
- Daryae, T. (1392/2013). *Nagofteha-yi İmparatoru Sâsânîyân*. Tahran: İntişârât- î Parsa.
- De Guignes, J.M. (1923). *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Batı Tatarlarının Tarih-i Umumisi* (C. 2). İstanbul.
- Diakonoff, M. M. (1394/2015). *Tarih-i İran Bastan* (R. Erbab, Çev). Tahran: İntişârât- î Bungâh.
- Dignas, B. ve Winter, E. (2007). *Rome and Persia in Late Antiquity Neighbours and Rivals*. Cambridge: University Press.
- Dineverî. (1371/1929). *Ahbâr'üt-Tivâl* (M. Damğani, Çev.). Tahran: İntişârât- î Bünyâd- î Ferheng.
- Enoki, K. (1959). On the Nationality of the Ephthalites. *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, 18, 1-58. Tokyo.
- Farrokh, K. (2007). *Shadows in the Desert. Ancient Persia at War*. New York: Osprey.
- Firdevsî, (2005). *Şehname* (C. H. Mutlak ve M. Ü. Salar, Haz.) C. 6. New York.
- Frye, R. N. (1983). *The History of Ancient Iran*. München: C.H. Beck Pupliching.
- Gerdîzî. (1363/1984). *Zeynû'l-Ahbâr* A. Habibi (Haz). Tahran: İntişârât- î Dünya.
- Ghrisman, R. (1395/2016). *Tarihi İran Ez Ağaz Ta İslam* (M. Muin, Çev.). Tahran: İntişârât-ı Dünya.
- Gignoux, P. (1390/2010). Baz Nigâri Muhveta Bendiyân (A.r Kerimi, Çev.). Tahran: Bünyâd-î Dâiret'ül Maârif-i Bûzûrg-i İslam.

- Gyselen. R. (2004). Spāhbed. *Encyclopedia Iranica*. 13.09.2022 tarihinde <https://www.iranicaonline.org/articles/spahbed> adresinden erişildi.
- İbn Esir. (1985). *El Kamil Fit Tarih Tercümesi* (A. Ağırakça ve A. Özaydın, Çev.). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbn Hurdâzbih. (1370/1991). *Mesâlik ve'l-memâlik* (H. Gharechanlou, Haz.). Tahran.
- İbn Miskeveyh. (1373/1994). *Tecaribü'l-Ümem ve Tehâküb'ül fi Ahbar Muluk'ul el Arap ve el Acem Ümem* (Y. Kelanter, Çev.). Meşhed.
- İbnü'l-Belhî. (1385/ 2006). *Farsname* (N. Rayned, Haz.). Tahran: İntişârat-î Esatir.
- İneyatullah, R. (1389/2010). *İran ve Türkan Der Rüzigâr-ı Sâsâniyan*. Tahran: İntişârat-î İlmi ve Ferhengi.
- Kapar, M. A. (2003). Lahmîler. *İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 27, ss. 54-55). İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.
- Kârnâme-i Erdeşîr-i Bâbekân [Erdeşîr-i Bâbekân Destanı]*. (A. H. Toğay, Farsça ve Pehlevice Aslından Notlandırarak Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Khodadad, R. (2017). *Reorienting the Sâsânians East Iran in Late Antiquity*. Edinburgh: Edinburgh Press.
- Klíma, O. (1988). Bahrâm V Gör. *Encyclopedia Iranica*. 12 Eylül 2022 tarihinde <https://iranicaonline.org/articles/bahram-05> adresinden erişildi.
- Konukçu, E. (1973). *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Kurbanov, A. (2010). *The Hephthalites: Archaeological and Historical Analysis* (Basılmamış Doktora Tezi). Freie Universität. Berlin.
- Le Strange, G. (1905). *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Litvinsky, B. (1996). The Hephthalite Empire (B. A. Litvinsky, Co- Zhang Guang-da, R. Shabani Samghabadi Ed.). *History of Civilizations of Central Asia*. Paris: UNESCO.
- Lukonin, V. (1350/1971). *Temeddün İran Sâsâni* (İ. Reza, Çev.). Tahran: İntişârat-ı Bungâh.
- Malcolm, J. (1829). *The History of Persia* C. 1. London: Murray.
- Marcellinus, A. (1935). *Rerum Gestarum* (J. C. Rolfe, Çev.). London: Cambridge Press.
- Markward, J. (1371/1992). *İranşehr Ber Mebani Coğrafya-yi Moses Khorenatsi* (M. Ahmedi, Çev.). Tahran: İntişârat- î İttılaat.
- McGovern, W. M. (1939). *The Early Empires of Central Asia: A Study of the Scythians and the Huns and the Part They Played in World History*. Carolina: The University of North Carolina Press.
- Mesûdî. (2005). *Murûc Ez-Zeheb* (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Meşkûr, C. (1365/1986). *Tarih-i Siyasi Sâsâniyân*. Tahran: İntişârat- î Dünya.
- Mikani, K. (1393/2014). *Revabat-ı Bizans ve İran*. Tahran: İntişârat- î Bungâh.
- Mîrhând. (1338/1959). *Ravzatu's-Safa fi Sireti'l-Enbiya ve'l-Mülük ve'l-Hulefa*. C. 1. Tahran: İntişârat-î Hayyam.

- Moses Khorenatsi. (1370/1992). *Tarihi Ermeniyan* (E. Bağdasaryan, Çev.). Tahran: İntişârât- î Parsa.
- Mücmelü't-Tevârih ve'l-kıyas (1318/1939) (M. Ş. Bahar, Haz.). Tahran.
- Nöldeke, T. (1378/1999). *Târîh-i İrânîyân ve Arabhâ der Zaman-ı Sasaniyan* (A. Zeryâb, Çev.). Tahran: Encümen-i Âsâr-ı Milli.
- Perviz. R. (1382/2003). *Hezarhâyi Gomşede: Sasaniyan*. Tahran: İntişârât- î Tus.
- Potts, D. (2018). Sasanian Iran and Its Northeastern Frontier: Offense, Defense and Diplomatic Entente. N. Di Cosmo (Ed.), *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity Rome, China, Iran, and the Steppe, Ca. 250-750* içinde (ss. 287-301). Cambridge: Cambridge University Press. Publishing.
- Rahbar, M. (1389/2010). Kaveşha-yi Bastan Şinasi Bandian Dargez. *Gozareşha-yi Bastan Şinasi*, (4-5), 90-91
- Rawlinson, G. (1976). *The Seventh Great Oriental Monarchy: or the Geography, History, and Antiquities of the Sassanian or New Persian Empire*. London.
- Saleh, K. ve Safarzaie, A. (2010). Revabat-ı Heyatale ve Sasaniyan. *Quarterly Bulletin of Greater Khorasan*, 5, 91-112.
- Schippmann, K. (1386/2007). *Mebani Tarih-i Sâsânîyan* (K. Cihandari, Çev.). Tahran: İntişârât- î Farzan.
- Seâlibî, E. M. (1900). *Ğureru Ahbâri Mülûki'l-Furs ve Siyerihim* (H. Zotenberg, Haz.). Paris.
- Syvänne, I. (2010). The Reign of Bahrâm V Gör: The Revitalization of the Empire through Mounted Archery. *Historia ı Şwıat*, 4. ss.71-102.
- Şehbazi, Ş. (1389/2010). *Tarihi Sasaniyan*. Tahran: İntişârât-î Danuşgâhi.
- Taberî, M. B. C. (1398/2019). *Tarih-i Taberî* Cilt II (E. Pâyende, Çev.). 11. bs., Tahran: İntişârât- î Esatir.
- Tafazzoli, A. (2000). *Sâsânîan Society*. New York: Bibliotheca Persica Press.
- Tezcan, T. (2002). Kuşanların Menşei. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca. (Ed.), *Türkler Ansiklopedisi* içinde (ss. 789-814). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Tezcan, T. (2006). Kionit/Kidarit, Hüna / Akhun ve Eftalitler. *Hindistan Türk Tarihi Araştırmaları*, 12, 2-53.
- Theophanes Confessor. (1997). *The Chronicle, Byzantine And Near Eastren History, Ad 284-813* (C. Mango ve R. Scott, Çev.). Oxford.
- Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Toğay, A. H. (2023a). *Part Tarihine Giriş*. Arkeoloji ve Sanat Yayınları. İstanbul.
- Toğay, A. H. (2023b). *Sasani Devletinin Tarihi Kaynakları*. Ankara: Berikan Yayınları.
- Ya'kübi. (1382/2003). *Tarih-i Ya'kübi* Cilt I (M. İ. Ayeti, Çev.). Tahran: İntişârât-ı İlmi Ferhengi.
- Zerrînkûb, A. ve Ruzbeh. A. (2019). *Sâsânîlerin Siyasi Tarihi* (A. H. Toğay, Çev.). İstanbul: Önsöz Yayıncılık.

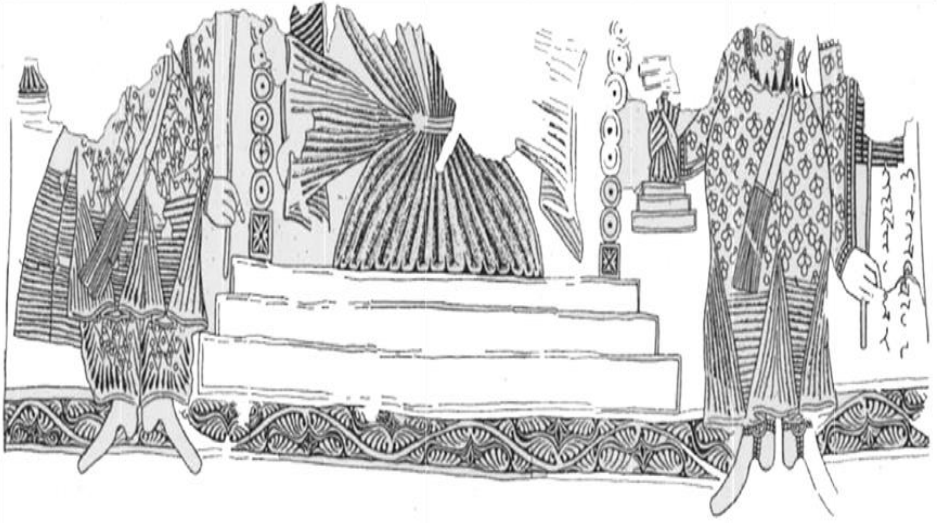
Ekler

Ek 1. Behram Gur'un Akhunlar üzerine sefere çıkarken takip ettiği güzergâhlar (Farrokh, 2007, s. 211).

Ek 2. Behram Gur ve Akhun muharebesini gösteren tasvir (Rahbari, 1389/2010: 173).

Ek 3. Behram Gur'un zaferini yansıtan görsel (Rahbari, 1389/2010: 174).**Ek 4.** Bandian Ateşgedesi'nin Koridor bölümü

Ek 5. Bandian Ateşgedesi'nde bulunan Pehlevi bir kitabe. Bu Pehlevi kitabenin üzerinde "Ben Akhunluyum... oğlu... Akhunlar güvenilirdir..." cümlesi yazılıdır.

ARE THE CARIAN PSEUDO-GLOSSES OF SCYTHIAN ORIGIN? A RE-EXAMINATION*

*Orçun ÜNAL***

Abstract: Carian is an extinct language of the Anatolian branch of the Indo-European language family, which is attested in numerous inscriptions, graffiti, and coins written in the so-called Carian script. The Carian glosses cited by Byzantine writers, mainly by Stephan of Byzantium, are the main secondary source for the Carian language. Despite the hundred-year-long search for etymologies and the almost completed decipherment of the Carian inscriptions, these pseudo-glosses have not been fully explained. The present study links three of the seven most certain of these glosses, namely *κόον/κῶν/κοῖον* ‘sheep’, *γίσσα* ‘stone’, and *ἄλα* ‘horse’, to some Altaic and Xiongnu words and traces their origin back to a non-Indo-European language spoken among the Scythians. The language in question is assumed to be the donor of Proto-Turkic **kōñĩ* ‘sheep’, Proto-Bulgar Turkic **kisa* ‘rock, cliff’, and Early Common Turkic **halan* ‘horse’. These forms also entered the Mongolic, Tungusic, and other neighboring languages. The parallelism between the Carian pseudo-glosses and these word forms is the result of the linguistic contact at the two opposite ends of the Scythic culture.

Keywords: Carian pseudo-glosses, Altaic, Xiongnu, Scythians, language contact.

Sözde Karca Glossalar İskit Kökenli Mi? Bir Yeniden İnceleme

Öz: Kar dili, Hint-Avrupa dil ailesinin Anadolu kolundan soyu tükenmiş bir dildir ve Kar yazısı olarak adlandırılan yazıyla yazılmış çok sayıda yazıt, grafiti ve sikke üzerinde tanıklanmıştır. Bizanslı yazarların, özellikle de Bizanslı Stephanos’un aktardığı Karca glossaları, Kar dilinin ana ikincil kaynağıdır. Yüzyıllık etimoloji araştırmalarına ve Kar yazıtlarının deşifresinin neredeyse tamamlanmış olmasına rağmen, bu sözde glossalar tam olarak açıklanamamıştır. Bu çalışma, bu glossaların en kesin yedisinden üçünü, yani *κόον/κῶν/κοῖον* ‘koyun’, *γίσσα* ‘taş’ ve *ἄλα* ‘at’ sözcüklerini bazı Altayca ve Hunca kelimelerle ilişkilendirmekte ve kökenlerini İskitler arasında konuşulan Hint-Avrupa dışı bir dile götürmektedir. Söz konusu dilin Proto-Türkçe **kōñĩ* ‘koyun’, Proto-Bulgar Türkçesi **kisa* ‘kaya, uçurum’ ve Erken Genel Türkçe **halan* ‘at’ sözcüklerinin kaynağı olduğu varsayılmaktadır. Bu biçimler Moğolca, Tunguzca ve diğer komşu dillere de girmiştir. Sözde Karca glossalar ile bu sözcük biçimleri arasındaki paralellik, İskit kültürünün iki karşı ucundaki dilsel temasın sonucudur.

Anahtar kelimeler: Sözde Karca glossalar, Altayca, Xiongnu, İskitler, dil teması.

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 03.04.2023 - 22.11.2023

** Dr, Department of Turkology and Central Asian Studies, University of Göttingen, Germany. E-posta: orcununal@live.com, ORCID: 0000-0002-2591-9035.

Carian and Its Secondary Sources

Carian is an extinct language of the Anatolian branch of the Indo-European language family, which was spoken in Southwestern Asia Minor and closely related to the Luwic dialects. Written records in Carian are found to some extent in Caria and Greece but more abundantly in Egypt since Carians served there as mercenaries under the pharaohs. Carian inscriptions and graffiti are written in the so-called Carian script, which is exclusively employed for this language. The decipherment of the script has been a great challenge for scholars for many decades although it has now been nearly completed and is generally accepted.

Like many other languages, Carian has primary as well as secondary sources. Many Carian glosses are cited in the works of the Byzantine writers, particularly in the *Ethnica* of Stephan of Byzantium. He refers to these glosses when explaining the names of various cities. However, unlike in other languages, virtually none of these glosses have equivalents in the attested vocabulary of the Carian language. For this reason, they are sometimes designated “pseudo-glosses”.

These glosses were first dealt with by Sayce (1893, pp. 116–120), later by Brandenstein (1935) and Dorsi (1979), and most recently by Adiego (1993, 2007). The long list of glosses given by Sayce and Brandenstein, which included more than 60 entries, has been reduced to six reliable and three dubious ones by Dorsi (1979). In agreement with Dorsi, Adiego (2007) discusses only six definite and three dubious glosses. Despite these academic debates, which have now lasted for over a century, only one or two of the glosses can be adequately explained. For instance, Simon’s (2022) recent etymology for βάνδα ‘victory’ as deriving from PIE **wen-* ‘to overwhelm, win’ (Rix, 2001, pp. 680–681) with the suffix *-to-*, is quite convincing.

Before proposing any etymologies for these glosses, the crucial question of whether the glosses given by Stephan of Byzantium are authentic must be addressed. Adiego (2007, pp. 11-12), who deals with this question, convincingly argues in favour of the authenticity of the glosses, although Stephan’s etymologies for the toponyms may turn out to be inaccurate or invented. Long before Adiego, Brandenstein (1936, pp. 33, 35) had already put forward a similar argument.

In the following section, I will discuss three Carian pseudo-glosses and demonstrate that they have close equivalents in the vocabulary of the so-called “Altaic”¹ languages. Having shown the systematic similarity between the glosses

¹ In the present study, the term “Altaic” (both with and without the quotation marks) refers to a genetically unrelated group of languages that consists of Turkic, Mongolic, Tungusic, Korean and Japonic.

and some words in the Altaic languages, I will investigate what lies beneath this conspicuous link.

1. Three Carian Pseudo-Glosses

1.1. κόν/κῶν/κοῖον ‘sheep’

The Carian pseudo-gloss occurs in the *Commentarii ad Homeri Odysseam* of Eustathius of Thessaloniki (1115–1195/6) and the manuscript T of *Scholia Graeca in Homeri in Iliadem* (*Scholia Vetera*).² The gloss is referred to in relation to the name of the island of Kos (Κῶς). The form attested in the manuscript T of *Scholia Graeca in Homeri in Iliadem* is κοῖον (Erbse, 1974, p. 622) and it is unambiguous. The passage in Eustathius (933, 32–34), however, is rather puzzling (van der Valk, 1979, p. 633). Immediately after having given the name of the island as Κόν and Κῶν (both in the accusative), Eustathius remarks that the Carians use the same word for sheep (Gr. πρόβατον). It is not clear from this statement whether the gloss is Κῶς or Κῶν.

Carruba (1965, p. 557) takes κῶς for the original form of the gloss and relates it to Luwian *ḫawi-š* and Hieroglyphic Hittite *hawa-š*. Dorsi (1979, p. 29) instead believes that Eustathius forgot to mention the actual gloss and thus gave the impression that the word for ‘sheep’ in Carian is identical with the name of the island. Dorsi establishes the original form of the gloss as κοῖον. Georgiev (1981, p. 212) considers κῶς and κοῖον two separate words and argues that the former “is derived with the shift *aw > ὄ* from **haws < *hawas* = Hier[oglyphic] Luw[ian] *hawa-s*, Lyc[ian] *xava-* ‘sheep’ from PIE **xew-*” while the latter is a derivative of the former. Barth (1984, pp. 129–130) asserts that the correct form must have been κῶν or κῶς and connects it with κῶας ‘sheepskin’ and its hypothetical contracted form κῶς. Erbse (1986, pp. 389–390) prefers κόν, which occurs twice in Eustathius, to κοῖον and deems the latter form suspicious though he does not rule out the possibility that Eustathius changed κοῖον to κόν to support his etymology.³ Since it is a simpler explanation, he concludes that κοῖον in T is a graphical error. Yet Erbse does not hesitate to state that κόν (= πρόβατον) might be an invention that was ascribed to the Carians. Adiego (2007, p. 10) supports Carruba’s etymology by reconstructing a putative Carian **κόν* coming from Proto-Anatolian **Hāwo-*.⁴ However, no known Indo-European language retains **h₂-* as a stop.

² The manuscript T is cod. Townl. (Brit. Mus. Burney 88) and dates to 1014 or 1059 CE (Erbse, 1969, p. CI).

³ Mette (1952, p. 70) has already bracketed the *iota* in κοῖον.

⁴ Melchert (1994, pp. 235, 257) reconstructs the Proto-Anatolian word for ‘sheep’ as **Hé/ówV-* (< PIE **h₂ówis*).

The Carian pseudo-gloss $\kappa\acute{o}\nu\nu/\kappa\tilde{o}\nu\nu/\kappa\acute{o}\iota\nu\nu$ ‘sheep’ is strongly reminiscent of the Turkic word for ‘sheep’, which can be reconstructed as $*k\acute{o}\tilde{n}\acute{i}$ on the sole basis of the inner-Turkic evidence (Clauson, 1972, p. 631; Doerfer, 1963–1975, §1590; Doerfer, 1971, pp. 194, 301; Li, 2013, pp. 551–554; Räsänen, 1969, p. 279; Tenišev, 2001, pp. 431–432).

A virtually identical word for ‘sheep’ is also found in the Mongolic languages. Shimunek (2017, p. 365) reconstructs the Common Serbi-Mongolic form as $*k^h\tilde{o}n\acute{i}$ ‘sheep’. However, the Mongolic word already occurs as part of an epithet in the Tabgač (Tuòbá 拓跋) language of the 4th century CE. This title is $k\grave{u}$ - $r\acute{e}n$ - $zh\bar{e}n$ 庫仁眞 (Bazin, 1950, p. 311; Boodberg, 1936, p. 171), the pronunciation of which can be reconstructed as $k^h\tilde{o}n\acute{i}$ - $n\acute{i}n$ - $t\acute{e}in$ (Pulleyblank, 1991, pp. 175, 265, 401) for Early Middle Chinese. The Chinese transcription reflects $*ko\tilde{n}in\check{c}in$ (Ligeti, 1970, p. 306 n.) or $*ko\tilde{n}in\check{c}in$ ‘herdsman’, a derivative with the Turko-Mongolic formative $+čI(n)$. Thus, the earliest Pre-Proto-Mongolic form of the word should be reconstructed as $*ko\tilde{n}in$ (see Janhunen, 1998, p. 419). This form yielded $*konin$ in Proto-Mongolic (Nugteren, 2011, p. 419) and 昏 $*qun$ (better $*xun$) ‘sheep (羊)’ in Kitan (Sūn & Niè, 2008, p. 72). It also occurs as a loanword in Proto-Tungusic $*konin$ ‘sheep’ (Doerfer, 1985, p. 37) and Proto-Nivkh $*\chi on$ ‘sheep’ (Fortescue, 2016, p. 165).⁵ The tentative reading $qo\tilde{n}[i]y$ ⁶ ‘sheep’ of Vovin (2019a, p. 127; 2019b, pp. 187, 189), which is attested in the recently deciphered Bugut Brāhmī inscription, somehow stems from the Pre-Proto-Mongolic form $*ko\tilde{n}in$.⁷

Pre-Proto-Mongolic $*ko\tilde{n}in$ ‘sheep’ is a loanword from Late Proto-Turkic $*k\acute{o}\tilde{n}\acute{i}$, which yielded $ko\tilde{n}$ in the Orkhon inscriptions. Purely hypothetically, $*k\acute{o}\tilde{n}\acute{i}$ may even go back to $*koxo\tilde{n}\acute{i}$ or $*ko\tilde{o}\tilde{n}\acute{i}$. In this case, the long vowel / \tilde{o} / would be the result of the contraction of the sequence $*oCo/$ where C stands for a consonant from the velar to laryngeal range.⁸

It is evident that the Carian pseudo-gloss $\kappa\acute{o}\nu\nu/\kappa\tilde{o}\nu\nu/\kappa\acute{o}\iota\nu\nu$ ‘sheep’ bears a striking resemblance to Turkic $*k\acute{o}\tilde{n}\acute{i}$ (< $*koHo\tilde{n}\acute{i}$) ‘sheep’ formally as well as semantically.

◇ Car. pg. $\kappa\acute{o}\nu\nu/\kappa\tilde{o}\nu\nu/\kappa\acute{o}\iota\nu\nu$ ‘sheep’ (Gr. πρόβατον) | PT ($*koHo\tilde{n}\acute{i}$? >) $*k\acute{o}\tilde{n}\acute{i}$ ‘sheep’ → PPM $*ko\tilde{n}in$ (> PM $*konin$ ‘id.’, Kit. xun ‘id.’) → PTg. $*konin$ ‘id.’ → Nivkh $xo\tilde{n}$ ‘id.’

⁵ According to Sūn (2004, p. 227), the word occurs as 火唵 $*honan$ ‘sheep (羊)’ in Jin Jurchen.

⁶ The word is transliterated as $\bar{k}o\tilde{n}\acute{i}$ \times - y ?

⁷ Vovin (2021, p. 531) argues for a borrowing from Mongolic into Turkic.

⁸ Janhunen (2016, pp. 192–193) suggests a similar explanation for the emergence of long vowels in Turkic.

1.2. γίσσα ‘stone’

In *Ethnica*, Stephan of Byzantium alludes to this gloss in the context of the Carian city name Μονόγισσα and states that in the Carian language γίσσα denotes ‘stone’: γίσσα γὰρ τῆ Καρῶν φωνῆ λίθος ἐρμηνεύεται (Adiego, 2007, pp. 8, 455; Billerbeck, 2006–2017, Vol. 3, pp. 328–329; Meineke, 1849, p. 456).

Paribeni (1936, p. 292) compares the gloss with Greek γύψος ‘gypsum, chalk, cement’. Georgiev (1960, p. 610; 1981, p. 212) considers the gloss cognate with the New High German word *Kies* ‘gravel’, which, in his opinion, goes back to Indo-European **giso-*. Middle High German *kis* ‘pebble, scrap’ and New High German *Kies* ‘gravel, grit’ both go back to **kisa-* (Kroonen, 2013, p. 289). Its diminutive forms occur in Germanic and Baltic languages. In view of this limited attestation, Kroonen (2013, p. 289) argues that the word is unlikely to be of Indo-European origin and cites Permic, Ob-Ugric, and Georgian words with similar meanings. The Udmurt and Komi words he cites go back to Proto-Permic **kōʒa* and this, in turn, to Proto-Uralic **kščʒ* ‘sand, sandy place’ (Csúcs, 2005, p. 333). The Khanty word is dealt with by Steinitz (1966–1993, p. 429) under the headword *kjč-* (~ *χῖς*) ‘fine sand’. It entered Mansi as *χῖς*. Together with the Permian words, the Khanty word goes back to Proto-Uralic **kščʒ* (Rédei, 1988–1991, Vol. 1, p. 226). As regards Georgian *kviša* ‘sand’, Klimov (1964, 1998), Fähnrich and Sardshweladse (1995), as well as Fähnrich (2007), unfortunately do not provide any etymological information. Perhaps it can be linked to Armenian *xič* ‘pebble’ or *kič** ‘stone’, both of which are of unknown origin (Olsen, 1999, p. 943). Although the relationship of Proto-Germanic **kisa-* to Proto-Uralic **kščʒ* and Georgian *kviša* is an open question awaiting further investigation, it is a good comparand for the Carian gloss γίσσα ‘stone’. García Trabazo (2004, p. 315 n.) remarks that “Carian” γίσσα still lacks a convincing etymology. Adiego (2007, p. 8) does not offer any further etymology for this gloss.

In Turkic, one word is strongly reminiscent of the Carian gloss. It only occurs in Chuvash in two forms: *хыса xisa* ‘pologij sklon, pokatost’; *vozvyshehnost’* [gentle slope; slope; elevation] (Ašmarin, 1994–2000, Vol. 16, p. 100), *хыса xisa* ‘1. pologij sklon, kosogor 2. anat. pax; lobok 3. to že, čto xisak’ [1. a gentle slope, slope 2. anat[omical] groin; pubis 3. the same as xisak] (Skvorcov, 1982, p. 573), *хыса xisa* ‘pologij sklon, pokatost’ [gentle slope; slope] (Sergeev, 1968, p. 83) and *хысак xisak* ‘1. utjos, skala 2. mys, vystup berega 3. kraj, kromka čego-1. 4. gran’, rebro’ [1. cliff, rock 2. promontory, promontory of the shore 3. edge, edge of sth. 4. facet, edge] (Skvorcov, 1982, p. 573).

Egorov (1964, p. 315) and Fedotov (1996, Vol. 2, p. 383) deal with Chuvash *xisa* and *xis* ‘groin’ and relate it to Common Turkic (mainly Oghuz) *kāsik* ‘groin’ (Clauson, 1972, p. 666). However, they do not refer to the homophonous word that means ‘slope, cliff, rock’.

If it followed the regular sound changes, Chuvash *xīsa* would theoretically go back to Proto-Bulgar Turkic **kasa(-g/-k)*. Nevertheless, given that the Bulgar Turkic word occurs as a loanword in Mongolic **kīsaya ~ *kiseye* (< **kīsa+ya*) ‘precipice, steep riverbank’, which yielded WM *kisa* /*kisā*/ ‘steep precipice, steep riverbank’ (Lessing, 1995, p. 473), Khalkha *хясаа* ‘steep cliff, precipice’ (Bawden, 1997, p. 497), and Kalmyk *kisān ~ kisēn* ‘enge; daher: bergklufft (Ö[löt]), kummer, angst (D[örböt] Ö[löt])’ [constriction; hence: mountain cleft (Ö[löt]), sorrow, fear (D[örböt] Ö[löt])] (Ramstedt, 1935, p. 233)⁹, it is certain that Chuvash *xīsa* comes from a Proto-Bulgar Turkic form **kīsa*. The suffix *+yA* is solidly attested in the Mongolic lineage, whereas it is absent in Para-Mongolic (Shimunek, 2017, pp. 449–453). Mongolic *temeye(n)* ‘camel’ (cf. Turkic *tävä* ‘id.’) is another example which can be added to those given by Shimunek. Despite other proposed etymologies, Kit. 𐰇𐰏 [340.244] <x.s> **hes* ‘cliff, precipice (of a mountain)’ (Kane, 2009, p. 113; Wu & Róna-Tas, 2020, p. 678) goes back to **kise*¹⁰, the unsuffixed variant of Mongolic **kīsaya ~ *kiseye*. The elision of the coda vowel following the *i*-breaking in Kitan is paralleled by 𐰇𐰏 [028.073] *šen* ‘new (新)’ (< **sine*) (Shimunek, 2017, p. 370). The Manchu word given as *hiše* ‘gefährliche abschüssige Stelle am Berghang’ [dangerous slope on the mountainside] by Hauer (2007, p. 231) and *hisy* ‘a very steep and dangerous spot on a mountainside’ by Norman (2013, p. 174) as well as Evk. *hise* (*ihe, iše, hihe, hiše*) ‘kamen’ [stone], *hisey* (*ihey ~ ihek*) ‘kamenistyj bereg, kamenistoe mesto; gruda kamnej’ [rocky shore; rocky place; pile of stones] (Cincius, 1975–1977, Vol. 2, p. 328) are connected with Mongolic **kīsaya ~ *kiseye* and Kitan **hes* (< **kise*). The Evenki forms are probably relatively late loans from Buryat although their exact origin remains unknown. The Sirenikski Eskimo forms *кисяхъ kisjax* ‘kamen’ [stone] (Miller, 1897, p. 224), *кисыг’ (x’) kisəy (-x)* ‘kamen’ [stone] (Menovščikov, 1964, p. 212), *кисых’ kisəy* ‘kamen’ [stone] (Vakhtin, 2000, p. 556) are, in turn, borrowed from Evenki.¹¹

Turkish dial. (Derbent -Yozgat) *kīs* ‘çürük kaya, sert toprak’ [crumbling rock, hard soil] (Türk Dil Kurumu, 1993, p. 2839), albeit quite isolated, may be cognate with Proto-Bulgar Turkic **kīsa*, although the loss of the second vowel is irregular. Turkish dial. *kısağı* ‘çevresi sarp ve engebeli yer’ [steep and rugged place] (Türk

⁹ Ramstedt implicitly connects the Kalmyk noun with the Turkic verb *kīs-* ‘to compress, to squeeze’.

¹⁰ The Small Script graph 𐰇 [340] <x> suggests a front vocalism.

¹¹ Vovin (2015, p. 94) considers Evk. *hisə* ‘stone’ a loan from Sireniksi *kisəG* ‘stone’, which is, he thinks, isolated in Eskimo. Fortescue and Vajda (2022, p. 208) instead connect the Sirenikski form with Aleut *kuci-X* ‘rock’, which they trace back to an earlier **kicV-*.

Dil Kurumu, 1993, p. 2839), on the other hand, seems to be a loanword from Mo. **kīsaya* ‘precipice, steep riverbank’.

The correspondence between the Common Turkic /i/ and the Chuvash /i/ is rare but not unattested. The Chuvash *xīsa* is a merger of the Proto-Bulgar Turkic forms **kāsik* ‘groin’ and **kīsa* ‘slope, cliff, rock’. Proto-Bulgar Turkic **kīsa* ‘rock, cliff, slope’ is a good comparand for the Carian gloss γι(σ)σα ‘stone’.

Another word resembling Proto-Bulgar Turkic **kīsa* is found in Yeniseian. According to Werner (2002, Vol. 2, pp. 84–85), Ket ²*qeʹs*, Yugh ²*χeʹs* ‘sandy shore’, Imbat Ket *xās* ‘sand’, Pumpokol *kit* ‘stone’, Arin *qes* ‘stone’, and, perhaps, Kott *hanaj* (< **haš*) ‘shore’ go back to PY **qeʹs* ‘sandy shore, sandbank’. Werner (2003, p. 76) refines his reconstruction to PY **qeʹs*/**qeʹt* ‘shore sand, shore pebble, pebble’. PY **qeʹs* may be connected with the Turkic word over an older metathesized **qiaʹs*. Similarly, PY **sen* ‘shaman’ (Werner, 2002, Vol. 2, p. 184; Werner, 2006, p. 53) may be traced back to **siam* if it is related to the (unattested) common base of PTg. **samān* ‘shaman’ (Doerfer, 2004, pp. 699–700) and PS **sāmpâ*- ‘zaubern’ [to perform magic] (Janhunen, 1977, p. 135).

The last word which can be added to the group of Proto-Bulgar Turkic **kīsa*, Mongolic **kīsaya*, Kitan **hes*, and Yeniseian **qeʹs*, is a Hu ethnonym in Chinese transcription. It also supports our reconstruction of **qiaʹs*. This ethnonym is that of the Jié 羯 who founded the state of the Later Zhao 後趙 (319–351 CE) in northern China in the 4th century CE under the leadership of Shí Lè 石勒 (273–333 CE). Pulleyblank (1962, pp. 246–248) links this ethnonym to the Yeniseian word for ‘stone’ because the family name Shí Lè 石勒 denotes ‘stone’ in Chinese, although the ethnonym is not glossed anywhere. This etymology has been reviewed and endorsed by Ligeti (1970, p. 273 n.), Vovin (2000, p. 91) and Werner (2003, p. 76). The pronunciation of jié 羯 is reconstructed by different authorities as follows: MC *kjät* (Schuessler, 2007, p. 312), ONWC **kat*, Kumārajīva (ca. 400 CE, Chang’an) *gar-*, *-kar-*, Jñānagupta (550–600 CE, Chang’an area) *-kas-* (Coblin, 1994, p. 334), EMC *kiat* (Pulleyblank, 1991, p. 154), EMC *kjät* (Vovin, Vajda & de la Vaissière, 2016, p. 128).¹² If a form like **kiat* ‘stone’ underlies the Chinese transcription, it also underpins the reconstruction **qiaʹs*, which later yielded Yeniseian **qeʹs*. Note that the Common Yeniseian /s/ surfaces as [t] in another Xiongnu gloss as well: juéti 馱駝 **kuti* or

¹² Shimunek, Beckwith, Washington, Kontovas & Kurban (2015, p. 146) reconstruct **kiar* for the theoretical Middle Chinese and argue that this must have transcribed the Turkic form **kīr*. This reconstruction is criticised at length by Vovin, Vajda & de la Vaissière (2016, pp. 126–128).

**kute* ‘horse’. Vovin (2000, p. 91) correctly assumes it to be a cognate of PY **kuʼs* ‘horse’.¹³

Aside from Proto-Germanic **kisa-*, the Carian pseudo-gloss γίσσα ‘stone’ finds good comparands in the cognate set that consists of Proto-Bulgar Turkic **kisa*, Mongolic **kisaya*, Kitan **hes*, Yeniseian **qeʼs* (< **qiaʼs*), and Xiongnu **kiat* (< **qiaʼs*).

◇ Car. pg. γίσσα (also γίσα) ‘stone’ (Gr. λίθος) | PBT **kisa* ‘cliff, rock, slope’ (> Chuvash *xisa* > *xisak*) → Mo. **kisaya* ~ **kiseye* ‘precipice, steep riverbank’, Kit. **hes* ‘cliff, precipice (of a mountain)’ → Man. *hise* ‘a very steep and dangerous spot on a mountainside’, Evk. *hise* ‘stone’, Evk. *hisey* ‘rocky shore, rocky place; pile of stones’ → Sir. *kisəy* ‘stone’; cf. PY **qeʼs* ‘sand, stone’ and Xiongnu **kiat* ‘stone’.

1.3. ἄλλα ‘horse’

Stephan of Byzantium touches on this gloss twice, first in relation to the Carian city name Ἀλάβανδα, and then to the Carian region Ὑλλούαλα. In both instances, he states that the Carians call horses ἄλλα (Adiego, 2007, pp. 8, 455; Billerbeck, 2006–2017, Vol. 1, pp. 128–129, Vol. 4, pp. 372–373; Meineke, 1849, pp. 66, 648–649). See Zgusta (1984, pp. 56, 652) for further details on the toponyms. See also Brandenstein (1936, p. 35) for an etymological proposition.

Lagarde (1866, p. 269) links the Carian pseudo-gloss to Sanskrit *árvan* ‘running, quick (said of Agni and Indra); low, inferior, vile; a courser, horse; N[ame] of Indra; one of the ten horses of the moon; a short span’ (Monier-Williams, 1899, p. 93). Objecting to Lagarde’s comparison, Kretschmer (1896, p. 377) points to the Avar word *ala* (sic) ‘mare’ (cited from Schiefner, 1862, p. 12) as a better candidate. The word in question is гІалá [ʃala] ‘kobyła’ [mare], pl. гІулýл [ʃulul] (Saidov, 1967, p. 188) and it also has dialectal variants in гІулýл [ʃulul] and гІýлил [ʃulil] (Saidova, 2008, p. 136). Bringing it together with Lak *ull* ‘cow’ and Dargic forms (Akushi dialect of Dargwa *q̄lal*, Chirag dialect of Aghul *q̄lʷal*), Nikolayev and Starostin (1994, p. 917) reconstruct **q̄h̄wěłV̄* (~ **q̄wěłh̄V̄*) ‘large fem[inine] domestic animal (cow, mare)’ for Proto-East Caucasian. However, the cognateness of these forms and therefore the reconstruction of the Proto-East Caucasian form seem questionable. Furthermore, Xajdakov (1973, p. 22) compares Avar гІалá [ʃala] ‘kobyła’ [mare] with гІака [ʃaka] ‘korova’ [cow] and argues that they both go back to the common root *rIa, that is, **ʃa*.

¹³ An alternative proposal, which identifies the ethnonym of Jié 羯 with Proto-Yeniseian **keʼt* ‘human’, was first put forward by Vovin (2000, p. 91) and restated by Vovin, Vajda & de la Vaissière (2016, p. 126).

Hirt (1907, Vol. 2, p. 575) argues that Lagarde's etymologies cannot be used to prove the Iranian origin of the Carian glosses. Adiego (2007) does not offer any etymology for this gloss.

Tongdian 通典 (202-7a) states that the horse (馬) was called *hé-làn* 賀蘭 by the Turks when referring to the First Turkic Steppe Empire: *Wèi mǎ wèi hè lán gù hè lán sū ní què sū ní zhǎng bīng zhī guān yě* 謂馬為賀蘭故賀蘭蘇尼闕蘇尼掌兵之官也 “(They) call horse *helan*, so there are palaces for *helan suni*, *sun* are the officers in charge of the army” (see Liu, 1958, p. 498 for the German translation).¹⁴ It should be noted that one of the Tabgač surnames is also *hé-làn* 賀蘭 (Eberhard, 1949, p. 310). The Middle Chinese pronunciations of these characters are given by different authorities as follows: MC *ha-lan* (Baxter & Sagart, 2014), MC *yâ-lân* (Schuessler, 2007, pp. 300, 343), EMC *ya-lan*, LMC *xha-lan* (Pulleyblank, 1991, pp. 123, 182). *Hé* 賀 renders *ha-* in Amoghavajra, which represents the Mid-Tang Chang'an dialect (Coblin, 1994, p. 126). This suggests **halan* ‘horse’ for the Turkic language of the First Turkic Steppe Empire. Liu's (1958, p. 498) identification of *hé-làn* 賀蘭 with Old Turkic *kulan* ‘wild ass’ is unacceptable.

In Chinese sources, two other transcriptions occur, which render a similar but different word. Tongdian 通典 (205-12a) states that the Turks call a variegated horse (駃騠) *hé-là* 曷刺. Pulleyblank (1991, pp. 123, 181) reconstructs the pronunciation of the characters as *xhat-lat* for Late Middle Chinese. For *hé* 曷, Coblin (1994, p. 308) gives the corresponding Indic syllables *rhat-* and *ad-* from Amoghavajra for the Mid-Tang Chang'an pronunciation. Thus, the Middle Tang pronunciation of *hé-là* 曷刺 may be reconstructed as *xhaR-laR*. This can be equated to CT **hāla* ‘parti-coloured, dappled, mottled, spotted, blotchy’ (Clauson, 1972, p. 126; Doerfer & Tezcan, 1980, p. 125).

Yuanhe junxian zhi 元和郡縣志 (004-17b/18a) contains another statement regarding variegated horses: *Běi rén hū bó wèi hè lán* 北人呼駃為賀蘭 “The northerners call variegated (駃) *he-lan*.” Taiping yulan 太平御覽 (044-3b) also writes as follows: *Běi rén hū jùn mǎ wèi hè lán* 北人呼駃馬為賀蘭 “The

¹⁴ *Suni* 蘇尼 probably renders Turkic **sun(i)*, which I cannot identify with any attested Turkic word.

northerners call variegated horse(s) *he-lan*.”¹⁵ This transcription can also be identified with CT **hāla*.¹⁶

In contrast to later sources, Tongdian clearly distinguishes between Turkic *hé-làn* 賀蘭 **halan* ‘horse’ and *hé-là* 曷刺 **hāla* ‘variegated (horse)’. The gloss *hé-làn* 賀蘭 ‘variegated’ in Yuanhe junxian zhi is probably a confusion or contamination of Turkic **halan* ‘horse’ with **hāla* ‘variegated, piebald’.

In Turkic and Mongolic, there occurs a word in alternating forms *alaša* ~ *alača* for different kinds of horses (Doerfer, 1963–1975, §1965; Sevortjan, 1974, pp. 136–137), which certainly relates to Pre-Old Turkic **halan* ‘horse’, although its morphology remains obscure. The word is first attested in MNT §273 as 阿刺沙思 *alaša.s* (pl.) ‘huai-horse (淮馬)’ (Kuribayashi 2009, p. 21). Although it has not survived in modern Mongolic languages, Man. *alašan* ‘inferior horse, a nag’ (Norman, 2013, p. 13), which is a loanword there, shows that it was once actively used in historical Mongolic. Pelliot (1959, p. 136) emphasizes that “we should separate *ala*, **alač*, *alača* ‘motley’ and *alaša* ‘small, gelding, small-sized horse’”. This distinction is justified because *alaša* denotes nowhere ‘a piebald horse’.

Admittedly, there are large gaps between Pre-Old Turkic **halan*, Middle Mongol *alaša*, and Common Turkic *alaša* ~ *alača*. These gaps can be bridged through the involvement of Para-Mongolic. Pre-Old Turkic **halan*, which we also find as a Tabgač surname, entered Para-Mongolic as **ala*. From this, **ala+ča* was derived. The nominal suffix *+čA* is otherwise better known in the Proto-Mongolic lineage (Khabtagaeva, 2009, p. 279). The change of *č* > *š* in Para-Mongolic has already been touched upon by Janhunen (2003, pp. 397–398). The resulting **alaša* is the source of Middle Mongol *alaša*. This, in turn, is the source of Common Turkic *alaša*. In the given phonological context, /š/ in Middle Mongol cannot otherwise be accounted for.

One more word in the Macro- Altaic family offers a parallel for Early Common Turkic *halan* ‘horse’. This is a Paekche gloss in the *Samguk sagi* reconstructed as **kəra* (**kura*, **kora*) ‘horse (馬)’ by To (1976, pp. 40–41). To (1989, pp. 415–

¹⁵ Shanxi Tongzhi 山西通志 contains a similar statement, which Chavannes (1903, p. 56 n.) translates as “les hommes du Nord appellent Ho-lan les chevaux tachetés.”

¹⁶ According to Taiping yulan (044-3b), Hèlánshān 賀蘭山 is named after this word and some Tabgač clans are named after the mountain. Eberhard (1949, p. 310) deals with the Northern Tabgač surname 賀蘭. Based on this, Bazin (1950, pp. 290–291, 314) considers *hè-lán* 賀蘭 a Tabgač word that means ‘variegated horse (駃馬)’. Bazin (1950, pp. 290–291) and Doerfer (1985, p. 162) identify this word with Turkic **hāla* ‘variegated’. Doerfer (1992, p. 45) instead proposes that the Tabgač gloss be interpreted as *halan* or *qaran* and argues that it may be identical with Turkic *hāla* or Turko-Mongolic *kara* ‘black’ but labels it “unklar”.

416) refines this reading to **kara* ~ **kōro*. Given that the Paekche language had neither glottal fricatives nor laterals (Bentley, 2000, p. 435), **kara* ‘horse’ may be regarded as an indirect loanword from Turkic **hala(n)*, where /k r/ are substitutions for /h l/ respectively.

If we come back to the Avar word discussed above, it should be said that Kretschmer’s comparison is not without use. One crucial point regarding this word deserves to be considered. Seeing that Turkic *alaša* ~ *alača* ‘nag’ appears as ΓΙαλάρτσα ‘kljača’ [nag] in Avar (Džidalaev, 1990, p. 62), it can be hypothesized that the onset [ʃ] is (at least partly) of prothetic nature in the non-native vocabulary of Avar. Thus, the donor form of ΓΙαλά [ʃala] ‘mare’ may also be reconstructed as **ala*.

In summary, the Carian pseudo-gloss ἄλα ‘horse’ has good parallels in Pre-Old Turkic **halan* ‘horse’, Mongolic *alaša* ‘a kind of horse’, Common Turkic *alaša* ~ *alača* ‘gelding, nag, horse, steed’, and Caucasian Avar *ʃala* ‘mare’. Nonetheless, two of these forms share a fricative onset consonant, which is not present in the Carian pseudo-gloss.

◇ Car. pg. ἄλα ‘horse’ (Gr. ἵππος) | ECT **halan* ‘horse’ → MNT *alaša* ‘a kind of horse’ → CT *alaša* ~ *alača* ‘gelding, nag, horse, steed’; cf. Paekche **kara* ‘horse’ and Avar *ʃala* ‘mare’.

Conclusion

The discussion above has demonstrated the obvious similarity of three Carian pseudo-glosses with “Altaic” and Xiongnu word forms. I do not claim that Turkic, Mongolic, Xiongnu, and Yeniseian words are cognate. They are only related insofar as they are all borrowed from the same unknown language; this indefinite adstrate must have been closely related to the Carian pseudo-glosses.

Let us look again at the data in the light of the scenario of two dialects (X^a, X^b) of a single language X.

Table 1. Comparison of the Carian Pseudo-glosses and the Turkic Forms

	Carian Pseudo-gloss	← X^a	X^b →	Turkic Forms
1	κόον/κῶν/κοῖον 'sheep'	*koon/*koyon	*kōny/*kōyn	PT *kōñī 'sheep'
2	γίσαα/γίσα 'stone'	*gisa	*kisa	PBT *kīsa 'rock, cliff'
3	ἄλα 'horse'	*ala	*h.ala	ECT *halan 'horse' Paekche *kara 'horse' (Avar ʕala 'mare')

In my view, the language X can be identified only with a non-Indo-European language within the “Scythic” culture, which originated in the Altai-Sayan in the 9th century BCE and spread westwards, reaching the Pontic steppe during the next century (Cunliffe, 2015, pp. 196–198) and entering Asia Minor through Transcaucasia in the 7th century BCE. It is commonly accepted that the Scythians played an important role in the formation of the Xiongnu Empire (Atwood, 2015, pp. 51ff.; Di Cosmo, 2011, p. 48; Pulleyblank, 2000, p. 53). The structure of the state and the ruling classes of the empire had their roots in the Scythian culture. Even the name (or epithet) of the great Xiongnu ruler Mǎodūn 冒頓 Old Chinese *^mbágǎtur contains the Old Iranian element *baga* ‘god, lord’ (Beckwith & Kiyose, 2018, p. 154). On the other hand, the Scythians and Cimmerians also terrorised the states in Asia Minor and Northern Mesopotamia with raids and invasions in the 7th century BCE. During this time, the Scythians had friendly and hostile contact with the Urartians and Assyrians.

The enormous area of land dominated by the Scythic culture cannot have been occupied by a single Iranian language and its dialects or even only by Indo-European languages. We learn from Herodotus that many peoples who spoke non-Scythian languages, for instance, the Androphagi, Melanchlaeni, and Argippaei, adopted the Scythian way of life. As Melyukova (1994, p. 102) noted, Scythia must be seen “not as an ethnic unit, but primarily as a political one, which could have included some non-Scythian tribes”. Christian (1998, p. 125) remarks that “elements of this culture were shared not only by peoples speaking ancient forms of Iranian but also by groups speaking ancient forms of Turkic and Mongolian, while its symbolism may derive, at least in part from the traditions of the forest world.” The language X may also be one of the languages whose speakers adopted the nonverbal elements of this culture without giving up their indigenous tongue. Some of the speakers of this language may conceivably have migrated westwards with the core elements of this culture, while the rest may have remained in their original homeland in the adjacency of Turkic-speaking peoples.

In conclusion, the similar lexical items that emerge as Carian pseudo-glosses in Asia Minor, on the one hand, and as cultural loanwords in the Altaic languages and Xiongnu on the other, are the result of the intense cultural and linguistic influence of an adstrate within the Scythic culture at the two ends of the Eurasian steppe. Regarding the Carian pseudo-glosses, two possibilities exist: either they were actual loanwords in Carian, which are by chance not attested in the extant Carian inscriptions or, more likely, they were merely labelled as being Carian by the Byzantine writers for unknown reasons.

Note

All Chinese sources are cited according to the Kanseki Repository editions unless they are cited from secondary sources.

Abbreviations

Car.	Carian
CT	Common Turkic
dial.	dialectal
ECT	Early Common Turkic (Pre-Old Turkic)
EMC	Early Middle Chinese
Evk.	Evenki
Gr.	Greek
id.	idem
Kit.	Kitan
LMC	Late Middle Chinese
Man.	Manchu
MC	Middle Chinese
MNT	Mongqolun Niuča Tobča'an (Secret History of the Mongols)
Mo.	Mongolic
n.	footnote (after page numbers)
ONWC	Old Northwest Chinese
PBT	Proto-Bulgar Turkic
pg.	pseudo-gloss
PIE	Proto-Indo-European
pl.	plural
PM	Proto-Mongolic
PPM	Pre-Proto-Mongolic
PS	Proto-Samoyedic
PT	Proto-Turkic
PTg.	Proto-Tungusic
PY	Proto-Yeniseian
Sir.	Sirenikski Eskimo
WM	Written Mongol

References

- Adiego, I. J. (1993). *Studia Carica. Investigaciones sobre la escritura y lengua carias*. Barcelona.
- Adiego, I. J. (2007). *The Carian language*. With an appendix by Koray Konuk. Leiden: Brill.
- Ašmarin, N. I. (1994-2000). *Slovar' čuvaškogo jazyka*. Tom 1-17. Čeboksary: Russika. (Original work published 1928-1950)
- Atwood, C. P. (2015). The Qai, the Khongai, and the names of the Xiōngnú. *International Journal of Eurasian Studies*, 2, 35-63.
- Barth, H.-L. (1984). *Die Fragmente aus den Schriften des Grammatikers Kallistratos zu Homers Ilias und Odyssee (Edition mit Kommentar)* [Doctoral dissertation, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn].
- Baxter, W. H. & Sagart, L. (2014). *Baxter-Sagart Old Chinese reconstruction, version 1.1 (20 September 2014)*. URL <http://ocbaxtersagart.lsa.umich.edu> (last accessed 15 December 2022).
- Bawden, C. (1997). *Mongolian-English dictionary*. London: Kegan Paul International.
- Bazin, L. (1950). Recherches sur les parlers T'o-pa (5e siècle après J. C.). *T'oung-pao*, 39, 228-329.
- Beckwith, C. I. & Kiyose, G. N. (2018). Apocope of Late Old Chinese short *ã: Early Central Asian loanword and Old Japanese evidence for Old Chinese disyllabic morphemes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 71(2), 145-160.
- Bentley, J. R. (2000). New look at Paekche and Korean: Data from Nihon shoki. *Language Research*, 36(2), 417-443.
- Billerbeck, M. (2006-2017). *Stephani Byzantii Ethnica* (5 vols). Berolini & Bostoniae: De Gruyter.
- Boodberg, P. A. (1936). The language of the T'o-Pa Wei. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1(2), 167-185.
- Brandenstein, W. (1935). Karische Sprache. In *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Neue Bearbeitung. Supplementband VI* (pp. 140-146). Stuttgart: Metzler.
- Brandenstein, W. (1936). Streifzüge. *Glotta*, 25, 27-35.
- Carruba, O. (1965). [Review of the book *Untersuchungen zum Weiterleben hethitischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit*, by G. Neumann]. *Orientalische Literaturzeitung*, 60, 554-559.
- Chavannes, E. (1903). *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*. St.-Petersbourg.
- Christian, D. (1998). *A history of Russia, Central Asia and Mongolia. Volume I: Inner Eurasia from prehistory to the Mongol Empire*. Oxford: Blackwell.
- Cincius, V. I. (Ed.) (1975-1977). *Sravnitel'nyj slovar' tunguso-man'čžurskix jazykov. Materialy k étimologičeskomu slovarju*. Tom I-II. Leningrad: Nauka.

- Clauson, Sir G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Coblin, W. S. (1994). *A compendium of phonetics in Northwest Chinese*. Berkeley, California.
- Csúcs, S. (2005). *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Cunliffe, B. (2015). *By steppe, desert, and ocean. The birth of Eurasia*. Oxford: Oxford University Press.
- Di Cosmo, N. (2011). Ethnogenesis, coevolution and political morphology of the earliest steppe empire: The Xiongnu question revisited. In U. Brosseder & B. K. Miller (Eds.), *Xiongnu archaeology: Multidisciplinary perspectives of the first steppe empire in Inner Asia* (pp. 35-48). Bonn: Vor- und frühgeschichtliche Archäologie, Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bonn.
- Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* (4 Bde.) Wiesbaden: Steiner.
- Doerfer, G. (1971). *Khalaj materials*. With the collaboration of Wolfram Hesse, Hartwig Scheinhardt, Semih Tezcan. Bloomington: Indiana University Publications.
- Doerfer, G. (1985). *Mongolo-tungusica*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Doerfer, G. (1992). Mongolica im Altürkischen. In *Bruno Lewin zu Ehren, Festschrift aus Anlaß seines 65. Geburtstages, Band III, Korea* (pp. 39-56). Bochum: Brockmeyer.
- Doerfer, G. (2004). *Etymologisch-ethnologisches Wörterbuch tungusischer Dialekte (vornehmlich der Mandschurei)*. Hildesheim: Olms.
- Doerfer, G. & Tezcan, S. (1980). *Wörterbuch des Chaladsch (Dialekt von Xarrāb)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Dorsi, P. (1979). Le glosse carie. *Incontri Linguistici*, 5, 27-35.
- Džidalajev, N. S. (1990). *Tjurkizmy v dagestanskix jazykax. Opyt istoriko-ětimologičeskogo analiza*. Moskva: Nauka.
- Eberhard, W. (1949). *Das Toba-Reich Nordchinas. Eine soziologische Untersuchung*. Leiden: Brill.
- Egorov, V. G. (1964). *Ėtimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka*. Čeboksary: Čuvaškoe knižnoe izdatel'stvo.
- Erbse, H. (1969). *Scholia graeca in Homeri Iliadem (Scholia vetera). Volumen primum, praefationem et scholia ad libros A–Δ continens*. Berlin: De Gruyter.
- Erbse, H. (1974). *Scholia graeca in Homeri Iliadem (Scholia Vetera). Volumen Tertium. Scholia ad libros K–Ξ continens*. Berlin: De Gruyter.
- Erbse, H. (1986). Zu der Ilias-Scholien (Curae secundae II). *Hermes*, 114(4), 385-398.
- Fähnrich, H. (2007). *Kartwelisches etymologisches Wörterbuch*. Leiden: Brill.
- Fähnrich, H. & Sardshweladse, S. (1995). *Etymologisches Wörterbuch der Kartwel-Sprachen*. Leiden: Brill.

- Fedotov, M. R. (1996). *Ėtimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka*. Tom I-II. Čeboksary: Nauka.
- Fortescue, M. (2016). *Comparative Nivkh dictionary*. Muenchen: Lincom.
- Fortescue, M. & Vajda, E. (2022). *Mid-Holocene language connections between Asia and North America*. Leiden: Brill.
- García Trabazo, J. V. (2004). Zum Namen Kizzuwatna. In D. Groddek & S. Röbke (Eds.), *Šarnikzel. Hethitologische Studien zum Gedenken an Emil Orgetorix Forrer (19.02.1894–10.01.1986)* (pp. 311-319). Dresden: Technische Universität Dresden.
- Georgiev, V. (1960). Der indoeuropäische Charakter der karischen Sprache. *Archiv Orientální*, 28, 607-619.
- Georgiev, V. I. (1981). *Introduction to the history of the Indo-European Languages*. Sofia: Publishing House of the Bulgarian Academy of Sciences.
- Hauer, E. (2007). *Handwörterbuch der Mandschusprache*. (2., durchgesehene und erweiterte Auflage). O. Corff (Ed.). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hirt, H. (1907). *Die Indogermanen. Ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur* (2 Bde.). Strassburg: Trübner.
- Janhunen, J. (1977). *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*. Helsinki.
- Janhunen, J. (1998). The horse in East Asia: Reviewing the linguistic evidence. In V. Mair (Ed.), *The Bronze Age and Early Iron Age peoples of Eastern Central Asia* (Vol. I, pp. 415-430). Washington D.C.: Institute for the Study of Man.
- Janhunen, J. (2003). Para-Mongolic. In J. Janhunen (Ed.), *The Mongolic languages* (pp. 391-402). London: Routledge.
- Janhunen, J. (2016). Towards Pre-Proto-Turkic: Issues of definition and terminology. In I. Hauenschild, M. Kappler, B. Kellner-Heinkele (Eds.), *Eine hundertblättrige Tulpe - Bir sadbarg lāla. Festgabe für Claus Schönig* (pp. 189-196). Berlin: Schwarz.
- Kane, D. (2009). *The Kitan language and script*. Leiden: Brill.
- Khabtagaeva, B. (2009). *Mongol elements in Tuvan*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Klimov, G. A. (1964). *Ėtimologičeskij slovar' kartvel'skix jazykov*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Klimov, G. A. (1998). *Etymological dictionary of the Kartvelian languages*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Kretschmer, P. (1896). *Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Kroonen, G. (2013). *Etymological dictionary of Proto-Germanic*. Leiden & Boston: Brill.
- Kuribayashi, H. (2009). *Word-index to the Secret History of the Mongols with Chinese transcriptions and glosses*. Sendai: Center for Northeast Asian Studies, Tohoku University.
- Lagarde, P. de (1866). *Gesammelte Abhandlungen*. Leipzig: Brockhaus.

- Lessing, F. D. (1995). *Mongolian–English dictionary*. Compiled by Mattai Haltod, John Gombojab Hangin, Serge Kassatkin and Ferdinand D. Lessing (3rd reprinting with minor type-corrections) Bloomington: Mongolia Society.
- Li, Y.-S. (2013). The names for small cattle in the modern Turkic languages. In K. Juwon & K. Dongho (Eds.), *Current trends in Altaic linguistics: A Festschrift for Professor Emeritus Seong Baeg-in on his 80th birthday* (pp. 547-598). Seoul: Altaic Society of Korea.
- Ligeti, L. (1970). Le tabghatch, un dialecte de la langue sien-pi. In L. Ligeti (Ed.), *Mongolian studies* (pp. 265-308). Amsterdam: Grüner.
- Liu, M.-Ts. (1958). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)* (2 Bde.). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Meineke, A. (1849). *Stephani Byzantii ethnicorum quae supersunt*. Berlin.
- Melchert, H. C. (1994). *Anatolian historical phonology*. Amsterdam & Atlanta, GA: Rodopi.
- Melyukova, A. I. (1994). The Scythians and Sarmatians. In D. Sinor (Ed.), *The Cambridge history of Early Inner Asia* (pp. 97-117). Cambridge: Cambridge University Press. (Original work published 1990)
- Menovščikov, G. A. (1964). *Jazyk sirenikskix éskimosov. Fonetika očerk morfologii, teksty i slovar'*. Moskva & Leningrad: Nauka.
- Mette, H. J. (1952). *Parateresis. Untersuchungen zur Sprachtheorie des Krates von Pergamon*. Halle (Saale): Niemeyer.
- Miller, V. (1897). Materialy po narěčijam inorodcev anadyrskago okruga, sobrannye N. L. Gondatti. In *Živaja starina* (vypusk II, god sed'moj, pp. 218-229). S.-Peterburg.
- Monier-Williams, Sir M. (1899). *A Sanskrit-English dictionary, etymologically and philologically arranged with special reference to cognate Indo-European languages*. Oxford: Clarendon Press.
- Nikolayev, S. L., & Starostin, S. A. (1994). *A North Caucasian etymological dictionary*. Moscow: Asterisk Publishers.
- Norman, J. (2013). *A comprehensive Manchu-English dictionary*. With the assistance of Keith Dede and David Prager Branner. Cambridge (Massachusetts) & London: Harvard University Asia Center, Harvard University Press.
- Nugteren, H. (2011). *Mongolic phonology and Qinghai-Gansu languages*. Utrecht: LOT (Landelijke Onderzoekschool Taalwetenschap).
- Olsen, B. A. (1999). *The noun in Biblical Armenian. Origin and word formation. With special emphasis on the Indo-European heritage*. Berlin & New York: Mouton de Gruyter.
- Paribeni, R. (1936). Etimologie dalla lingua dei Cari (?). *Rivista di Filologia e d'Istruzione Classica N. S.*, 14, 292-293.
- Pelliot, P. (1959). *Notes on Marco Polo I*. Paris: Adrien-Maisonneuve.
- Pulleyblank, E. G. (1962). The consonantal system of Old Chinese. Part II. *Asia Major*, 9, 206-265.

- Pulleyblank, E. G. (1991). *Lexicon of reconstructed pronunciation in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*. Vancouver: UBC Press.
- Pulleyblank, E. G. (2000). The Hsiung-nu. In H. R. Roemer & W.-E. Scharlipp (Eds.), *History of the Turkic peoples in the pre-Islamic period. Histoire des peuples Turcs à l'époque pré-Islamique* (T. 1, pp. 52-75). Berlin: Schwarz.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rédei, K. (1988-1991). *Uralisches etymologisches Wörterbuch* (3 Bde.). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Rix, H. (2001). *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen* (Zweite, erweiterte und verbesserte Auflage). Wiesbaden: Reichert.
- Saidov, M. (1967). *Avarsko-russkij slovar'*. Moskva: Sovetskaja ènciklopedija.
- Saidova, P. A. (2008). *Dialektologičeskij slovar' avarskogo jazyka*. M. I. Magomedov (Ed.). Moskva: Nauka.
- Sayce, A. H. (1893). The Karian language and inscriptions. *Transactions of the Society of Biblical Archæology*, 9, 112-154.
- Schiefner, A. (1862). *Versuch über das Awarische*. St. Petersburg.
- Schuessler, A. (2007). *ABC etymological dictionary of Old Chinese*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Sergeev, L. P. (1968). *Dialektologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čávaš čělhin dialektologij slovarě*. Čeboksary: Čuvaškoe knižnoe izdatel'stvo.
- Sevortjan, È. V. (1974). *Ètimologičeskij slovar' tjurkskix jazykov. Obščetjurkskie i mežturkskie osnovy na glasnye*. Moskva: Nauka.
- Shimunek, A. (2017). *Languages of ancient Southern Mongolia and North China*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Shimunek, A., Beckwith, C. I., Washington, J. N., Kontovas, N. & Kurban, N. (2015). The earliest attested Turkic language: The Chieh 羯 (*Kir) language of the fourth century A.D. *Journal Asiatique*, 303(1), 143-151.
- Simon, Zs. (2022). Carian βávδα (eDiAna-ID 2141). In eDiAna. URL: <http://www.ediana.gwi.uni-muenchen.de/dictionary.php?lemma=2141> (last accessed on 15 December 2022).
- Skvorcov, M. I. (1982). *Čuvaško-russkij slovar'*. Moskva: Russkij jazyk.
- Steinitz, W. (1966-1993). *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*. Berlin: Akademie-Verlag.
- Sün, B. 孙伯君 (2004). *Jīndài nǚzhēnyǔ 金代女真语*. Shěnyáng 沈阳: Liáoníng mínzú chūbǎn shè 辽宁民族出版社 [reprint: Běijīng 北京: Zhōngguó shèhuì kēxué chūbǎn shè 中国社会科学出版社 2016].

- Sūn, B. 孙伯君 & Niè, H. 聂鸿音 (2008). *Qidānyǔ yánjiū* 契丹语研究. Běijīng 北京: Zhōngguó shèhuì kēxué chūbǎnshè 中国社会科学出版社.
- Tenišev, É. R. (Ed.) (2001). *Sravnitel'no-istoričeskaja grammatika tjurkskix jazykov. Leksika*. Moskva: Nauka.
- To, S.-h. (1976). *Paekcheō yōn'gu. Étude sur la langue à l'époque de la Monarchie Baikjé*. Seoul: Asea Munhwasa.
- To, S.-h. (1989). *Paekcheō yōn'gu* (II). Seoul: Paekche Munhwa Kaebal Yōn'guwōn.
- Türk Dil Kurumu (1993). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* (12 cilt, 2. Baskı). Ankara.
- Vakhtin, N. (2000). *The Old Sirinek language: Texts, grammatical notes, lexicon*. Muenchen: Lincom Europa.
- van der Valk, M. (1979). *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes. Volumen Tertium, Praefationem et commentarios ad libros K–Π complectens*. Leiden: Brill.
- Vovin, A. (2000). Did the Xiong-nu speak a Yeniseian language? *Central Asiatic Journal*, 44(1), 87-104.
- Vovin, A. (2015). Eskimo loanwords in Northern Tungusic. *Iran and the Caucasus*, 19, 87-95.
- Vovin, A. (2019a). Groping in the dark: The first attempt to interpret the Bugut Brāhmī inscription. *Journal Asiatique*, 307(1), 121-134.
- Vovin, A. (2019b). A sketch of the earliest Mongolic language: The Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi inscriptions. *International Journal of Eurasian Linguistics*, 1, 162-197.
- Vovin, A. (2021). The directionality of the earliest Turco-Mongolian language contacts revisited. The data from Mongolic Brāhmī Bugut and Khüis Tolgoi inscriptions. In I. Nevskaya, H. Şirin & F. Ağca (Eds.), *Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal. Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları* (Special Edition Vol. 1), 527-534.
- Vovin, A., Vajda, E. & de la Vaissière, É. (2016). Who were the Kjet (羯) and what language did they speak? *Journal Asiatique*, 304(1), 125-144.
- Werner, H. (2002). *Vergleichendes Wörterbuch der Jenissej-Sprachen* (3 Bde.). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Werner, H. (2003). *M. A. Castrén und die Jenissejistik. Die Jenissej-Sprachen des 19. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Werner, H. (2006). *Die Welt der Jenissejer im Lichte des Wortschatzes. Zur Rekonstruktion der jenissejischen Protokultur*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Wu, Y. & Róna-Tas, A. (2020). Khitan studies I. The glyphs of the Khitan Small Script 3. The consonants. 3.3 The oral velar and uvular consonants. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 73(4), 669-683.
- Xajdakov, S. M. (1973). *Sravnitel'no-sopostavitel'nyj slovar' dagestanskix jazykov*. Moskva: Nauka.
- Zgusta, L. (1984). *Kleinasiatische Ortsnamen*. Heidelberg: Winter.

POST-TRAVMATİK ŞİİRDE SÖZCELEME VE İMGELEME*

*Mine Nihan DOĞAN***

Öz: Psikolojik travmalardan beslenen post-travmatik şiir, travmaların şiire nasıl yansıdığını ve estetik tavır haline geldiğini ruhsal hastalık semptomları üzerinden incelemektedir. Sanatçılar üzerine yapılan araştırmalar, travma olgusunun sanat türlerinden şiir sahasında belirgin olarak şairinin semptomlarını yansıttığını göstermektedir. Gösterge sistemi, şiirlerde birer mimetik temsil yaratır. Türk şiirinde psikolojik travmadan kaynaklanan psikopatolojik göstergeler, ruhsal bozukluklardır. 1860-2020 yılları arasında şiir yayımlayan şairlerde görülen karmaşık travma sonrası stres bozukluğu, travma sonrası stres bozukluğu, akut stres bozukluğu, dissosiyatif bozukluk, travmatik yas, depresyon, anksiyete bozuklukları, bedensel hastalığa dayalı travmatik bozukluk, madde kullanım bozukluğu şiirlerine gotik ve grotesk imge olarak yansımaktadır. Edebiyat tarihlerinde psikolojik travmaları saptanan şairlerin şiirleri, post-travmatik düzlemde Caruth'un temellendirdiği edebi travma kuramı üzerinden modellenmektedir. Bu çalışmada travmatik öyküleri önceki çalışmalardan tespit edilen altmış iki şairin şiirleri; özerklik/kimlik/bireyselleşme travması, karşılıklı bağlılık/ayrılık travması, bağlanma travması, başarı/kendini gerçekleştirme travması, yaşamda kalma travması ve intihar travması dahilinde sınıflandırılarak "post-travmatik şiir estetiği"nin sınırları belirlenerek edebi travma kuramı çevresinde çözümlenecektir. Ayrıca sözceleme ve imgelemede travma sonrasında yazılan şiirlerdeki ortak özellikler belirlenerek panoramik olarak post-travmatik şiiri oluşturan sözdizimi, sesbilgisel yinelemeler, yazımsal-anlamsal-tarihsel sapmalar, figüratif dil, özne-nesne diyalektiği, anlatıcının kimliği, psikopatolojik göstergeler, gotik ve grotesk imgeler belirlenecektir.

Anahtar kelimeler: Psikolojik travma, Türk şiiri, post-travma, estetik.

Enunciation and Imagery in Post-Traumatic Poetry

Abstract: Post-traumatic poetry, fed by psychological traumas, examines how traumas are reflected in poetry and become an aesthetic attitude through the symptoms of mental illness. Research conducted on artists shows that from all art genres, poetry reflects most prominently the traumatic symptoms of the poet. The sign system creates mimetic representations in poems. Psychopathological signs arising from psychological trauma in Turkish poetry are mental disorders. Thus, in the poetry published from 1860 to 2020, gothic and grotesque images are reflections of complex post-traumatic stress disorder; post-traumatic stress

* Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 13.06.2023 - 22.11.2023

Bu makale "Türk Şiirinde Psikolojik Travmanın İzleri (1860-2020)" isimli doktora tezinden türetilmiştir.

** Dr.Öğr.Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İzmir, Türkiye. E-posta: minenihan.dogan@idu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9554-8153.

disorder; acute stress disorder; dissociative disorder; traumatic bereavement; depression; anxiety disorders; traumatic disorder based on bodily illness; and substance use disorder. The poems reflecting the poets' psychological traumas are modeled according to Caruth's literary trauma theory. This study determines the common features of post-traumatic poetry in terms of enunciation and imagery based on poems of sixty-two poets whose traumatic stories were previously identified. In particular, it centers around autonomy/identity/individuation trauma, interconnectedness/separation trauma, attachment trauma, success/self-realization trauma, survival trauma and suicide trauma. Moreover, the paper focuses on the syntax, phonological repetitions, orthographic-semantic-historical deviations, figurative language, subject-object dialectics, the identity of the narrator, psychopathological indicators, gothic and grotesque images to describe post-traumatic poetry.

Keywords: Psychological trauma, Turkish poetry, post-trauma, aesthetics.

Giriş

1. Psikolojik Travmanın Estetik Yaratıcılığı

Psikolojik travma, maruz kalınan olayın şiddeti boyutunda bireysel aktiviteyi kısıtladığı kadar ruhsal duygu durumunu da olumsuz yönde etkileyen bir olgudur. Doğumdan ölüme kadarki süreçte çeşitli faktörlere bağlı olarak insan bilinci, yaşantılarından etkilenmektedir. Tanımlama ve tedavi süreçleri ise maruz kalınan psikolojik travmanın türüne göre değişmektedir. Tamer Aker'e (2012, s. 11) göre doğal afetler dolayısıyla tanık olunanlar, kazalar, savaşlar, ölüm tehditleri, kayıplar, ölümler, işkenceye maruz kalma, fiziksel veya cinsel saldırıya uğrama gibi durumlar psikolojik travmaya sebep olmaktadır. Varoluşun karar mekanizmasını ve yaşantısını değiştiren durum, negatif duygulanımlara da yol açmaktadır. "Travmatik olaylar insanlarda kontrol, bağ kurma ve anlam duygusu veren olağan davranış sistemlerini altüst etmektedir."; Özen, 2017, s. 105). Sigmund Freud'un *histeri* olarak adlandırdığı psikolojik travma; "The Aetiology of Hysteria" (1896) başlıklı makalesinde ele aldığı on sekiz örneğin takibi neticesinde, hastaların erken cinsel deneyim yaşadığı sonucunu doğurmaktadır (Özen, 2017, s. 107). Çocukluk dönemi cinsel istismarının yetişkinlerde akıl hastalığına neden olabileceğine yönelik görüşlerini temel alan makalesinden sonra psikolojik travma ile ruhsal bozukluklar arasında ilişki olup olmadığı tartışılmaya başlanmıştır. Travmadan sonra oluşan dönemi adlandırmak için seçilen "post-travmatik" terimi, beraberinde ruhsal bozuklukları da içeren post-travmatik söylemi doğurmaktadır. Post-travmatik söylemin Freud'un *öteki ben* (*alterego*) terimiyle kesiştiği nokta, psikolojik bozuklukları akla getirmektedir. Travma temelli psikolojik bozukluklar; stres bozukluğu, dissosiyatif bozukluk, anksiyete bozuklukları, travmatik yas, bedensel hastalığın travmatik bozukluğu, majör depresyon ve madde kullanım bozukluğudur.

Psikolojik yaraların gözle görülmeyen yapısı, zihinsel yaratının sanat yoluyla yansıtılmasını kolaylaştıran saydam bir yapı oluşturmayı hedeflemektedir. Sanat, travmatik birey için iyileşme sağlayan bir yapı kurgulamaktadır. Arnold Ludwig'in araştırmasının sonucunda, sanatsal faaliyetlerle uğraşan bireylerin %29-34'ünün gençlik dönemlerinde şüphesiz bir ruhsal bozukluğa maruz kaldıkları ortaya koyulmaktadır. Ayrıca serbest meslekle uğraşanlar, atletler, iş adamları vb. gibi sanatsal faaliyetlerle ilgilenmeyenlerin %5'inin gençlik dönemi travması olduğu saptanmaktadır. Sanatla uğraşmaya yatkın bireylerin gençlik dönemlerinde ruhsal bozukluklara rastlanma yüzdelerine bakıldığında, sanatçı konumundaki nesnenin işlevini başarıyla devam ettirdiği gözükmektedir. Gençlik olarak adlandırılan dönemin ardından belirginleşen erişkinlik çağı travmaları ise sanatçı bireyi sanatla ilgisi olmayan gruba göre daha çok etkilemektedir. Yaratıcı nitelikteki sanatsal uğraşları olan bireylerin erişkinlik dönemi ruhsal bozukluklarla karşı karşıya gelmesi, %60-77'lik dilimdedir. Yaratıcı etkinliğe sahip olmayanların erişkinlik dönemi ruhsal bozukluklarla yüz yüze gelme değeri, %25'tir. Joseph Schildkraut'un Harvard Üniversitesi'nde Amerikalı sanatçılarla yaptığı ve yaratıcılıkla psikolojik bozukluk arasındaki etkileşimi sorguladığı bir çalışmada (1994), depresyon teşhisli bireylerde sanatçı kişiliklerin sanatla uğraşmayanlara göre 8-10 kat fazla olduğu tespit edilir. Sanatçı olmanın depresyonla ilişkili bir kimlik olduğu üzerinde durulmaktadır. Manik depresyonlu sanatçı ruhların oranının sanatla ilgilenmeyenlere kıyasla 20, intihar oranının ise sanatçı kişiliklerde 13 kat fazla konumda yer aldığı dikkati çekmektedir. Buradan hareketle teşhisin sanatçı kimliklerle sanatla ilgilenmeyen bireylerdeki görüntüsünün nasıl değiştiği gösterilmektedir. Post-travmatik düzlemde ortaya çıkan psikolojik hastalıkların en çok sanatçıları etkilediği sonucu çıkmaktadır. "Dışa vurum" şeklinde tanımlanan sanat üzerinden şairinin travmayla bağlantılı duygudurumunu aktarmasının göstergesi, depresyona götüren etkenlerin sanatçılarda 8-10 kat fazla görülmesidir¹. Edebi yaratıcılığı pekiştiren intihar travması da sanatçılarda sanatla uğraşmayanlara kıyasla 13 kat fazladır. Yapılan araştırmalardan görüldüğü kadarıyla, intihar olgusunun bir travma olarak aktif intihar fikrini doğurması, sanatçıları besleyen yaratıcı bir kaynak halini almaktadır. Travmatik geçmişin intiharla son bulması, derinliği ölçüsünde şekil değiştirmektedir. Bilinçaltına itilen korku ve kaygı düzleminin oluşturduğu ruhsal hastalık, travmayı köken olarak kabul etmektedir. Anna Iachino'ya (2022, ss. 13-14) göre kişinin bilinçaltı travmasıyla başa çıkmak için başka bir kişilik geliştirmesi mümkündür çünkü travma, acı verici olayları bastırmaya neden olur ve travma olmadan sorunlarla başa çıkılmaz hale getirir.

Travmalarının dışavurumu şeklinde tanımladıkları şiirleri, çocukluk ile erişkinlik travmalarının ikonik biçimde semptomlar üzerinden dile dökülmesidir. Ayrıca

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. "Travma ve Yaratıcılık", <https://www.e-psikiyatri.com/travma-ve-yaratıcılık> (Erişim Tarihi: 20.06.2020).

şairler arasındaki intihar oranı, sanatın farklı dallarıyla ilgilenenlere kıyasla 6 kat fazladır. Meydana gelen psikolojik değişimlerden dolayı şiir kaleme alanların depresyonla başa çıkma oranının diğer sanatsal faaliyetler ortaya koyan kişilere oranla 30 kat fazla olduğu gözlenmektedir. Sanatın çeşitli dalları değerlendirildiğinde ortaya koyulan sayısal veriler, üzüntülü gibi görünen hadiselerin şairleri yazma ihtiyacına ittiğini yansıtmaktadır.

Tablo 1. “İntihar ve Depresyon Oranlarının Şairlerle Diğer Sanatçılara Göre Karşılaştırılması” (Doğan, 2022, s. 50).

	Şairler	Diğer Sanatçılar
İntihar Oranı	6x	x
Depresyon Oranı	30y	y

Tablo 1’de şair olmayanlarla şairler üzerine yapılan çalışmalarda depresyon ve özkıyım olarak tanımlanan intihar felaketinin oranları kıyaslandığında şairlerin, şiir kaleme almayanlara göre duygularını yüksek perdede ifade ettikleri ve sorunlarını çözemediklerini gözler önüne sermektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki şiir sahasında eser verenlerin olumsuz deneyimleri sonucunda oluşan psikolojik durumları, onları intihar vasıtasıyla yok olan yaşamlara sürüklemektedir. Objektif gerçeklik algısıyla iletişimini koparan insan, yüzünü sanata dönerek ruhunu tedavi etmeyi başarabilmekte; kimi zaman da sanatın tedavi edemediği noktada özkıyım gerçekleşmektedir.

Sözceleme öznesinin kaleme aldığı, sözce öznesinin aktardığı ve bu iki kişinin iç içe geçerek özdeşleştiği şiirlerde öznenin de şairin kendisi olduğu görülmektedir. Poetik yaratıcılığın travmalardan beslendiğine yönelik düşünce, psikolojik bozukluklarıyla mücadele eden şairlerin şiirlerinde gotik ve grotesk estetik olarak ortaya çıkmaktadır. Post-travmatik şiirin Gilbert Durand perspektifinden imgelem çözümlemesi, arketip kavramı çevresinde gelişmekte ve anne arketipi, içlerinde ağır basmaktadır. Öyle ki sanatın değiştirici ve dönüştürücü etkisi, travma bağlamında bir iyileşme sağlamaktadır. Etkileri davranışsal, ruhsal ve düşünsel alanda olumsuz yönde olsa da yaratıcılığı beslediği; ortaya çıkarılan sanatsal ürünlerden hareketle tespit edilebilen psikolojik travma olgusunun dışı vurumu, sanat dalları içinde yazınsal alanda şiir türünde belirgin olarak görülmektedir. Şiirdeki sözdizimi, sesbilgisel yinelemelerden olan noktalama işaretleri, şiirin travmatik özne ve nesnelere, anlatıcısının kimliği, psikopatolojik göstergeleri, travmanın yarattığı gotik ve grotesk imgeleri gibi unsurlar; travmatik sözceyi doğurmaktadır. Yaratıcı ve sanatsal kaygı güden şiir estetiği, yapılan araştırmalar ve elde edilen sonuçlardan hareketle travmatik söylemin rakamsal olarak en belirgin dışavurumu olarak tanımlanmaktadır.

Post-travmatik düzlemden kaynaklanan sanatsal ve edebi yaratıcılık bağlamında kapsayıcı yapı, estetik biçimleri değiştirecek imgeler meydana getiren sanatçılar

arasında belirgin farkla şairlerde görülmektedir. Şairlerin hislerini ve ruhsal yansımalarını içeren şiirler kaleme almaları, travmatikler için iyileşme kabul edilmektedir. Sözcelemenin alıcısı konumundaki okurlarıyla travmatik dertlerini paylaşan şairler için şiir düzlemi, iyileşmenin paylaşımıdır. Şiir düzleminde travmatik okuma yapmak, travma kuramlarını bilerek edebi travma kuramının eksiklerini tamamlamaktan geçmektedir.

1.1. Travma Kuramları

Psikolojik travmanın yazınsal yapıya konu olması, metodolojisinin kuramlar etrafında kurgulanmasından geçmektedir. Yazınsallığın kurgusallık dalında araştırma konusu yapılan eserler ve değerler, travmatik sahada kuramsal alt yapıya sahiptir. Edebi travma kuramı ile Post-Vietnam Travma kuramı olmak üzere anlamsal ve sözlüksel zemini hazırlanan yapılar, yazınsallığa aktarılan travmatik söylemi kelime düzleminden hareketle açığa çıkarır. Kuramsal alt yapı, bilinçten doğmakta ve bilinçdışıyla şekillenmektedir.

Sözcenin kuramsal olarak çözümlenme süreci, I. Dünya Savaşı'na dayanmaktadır. Savaş travmasıyla mücadele eden askerlerin ruhsal durumunu incelemek üzere Vietnam Savaşı odaklı araştırmalar yapılarak psikolojik ve fiziksel sonuçları üzerinde durulmuştur. Buradan hareketle geliştirilen olumsuz etkiyle mücadele, Charles Myers'in² travmatik semptomları tanımlamak üzerine belirlediği Shell Shock'a dayanmaktadır (Doğan, 2022, s. 38). "1980'de *Ruhsal Bozuklukların İstatistiksel El Kitabı* (DSM-III), zihinsel olarak travmatik bozuklukların tanımını ve kapsamını değiştirmiş ancak bu değişim savaşın ve felaket, tecavüz, kaza, zulüm gibi diğer deneyimlerin etkilerine odaklanmakla yetinmiştir." (Aygan, 2020, s. 472). Sosyolojik ve siyasi yönleri barındıran savaş olgusu, psikolojik tahribatı olduğu kadar maneviyatın zedelenmesinde de önemli role sahiptir. Vietnam Savaşı'ndaki Amerikan askerlerinin madde bağımlılığı, travma sonrası stres bozukluğu (TSSB), anksiyete bozukluğu, majör depresyon (MD) gibi olgulara maruz kaldığı gözlenmektedir. Askerler üzerine yapılan araştırmalar, savaştan savaşa göre çeşitlenmekte ve farklı coğrafyalarda da görülmektedir. Savaş kurguları, sözceleme sürecinde Post-Vietnam travma kuramı çevresinde anlatsal olarak çözümlenmektedir.

Travma kuramları, Post-Vietnam'dan hareketle edebi yazına yansımakta ve travma çeşitlerine göre kurgusallığın savaş dışındaki anlatılarına da etki etmektedir. Savaş travması dışındaki travmaların edebi yazına girmesi, edebi travma kuramı adı verilen analizi ortaya çıkarmaktadır. Edebi travma kuramının yazınsallıktaki travmatik vak'aları inceleme alanına dahil etmesi, Holokost

² Bir sağlık görevlisidir.

araştırmalarıyla soykırım olgusu bağlamında şekillenmektedir³. Benzer kökünde ilerleyen kuramlar, siyasi- psikolojik boyutların yaşamda kalma travmasına uzanan serüvenini incelemektedir. Bireysel yaşamı tehdit eden en belirgin türün yaşamda kalma travması olması ve ölümle yüz yüze gelen bireyin içinden çıkılmaz gibi görülen durumu, edebi eserlere sanatçılarından hareketle yansımaktadır. “Edebi travma kuramı bağlamında yazın alanında ele alınan travmatik olaylar, zaman içinde gerçekleşmek yerine zaman içinde kırılarak dönüşürler. Farklı teorisyenlerin görüşleri etrafında şekillenen kuramın metin odaklı incelemelerde başvurulan ana kaynak olması, travmatik anlatının boyutlarını değiştirecek gelişmelere neden olur. Bu dönüşümler; Cathy Caruth, Dori Laub, Bessel A. van der Kolk, Judith Herman ve Dominic LaCapra gibi önde gelen bilim insanlarının teorileri üzerinden ilerler.” (Aygan, 2020, s. 472; Doğan, 2022, s. 42). Gösterge estetiği üzerinden psikopatolojinin dahil edildiği tematik okumaların dışında Cathy Caruth’un temellendirdiği edebi travma kuramı, günümüz post-travmatik eser analizi konusunda yönlendirici olmaktadır.

1.2. Travmatik Sözceleme

Şiir sanatında öne çıkan sözceleme, şairinin duyguları olduğu kadar kurgusal düşüncelerini de ihtiva etmektedir. Travmatik bir sözcelemenin varlığı, dil felsefesi kapsamında gözler önüne serilmekte ve söylemde değişikliklere neden olabilmektedir. “*Üslup veya ifade tarzı* (Fr. *style*); *biçim ve biçem* (Fr. *forme et style*) özellikleriyle var olmaktadır ki bunlar *kelime seçimi* (Fr. *choix lexical*), *söz/sözce/söylem* (Fr. *parole/énoncé/discours*) yapıları ile *söz sanatları* (Fr. *figures du discours*) olmak üzere dilsel kullanımları kapsamaktadır.” (Yılmaz ve Yılmaz, 2018, s. 508). Travmatik sözcelemede kelime seçimleri ve sözce yapıları, *dilsel göstergeler* (Fr. *marques/signes linguistiques*) üzerinden belirlendiğinde geçmiş zaman anlatıları dikkati çekmektedir. Kipliklerden hareketle şairlerin geçmiş zaman enerjisinden kurtulamadıkları, hayatlarını geleceğe odaklayamadıkları görülmektedir.

Tablo 2. Sözceleme Düzeyleri ve Nitelikleri

Düzeyler	Ses Düzeyi	Sözcük Düzeyi	Sözce Düzeyi	Dil Düzeyi
Nitelikler	Ses Tekrarları	Sözcük Türetme	Kısa Tasvirler	Çağrısız İleti

Post-travmatik şiirlerde görülen ortak özelliklerden sözcelemenin düzeyleri ve nitelikleri incelendiğinde betimleme özellikleri, ses tekrarları ve türetmelerden hareketle çağrısız bir iletinin varlığı dikkati çekmektedir. Sözcüklerin türetilerek biçim değiştirmesi, ses tekrarlarının çoğalması, kısa tasvirlerin tercih edilmesi ve

³ Ayrıntılı bilgi için bk. Kırdar, S. (2021). The Relationship Between Collective Trauma and Civil Society: Jewish Citizens of Israel as a Case Study. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, (13), 59- 84.

çağrısız ileti niteliğinde göndergeler aracılığıyla mesajlar verilmesi; travmalardan sonra oluşan yeni post-travmatik düzlemi, psikolojiden sözcüye sözcük düzeyinde iletmektedir. Roland Barthes'ın yazarın öldüğü, anlatıcının doğduğu yönündeki düşüncelerinin aksine travmadan beslenen yazın, sözceleme öznesi konumundaki yazarın-şairin hislerini taşımaktadır. Maruz kalınan travma, dilsel göstergelerle şiirde ortaya çıkar. Sözcelemenin aşamalarından olan sözdiziminin nitelikleri; sesbilgisel yinelemeler; yazımsal, anlamsal, tarihsel sapmalar ve figüratif dil bağlamında ele alınmaktadır.

1.2.1. Sözdizimi

Mimetik travma ekseninde yapılan incelemelerde, 1860-2020 arasında yayımlanan şiirlerin sözdizimini değiştiren yapıları dikkati çekmektedir. Farklı dönemlerin travmatik şairlerinin sözdiziminde devrikleşmeyi, soru cümlelerini ve eksilteli yapılara başvurmayı tercih ettikleri dikkati çekmektedir. Travmanın günlük yaşamı aksatması ve kronolojiyi bozması gibi devrikleşen yapıların dizeleri de kırdığı görülür. Yükleme yer değiştiren şey, şairin kafasındaki kronolojinin bozulması ve travma anına odaklanarak kelimeleri yer değiştirmesidir. Sözdiziminin devrik yapılara açılması, müntehir şairlerin şiirlerinde travmatik söylemin devrik yapıda sözcelemenin alıcısıyla bulunduğu göstergesidir. Ruhsal durum ve bilinçaltına itilen yansımalarıyla şiirlerde sade sözcük olarak *kısa tasvirlerin* (Fr. *descriptions courtes/simples*), karmaşık sözcük konumundaki *uzun tasvirlerle* (Fr. *descriptions longues/complexes*) göre daha çok yer tuttuğu gözlenmektedir. Sözdiziminde cümlelerin kurallı biçimde kuruluşuna odaklı anlayışı kıranlardan birisi olarak Arkadaş Zekâi Özger (1948-1973), Türk şiirinde sıra dışı bir formun öncüsü kabul edilmektedir. Şairin noktalama işaretlerini olduğundan farklı yerlerde kullanma özelliği, yalnızca noktaya ait bir özellik oluşturmaktadır. Dize sonları, onun için kimi zaman dize ortalarıdır. Kelimeleri noktalayarak bitirmesi, devamında dizeye devam etmesiyle oluşturduğu ayrışık yapı; travmalarının sembolleri gibidir.

giz. çoğaltır karanlığı işte

tekligimi hazırlıyan yüzüm (Özger, 2018, s. 14).

Devrikleşme yoluyla sözdizimini bozan yapı üzerinden mısralar kaleme alan müntehirlerden “Gulampara” lakaplı Çivici-zâde Mehmed Galip Efendi (1876-1906), kendini ezik biri olarak tanımlamakla birlikte şiirlerinde onu intihara götüren sebepleri de ötekileştirme odağında dilsel göstergeler üzerinden gözler önüne sermektedir. Edebiyat-ı Cedide'nin kurucularından olan ve Viyana elçisiyken intihar eden Sadullah Paşa (1838-1891) da intihar travmasını felsefi bir varoluşa dayandırarak devrik yapıları kullanmaktadır. Beşir Fuad (1852-1887)'in ölümü ise trajik bir deneydir. Atardamarlardan birinin geçtiği yerde cildinin altına enjekte ettiği klorid kokaininin ardından hissizleştirdiği bölgeyi

yararak atardamarını kesmesi, fenne tatbik ettiği ölümünü son mısralarına da taşımıştır. Sözdizimini bozan bir diğer unsur ise madde kullanım bozukluğuna bağlı travmatik iyileşme arzusudur. Böylece hiperseksülaite bulgusuyla göstergelerini ses düzeyinden söz dizimine kadar değiştirdiği gözlenmektedir.

Sözdizimini etkileyen bir diğer unsur da halk arasında “cinlenme” olarak adlandırılan ve akıl sağlığını kaybetmeyi tanımlayan olgudur. Türk şiiri, post-travmatik yapıda şuurunu kaybederek intihar travmasına sürüklenen şairlerle doludur. Deha ve cinnet bağlamında diyalektiğin şekillenmesi grubunda Ayaşlı Şakir Efendi (1871-1904)’nin kaleme aldığı şiirleri ona “üfürülenler” sayesinde oluşturduğunu söylemesi ve şiirlerinin sentagmatik yapısında da bunu yansıtmaması, önemli bir bulgudur. Hürriyet kahramanı Tevfik Nevzad’ın (1865-1905) ise intihar edip etmediği konusunda farklı görüşlerin olduğu bir şair olarak şiirlerinde devrikleşmeye örnek olabilecek yapıların bulunduğu bir sanatçı olduğu kabul edilmektedir. Ömer İhyâüddin Efendi (1874-1909) de travmatik intihar düzlemine düşerek cinnet geçirmek suretiyle kendini asarak hayatına son veren ve sözdiziminde fiillerle kurulan soru cümlelerini kullanan bir şairdir. Münteher şairlerden Osman Fahri (1890-1920) de benzer olarak hayatında pek çok acıyı yaşayan şairlerdendir. Şükûfe Nihal’e olan saplantılı aşk olgusunun zararlarını şiirlerindeki devrik yapılarla sığdırır. İlhan Şevket Aykut (1907-1991) seksen dört yaşında kalp ilaçlarını içerek yaşamına son verdiği ana kadar kaleme aldığı şiirlerde devrikleşmenin aksine “değil” edatı ile kurulan olumsuz cümlelere yer vermekle birlikte travmadan sonraki şiirlerinde bu durumu dil göstergeleri üzerinden açıklayan bir şairdir. Celal Sılay (1914-1974), post-travmatik bağlanma travmasında çoklu kişilikleri soru cümleleriyle oluşturduğu mısralarında acı, hüznün, ayrılık, yalnızlık ve ölüm bağlamında işleyen sözceler meydana getirir.

Rabia Bayraktar (1929-1954), on beş yaşında evlendirilerek hayatının zindana çevrilmesine kendisini intihar travmasına götürecektir kadar içermekle birlikte şiirlerinde bunun izlerini olumlu- olumsuz anlamlı dizelerde göstermektedir. Metin Akbaş (1937-1992) şiirleri ise annesi dahil herkes tarafından dışlanmasını bir tek kız kardeşinin ona körlüğüyle şaşılığı nedeniyle diğerleri gibi kötü davranmaması arasında gidip gelen bir travmatik çizgidedir. Aktif intihar fikrini sezdiren ölüm betimlemeleriyle dolu şiirleri incelendiğinde isim cümlelerinden meydana gelen dizeleri dikkati çekmektedir. Benzer şekilde maden mühendisi olan Can İren (1941-1967), komünizm propagandası yaptığı söylenen annesinin bir öğrencisi tarafından sınıfta boğazından kemer/kravat gibi bir şeyle çekilerek yerlerde sürüklenmesinin ardından polisler teslim edilmesiyle yıllarca hapisnede kalmasını içine sindirememiş ve dünyanın adaletsizliğine kızarak yirmi altı yaşında hayata gözlerini yummuştur. Turgut Günay’ın (1942-1978) şiirlerinde de sözdizimi açısından isim ve fiillerden oluşan kimi zaman devrik

kimi zaman kurallı yapılar, soru cümleleri kullanılmaksızın dize haline getirilmektedir.

Kıbrıslı şair Kaya Çanca (1945-1973), öldüğünde yirmi sekiz yaşında bir gençtir ve şiirlerinde devrikleşmeyi kullanarak sözdizimini kıran yapısıyla fiilsiz yarım kalan kelimeleri üç noktayla sonlandırarak dize haline getirmektedir. İmam Aygün (1950-1994), intihar travmasını hapishane ile özdeşleştiren işkence dolu günlerden sonraki post-travmatik şiirlerinde sözdiziminde devrikleşmeyi kullanan bir şairdir. Sara nöbeti sırasında intihar ettiği düşünülen İlhami Çiçek (1954-1983) ise devrikleşmeyi intihar travması üzerinden, fiil cümleleri vasıtasıyla post-travmatik reel uzam ve hayal uzam karşıtlığıyla örneklemektedir. Şiirlerinde dilbilimsel sapma örneklerine de yer verdiği görülür. Soysal Ekinci (1954-1994), sözdizimi olarak post-travmatik estetiği; hapishanede gördüğü işkenceden, birlikte yaşadığı kadının evi terk etmesine uzanan süreçte siyasi ideoloji ve saplantılı aşkın çevresinde psikiyatrik tedavi görmüş ve bunları şiirlerinde devrikleşme üzerinden işlemektedir. Eksiltili dize yapısıyla ve görsel şiir yeteneğiyle Nilgün Marmara (1958-1987), bipolar bozukluğun yaratıcılığıyla aktif intihar fikrini Sylvia Plath'tan etkilenecek edinmiş durumdadır. Yaratıcılığın ruhsal bozukluğa etkisi bağlamında sözdizimini değiştiren şiirleri kırılmalı bir yapıya sahip görülmektedir.

(...)

Görsün sonunda kırık tenler,

Olası tek birlik onunla, doğada.

Yıldızsal kalışı nedensiz çekimin...

İlk kıymılı yorumu

unutuş çiçeklerinn artık

mut

ve

yoğun

küme, ay

yörüngesinde

(Marmara, 1988, s. 61).

Plath ve Marmara'dan etkilenecek hayatını sonlandıran Zafer Ekin Karabay (1975-2002) ise babası gibi ölme kaygısıyla geçirdiği ömründe metinlerarası alıntı ve gönderge yöntemleriyle çoksesli hale getirdiği post-travmatik şiirlerini yapı bakımından olumlu, anlam bakımından olumsuz fiillerle kurguladığı dizelerden oluşturmuş durumdadır.

(...)

nil güne akarken şubat gibi biriktim;

dört yıl topladığı acısını

yirmidokuzuncu adımında gösteren.

ve çıktım yaşama

onun sakladıklarını sunarak saklandığım

yerden.
(...)

Altı yıllık mahkûm Kenan Özcan (1959-1985), işkence ile gerçekleşen intihar travmasını, hapishane yaşamına ait göstergelerle devrik yapılar halinde fiil cümlelerinden oluşan dizelerinde belli etmektedir. Orhan Talat Şalcıoğlu (1960-1993), şiirlerinde içöyküsel anlatıcıyla çoğunlukla kurallı cümleler kurgulasa da devrik yapıların da bulunduğu dikkati çekmektedir. Sevdiği kızla olan dramatik ayrılığı ve yaşam boyunca kaldıramadığı üzüntüleriyle aktif intihar fikrine sürüklenen şair, yas sürecinin imgelerini şiirlerinde gözler önüne sermektedir. Hüseyin Alacatlı (1967-2002), şofben zehirlenmesiyle intihar edene kadar kaleme aldığı şiirlerinde devrikleşmeye yönelik dizelere yer vermektedir. Hüseyin Alacatlı'nın izinden giderek hayatına son veren Nazir Akalın (1964-2002), intihar edenlere olan özel ilgisiyle incelediği Sadullah Paşa ve Beşir Fuad'ın izinden giderek şiirlerinde eksilteli yapılar kullanarak devrik dizelere daha az yer verir. Her gününü intiharın eşliğinde geçirdiği anlaşılın Kemal Taştekin (1969-1994), isim cümleleriyle kurguladığı devrik anlatısını, intihar sonrasındaki yaşamını kendi vücudunda yeni bir doğum olarak ele alarak sembolize etmektedir.

bir kalabalığa sürüklenir gibi
vurdum kendimi o yola
(zaman: gece yarısı)
(mekan: bilinen ana cadde)
ölmek bir defa olur (Taştekin, 1996, s. 25).

Kaan İnce'nin (1970-1992) intiharının arkasındaki sır perdesi aralanmamış olsa da onu travmatik geçmişe iten faktörleri dilsel göstergelerin ışığında incelemek mümkündür. Aktif intihar fikri, onu eyleme götürse de ölmek istemediği düşünülen şairi emir kipinde fiil cümleleri kullanarak kurallı ve devrik cümlelerle oluşturduğu dizeler kullanmaya yönlendirmiş gibi görülmektedir.

(...)
intihar edecektim gibi sıkılıyorum
düşük boynuma asılı sonbaharı (İnce, 2016, s. 25).

Can Tanyeli (1978-2004), travmalarından kurtulmak amacıyla sığındığı madde kullanım bozukluğunu yirmi altı yaşında aşırı doza eriştirerek hayattan ayrılmadan önce kaleme aldığı şiirlerinde yer yer sözdizimini devrikleşmeye sürüklemiş bir şairdir. Arketiplerin şiirlerinde varlıkları açıkça görülmekle birlikte /doğum/-/ölüm/ izleklerine sıkışan anlatısal yapısı, şairin duygu durumundaki değişimleri de gözler önüne sermektedir.

yükseklerde ölüyor efendi
su, sev, yıka beni (Tanyeli, 2003, s. 43).

Onursal Yakupoğlu (1981-2006), edebiyat tarihlerinden hareketle söylemek gerekirse bipolar bozukluk ve dissosiyatif kimlik bozukluğu tanılılarıyla tedavi gören post-travmatik şiirleriyle dikkati çeken bir şairdir. Yirmi beş yaşındayken ağabeyi ile birlikte yaşadıkları evin dördüncü katından atlayarak intihar etmeden önce kaleme aldığı şiirlerinde, sözdizimi açısından cümlelerin anlam özellikleri bakımından sınıflandırılmasında soru cümlelerine yer vermiştir.

(...)

Hangi körfezin ucunda konaklıyor ölüm
 Hangi bilmece
 Hangi kıyım
 Hangi çılglık anlatır serseri acımı
 Tanrıların intihar seralarında dolanan
 Hangi kum
 Hangi ayakizi
 Hangi uzaklık (Ercan, 2016, s. 365).

Namık Gedik (1911-1960), Demokrat Parti'nin son İçişleri Bakanı olarak 27 Mayıs 1960 İhtilali'ne kadar milletvekili seçimlerinde seçilip görevden alınarak tutuklanmış ve idam, intihar imgelerini kullandığı şiirlerinde sözdizimini bozduğu kadar dizelerin aralıkları gibi biçimsel özellikleri de post-travmatik şiirlerine yansıtılmış bir şairdir. Şairin ölüm imgesini gotik ve grotesk estetik temelinde ilerlettiği görülmekle birlikte manzara tasvirlerinin doğal göstergelerden seçilen örnekler üzerinden ilerlediği dikkati çekmektedir. Şair, ölüm imgesini gotik ve grotesk bir biçimde dışa vururken, manzara tasvirlerinde doğanın işleyişinde rastlanabilecek göstergeleri kullandığı gözlenebilir.

Ben ölürlen fırtına gene camlar
 Kıracak
 Gözlerimin içinde kapanacak yaşları
 Kapıda uğultulu rüzgarlar haykırarak
 Bir sonbahar yağmuru ıslatacak taşları.
 Duvarlarda sönerken son akşam
 ışıkları
 Bir erganun hüznüyle kısılacak
 sözlerim
 Toprakta kapanmadan alın
 kırışıklıklarım
 Bana doğru yaklaşan bir hayali
 gözlerim... (Gedik, 1993, s. 535).

Hasan Basri Alp (1912-1945), tutuklu olduğu hücrenin dördüncü katından kendini aşağıya bırakıncaya kadar geçen ömründe kaleme aldığı intihar travmasıyla oluşturduğu şiirlerinde daima hareket bildiren fiil cümlelerini kullanmıştır. Özge Dirik (1978-2004), ölüme gittiği için kendini mutlu hissettiğini söylediği mektubunu kaleme aldıktan sonra kendini yaşadığı

apartmanın onuncu katından aşağı bırakarak hayatını sonlandıran bir şairdir. Bipolar bozuklukla mücadele ettiği ömrünü intihar travmasına sürüklemeyen önce yazdığı şiirlerinde ise devrikleşmeye başvurduğu görülmektedir. Sözceleme ve imgeleme boyutlarıyla değerlendirildiğinde şairin seçtiği /ölüm/ izleğini, tekrar eden bağlaçlarla kendisine göre bitmeyen cümleler kurarak betimlediği dikkati çekmektedir.

öldüm
ve yarın üşüştüler başıma; yaşlar ayaklar, gözler
ve yarın yaşam yakınmaları sürdürü adıma
ve yâr uzun saçlı bir adamla geldi mezarlığa
ve ya bir kadınla...

ve
gömdüler beni
öldürdükleri gibi
özenle

Sözdizimindeki devrikleşme, post-travmatik şiirlerde başvurulan bir yöntem olarak intihar travmasında sözcelemenin alıcısıyla buluşmaktadır. Bu korkulu ruh halinin sözdizimine etkisi, fiil cümlelerinde olabileceği gibi fiilin başta veya ortada olduğu devrik durumlarda da görüldüğü örneklerle gözler önüne serilmektedir. Devrikleşme, şiir sahasına ait bir unsur olsa da travmalarını şiirlerine aktaran şairlerin ortak özellik olarak bu yapıyı şiirlerinde işledikleri göze çarpmaktadır.

1.2.2. Sesbilgisel Yinelemeler

Post-travmatik Türk şiiri, şairlerinin travmatik geçmişlerini ifşa ettikleri bir alandır ve bunu, ses bilgisinin en küçük yapı taşından başlayarak yapmaktadır. Sesler birleşerek kelimeleri, kelimeler ise kelime gruplarını oluşturmaktadır. Sesler, kelimeler ve kelime grupları tekrarının yanı sıra travmaların ifşası konumundaki şiirlerde dikkati çeken belirgin özellik, sesbilgisel yinelemelerden olan noktalama işaretleridir. Bu dilbilgisi işaretleyicilerinin ses ve kelime grubu tekrarlarına oranla şairlerin bilinçli birer seçimi olduğu görülmektedir. Tanzimat dönemi post-travmatik şiirlerinde görülen kapalı ifadeler; Ara Nesil, Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati şiirlerinde olduğu gibi kısa tasvirlerin eklenmesiyle uzatılan kelime gruplarından meydana gelmektedir. Travmanın ruhu altüst eden yapısı; bu dönem şiirlerindeki mersiyelerde, travmatik yas yüklü şiirlerde kendini göstermektedir. Milli Edebiyat ve Cumhuriyet dönemi şiirleri ise bireysel kırılmaların tasvir çeşitliliğine yerini bıraktığı örneklerdir. Şairler, bu dönem post-travmatik şiirlerinde üzüntülerini başka nesnelere anlatıyormuş gibi aktarmaya başlamakla birlikte farklı izlekler üzerinden kendi buhranlarını yansıtmaya çalışmaktadır.

Noktalama işaretlerinden üç noktanın kullanımı, şairlerin gotik ve grotesk travma imgelerini betimledikleri yerlerde görülmektedir. Postyapısalcı boşlukların kopuk yazı üretiminde olduğu gibi post-travmatik şiirin üç noktayla böldüğü anlatsal yapısı, akıldakilerin aktarılmasından ileri gelmektedir. Sözcelemenin alıcısı konumundaki okuyucuya özel boşluklar bırakılarak okuyucu, düşünmeye teşvik edilmektedir. Cumhuriyet dönemi müntehir şairlerinden Kaan İnce, Can Tanyeli, Nilgün Marmara, Can İren ve Özge Dirik'in şiirlerinde bir motif olarak başvurduğu kopuk yapıt estetiği, üç noktalı sesbilgisel yinelemelerde ortaya çıkmaktadır.

1.2.3. Yazımsal, Anlamsal, Tarihsel Sapmalar

Post-travmatik şiir algısının 1860-2020 yılları arasındaki travmalı şairlerin şiir diline yansımaları, sapmalarda belirgin olarak görülmektedir. Psikolojik travmaların sanat türleri içinde en çok edebiyatta, edebiyatta ise şiir türünde görülmesi gibi Erdoğan Kul'a (2008, s. 374) göre sapmalar, diğer yazımsal türlere göre şiir sahasında daha fazla karşılaşılan örnekler yaratmaktadır. Yazımsal, anlamsal ve tarihsel dönem sapmalarına başvuran şairler, adeta bu yolla travmalarını dillerinden dökmektedir. Yaratıcı bir etkinlik gibi görülsede travma temelli şiir incelemelerinde, şairlerin bunu bilinçli bir seçim olarak uyguladıkları ortaya çıkmaktadır. Yaratıcılığın bilinçaltı ve bilinçdışıyla olan etkileşimi, dilsel göstergelerden seslere, harflere ve *dizisel ilişki* (Fr. *Paradigmatique*) ile *dizimsel ilişki* (Fr. *Sentagmatique*) örüntüsüne yansımaktadır. Şairlerin kelime seçimleri, ses değerleri değişen sözcükleri bilinçli olarak kullanmak istemeleri, yan anlam olgusunu sapmalarla destekleyen bir tasvir yaratmaya başlamaktadır.

Yazımsal sapma olarak değerlendirilebilecek özel adların küçük harfle başlayarak yazılması, dili ve yapıyı bozan travmanın iktidarını ilan etmesidir. Nurullah Çetin'e (2004, s. 167) göre özel isimlerin küçük harfle başlatılarak yazılması, geleneksel tutuma başkaldırmak ve tepki göstermektir. Bu görüşten hareketle geleneksel yaklaşım, travmatik söylemin dışında tutulan ve normalleştirilen düzlemde hayatını sürdüren şairlerin duygularını aktardıkları örneklerdir. Bunun dışında kalan yani bilinçaltına yerleşen travmatik geçmişin bilinçdışından da beslenerek yaratıcılığa kelimeler üzerinden saldırması, sesler üzerinden gerçekleşmektedir. Cumhuriyet dönemi şiirlerinde dikkati çeken bu özellik, dönemler arasında bir sapma ilişkisi kurmaktadır. Şiirlerde örneklerini görmek mümkünken inceleme konusu edilen şairlerden mahlas bağlamında da dikkat çektiği görülmektedir. Şair küçük İskender'in "k"⁴ harfini küçük yazmasında olduğu gibi, yaptıkları eylemlere anlamlı sebepler bulmaları da şairlerin psikoloji-dilbilim-edebiyat çerçevesinde incelenecek verilerinin

⁴ "Adını Büyük İskender'den esinlenerek koyduğunu söylediği her fırsatta Orta Asya'dan gelen atalarının nasıl Amerikan kültürüne uyduğunu dile getirir." (Doğan, 2021a, s. 1284).

olduğunu kanıtlamaktadır. Makale kapsamında post-travmatik Türk şiirinin fikri alt yapısı ortaya koyulmaya çalışıldığından, genel hatlar çıkarılarak panoramik bir düzlem bağlamında ölçütler ortaya koyulmaktadır. Buna göre bağlanma travması ve intihar travması grubunda incelenen şairlerin dizelerine başlarken ilk harfleri küçük harf olarak kaleme almaları, dikkat çekici bir niteliklidir.

- Özel isimlerin küçük harfle başlayarak yazılması
→ “Daha çizilmemiş bahçeleri içinde hiç yaşamamış/ bir ölümsüz bir kırmızısı kiremitleriyle akdeniz’in” (Ece Ayhan, 2004, s. 49).
- Dize içinde tamamı büyük harfle sözcük yazılması
→ “Filistinim ben/ ASYA’DA BİR KALE için NERON’UN ROMASI gibi” (Ekinci, 2017, s. 261).
- Dize başlarının küçük harfle yazılması
→ “Göğü kucaklayıp getirdim sana/ kokla/ açılırsın” (Özger, 2018, s. 105).
- 21. Yüzyıl şiirlerinde farklı zamana ait kelime gruplarının ve tamlamalarının kullanılması
→ “Raylar uzanır içimde kilometrelerce / Bir kara yılan gibi / Bilemezdim menzil neresi?” (Madak, 2020, s. 26).
- Dizelerin yazımsal biçime aykırı şekilde yazılması⁵
→ “Usul usul giyinir
Sabahları evinde
İşte do, sonra sırasıyla
re
mi
fa
sol
la
Sonunda da şapkası si” (Cemal Süreya, 2004, s. 156).
- Ayrı yazılan sözcüklerin birleşik yazılması
→ “Çocukluk fotoğrafımdaki kardanadam gibi” (Madak, 2020, s. 43).

Ses ve kelime düzeyindeki sözcük birimlerden meydana gelen sözcükler, görsel açıdan diğer şiirlerden farklı yapılara bürünebilmektedir. Ses dizgesinin ve

⁵ Görüntü olarak dize yapısının diğerlerinden farklılaşmasıyla oluşan kırılma, bir biçimdir. Travma kökenli şiir üreten şairlerde sık görülen bir şekil olan dizelerin yazımsal biçime aykırı şekilde yazılması, somut şiir tanımıyla uyuşmaktadır. “İlk olarak 1953 yılında İsveçli Öyvind Fahlström’ün “Somut Şiir Manifestosu” adlı yazısında ortaya atılır” (Tunç, 2015, s. 256). Abide Doğan ve Eser Demirkan (1998) “görsel şiir” adlandırmasını tercih ederken Gonca Gökalp Alpaslan (2005) “somut şiir” tanımını benimsemektedir.

birimlerin kırılmasıyla oluşan yeni biçimin farklı biçimleri etkilediği dikkati çekmektedir. Psikolojik travma sonrasında kaleme alınan şiirlerde deyişbilimsel açıdan dilbilimin verileri kullanılarak dilsel göstergeler analiz edilebilmekte ve bunların neticesinde travmanın şairlerin şiir dilini ne ölçüde değiştirdiği gözlenebilmektedir. Bu durum, araştırmacılara yeni kapılar aralamaktadır. Çalışmada örneklem sayısı fazla olduğundan panoramik bir perspektif verilmek istenmiş bu nedenle örnek sayısı az tutulmuş, genel başlıklar üzerinden hareket edilmiştir. Ele alınan başlık kapsamında bahsedilen sapma türlerinin II. Yeni şiirinde de travmatik bir gösterge olarak işlendiği dikkati çekmektedir. Estetik bir biçim olarak sapmaların tercih edilmesinin ardındaki sebebin gizli travmatik eğilimler olduğu düşünülmektedir.

1.2.4. Travmatik Figüratif Dil

Batı retoriğindeki adlandırmasıyla figüratif dil, Doğu belagatinde denk geldiği söz sanatlarını Türk şiirinde travmatik poetik yaratıcılık üzerinden yansıtmaktadır. Mübalağanın abartma arzusu, atlatılan kaygılı durumun izdüşümü olarak gotik yapıyla psikanalitik boyutta birleşmektedir. Betimlenen motifler, şairin psikolojik hastalığını ortaya çıkarmakla birlikte sıfatlar aracılığıyla Ferdinand de Saussure'ün *dil* (Fr. *Langue*) düzleminden *söz* (Fr. *Parole*) düzlemine uzanan yolunu belirginleştirmektedir. Şairinin psikolojik durumunu yansıtmakla birlikte amacın ağızdan çıkan sözün gücünü artırmak olduğu düşünülürse var olan bir simgenin daha fazla ya da daha az olacak şekilde yansıtılması, şairinin buhranından kaynaklanan hastalığına gönderme yapmaktadır. Travmatik şairlerin şiirlerinde figüratif yapının travma odağında şekillendiği görülmektedir. Travmalarıyla yüklü şiirlerini okuyucuya sunan şairlerin mübalağayı tercih ettikleri göze çarpan bir olgudur. Travmatik yasta ortaya çıkan semptomlar, mübalağalı yakarışlar doğurmaktadır. Şair, tuttuğu yasin biçimini kendisinden başkasında bulunmuyormuşçasına içselleştirip abartılı biçimde anlatabilmektedir. Aynı biçimde madde kullanım bozukluğu görülen şairlerin şiirleri incelendiğinde, anlatımlarında abartı unsurlarının yüceltildiği dikkati çekmektedir.

Psikolojik hastalık, figüratif dili dile döker. Mantık düzeyine sığmayan ölçüleriyle mübalağanın imgeleme sürecine dahil edilmesi, önemli bir göstergedir. Kodlar, ikonlar ve imgelerle yansımaya çalıştıkları durumlar, hafızalarında yarattıkları kopuk ifadeleri gözler önüne sermektedir. Bunları teşhis söz sanatını kullanarak dile döken şair, davranışlarının nörobiyolojik etkilerini intak sanatı yardımıyla diğer varlıkları konuşturarak da sunmaktadır. Bu durum, sürrealizmin etkisinde gibi görülse de post-travmatik şiir bağlamında yaratıcı bir tavır oluşturmaktadır. Özellikle travmatik temeli olan madde kullanım bozukluğu, sürrealizmi pekiştiren göstergeler yaratılmasına yardımcı olmakla birlikte birliktedir. Bir yapıyı, sıçramalı gibi görülen zaman anlatılarını ve çeşitli biçimlerde oluşan alışılmamış sayılan bağdaştırmaları içermektedir.

Bağlanma travması, özerklik/ kimlik/ bireyselleşme travması madde kullanım bozukluğuna yönelerek travmalarından kurtulma arzusu, bedensel hastalığın ruhsal baskısı odağında ilerleyen yaşamda kalma travması ve karşılıklı bağımlık-başarı/ kendini gerçekleştirme travması üzerinden şiir dilinde mübalağa, teşhis ve intak merkezli yapının baskın olduğu dikkati çekmektedir. Alkolizmin etkisinde Darbaz-zâde Ali Rûhi (1853-1890), Neyzen Tevik (1879-1953) ve Sait Faik (1906-1954), uyuşturucu tarafından mahvolan Helvacı-zâde Hasbî Muharrem Efendi (1862-1912) ve aklen malûl Hakkı Bey (1822-1895)'in şiirlerinin ortak özelliği, şiirlerdeki sanatların birer post-travmatik dışavurum olarak kullanılmasıdır. İmgelem çözümlemesinde arketiplerin içinde anne arketipi dikkat çekicidir. Dârü'l- Aceze'de sonlanan travmatik yaşamıyla Mehmet Emin Feyzî Bey (1862-1929), kendini "Aşîyan"ına kapatan Tefik Fikret (1867-1915), telepatik iletişimleriyle Ahmed Vefa Bey (1868-1900), sanrı imgeleminin zirvesindeki Osmân Nevres Efendi (1821- 1876), Hristiyanlıktan Müslümanlığa geçen Yemandı Dede (1887-1962), Necip Fazıl Kısakürek (1904-1983), Cahit Sıtkı Tarancı (1910-1956), küçük İskender (1964-2019), Âkif Paşa (1787-1845), Andelib Mehmed Faik Esad (1874-1903), Mehmed Celâl (1867-1912), Enis Behiç Koryürek (1891-1949), fiziki rahatsızlığının ruhsal yapısına etkisi bağlamında kör Hasan Tahsîn Bey (1800-1861), kalben ve bedenen muzdarip Mustafa Sâlih Reşîd Paşa (1863-1920), vereme yakalanan çaresiz İsmail Safâ (1867-1901) ve kanserin yarattığı ruhsal yaralarıyla Didem Madak (1970-2011) bu grupta incelenen şairlerdir. Yaşamda kalma travmasının yarattığı ölümle iç içe olma korkusu, şiirlerde kaygı bozukluğunun izlerinin görülmesine neden olmaktadır.

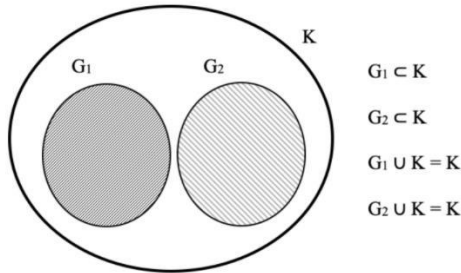
- Mübalağa sanatıyla anlatılanların olduğundan fazla abartılması
- "Saçlarınla bağlamışsın bileklerimi, ağzımı saçlarınla kapatmışsın/ Örtmüş gözlerimi saçların basbayağı, sen bir ağaç pornosusun" (küçük İskender, 2011, s. 93).
- Teşhis sanatıyla insan özelliklerinin insan dışı varlıklara yüklenmesi
- "Gün rüya görüyor" (Tanyeli, 2003, s. 36) dizesi, madde kullanımı sonrasında oluşan halüsinasyon halini sözceleme aşamalarına dahil etmesi bakımından öne çıkmaktadır.
- Necip Fazıl Kısakürek'in "Sema bize seslenir;/ Kalma, gel, işkencede!" (Okay, 1998, s. 122) dizelerindeki imgeleme sözcelemeyle değişiren bir yapıya bürünmektedir.

Ağızdan çıkamayan sözlerin, travmaları anlamaya çalışan sözcelemenin alıcısı konumundaki okuyucuya aktarılma süreci, sanrılı hezeyan bozukluğuna sahip şairlerin yanı sıra madde kullanım bozukluğunda belirgin olarak görülmektedir. Sanrıların her iki zeminde de edebi yaratıcılığa katkısı, kelime seçiminden figürleşmeye kadar büyük önem arz etmektedir. Yaratılan sürreal figürlerin

temelinde travmatik söylem olduğu düşünülmele birlikte her sürreal imgenin travma kökenli oluşturulduğunu savunmak da gerçeği yansıtmamaktadır. Travmatik söylemin bir kolunun sürrealizm olduğu savunulmaktadır. Buradan hareketle öznenin yer değiştirmesi, nesnesiyle iç içe geçmesi ve öznenin kimi zaman parçalanarak silindiği şiirler, post-travmatik Türk şiirinin analitik yapısını simgeselleştirmektedir.

1.3. Travmatik İmgeleme

Post-travmatik şiirler, yaşanan travmaya göre şekillendikleri için şairlere göre değişen imgelemelere sahip yapıdadır. İmgesel yapıdaki değişiklikler, kelime sıklıklarından kelime yoğunluklarına ve kodlamada algısal değişimlere yansımaktadır. Karanlık tasvirlerin, içinden çıkılmaz bunalımların anlatıldığı mimetik travma eksenine; bilinçaltına itilen imajların bilinçdışına çıkmasıyla şiirlerde travmaya maruz kalınan yaş grubunu dahi ortaya çıkarabilmektedir. İmgenin ortaya çıkış aşamaları, bilinçaltı ve bilinçdışından edindiği bilgilerle oluşturdukları anlamlar, yan anlamlarla birlikte çözümlemeyi kolaylaştırmaktadır. İmgelemenin Gilbert Durand üzerinden arketiplere dayandırılarak incelenmesi, travmatik imgelemede Carl Gustav Jung'un analitik psikoloji bağlamında dikkati çektiği anne arketipini ve /doğum/ ile /yaşam/ arasındaki aşama arketipini post-travmatik şiirlerde ortaya koymaktadır. Sosyal antropoloji ve psikanalize uzanan kökleriyle arketiplerin imgelemede çok sesli bir boyut yarattığı gözlenmektedir. Kubilay Aktulum'a (2018, s. 9) göre "İmge, simge gibi bir göstergedir". Tanzimat şiirlerinin baskın özelliği olarak travmatik yas olgusunun şiirlerin öznelere ve nesnelere değiştirmesi, 1980 sonrası şiirde ölen yakınların yerini özkiyim arzusuyla intihar travmasına bırakmaktadır. İmgeleme sürecinde zihinde canlananlar, imgeleme sürecine dahil olarak kodlar kümesini ortaya çıkarmaktadır.

Şekil 1. "Kod Kavramının İçerdiği Elemanlar" (Doğan, 2021b, s. 24)

Olgunun neden olduğu psikolojik hastalıkların oluşturduğu kod kümesinin içerdiği gösterge ve gönderge sistemi, travmanın mimetik ve diegetik yapısını ortaya koymaktadır. Her bir psikolojik bozukluk, travmanın alt kümesi olarak

şiiirlerde açığa çıkmaktadır. Yaratıcılığı besleyen diyalektik anlamlar, dışa-dönük ve içe-dönük yapılar kurgulayarak geçişleri anlamlandırma sürecine dahil etmektedir. Böylece alt kümelerin ortaya koyduğu anlamlar, gösteren düzeyinin travmalarıyla gösterilen düzeyinin bunalımlarını birleştirir. Şekil 1.de gösterilen alt kümelerin ilişki ağı, şu şekilde açıklanmaktadır:

Şekilde görüldüğü gibi kod (K) genel başlığı, gösterge (G1) ve gönderge (G2) kavramlarını içermektedir. Bir başka deyişle gösterge (G1) kodun (K) alt kümesidir ($G1 \subset K$). Aynı şekilde içerdiği gönderge (G2) de kodun (K) bir diğer alt kümesini oluşturur ($G2 \subset K$). Göstergeler kodlarla birleşirse ortaya yine kodlar çıkar ($G1 \cup K = K$) çünkü kodlar, göstergeleri kapsar. Ayrıca göndergeler üzerinden kod okuması yapılacak olunursa, ikisinin birleşimi yine kodları doğurur ($G2 \cup K = K$) (Doğan, 2021b, s. 25).

Zaman ve uzam ulamlarında değişikliğe neden olmaya kadar uzanan kod ile göstergenin çeşitli açılardan alt küme ilişkisi içinde ortaya çıkması, şiirin yaratım sürecini de etkilemektedir. İmgeleme, psikolojik travma kuramlarından hareketle semptomatik okumayı psikanalizin alt dalı olarak kullanmaktadır. Her şey travmatik imgeleme ile başlamakta ve bitmektedir. Bilinç, bu noktada yaşananların kaydedildiği ana merkezdir. Bilincin farklı düzlemlerine ait imgeleme yeteneği, farklı halleri ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Joseph Murphy'nin bilincin hallerini “düşünce, imgesiz düşünce, hafıza, gündüz düşleri, dalınlık, halüsinasyon” (Steinberg 1973, s. 26; Odacı, 2010, s. 163) olarak ifade etmesi, arketiplere dayanan bilincin imgelerini travma kuramlarında kullanmayı kolaylaştırmaktadır. Halüsinasyon da imgelemede bilincin bir hali olarak imgeleme düzlemini etkilemektedir. Halüsinasyonun semptom olarak ortaya çıktığı psikolojik bozukluklar, gösterge ile gönderge ayırımına dikkati çekmektedir. Psikolojik bozukluklar, Türk şiirinin göndergelerini ortaya çıkaran ayrımlardır. Şiiirlerin yatay ve dikey okunması, diyalektik davranışçı terapilerin şiirle kendini iyileştiren sanatçı modelini doğurmasına yardımcı olmaktadır.

1.3.1. Travmatik Özne ve Nesnelere

Post-travmatik Türk şiirinde özne; Lacancı yaklaşımdan hareketle Elizabeth Grosz ve Lemaire'in öznenin kendi gerçekliğinden kaçarak ötekileşmeye dair görüşleriyle, özneyi özne yapan annesini ve babasını imgelemektedir. Anne ile babanın özne üzerindeki otoritesi, çocukluk çağı travmalarının oluşumunda, kabulünde ve onarımında mekanik nedensellik ilkesini geliştirmektedir. Öznenin şiir formundaki görüntüsü, komplekslerden beslenen bir sözcelemenin sözce öznesidir. Öznedeki kompleksler; kız çocuğun travmaları söz konusu olduğu zaman Electra Kompleksi, erkek çocuk için ise Oidipus Kompleksi adını almaktadır⁶. Öznenin içinden çıkılmaz durumu ise ötekiyi doğuran süreci

⁶ “Bu yaklaşım, Freud'un psikoseksüel gelişim yasasında anneden nefret etme şeklinde sonlanır” (Tura, 2017, s. 58).

başlatır. Ötekileşme, travma çeşitleri içinde belirgin ölçüde bağlanma travması yaşayan şairlerde görülmektedir. İçerik sözcükleri ile işlev sözcükleri üzerinden açığa çıkan travmalar, şiirlerde özne ve nesnelere konumlarını değiştirmektedir.

Travmatik öznenin doğuşu, psikolojik saplantılarla ve soyut-somut kayıplarla meydana gelmektedir. Hz. Şems Osman Nuri (1814-1893) küçük kızı Emine'yi veremden, Fatma Servet'i ise anne karnındayken kaybedince travmatik şokla birlikte karısından boşanıp bu durumu şiirlerine yansıtmıştır. Bilinçaltında nesne yitiminin örnekleri, belirgin olarak şiirlerinde görülmektedir.

“Şair-i Âzam” olarak tanınan Abdülhak Hâmid Tarhan'ın (1852-1937) ise eşi Fatma Hanım'ın vefatıyla birlikte iki çocuğuyla kalsa da yeniden evlenmeyi başararak travmatik kökenli yasını atlatmayı başardığı, şiirlerinden hareketle anlaşılmaktadır. Ara Nesil şairlerinden zarif ve müstesna kişiliğiyle bilinen Nigâr Hanım (1856-1898) ise küçük yaşta evlendirilse de üç çocuğu olmasına rağmen boşanır. Hayat hikayesinin travmatik biçimde ilerlemesi, sevdiklerinin manevi kaybına neden olsa da şairin şiirlerindeki üslubu, belirli bir düzen içinde ilerlemektedir. Şiirlerinin nesnelere ise boşanma sonrası travma olgularıyla şekillenmektedir.

Milli Edebiyat dönemi şairlerinden İhsan Raif Hanım'ın (1877-1926) Nigâr Hanım'a benzer şekilde gerçekleşen travmatik yası, çocukken yaşadığı konağa giren adamın onu kaçırmaya çalışmasıyla başlar. Bu olayla babasının kızının namusunun kirlendiğini düşünmesi, adamla zorla evlendirilmesi, on üç yaşında gelin, on dört yaşında anne olması, kocası evinin yolunu unutup içki alemlerine dalınca on dört yıl sonra boşanması, ailesinin tekrar evlenmesi koşuluyla boşanmasına izin vermesi, üç çocuğu ile beraber yeniden evlendirilmesi, yeni kocasının elini öptürmek istediğinden bunu kabul etmediği için bir gün evli kalarak boşanması, üçüncü evliliğini Şahabettin Süleyman ile yapması, saygın kişilerle birlikte seyahatlere çıkarak mutlu bir hayata sahipken kocasının vefat etmesi, kocası ölünce hasta olması, son evliliğini aşkından Müslüman olan ve Hüsrev adını alan bir beyle yapması nedeniyle gerçekleşir. Şairin travmatik hayatı incelendiğinde yazarak kendini iyileştirmeye çalıştığı gözlenmektedir.

İraksın sevdiğim, benden çok irak:

Titriyor gözümde jale-i firak.

(...)

Yakınsın sevdiğim, yakın bana benden.

İçer zevk-i hayat lehim gül lebinden;

(...)

(Coşkuntürk, 1987, s. 90).

Ahmed Haşim (1887-1933), öznesini dokuz yaşında yitiren biri olarak çeşitli özne türlerini şiirlerinde annesi özelinde şekillendirmektedir. Rüyalara dayanan bunalımlı süreçler, şairin edebi yaratıcılığını soyutlamaya dayandırır. Jung'un imgeleme hakkındaki fikirlerinden hareketle düşünce ile rüyanın şiirde birleşerek

dışa vurulması, *Şi'r-i Kamer* adlı şiir kitabının yazılmasına neden olur. Böylece göstergelerin ışığında anne arketipinin travmatik süreç başlattığı tespit edilir. Jung'un canlıların iki temel uyum biçimini “dışa yönelme ve üretme” ile “içe yönelme ve koruma” olarak tanımlaması gibi dışa-dönük (ekstrovert) ve içe-dönük (introvert) (Öztürk ve Uluşahin, 2008, s. 556) olarak tanımlanan iki kişilik yapısından içe-dönük türün Ahmed Haşim'in edebi yaratıcılığında görüldüğü söylenebilir. Özellikle post-travmatik şiirleri, *Şi'r-i Kamer*'de toplanmıştır. Burada yer alan şiirlerindeki travmatik özneleri, açık özne türündedir ve üzerinde durulan özne, annesidir. Annesini kimi zaman hasta kimi zaman kendinden manevi açıdan uzak olarak kısa tasvirlerle anlatmaktadır.

Bir hasta kadın, Dicle'nin üstünde, her akşam
 Bir hasta çocuk gezdirerek, çöllere gül-fam.
 Sisler uzanırken o senin doğmanı bekler.
 (Ahmet Haşim, 2021, s. 99).

Şükûfe Nihal Hanım (1896-1973), aktif intihar fikrini yaşatan aşkıyla evliliği arasına sıkışıp kalan ve aşkının intiharıyla derinden sarsılarak öznesini bilmeden kendisi imha eden bir şairdir. Travmalarını iyileştirmeyi yaratıcılıkla harmanlayan şair, şiir yazarak döneminin kadınlarına örnek olmakta ve kadın hareketini başlatmaktadır. Jean Paul Sartre'ın bilinçle ilgili tanımlamalarında olduğu gibi “hiçlikten devşirilen” (İzmir, 2013, s.127) varlık-yokluk bilinci, döneminin önde gelen kadın şairlerinden Şükûfe Nihal Hanım'ın da içine düştüğü sorgulamaları incelemektedir.

İlhan Berk (1918-2008) ablasıyla, Ümit Yaşar Oğuzcan (1926- 1984) oğluyla, Cemal Süreya (1931-1990) annesiyle, Ece Ayhan (1931-2002) anne ile abla arketipleriyle sınanarak şiirlerinde öznelerini onlardan hareketle oluşturmuşlardır. Özneler, yitik ve bulunamaz haldedir böylece başkalarını yerine koymaya çalışmak, anlamsızlaşır.

Öznelerin travmatik nitelik kazanmaları, yaşam planı içinde onlara verilen yön ve değer çerçevesinde belirlenmektedir. Şahap Bulak'ın (2013, ss. 1105- 1116) özne sınıflandırmasında yer alan gerçek özne, gerçekte kimse, gramerce özne, sözde özne, mantıkça özne, görünmez özne, görünür özne, örtülü özne, dolaylı özne, yinelenmiş özne, pekiştirilmiş özne, olduran kimse, yapıcı özne, etkileyici özne, seslenmeli özne, anlatımsal özne türleri; post-travmatik Türk şiirinde görülen kişileri oluşturmaktadır. Dönemlere göre değişmekte olan öznenin profili, şairlerin dil ve üsluplarına göre çeşitli niteleme ve sayı sıfatlarıyla nitelenerek şekillenmektedir.

- Şiir öznesi = Sözceleme Öznesi
- Şiir Öznesi = Sözce Öznesi
- Şiir Öznesi = Travmatik Yasın Öznesi

Tablo 3. Dönemlere Göre Özne- Nesne Değişimi

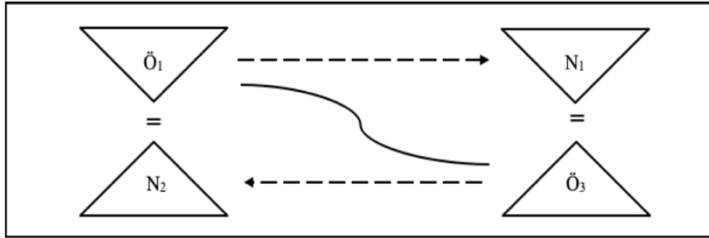
Dönem	Tanzimat Dönemi	Ara Nesil	Servet-i Fünun Dönemi	Fecr-i Atı Dönemi	Milli Edebiyat Dönemi	Cumhuriyet Dönemi
Özne	Anlatıcı Şairle özdeşleşen kurgusal şahıs	Anlatıcı	Şairle özdeşleşen kurgusal şahıs	Anlatıcı	Anlatıcı	Anlatıcı Şairle özdeşleşen kurgusal şahıs
Nesne	Anne, baba, çocuk, sevgili, eş	Anne, baba, çocuk, sevgili eş	Anne, baba, çocuk, sevgili, eş	Anne, baba, çocuk, sevgili, eş	Anne, baba, çocuk, sevgili, eş	Anne, baba, çocuk, sevgili, eş

Tablo 3'te görülen öznenin yaratılıp geliştirilmesi sırasında meydana gelen nevrotik bir kaos, öznenin nesne ile olan ilişkisini de belirlemektedir. Anne, baba, eş veya sevgili üçgeninde oluşan yaşam döngüsü, travmatik şair bünyesinde bir ruhsal çemberde gidip gelmeye benzetilmektedir. Bu şekilde “travmatik özne, ilk çocukluk travması olan kompleksten doğar” (Doğan, 2022, s. 63). İmgelemenin travmatik kökeninde, psikobiyografi türü üzerinden ilerlendiğinden dolayı tarihsel imgelem gizlidir. Collingwood, *Tarih Tasarımı* adlı çalışmasında kendisine ait fikir edimlerinin tarihini ele aldığını ve başkasının edimleme biçiminin değişebileceğini söylemesi (2013, s. 357), travmatik geçmişin anahtarının bireyin kendi zihninde ve eylemlerinin kökeninde olduğunu doğrulamaktadır. Tarihsel imgelemi incelendiğinde insanoğlunun sanata aktardığı kadarıyla bilinen travmaları, birer estetik yaratım olarak nesnesini idealleştirmektedir. Travmatik söylemin çoğunlukla nesne odaklı anlatım üzerinden ilerlediği, sözceleme öznesi veya sözcü öznesinin nesneyi travmalarının ifşası için görevlendirdiği dikkati çeker. Bu noktada şiir sanatındaki sözcelemenin travmatik öğelerden biri olan nesneye yaklaşımı, iki şekilde gruplanabilir:

- Nesnenin kendisinin travma yaratması
- Nesnenin kendisinin travma yaratmaksızın travma yaratanın yerine koyulması

Birinci grupta incelenecek örnekler, Türk şiirinde bağlanma travmasıyla mücadele eden şairlerin şiirlerinde ortaya çıkmaktadır. Çocukluk, ergenlik veya erişkinlik dönemlerinin herhangi birinde yakınlarının kaybı, ölümü veya uzaklaşmasıyla girdikleri travmatik yas durumu; şairlerin şiirlerinde nesnenin kendisini travma yaratan şey ya da kişi olarak somutlaştırmaktadır. Bu sembolleştirme, göstergenin nedensizliği ilkesinde olduğu gibi kendiliğinden meydana gelmektedir. Tanzimat şiirinde odaklanan yas şiirleri, eytişimsel bir sıçrayışla hayali hakikate çeviren nesnelere şiir düzlemine dahil eder. Travmatik

nesnelere, şairlerin travmalarına tanıklık etmiş canlı veya cansız varlıklar olabilmektedir. Sonuç olarak post-travmatik Türk şiirinde sözce öğelerinden olan şiirin öznesi ve şiirin nesnesi, dikey ve yatay dizimi itibariyle şiirin biçimsel yapısına etki etmektedir.

Şekil 2. “Özne- Nesne Dönüşümü” (Doğan, 2021b, s. 71)

Anlatısal boyutta sözcelemenin özne ile nesne arasındaki ilişki; Ö1, Ö2 ve Ö3 olarak konumlandırılan çözümlemeyi travmadan hareketle şiir diline dahil etmektedir. Çoğu zaman anlatılan Ö1 şairin kendisi, sözceleme öznesi, kimi zaman da sözce öznesidir. Ö3 ise şiirde travmayı yaratan kişilerden en önemlisidir ki en sona eklenmektedir. Bu durumda Ö1 ve Ö3 arasında dolaylı bir iletişim oluşmakla birlikte çağrı sözcüğü, kendiliğinden post-travmatik dizelerde oluşmaktadır. Bu görüntüdeki eşlenikten hareketle $\mathbf{\text{Ö1}} = \mathbf{\text{N2}}$ ve $\mathbf{\text{Ö3}} = \mathbf{\text{N1}}$ eşitliği ortaya çıkmaktadır. Nesnelere öznelerin durumları, sinestetik açıdan izlek ve temalara yansıdığı kadar öznenin hareketle biçim özelliklerini de belirlemektedir.

1.3.2. Anlatıcının Kimliği

Anlatıcı unsurunun *içöyküsel* (Fr. *Intradiégétique*) biçimde ilerlediği görülen post-travmatik şiirler, şairlerin içlerini döktüğü kimi zamansa kendilerini ifşa ettikleri dizelerden meydana gelmektedir. Birinci tekil kişi ekiyle çekimlenen fiillerden hareketle incelenen şiirler, “ben” anlatısının dertleşmesi biçiminde kurgulanmaktadır. Şairlerin içlerindeki derdi döküyormuş gibi görünen yaklaşımları, Tanzimat şiirinde mecazlı ve ağıdalı bir dilde kendini gösterirken Cumhuriyet kuşağında daha yalın biçimde sanrılı hezeyanlara dönüşmektedir. Öznenin negatif diyalektik ekseninde, Theodor W. Adorno ve Max Horkheimer çizgisinde ele alınmış; post-travmatik şiirlerde ötekileşme ayrımını da gözler önüne sermektedir. Travmatik bir şiirin öznesi, daima ötekileştirilerek kendini toplumun dışında tutan ve dışarıda tutulduğu için buna üzülen kişidir.

Bir imge olarak anlatıcının varlığı, anlattığı kimse bakımından dikkat çekici bir unsurdur. Şairlerin kimi zaman *dışöyküsel* (Fr. *Extradiégétique*) olarak şiirlerde kendi özelliklerini farklı şahıslara yükledikleri dikkati çekmektedir. Öksüzlük, yetimlik, hasret çeken âşık olma durumu, hastalık hali gibi durumlar; başka bir özne üzerinden anlatılsa da sözceleme öznesi ile sözce öznesine gönderme

yapmaktadır. Bağlanma travmasıyla mücadele eden bir şairin, özerklik/bireyselleşme travmasından acı çeken başka bir şairle şiirlerde özdeşleştikleri öznelere aynı kabul edilir. Kimi zaman şehir değiştiren şairin acısıyla şiirlerinde kullandığı öznesi, dışarıdan tasvir ediliyor gibi görülse de kendisidir.

Anlatıcının olaylara Gérard Genette'in *odaklanma* (Fr. *Focalization*)⁷ sınıflamasından sıfır odaklayım bakış açısıyla olayların içinde olan düşünceleri ve duyguları, her şeye hâkim olduklarını kanıtlamaktadır. Şiirlerdeki anlatıcılarıyla Lacancı psikanaliz bağlamında özdeşleşen şairler, Freud'un histeri tanımlamalarından anlatının söylemini doğurmaktadır. Şairlerin anlatıcı konumunda olsalar da travmatik imgelerini açığa çıkardıkları görülmektedir. 1860-2020 dönemi arasında yazılan şiirlerdeki travmalar, şairlerle anlatıcılarının özdeşleştiği türdendir.

1.3.3. Psikopatolojik Göstergeler

Göstergelerin semptomatik yaklaşımla ele alınan psikopatolojileri, şiir dilinde imgeleri biçimlendirmektedir. Dikey okuma ile kelime seçimleri ve yapısal özellikler değerlendirildiğinde Türk şiirinin post-travmatik adlı bir kolunun olduğu ve bunun psikopatolojik göstergeler üzerinden temellendirildiği ortaya çıkmaktadır. Erken dönemden başlayarak Tanzimat döneminden sonra gelen Ara Nesil ve devamındaki gelişmelere dayanak sağlayan Servet-i Fünun ile Fecr-i Ati dönemlerinin şiirlerindeki Arapça-Farsça tamlamaların; figüratif dilin; dilsel göstergeler, doğal göstergeler, görsel göstergeler ve psikopatolojik göstergeler üzerinden ilerlemesi; imgeleri de zihinsel imgeler ve sözlü imgelerle süslemektedir. Oysa Milli Edebiyat dönemine gelindiğinde, dilsel göstergelerin psikopatoloji ile iç içe geçtiği ve şiir dilinden travmaların daha anlaşılır olarak imge ve göstergelerle ifade edildiği görülmektedir. Cumhuriyet döneminde ise her imgenin post-travmayı yansıttığı belirlenmektedir.

Tablo 4. 1860- 2020 Dönemi Türk Şiirindeki Psikolojik Travmaların Dikey Okunması

Türk Şiirinin Dönemleri	1860-2020 Dönemi Türk Şiirindeki Psikolojik Travmaların Dikey Okunması	
	Gösterge	İmge
Erken Dönem ve Tanzimat Dönemi	Dilsel Göstergeler Doğal Göstergeler Görsel Göstergeler Psikopatolojik Göstergeler	Zihinsel İmgeler Sözlü İmgeler
Ara Nesil Dönemi	Dilsel Göstergeler Doğal Göstergeler Psikopatolojik Göstergeler	Zihinsel İmgeler Sözlü İmgeler

⁷ Anlatıcının karakterlerden daha çok şey bildiği türdür (Genette, 2011, s. 98).

Servet-i Fünun Dönemi	Dilsel Göstergeler Doğal Göstergeler Psikopatolojik Göstergeler	Zihinsel İmgeler
Fecr-i Ati Dönemi	Dilsel Göstergeler Doğal Göstergeler Psikopatolojik Göstergeler	Zihinsel İmgeler
Milli Edebiyat Dönemi	Dilsel Göstergeler Psikopatolojik Göstergeler	Zihinsel İmgeler
Cumhuriyet Dönemi	Dilsel Göstergeler Doğal Göstergeler Görsel Göstergeler Psikopatolojik Göstergeler	Zihinsel İmgeler Sözlü İmgeler

Travmanın edebi travma kuramı çerçevesinde yaratıcılıkla birleştirilmesi, şiirleri dramatik bir boyuta taşımaktadır. Dönemlerin şairlerinin sosyolojik, ideolojik, toplumsal ve bireysel travmaları, melankoli unsurunu doğurarak şiirleri şekillendirmektedir.

1.3.4. Travmatik Gotik ve Grotesk İmgeler

Psikolojik travma, gotik ve grotesk estetiklere uygun imgesel düzene sahip psikolojik bir olgudur. Yarattığı huzursuzluk bakımından korku ve kaygı ekseninde ilerleyen ruhsal bunalımları içermektedir. Şiir ise bu bunalımların dışavurumu konumundadır. Psikolojik travma, şiirlerin yatay ve dikey düzlemde okunmasına olanak sağlayan verileriyle Freud'un *tekinsiz* (İng. *uncanny*) şeklinde tarif ettiği figürleşmeye açıktır. Korku yaratan ve etkileriyle korkuyu tedavi edilene kadar "ölümsüzleştiren" travma, semptomlarıyla yol açtığı psikolojik bozukluklar üzerinden şiirlerdeki imgesel düzeni köklü şekilde değiştirmektedir. Travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) ile karıştırılan kaygı bozukluğunun köklerinin gotik estetikte yer alan "ilk günah" kavramına uzanması, romandaki gotiğin şiir sanatındaki etkisini psikolojik hastalıklarla ifade etmektedir. Travmatik bir kaygı konumunda yer alan gotiğin varoluş ile aydınlanmanın doktrinlerini, Türk şiirine Divan geleneğinden hareketle dahil ettiği düşünülmektedir.

Gotik ve groteskin tekensiz yapısı; grafik imge, optik imge, algısal imge, zihinsel imge ve sözlü imge türlerinde örneklere müsait özellikler göstermektedir. Psikolojik bozukluklarla iç içe geçen semptomlar, imgelemede değişikliğe neden olmaktadır. Tanzimat, Ara Nesil, Servet-i Fünun ve Fecr-i Ati şairlerinin grafik imgelemedeki tekensizlik tasvirleri, şiirlerde optik imgelemeyi halüsinasyon durumu üzerinden betimlemektedir. Korkulan; kişi, zaman ve uzam ulamları olabileceği gibi gözle görülmeyen metafizik varlıklar da olabilmektedir. Halk inanışlarıyla ilişkilendirilen durumların Cumhuriyet döneminden önceki şiirlerde soyut varlıklar üzerinden örneklendiği dikkati çekmektedir. Travmatik gotik imgeler, temelinde yatan psikolojik bozukluklarla ve yarattığı semptomlarla şu şekilde tablo haline getirilir:

Tablo 5. “Travmatik Gotik İmgenin Kökenindeki Psikolojik Bozukluk Semptomları” (Doğan, 2022, s. 51)

Travmatik Gotik İmgeler	Psikolojik Bozukluklar	Semptomlar
Grafik İmge	-	Tekinsiz görüntü, resim, heykel tasviri
Optik İmge	Halüsinasyon Durumu	Aynadaki korkutucu görüntü, şeytanın ruhunun yansması
Algısal İmge	Travma Sonrası Stres Bozukluğu	Kötülüğün önceden hissedilmesi, korkunç kehanetler, metafizik hisler (cinler, periler, büyüler)
Zihinsel İmge	Anksiyete Bozukluğu	Sanrılar, korkulu rüyalar
Sözlü İmge	Depresyon	Tekinsiz uzam tasvirleri, çirkinlik estetiğine güzelleme, kötülüğe benzetilme

Tablo 2’de yansıtılan gotik imgenin çeşitli biçimlerde psikolojik boyutlanması, hastalığın getirdiği yaratıcılık ilkesini kanıtlamaktadır. Sinematografik biçimde artan halüsinasyonların yansıttığı çok boyutlu sanrılı durum, çeşitli arketipler yaratarak şiirdeki göstergeler üzerinden okunmaktadır. Halüsinasyonların giderek çoğalmasıyla ortaya çıkan optik imge seçimi, Türk şiirinde “ayna” göstergesiyle ifade edilmektedir. Aynaya bakarken görülen ürkütücü görsel veya şeytanla özdeşleşen herhangi belirsizlikte bir yansıma, bu duruma örnek teşkil etmektedir. Cumhuriyet dönemi şairlerinin aynayı bir metafor olarak kullanması da post-travmatik sahada eser veren şairler için vazgeçilmezdir. Ayrıca algısal imge açısından travma sonrası stres bozukluğunun örneklenmesi de Lilith enerjisini önceden hisseden ve korkunç kehanetleri duyanların farklı metafizik hisleriyle ilerlemesidir. Bir diğer yandan metafizik boyutta her canlının dilsel göstergelerden sıfatlar aracılığıyla imlenmesi; bu estetik alanın algısal ve simgesel imgesi olarak büyüler, perileri ve cinleri olduğu kadar kökeni batıl inanışa dayanan geleneksel unsurları da incelemektedir. Soyut ile somut alemler arasında ilişki kuran halüsinasyonlara gebe hastalıklar, edebi yaratıcılığı pozitif yönde etkilemeleriyle öne çıkmaktadır. Suat Işıldak’a göre (2008, s. 66) 19. yüzyıla kadar yansıma kuramı bağlamında önce imge, sonrasında maddesellikten çıkarılarak anlıksal yaşama adapte edilmektedir. Bu geçiş, imgenin gotik yönünün çeşitlerini akla getirmekle birlikte zihinsel faaliyetlerin yaratıcı düşünceyi şiir sahasında nasıl değiştirdiğini de göstermektedir.

Şiirlerde psikolojik bozuklukları sebebiyle korkutucu öğeleri tercih edenlerin aslında travma sonrası stres bozukluğunu yansıladıkları gözlenmektedir. Her türlü travmanın ardından şairlerde bu bulgulara rastlanmakla birlikte bunların edebiyat tarihlerine geçmeyecek ölçüde özel bilgiler olduğu düşünülmekte; bunlar için ise yakın çevrenin anlatılarına bakılmaktadır. Öte yandan anksiyete bozukluğunun soyut alanda kalan zihinsel imgeyi korkuya bağlı oluşan sanrılar ile kabuslar üzerinden örnek haline getirmesi, arketipsel okumalara da kapı

aramaktadır. Bahsedilen semptomlara sahip olan ve şiir diline katan şair, travmatik gotik estetiğin ürünlerini bölünen uykusundan veya çevresinde kuşkulandığı her şeyden hareketle kafasında kurgulamaktadır. Şairlerin sözlü imgelerinin ise depresyon temelli olabileceği düşünülmektedir. “Tekinsiz uzam tasvirleri, çirkinlik estetiğine güzelleme, kötülüğe benzetilme gibi unsurların üzerinden çeşitlenen metaforlar imgesel düzende şairlerin kendilerinden korkulması gereken yönlerini dilsel göstergeler vasıtasıyla ortaya koymaktadır” (Doğan, 2022, s. 52).

Gotik estetiğe benzer olarak grotesk yapının unsurları, çirkinlik ve iğrençlik ile birlikte hastalık göstergesini betimlemektedir. Şair konumundaki sanatçı, korkularının ve kaygılarının temeli psikolojik travmaya dayanıyorsa bunu açığa çıkarmak istemektedir. İstemediği durumlar varsa bile bunların izlerini grotesk içerik bağlamında şiir dilinde aramak ve imgelerinin nasıl değiştiğini gözlemek, kendisi dışındaki nesnelerin konu olduğu şiirlerinde bile ortaya çıkmaktadır. Sanatsal açıdan kötülüğün estetiği, iyiliğin estetiğinden daha popüler bir alan olarak kabul görmektedir ve salt kurgusal yönü yaratılan psikolojik hastalıklarla ilişkilendirmektedir. Serdar Odacı’ya (2019, s. 13) göre “Rüyalar, fanteziler, psikoza veya nevroza bağlı ruh halleriyle kendini gösterdiği düşünülen kurgu oluşturma gücü, toplumun tüm yaşam unsurları ve dile dayalı tüm oyunlar bu sanatın kapsamını oluşturmaktadır”. Estetiğin önemli parçası ise psikolojik travmadır. Grotesk bir kavram olan travma, rüyalara da yansıyan bilincin bir parçasıdır. “Barok üsluba benzer olarak Batı’da kanonlaşmış düşüncenin yıkımı şeklinde kendini gösteren, klasik güzellik algısını yok etmekle birlikte çirkinlikten iğrençliğe uzanan çizgiyi belirginleştiren bir biçim ve tür” (Doğan, 2021, s. 1276) olan grotesk, imgelem çözümlemesindeki arketipleri, Türk şiirinin dönemlerindeki değişimlerinden hareketle incelemektedir. Zamana bağlı kaygılarla birlikte grotesk yapının kökeni, aslında iğrençlik ve gariplik içermektedir. Noel Carroll’a (2013, s. 305) göre grotesk, İtalyanca “grottesco”dan gelmektedir ve “mağaradan” biçimindeki anlama sahiptir. Kelime, travmatik durumu tasvir etmektedir. *The Grotesque in Art and Literature* isimli araştırmasında romantik groteske ait incelemelere yer veren Wolfgang Kayser (1981, s. 79), farklı dünyaları yan yana getirerek birleştiren, yapıları karıştırarak yeni birlikler meydana getiren grotesk estetiğin; duygusal bir etki yarattığını düşünmektedir. Post-travmatik şiirlerde etkisini gösteren, insan bedeninin ve zihninin yaşanan kötü deneyimler nedeniyle harap olması durumu; dissosiyatif bozukluk çevresinde imgelemesine olanak sağlamaktadır. “Dissosiyatif bozuklukta görülen semptomlar, şiir dilinde nevrotik süreçlerin yaratıcılıkla tedavi edilmeye çalışıldığını kanıtlayarak sanrılı hezeyanların nelere sebebiyet verebileceğini gözler önüne sermektedir” (Doğan, 2022, s. 54). Müntehir şairlerin şiirlerinde sık rastlanmakla birlikte 1980 sonrası Türk şiirindeki göstergelerin cinsel argo ve küfürlere odaklandığı, ironinin parodi ile birlikte travmaları ifade etmek üzere biçimlendirildiği dikkati çekmektedir.

Tablo 6. “Travmatik Grotesk İmgenin Kökenindeki Psikolojik Bozukluk Semptomları” (Doğan, 2022, s. 55)

Travmatik Grotesk İmgeler	Psikolojik Bozukluklar	Semptomlar
Grafik İmge	Dissosiyatif Bozukluk	Şekilsiz sayılan bedenler, vücut bütünlüğünün tahribi, kimlik bağlamında cinsiyetin değiştirilmesi, her türlü bedensel atıklar, kokarak çürüme.
Optik İmge	Halüsinasyon Durumu	Ayna karşısında hoş gitmeyen beden algısı
Algısal İmge	Travma Sonrası Stres Bozukluğu	Kötülük geleceğinin fark edilmesi, gerçekleşmesi istenilmeyen kehanet türevi yapılar
Zihinsel İmge	Anksiyete Bozukluğu	Kaygı ile korku hisleri, negatif fikirler, fısıltılar, kafa sesleri, kötü geçmiş
Sözlü İmge	Depresyon	Cinsel argo kullanımı, ironik tutum, parodik yaklaşım

Tablo 6’da görülen travmatik grotesk imgenin kökenindeki psikolojik bozukluğun semptomları; optik imge, zihinsel imge, grafik imge, algısal imge ve sözlü imge olmak üzere şekillenmektedir. Grafik imgelerin görsel yönleriyle iğrençlik izleğini Kristeva’nın tanımlamalarından bu yana yansıtması, beraberinde kötülük estetiğini doğurmaktadır. Biçimi olmayan bedensel yapı ile beden her türlü atığının sergilenmesi, ekoeleştirici bağlamında doğanın ayaklar altına alınmasına teşbih edilebilmekte ve bu yönüyle de post-travmatik türün bir ayağı kabul edilebilmektedir. Ayna göstergesi ile metafizik alemlerin bu dünyaya yansımaları, Platonist çizgide beğenilmeyen beden ile idealar dünyasındaki bedenin asıl kimliği arasında özdeşlik kurmaktadır. 1860’tan sonra kaleme alınan post-travmatik şiirlerde kaygı ve korku düzleminin kötülük algısını şekillendirdiği ve kötülüğün geleceğinden çekinme bilincini aktif ettiği gözlenmektedir. 1900’lü yılların şiirleri ise metinlerarası ilişkilerin ve göstergelerarası ilişkilerin ironi, parodi gibi yöntemlerini travmatik söyleme aktarmaktadır. Yaratıcılığın psikolojik süreç açısından imgelemeye dayandırılması, 1860-2020 yılları arasındaki post-travmatik Türk şiirinde dikkat çekicidir. İmgelerin zihinde somutlaştırılarak kurgusal yapıya aktarılması, duygu durumlarına göre değişiklik göstermektedir. Yaratıcılık, semptomatik bir süreçtir ve psikanalizin alt dallarıyla edebi esere yansımaktadır.

Sonuç

Psikolojik travma, bireysel milattır ve kimliği şairleştirir. Şair olan kimlik, kişilik kazanarak dışavurumunu gerçekleştirmektedir. Milat olan travmadan önceki söylem ile travmadan sonraki söylemin çeliştiği, büyük ölçüde de değiştiği gözlenmektedir. 1860- 2020 arası Türk şiiri faaliyetleri, şairlerinin travmatik geçmişlerinden hareketle değerlendirildiğinde travmatik şiir türü ortaya çıkmaktadır. Travmatik şiirin travma odaklı ilerlediği ve travma anında yazılmasından çok, ilerleyen dönemlerde kaleme alındığı gözlenmektedir. Bu durumun bir etkisi de travmatik olgu ve olayların anlatımının zor olmasıdır. Anlatma ve aktarma eylemleri üzerine yoğunlaşan ve çoğunlukla duygu eğilimli yaklaşımıyla şairinin kendisini öznesi haline getirdiği şiir türüne “travmatik” yerine “post-travmatik” demek, kanaatimizce daha doğru olacaktır. Travmaya maruz kalındıktan sonra kaleme alınan şiirlerde özne, nesne, kişi, zaman, uzam ulamlarında değişimler gözlenmektedir. Şairlerin figüratif dil kullanımının da yaşanan olayların sarsıcılığı ölçüsünde etkilendiği düşünülmektedir. Sözcelemenin travmatik ilişkileri bağlamında incelenen travmatik özne ile travmatik nesne kavramları, diğer incelemelerin aksine olayları olumsuz yönleriyle değerlendiren ve geleceği karanlık görme eğiliminde olan kişilerdir.

Nesnenin yitimi ile başlayan travmatik süreç, şiir türünde aslında yitirilen bir duygu ile yitirilen insanı özdeşleştiren bir düzlem yaratmaktadır. Soyut bir gösterge olan /duygu/dan hareketle /insan/ figürüne ilerleme, şairinin travmatik düzleminin derinliği ve genişliği ölçüsünde değişip gelişmektedir. Diyalektik imge ile diegetik bir travma modelinin zihinsel yaratımda ortaya çıkması özellikle Tanzimat dönemi şiirlerinde görülse de ilerleyen süreçteki siyasi olayların da etkisiyle içe kapanan ve hem toplumsal hem bireysel travma yaşamaya başlayan bireyin kimlik inşasını da etkileyen Ara Nesil, Servet-i Fünun, Fecr-i Ati, Mili Edebiyat ve Cumhuriyet dönemlerini kapsamaktadır. Zihinsel imgelerin şiir dilinde psikoseksüel gelişimi ile kimi zaman sözlü imgelerin kavramsal anahtar modelleri, metafor yönünden örtüşmektedir. Şairin figüratif dilde başvurduğu söylemsel tutumlar, mimetik travma eksenine bağlı olmakla birlikte kökeni Aristoteles’in poetik duruşuna dayanan sembollere kadar uzanmaktadır. Bu noktada mimetik eksen içinde değerlendirilecek dilsel göstergeler, doğal göstergeler ve görsel göstergeler de bilinçaltı okumalarında travmatik durumu açığa çıkarmaktadır. Geçmiş yaşamla özdeşliğin bugüne uzanması, Türk şiirinde altmış iki şairin şiirinde belirgin olarak görülmektedir.

Kaynakça

- Ahmet Haşim. (2021). *Bütün Şiirleri* (İ. Enginün ve Z. Kerman, Haz.). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Aker, A. T. (2012). *Temel Sağlık Hizmetlerinde Ruhsal Travmaya Yaklaşım*. Türkiye Psikiyatri Derneği Ruhsal Travma ve Afet Psikiyatrisi Çalışma Birimi Yayını.
- Aktulum, K. (2018). 'İmgelemin Antropolojik Yapıları' ve Folklor: Gilbert Durand'ın Arketipsel Sınıflandırma Modeline Giriş. *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları*, (19), 1- 16.
- Aygan, T. (2020). Reading Trauma Inscribed on Lives in Zinnie Harris' Midwinter. *DEU Journal of Humanities*, 7(2), 471-486.
- Bulak, Ş. (2013). Özne Türleri Üzerine. *Turkish Studies*, 8/1, 1101-1127. DOI: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4485>.
- Caroll, N. (2013). The Grotesque Today: Preliminary Notes Toward a Taxonomy. *Minerva's Night Out: Philosophy, Pop Culture and Moving Pictures*. Wiley-Blackwell Publishing.
- Cemal Süreya. (2004). *Sevda Sözleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Collingwood, R. G. (2013). *Tarih Tasarımı* (K. Dinçer, Çev.). Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Coşkuntürk, H. (1987). *İhsan Raif Hanım*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Çetin, N. (2004). *Şiir Çözümleme Yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap Yayınları.
- Doğan, A. ve Demirkan, E. (1998). Somut Şiir Üzerine Bir Deneme I. *Türk Dili*, (557), 452-462.
- Doğan, M. N. (2021a). Küçük İskender'in 'Berlin' Adlı Şiirinde İğrençlik Ekseninde Postmodern Gotik ve Grotesk Estetiği. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22(41), 1273-1307.
- Doğan, M. N. (2021b). *Huzur'un Yazınsal Göstergelimi, Metinlerarası-Göstergelerarası İlişkiler Açısından Çözümlemesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Doğan, M. N. (2022). *Türk Şiirinde Psikolojik Travmanın İzleri (1860- 2020)* (Basılmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Ece Ayhan. (2004). *Bütün Yort Savul'lar*. İstanbul: YKY.
- Ekinci, S. (2017). *Biri Yitik İki Ülke*. İstanbul: Manos Kitap.
- Ercan, E. (2016). (2016). *İntihar Şairleri*. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Gedik, N. (1993). Gözlerim. R. İmrahor (Haz.), *Unutulmuş Şiirler Antolojisi*. İstanbul: YKY.
- Genette, G. (2011). *Anlatının Söylemi* (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Gökalp Alpaslan, G. G. (2005). Türk Edebiyatında Somut (Görsel) Şiir. *Türkbilig*, (10), 3-16.
- Iachino, A. (2022). *Trauma, Poetry, Fuck The Jante Law Creativity as a Means of Survival (Final Report for M. Music in NAIP)*. Iceland University of the Arts.

- Işıldak, S. (2008). Yaratmada İlk Adım: İmge ve İmgelem. *Necatibey Eğitim Fakültesi Elektronik Fen ve Matematik Eğitimi Dergisi (EFMED)*, 2(1), 64-69.
- İnce, K. (2016). *Gizdüşüm*. İstanbul: Ve Yayınevi.
- İzmir, M. (2013). *Öznenin Diyalektiği Hegel, Sartre ve Lacan*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Kayser, W. (1981). *The Grottesque in Art and Literature* (U. Weisstein, Çev.). Columbia University Press.
- Kırdar, S. (2021). The Relationship Between Collective Trauma and Civil Society: Jewish Citizens of Israel as a Case Study. *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, (13), 59- 84.
- Kul, E. (2008). Şiir Dilinde Sapmalar ve Bir Uygulama. *New World Sciences Academy Social Sciences*, 3(3), 373-389.
- Küçük İskender. (2011). *Bu Defa Çok Fena*. İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Madak, D. (2020). *Ah'lar Ağacı*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Marmara, N. (1988). *Daktiloya Çekilmiş Şiirler*. İstanbul: Şiir Atı Yayınevi.
- Odacı, S. (2010). *Romantik Bir Viyana Yazı'nda Bilinç ve Bilinç Akışı*. *Türkbilig*, (19), 161-175.
- Odacı, S. (2019). *Edebi Yaratıcılık*. Ankara: Arıkan Yayınları.
- Okay, M. O. (1998). *Necip Fazıl Kısakürek*. İstanbul: Şûle Yayınları.
- Özen, Y. (2017). Psikolojik Travmanın İnsanlık Kadar Eski Tarihi. *The Journal of Social Science*, 1(2), 104-117.
- Özger, A. Z. (2018). *Sakalsız Bir Oğlanın Tragedyası*. İstanbul: Ve Yayınevi.
- Öztürk, O. ve Uluşahin, A. (2008). *Ruh Sağlığı ve Bozuklukları*. Ankara: Nobel Tıp Kitabevi.
- Tanyeli, C. (2003). *Lale Deliliği*. İstanbul: Hayykitap.
- Taştekin, K. (1996). *Ortadoğu Diyalektiği*. Ankara: Doruk Yayınları.
- Tunç, G. (2015). Çağdaş Türk Edebiyatında Görsel Şiir. *Bilig*, (73), 249-270. Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bilig/issue/25349/267627>.
- Tura, S. M. (2017). *Freud'dan Lacan'a Psikanaliz*. İstanbul: Pusula Yayıncılık.
- Yılmaz, S. ve Yılmaz A. U. (2018). Dilbilim ve Deyişbilim Çerçevesinde 'Orhan Pamuk' Yazısını ve Biçemi: 'Kar' Romanı Üzerine Bir İnceleme. *International Journal of Languages Education and Teaching*, 6(4), 501- 517.

ATATÜRK'ÜN ANKARA'YA GELİŞİ KUTLAMALARI (1932-1938)*

*Meryem ORAKÇI***

Öz: Millî Mücadele sürecinin dönüm noktalarından biri şüphesiz Atatürk'ün 27 Aralık 1919 tarihinde Ankara'ya gelmesidir. Bu tarihten sonra Ankara, meclise ev sahipliği yapmasının yanı sıra Kurtuluş Savaşı'nın komuta merkezi ve yeni Türk devletinin başkenti olmuştur. 1932 yılında bu önemli günün kutlanması, milli bir bayrama dönüştürülmesi gündeme gelmiş ve aynı yıl, ilk kutlama gerçekleşmiştir. Atatürk ve onu karşılayanların hala hayatta olduğu bu yılda öncelikli olarak kutlamanın 1919'daki karşılıma uygun olmasına önem verilmiştir. Atatürk'ün Cumhurbaşkanı olduğu dönemde yani 1932 ve 1938 arasında kutlanan ilk bayramlar; Cumhuriyet'in tarih, dil ve kültür politikalarının bir yansıması olmuştur. Aynı zamanda Halkevleri vasıtasıyla mümkün olduğunca geniş bir kitleye ulaştırılmıştır. Kutlama amacıyla gerçekleştirilen bazı programlar, günümüze kadar devam eden geleneklere dönüşmüştür.

Bu çalışmada özel olarak Atatürk döneminde yapılan kutlamalar ele alınmıştır. 1932'den 1938'e değin düzenlenen tüm 27 Aralık kutlamaları; dönemin basını, kutlamada etkili olan kişilerin anıları ve inceleme-araştırma kitapları ışığında incelenmiş ve Cumhuriyet'in yeni kültür-sanat politikalarıyla ilişkisi ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra, daha sonraki yıllarda gerçekleşen alışıl gelmiş bazı kutlama törenlerinin dönemin şartlarında ortaya çıkışı saptanmıştır.

Anahtar kelimeler: Ankara, Atatürk dönemi, Halkevleri, 27 Aralık, kutlama, milli bayram.

Commemorating Atatürk's Arrival to Ankara (1932-1938)

Abstract: Undoubtedly, Atatürk's arrival in Ankara on 27 December 1919 was one of the turning points of the National Struggle. Subsequently, Ankara, in apart from hosting the parliament, became the commanding center of the War of Independence and the capital of the new Turkish state. Celebrating this important day and turning it into a national holiday came to the fore in 1932, and the first celebration took place in the same year. As Atatürk and those who welcomed him back then were still alive, it was prioritize to make the celebration suitable to the 1919 welcome. The first holidays celebrated between 1932 and 1938, when Atatürk was President, were a reflection of the history, language, and cultural policies of the Republic. At the same time, through the People's Houses institutions the celebrations reached a wide audience while some of the celebratory programs turned into traditions followed to this day.

* Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 13.06.2023 - 22.11.2023

** Dr., Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Balkan Çalışmaları Anabilim Dalı, Ankara, Türkiye. E-posta: orakci@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2264-6032.

This study examines all the 27 December celebrations held from 1932 to 1938 during Atatürk's period based on press cuts, autobiographies of influential contemporaries and secondary sources, to discuss the new culture-art policies of the Republic and the cultural influences of the period on customary celebrations of the following years.

Keywords: Ankara, Ataturk Period, Celebration, December 27, National Holiday, People's Houses.

Giriş

Mondros Mütarekesi'nin özellikle yedinci maddesi ile Anadolu toprakları, İtilaf devletlerinin saldırılarına açık hale gelmişti (Erim, 1953, s. 520). Bu işgallere karşı çıkan ve doğan dağılmış direnişi birleştirmek isteyen Mustafa Kemal Paşa, 9. Ordu Müfettişi olarak Anadolu'ya geçtikten sonra Havza Genelgesi ile işgallere karşı halkın sesinin yükselmesini istemiştir. Ardından Amasya'da bir araya geldiği komutanlarla birlikte Amasya Genelgesi'ni hazırlamış ve Anadolu halkını temsilen Sivas'ta bir kongre toplama çağrısında bulunmuştur. Sivas'tan önce Doğu Anadolu'nun geleceği için Erzurum'da toplanan kongreye katılan Mustafa Kemal Paşa, kongre başkanı olmasıyla birlikte kongrenin gündemini tüm yurdu kapsayacak şekilde değiştirmiştir. Bu arada 9. Ordu müfettişliği görevinden alınan ve asi duruma düşen Mustafa Kemal Paşa, sivil bir lider olarak Sivas Kongresi'ne başkanlık etmiştir. Hayati kararların alındığı Sivas Kongresi'nde tüm Anadolu'yu temsil eden bir heyet kurulmuş ve bu heyetin başkanı da Mustafa Kemal Paşa olmuştur. Böylece Mustafa Kemal Paşa, ulusal direnişin resmi önderi haline gelmiştir (Goloğlu, 1969, s. 112).

İstanbul Hükümetinin engelleme çabalarına rağmen toplanan Sivas Kongresi, İstanbul'da da etkili olmuştur. İngiliz yanlısı bir politika izleyen Damat Ferit Paşa Hükümeti, istifa etmek zorunda kalmıştır (Gökbilgin, 2011, s. 280). Yeni hükümetin Temsil Heyetiyle kurduğu temas sonucunda "Amasya Görüşmeleri" yapılmış ve 1918 sonunda Padişah Vahdettin'in dağıttığı Mebusan Meclisi'nin tekrar açılması isteği kabul edilmiştir (Gazi Mustafa Kemal, 2019, s. 331). Ancak meclisin yine İstanbul'da toplanacak olması, Mustafa Kemal Paşa'yı meclisin dağıtılma ihtimaline karşı Anadolu'da emin bir yer aramaya sevk etmiştir. Bu noktada bazı avantajlı yönleri, Ankara ismini ön plana çıkarmıştır:

Heyeti Temsiliyenin Doğu illerinden daha çok Batı illerine, İstanbul'a yakın bulunmasını gerektiren ve haklı gösteren mantıklı nedenler elbette, çoktu. İlkın, batı ve güneybatı illerimizden, eylemler olarak işgal altına alınmış olanlar vardı. Bu illerimize giren düşman karşısında sağlam savunma cepheleri kurmak ve onların kuvvetlendirilmesini sağlamak gerekti... Genel durumu yönetip yürütme sorumluluğunu yüklenenler, en önemli hedefe ve en yakın tehlikeye, elden geldiğince yakın yerde bulunurlar. Yeter ki bu yaklaşma, genel durumu gözden uzak bırakacak ölçüde olmasın. Ankara bu koşulları üzerinde toplayan bir noktaydı.

Herhalde cephelerle ilgileneceğiz diye Balıkesir'e, Nazilli'ye ya da Karahisar'a gitmiyorduk. Fakat cephelere ve İstanbul'a demiryolu ile bağlı ve genel durumu yönetme bakımından Sivas'tan hiçbir ayrılığı olmayan Ankara'ya gelecektik (Gazi Mustafa Kemal, 2000, ss. 8-9).

Görüldüğü üzere İstanbul'a yani meclise yakın olmasının yanı sıra Batı'daki cephelere de demir yolu ile bağlı ve genel durumu yönetebilecek bir şehir olan Ankara, Temsil Heyetinin yeni durağı olmuştur.

Ankara, 1919 yılında yaklaşık 22 bin nüfuslu bir kasaba görüntüsüne sahiptir (Cebesoy, 1953, s. 266). Aynı yıl ilk işgaller başladığında Ali Fuat (Cebesoy) Paşa, Kolordu Komutanı olarak Ankara'da bulunmaktadır. Ali Fuat Paşa Ankara'ya geldiğinde Vali Muhittin Paşa, Hürriyet ve İtilaf Partisi ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti üyelerinin halkın maneviyatını kırdığını görmüştür. Ankara'da bulunan İngiliz işgal kuvvetlerinden çekinen halk, rahatsızlığını dile getiremez durumdadır. Ali Fuat Paşa, öncelikli olarak işgalcilerin karşısında sessiz kalan Ankara halkının özgüvenini geri kazanmasına çaba göstermiştir:

... İngiliz kontrol zabıtları fazla sınırlanmışlardı. Valiye uluorta emirler veriyor ve derhal tatbikini amirane bir eda ile istiyorlardı. Hükümet konağına babalarının evi gibi girip çıkıyorlardı. Halk kendilerinden korkuyor, bir fenalığı dokunur endişesiyle karşılaşmamaya gayret ediyordu. Sokaklarda İngiliz askerleri dolaşıyordu. Bu vaziyet karşısında bize bir hayli iş düşeceği muhakkaktı. Vazifemiz herhalde yalnız askeri olmayacaktı. Bütün hadiselerle birer birer el koymamızın zarureti aşıkardı. Daha ilk günlerde bazı tedbirler almak lüzumunu duymuştum. Evvela halkın maneviyatını kuvvetlendirmek lazımdı. 24üncü fırkayı Sarıkışlaya yerleştirmiş, fakat fırka mevcudunu kalabalık göstermek maksadıyla Etlik tepelerine çadırlar kurdurarak askerinin mühim bir kısmını buralara çıkartmışım. Esasen mevsim bahardı. Etlik sırtları zümrüt gibi yeşermişti. Şehre bir bando mızıkacı ile girmiş, yolun iki kenarına dizilmiş olan halkı selamlıyarak Sarıkışladan bugünkü hükümet konağının yanındaki kumandanlık dairesine gitmişim. Bu hareketim tabiatıyla İngiliz kontrol zabıtlarını bir hayli sınırlendirmişti. Kendisini ziyaret etmemiş ve onun gelmesini beklemişim (Cebesoy, 1953, ss. 49-50).

Burada milli faaliyetlerde bulunan Ali Fuat Paşa, halkın işgalcilere karşı olan tepkisini göstermesine ve milli cemiyetler oluşturmalarına destek vermiştir. Damat Ferit yanlısı Ankara valisi Muhittin Paşa, İstanbul Hükümeti'nden aldığı emirle Sivas Kongresi'ne gidecek delegeleri Ankara'da tutuklamak istediğinde Ali Fuat Paşa, bu durumu engellemiştir (Cebesoy, 1953, s. 142). Ankaralıların da desteğiyle Vali Muhittin Paşa, tutuklanmış ve Sivas'a gönderilmiştir. Ardından İstanbul Hükümeti tarafından gönderilen yeni vali, Ankara halkı tarafından kabul görmemiş; onun yerine Milli Mücadele yanlısı vali vekili Yahya Galip (Kargı) Bey tanınmıştır (Uluğ, 1973, s. 42). Sivas Kongresi'ne Ankara'yı temsilen giden Ömer Mümtaz Bey, dönüşünde Ankara'da Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk

Cemiyeti'nin Ankara heyetini oluşturmuştur. Bu heyetin içerisinde şu kişiler, yer almıştır: Başkan; Rifat Börekçi, üyeler; Hilmi Bey, Ömer Mümtaz Bey, Kütükçüzade Ali, Ekrem Engür, Beynamlı Hacı Mustafa, Çakallı Hacı Süleyman Bey (Erdoğan, 1965, s. 52). Teşkil edilen bu heyetle birlikte Ankara, ulusal direniş hareketinin bir parçası haline gelmiştir.

27 Aralık 1919: Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi

Ali Fuat Paşa'nın Ankara'da canlandırdığı ulusal heyecanın da etkisiyle birlikte bahsedildiği gibi İstanbul'a ve cephelere yakın olmak isteyen Mustafa Kemal Paşa, 18 Aralık 1919'da Ankara'ya doğru yola çıkmıştır. Sivas'tan başlayan yolculuk, dokuz gün devam etmiş ve 27 Aralık'ta Ankara'da sonlanmıştır. Heyetin Ankara'ya doğru ilerlediği günlerde, gelenleri karşılamak üzere Ankara'da büyük bir hazırlık başlamıştır.

Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti için yapılacak karşılamının Ankara'da bulunan Fransız ve İngiliz işgal kuvvetlerine karşı bir gövde gösterisi olması istenmiştir. O dönem Ankara'da Polis Müdürü olan Cemal Bardakçı, bu amaçla Haymana'ya giderek yüz atlı toplamış ve Gölbaşı'na getirmiştir. Ancak Temsil Heyetinde bulunan Hakkı Behiç Bey'in rahatsızlanması üzerine heyet, Kayseri'de kaldığından üç günlük bir gecikme yaşanmıştır. Bunun üzerine Ankara dışından gelen atlılar, Samanpazarı'ndaki hanlarda misafir edilmiştir. Bu atlılar, 27 Aralık'a kadar İngilizlerin ve Fransızların kaldıkları binaların önünden geçerek işgalcilere gözdağı vermişlerdir (Bardakçı, 1975, ss. 72-73).

Ankaralıların Erzurum ve Sivas Kongrelerinden dolayı "Konguru Paşası" olarak tanıdıkları (Erdoğan, 1965, s.70) Mustafa Kemal Paşa'nın gelişine büyük bir seğmen alayı kurulmuştur. Enver Behnan Şapolyo'nun yaptığı sözlü tarih çalışmasına göre seğmen alayı, "Kızılca gün" denilen zamanlarda yani bir devlet yıkıldığında ve yenisi için bir başkan seçilmek istendiğinde toplanırdı. Seymen alayı düzüleceği zaman Efeler Kahvesi önüne bayrak dikilirdi. Mustafa Kemal Paşa gelmeden önce Ankara seğmenleri, bayraklarını Ulucanlara doğru giden Sarı Ahmet'in kahvesinin önüne dikmişlerdir (Şapolyo, 1971, s. 25). Ankara'nın değişik yerlerinden gelen seğmenler, merkezde hanlara yerleşmiş ve beklemeye başlamışlardır. 27 Aralık günü geldiğinde öğleye doğru Hacı Bayram Camii önünde toplanan seğmenler, burada kurban kesip dua ettikten sonra üç gruba ayrılmıştır. 700 yaya seğmen ve 3000 atlı zeybek, davul ve zurna eşliğinde Kızıl yokuş denilen Dikmen'e doğru ilerlemeye başlamıştır (Şapolyo, 1971, s. 25). Bunların yanı sıra Ankara'da çeşitli tarikatlara mensup dini gruplar da bu karşılamada yerlerini almışlardır. Temsil Heyetinin üyelerinden biri olan Mazhar Müfit (Kansu) Bey, Ankara'ya geldikleri günkü havayı şöyle anlatmıştır:

Cankaya ve Dikmen tepelerinden güzel sesli hafızlar ezan ve salat okuyorlardı. Ve köylerden birçok atlı ve kağrı arabalarıyla binlerce halk Ankara'ya gelmiş; öğleye doğru "geliyor" diye tellallar bağırmış, seçilen

atlı alayı Ulucanlar'dan Hacıbayram camiinin önünde toplanarak merasimi diniye yapılmış; yedi yüz piyade, üç bin atlıdan teşekkül eden bir seymen alayını Ankara'da bulunan dervişler takip ediyor. Bu dervişler Nakşi, Rûfai, Sadi, Bayrami ve Mevlevi tarikatlerine mensup olup civar köylerdeki Kızılbaşlar ve bir kısım da gizli olarak Bektaşiler varmış (Kansu, 1986, s. 498).

Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti, üç otomobille Ankara'ya gelmişlerdir. İlk otomobilde Mustafa Kemal Paşa, Rauf (Orbay) Bey, Ahmet Rüstem Bey ve yaver Yüzbaşı Cevat Abbas yer almıştır. İkincisinde Süreyya Bey, Mazhar Müfit Bey, Hakkı Behiç Bey ve katipleri; üçüncü otomobilde ise Doktor Binbaşı Refik, Binbaşı Hüsrev (Gerede) bulunuyordu (Cebesoy, 1953, s. 265). Vali Vekili Yahya Galip Bey ve Ali Fuat Paşa, gelenleri buradan karşılamak için Gölbaşı'na gitmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa ve beraberindekiler, Dikmen'e gelmiş; burada bekleyen Haymana seğmenleri iki sancak dikmiş ve beklenenlerin gelmesiyle iki kurban kesmişlerdir (Şapolyo, 1971, s. 30).

Bu noktadan sonra Mustafa Kemal Paşa'nın sık sık otomobilden inerek karşılayanlarla konuşacağı, uzun bir şehir içi yolculuğu başlamıştır. İlk olarak bugün Genelkurmay Başkanlığının bulunduğu yerde otomobilden inmiş ve burada bekleyen Ankara eşrafı ve seğmenlerle kısa bir sohbet gerçekleştirmiştir. Seğmenler tarafından kurban kesilmesinin ardından yoluna devam eden Mustafa Kemal Paşa, kısa süre sonra milli kıyafetleriyle toplanmış zeybekleri ve ellerinde palalar ile bekleyen seğmenleri görerek tekrar durmuştur. Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti bu noktadan sonra yola yaya olarak devam etmiş ve bugün Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin bulunduğu yerde, başta müftü Rıfat Börekçi olmak üzere Ankara uleması tarafından karşılanmıştır. Buradan Mustafa Kemal Paşa'nın yönü, istasyona doğru çevrilmiş ve istasyonda oturan İngiliz işgal komutanına adeta gözdağı verilmek istenmiştir (Lord Kinross, 1966, s. 279). İstasyon meydanında bulunan jandarma ve polisleri selamlayan Mustafa Kemal Paşa, ileride yüzlerce seğmenin beklediğini görmüş ve otomobilden inerek Mazhar Müfit'in anılarında yazdığı şu soruları sormuştur:

...Daha ileride yedi yüz kadar zeybek kıyafetinde, ellerinde palalarla dizilmiş gençleri gördük. Paşa bunlara "merhaba" diye selam verdi, cümlesi "sağ ol" diye mukabele ettiler ve şöyle bir muhavere geçti:

Mustafa Kemal Paşa- Arkadaşlar, buraya niçin geldiniz?

Gençler- Millet yolunda kanımızı akıtmaya geldik.

Mustafa Kemal Paşa- Bu fikirde sabit misiniz?

Gençler- And olsun.

Mustafa Kemal Paşa- Var olunuz (Kansu, 1986, s. 498).

Ankara Palas civarından öğrencilerin tezahüratlarıyla geçen Mustafa Kemal Paşa, Yahya Galip Bey'in eşliğinde Hacı Bayram-ı Veli türbesini ziyaret etmiştir. Ardından Hükümet Konağında misafir edilmiş, dışarıda yani Hükümet Meydanında ise seğmenler, zeybekler, davul zurna ekibi ve halk, büyük bir kalabalık oluşturmuştur. Vilayet memurları ve Ankara esnafı, gruplar şeklinde gelerek hürmetlerini bildirmişlerdir (Şapolyo, 1971, s. 34). Ali Fuat Paşa, 27 Aralık'taki kalabalığın çevreden gelenlerle 30-40 bine kadar çıktığını yazmıştır (Cebesoy, 1953, s. 266). Gün boyu devam eden karşılama töreninin büyüklüğü ve Ankara halkında yarattığı heyecan, o dönem yayımlanan "Ankara" gazetesine de yansımıştır. Gazeteye göre 27 Aralık 1919 günü, şehrin her tarafında adeta bir düğün eğlencesi veya bayram kutlaması havası hâkim olmuştur. Kadın-erkek bütün Ankaralılar, sokaklara dökülmüş; Temsil Heyeti'ni büyük bir coşkuyla karşılamışlardır. Özellikle milli kıyafetleri ve milli oyunlarıyla Ankara delikanlıları, dikkat çekmiş ve takdir toplamışlardır. Yazının devamında Ankara tarihinde hiçbir hareketin 27 Aralık'taki kadar milli bir heyecanla gerçekleşmediği dile getirilmiştir. Bu heyecan, Ankara halkının artık insanca yaşamak istediğini ve bunun için mücadele edeceğini göstermiştir. Ankaralılar, bunun için işgallere karşı çıkan Temsil Heyeti'ne ve Mustafa Kemal Paşa'ya güvenmiş ve samimi bir karşılama hazırlamıştır (Erdoğan, 1965, s. 66).

Mustafa Kemal Paşa, Ankara'daki karşılamadan büyük bir memnuniyet duymuştur. Aynı gün, bütün teşkilata çektiği telgrafla gördüğü ilgiyi ve Ankara'nın Millî Mücadelede aldığı yeni yeri bildirmiştir:

Sivas'tan Kayseri tarihiyle Ankara'ya hareket eden Heyeti Temsiliye, bütün güzergahında ve Ankara'da büyük milletimizin hür ve samimi tezahüratı vatanperveranesi içinde bugün muvasalat eyledi. Milletimizin gösterdiği eseri vahdet ve azim, memleketimizin temini istikbal hakkındaki kanaatleri layetezelzel bir surette tarsin edici bir mahiyettedir. Şimdilik Heyeti Temsiliyenin merkezi Ankara'dır. Takdimi hürmet eyleriz efendim (Cebesoy, 1953, ss. 267-268).

27 Aralık 1919'dan kısa süre sonra Ankara, Millî Mücadelenin ve meclisin kalıcı merkezi haline gelmiştir. 18 Mart 1920'de İstanbul'daki Mebusan Meclisinin kapatılması üzerine Mustafa Kemal Paşa, yeni meclisin Ankara'da toplanacağını ilan etmiş ve 23 Nisan 1920'de TBMM açılmıştır. Anadolu'nun işgal altındaki topraklarının kurtarılması için TBMM önderliğinde yürütülen mücadele, Başkomutanlık Meydan Savaşı'nın kazanılması ile Eylül 1922'de sona ermiştir. 2 Ekim 1922'de cepheden Ankara'ya geri dönen Mustafa Kemal Paşa, tıpkı 27 Aralık 1919'da olduğu gibi Ankaralılar tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Aynı gün belediye meclisinin olağanüstü bir toplantıyla hazırladığı Ankara hemşehriliği mazbatası, belediye başkanı tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 5 Ekim 1922'de Belediye meclisine cevaben yolladığı mektupta Ankara'nın kendisi ve Millî Mücadele için önemini belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa, bu mektubunda 27 Aralık 1919'a

değinererek o gün, Ankaralıların içten bir şekilde kendisini kucakladığını ve Ankaralıların gösterdiği bu cesaret ve samimiyet sayesinde Ankara'da millet meclisini açmaya cesaret ettiğini yazmıştır. Bütün zorluklara rağmen üç seneden beri kendisine destek olan Ankara halkına teşekkür etmiş ve Ankara hemşehriliğini kabul etmiştir¹.

Ankara ile ilgili bir sonraki gelişme; Türkiye'nin resmi merkezi, başkenti olmasıdır. Lozan Barış Antlaşması'ndan sonra İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u tamamen boşaltması, başkent meselesini gündeme getirmiştir. Anadolu merkezli bir mücadele sonunda kurulan yeni Türk Devleti'nin başkentinin de Anadolu'da olması doğrultusunda ortak bir düşünce doğmuştur. 9 Ekim 1923'te Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, "Türkiye Devletinin makarrı idaresi Ankara şehridir" ibaresi içeren tek maddelik bir yasa önerisi sunarak Ankara'nın başkent olmasını teklif etmiş ve meclisin kabulüyle birlikte yeni başkent, Ankara olmuştur (Şimşir, 1991, s. 207). Böylece 27 Aralık 1919'da Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelmesiyle başlayan süreç, Ankara'nın yeni Türk Devleti'nin başkenti olmasıyla sonuçlanmıştır.

Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi Kutlamaları (1932-1938)

Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi'nin milli bayram kabul edilerek kutlanması, ilk kez 1932 yılında gerçekleşmiştir. Ancak kutlama fikrinin kim tarafından ortaya atıldığı konusunda ihtilaflar bulunmaktadır. Naşit Hakkı (Uluğ), bu düşüncenin kendisine ait olduğunu ve bunu ilk defa Vilayet İdare Heyeti toplantısında Halkevi'ne teklif ettiğini yazmaktadır. Toplantının başkanı olan Rıfat Börekçi,

¹ Beni Ankara'nın yurtsever hemşehrileri arasına girmeye çağırarak suretiyle beliren iltifatınıza en içten şükranımı bildiririm. Sevgili ulusumuzun tüm bir dünyanın düşmanlığına karşı zaferle taçlandığı Kurtuluş Mücadelesi tarihinde Ankara adı en aziz bir yeri koruyacaktır. Bu mücadeleye ilk başladığımız sıralarda bizi kapsayan güçlüğün derecesi hepimizce bilinmektedir. Bazılarınca karşı konulması hemen hemen olanaksız sanılan bu güçlüğün karşısında sizler bir dakika duraksamadınız. Ve üç yıl önce Sivas'tan Ankara'ya ayak bastığım zaman bir örneğini geçen gün de göstermiş olduğunuz içten ve yürekten gösteri ile beni kollarınız arasına aldınız. O zaman gösterdiğiniz bu vatan cesareti sayesinde yabancı müdahalesiyle İstanbul'da kapattırılmış olan Meclisi Mebusanı daha geniş bir yetki ile ulusun şanına layık bir bağımsızlıkla Ankara'da açmak nasip olmuştur. İstanbul'da yabancı süngülerine dayananların dağıttıkları Meclisi Mebusan'da cesur Erzurum hemşehrilerimin fahri mebusluk sıfatını taşımakta idim. Büyük Millet Meclisi için yeniden yapılan seçimde beni Ankara'dan üye seçmek suretiyle bu fahri sığata ayrı bir yetki eklediniz. Büyük Millet Meclisi sizin yüksek yakınlığımız sayesinde korkusuz kurtuluş mücadelesini sürdürebilmiştir... Bundan ötürü Ankara hemşehrilerimin bu vatan kurtuluşu mücadelesinde ayrı bir şeref payı vardır. Bu nedenle hemşehrilerimi bir kardeş içtenliğiyle tebrik eder ve bana karşı gösterdiğiniz kalpten sevgiye karşılık olarak hepimizi kucaklarım (Akgün, 1996, ss. 304-305).

bu fikri çok yerinde bulmuş ve geleneğe dönüşmesini temenni etmiştir (Uluğ, 1973, s. 214). Bu noktada Atatürk'ün Ankara'ya geliş gününü anlatan bir kitap yazma niyetiyle 1919'da Atatürk'ü karşılayan Güveçli İbrahim Efe, Kasap Yaşar Efe, Yağcıoğlu Fehmi Efe, Rıfat Börekçi ve Yahya Galip'le görüşen Enver Behnan (Şapolyo) farklı bir bilgi vermektedir. Enver Behnan Bey, 1932 yılında karşılama gününün aslına uygun şekilde kutlanmasını, Halkevleri başkanı Ziya Gevher (Etili) Bey'e kendisinin teklif ettiğini yazmaktadır. Ziya Gevher, Enver Behnan'ı Ankara Valisi Nevzat Bey'e götürmüş ve teklif uygun bulunarak Nevzat Bey tarafından "derhal seçmenlerin hazırlanması" istenmiştir (Şapolyo, 1971, ss. 6-7)².

Kutlama fikrinin kime ait olduğu konusunda anlaşmazlıklar olsa da büyük bir heyecanla kabul edildiği açıktır. Ankara Belediyesi ve Halkevi'nin üstlendiği kutlama programının hazırlanması için vilayet, belediye, fırka kumandanlığı, Cumhuriyet Halk Fırkası, basın ve spor kuruluşlarının temsilcilerinin bir araya getirildiği bir toplantı düzenlenmiştir. 10 Kasım 1932 tarihinde yapılan ve 1919'da Mustafa Kemal Paşa'yı karşılayan heyetten bazı isimlerin de katıldığı toplantıyı Halkevi Başkanı Ziya Gevher Bey açmış; Fırka Kumandanı Sıtkı Paşa yönetmiştir. Toplantı sonunda kutlama programını hazırlamak üzere on beş kişilik bir heyet oluşturulmuştur. Bu heyete yardımcı olmak üzere, Cumhuriyet Halk Fırkası Vilayet Merkezinde Ankara milletvekillerinin de katıldığı ikinci bir toplantı yapılmış ve kutlamanın detaylarına yönelik kararlar burada alınmıştır. Heyet öncelikle Rıfat Börekçi'den 27 Aralık 1919 günü yapılan karşılama töreninin ne şekilde gerçekleştiğini öğrenmiştir. Derlenmiş olan bilgiler, 1919'daki karşılamanın sevk ve idaresinde görev alan en genç komutan olan Ömer Halis Bıyıktaş'a teyit ettirilmiştir (Uluğ, 1973, s. 214). Mustafa Kemal Paşa'nın 1919'daki gibi karşılanması için köylerden ve kazalardan halk, milli kıyafetleriyle törene davet edilmiştir. Halkevinde yapılacak tören için ise seçmen kıyafeti giyecek gençlerin yer alacağı müsamerenin hazırlıkları yapılmıştır. Heyet, fırka kumandanı Sıtkı Paşa'nın başkanlığında bir toplantı daha yaparak Emniyet meydanında toplanacak alayın nasıl bir düzenle Hakimiyet-i Milliye meydanına ilerleyeceğini belirlemiştir. Seçilen heyet, son toplantısını 26 Aralık akşamı yapmıştır (Gazi Hazretlerinin Ankara'ya Gelişlerinin Yıldönümünde, 1932, s. 1).

Yapılan toplantılar sonucu kutlama güzergâhı ve programı şöyle belirlenmiştir: 1- Saat 14'te Yenişehir Emniyet meydanında toplanılacaktır. 2- Saat 15'te, 27 Aralık 1919'da Atatürk'ü karşılayanlardan biri olan Müdafaa-i Hukuk üyesi Hacı Ahmet Efendi tarafından konuşma yapılacaktır. 3- Davul ve zurna, piyade seçmen alayı yolun sağ ve solunda yürüyecek ve aralarında milli kıyafetli atlılar, fırka bandosu, 1919'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti, CHF il kongresi, belediye

² Ancak tertip heyetinde yer almamış olan Enver Behnan Bey, kitabında bu durumdan sitemle bahsetmiştir.

heyeti, il genel meclisi, Hilal-i Ahmer, Tayyare Cemiyeti gibi derneklerin temsilcileri; Hukuk Fakültesi, Ankara okulları, Muhafız Alay bandosu ve bayraklarıyla esnaf cemiyetleri bulunacaktır. Toplanmış olan alay, saat 15'te Rıfat Bey'in iştaretiyle hareket edecektir. 4- Yürüyüşte şimendifer köprüsü-Hariciye önündeki polis karakolu-Yeni İstasyon yolu ile istasyona varılacaktır. İstasyonda bir jandarma ve polis kıtası -27 Aralık 1919'da olduğu gibi- tarafından bütün halk selamlanacak, istasyondan meclise doğru hareket edilecektir. Meclis önünden geçildikten sonra Gazi heykelinin önüne gelinecektir. Atlılar, Çankırı kapısı yönünde ve öğrenciler bankalar caddesinde toplanacak; diğer yaya heyet, cemiyetler ve halk heykelin etrafını çevreleyecektir. 5- Heykel önünde Ankara milletvekili ve 1919'da Ankara vali vekili olan Yahya Galip Bey tarafından bir konuşma yapılacaktır. 6- Konuşmadan sonra halk ve öğrenciler dağılacaktır. Akşam saat 21'de Halkevinde bir müsamere verilecektir. Müsamereye dışarıdan gelen davetlilerden 400 kişi çağırılacak ve kalan davetliyi Halkevi çağıracaktır. Gündüz resmî tatil olacak; dükkânlar kapanacak, gece ise devlet binaları ışıklandırılacaktır. Bunların yanı sıra belirlenen kişilerden oluşan bir heyet, Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'yı Ankara halkı adına ziyaret edecektir (Şenlik Merasimi Programı, 1932, s. 2).

1932 yılındaki kutlamaya geçmeden önce, ilk yıllarda 27 Aralık için bir adlandırma sorunsalı olduğundan bahsetmek gerekmektedir. Kutlanıldığı ilk yıl olan 1932'de Ankara halkının geniş katılımı nedeniyle bugüne "Ankara Günü" adı veren bazı yazarlar olmuştur (Burhan Asaf, 1932, s. 3). Bunun yanı sıra ilk yıl ve 1933'te ise 27 Aralık için "Gazi Günü" adı kullanılmıştır (Gazi Günü, 1933, s. 1). 1936'da Halkevi Dil, Tarih, Edebiyat Komitesi başkanı Enver Behnan Şapolyo, Atatürk'ün Ankara'ya geldiği güne ait hatıraları anlattıktan sonra bugünün bir "Atatürk Edebiyatı Günü" olarak da kabul edilmesini teklif etmiş ve savunmuştur (Ankara'nın Büyük Günü, 1936, s. 2). Ancak sonraki yıllarda 27 Aralık "Atatürk'ün Ankara'ya Geldiği Gün" olarak adlandırılmış ve kutlanmıştır. Yine aynı adlandırma sorunsalı 1936'da başlayan koşu için de yaşanmıştır. Koşu, ilk düzenlendiği yıl olan 1936'da "Ankara Koşusu" olarak adlandırılmış ancak bir yıl sonra "Atatürk koşusu" adını almış ve günümüze kadar bu adlandırma devam etmiştir.

Protokolsüz Bir Bayram: 27 Aralık 1932

27 Aralık tarihinin ilk kutlaması, halk kültürünün yaşatılması ve halkbilime verilen önemin göstergesi olacaktır. Henüz Millî Mücadele yıllarında TBMM çatısı altında başlayan halk kültürünü araştırma ve koruma çalışmaları, 1932 yılına gelindiğinde Halkevleri tarafından üstlenilmiştir. 19 Şubat 1932 yılında kapatılan Türk Ocakları'nın yerine halkın kültürel gelişimini sağlamak amacıyla yurt çapında 14 merkezde Halkevleri açılmıştır (Arıkan, 1999, s. 268). Bunlardan biri, Türk Ocakları Merkez Binasında faaliyete başlayan Ankara Halkevi olmuştur. Evlerde yapılan halk oyunları, halk müziği ve geleneksel kültüre dair

çalışmaların yanı sıra derleme çalışmaları ile zengin bir külliyat oluşturulmuştur (Nasrattinoğlu, 2001, s. 184). Aynı zamanda her ilde halk oyunları ile ilgili topluluklar kurulmuştur (Çakır, ty.). Kent tarihine ve kültürüne verilen bu önem, Ankara’da da kendisini göstermiş; seğmenlik gibi kültürel gelenekler canlandırılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte, Cumhuriyetin ilk yıllarında milli bayramların kutlanmasına da ayrı bir önem verilmiş ve bu bayramlardaki coşku ve heyecanla farklı sınıfların kaynaşması hedeflenmiştir. Özellikle halkı yeni cumhuriyet değerleri etrafında eğitmek misyonunu üstlenmiş olan Halkevleri; milli bayramları bu kaynaşma için bir fırsat olarak görmüştür. “Zamanın biriktirdiği molozları süpürüp, oyduğu çukurları doldurup memurla halk birliğini sağlamamak için en iyi vesile” olarak görülen milli bayramlardan biri, 1932’deki 27 Aralık kutlaması olmuştur (Nusret Kemal, 1933, s. 249).

27 Aralık 1932, Atatürk dönemindeki 27 Aralık kutlamalarının en görkemli ve geniş katılımlı olarak gerçekleştiği yıldır. Öncesinde kurulan özel heyetle planlanan kutlamanın birkaç durağı olmuş ve tüm 27 Aralık günü; sabah, öğle ve akşam ayrı törenler yapılmıştır. Ankara’daki tüm dükkânlar kapanmış ve resmî tatil ilan edilmiştir. Gündüz, şehir bayraklarla donatılırken gece, tüm resmi binalar ışıklandırılmıştır. Özellikle gündüz gerçekleşen kutlama, büyük bir kalabalığı Ankara’da toplamıştır. Kutlama heyeti, 27 Aralık 1919’un aslına uygun canlandırılabilmesi için Ankara’nın köy ve kazalarından halkın gelmesini sağlamıştır. Gazeteler, gelen davetlilerle birlikte Hâkimiyet-i Milliye Meydanı ve Yenışehir arasındaki alanda 30-35 bin kişi bulunduğunu yazmıştır. Ankara Belediyesi tarafından misafir edilen köylüler, kutlamadan bir gün önce, 26 Aralık günü Ankara’ya gelmişlerdir:

26 Aralık günü Ankara ilçelerinin her birinden kopup gelen gruplar, önde sancak, yanında atasının ta Orta Asya’dan getirdiği oymak bayrağı, davul zurna çalarak şehrin merkezine geliyorlardı... Tıpkı bir bölük gibi toplu, dörderle sıralanmış, Hakimiyeti Milliye meydanına ilerliyorlar; köy muhtarı heykelin önünde bağırıyor:

- Gazi Paşa, bin yaşa!..

Zurnalar daha tizleşiyor, davul daha sert vuruyor, babayiğitler çevik hareketlerden yuğrulmuş yayla oyunu oynuyorlar. Anafartalar caddesine dönüyorlar; başları arkaya dönük. Gözlerini Gazi’den ayıramıyorlar:

-Bunlar Ayaşlılar!

-Bunlar Küçükyozgattan. Başları at üstünde Rıza Bey.

-Bunlar Zirliler.

-Haymana akşam gelecek.

Şehirdeki hemşehrileri, köylerden gelecekleri yaya kaldırımın üzerinde bekliyorlar. O akşam tıpkı 1919 gibi. Gelenlerden birçokları o şerefe ermiş

olanlar. Yukarı yüzdeki hanlar insan almıyor, oteller hıncahınç, okullarda yatacak yerler hazırlanmıştı, onlar da doluyor. Sıra camilere geliyor, onların sobaları yakılıyor, gecikenler de geliyor. Ankara misafirlerini ağırlamak için çırpınıyor; beklenen yüz yerine bin, bin yerine üç bin geliyor (Naşit Hakkı, 1933, ss. 9-10).

Belirtilen program dahilinde gerçekleşen kutlamanın ilk durağı, TBMM binasının yanındaki meydan olmuştur. Ankara'nın köylerinden ve ilçelerinden gelen iki bin kadar atlı ve dört bin yaya seğmen, 12'de bu meydanda toplanmış ve çalan davul zurnalar eşliğinde yerel oyunlar oynamıştır. Törenin ev sahipliğini yapan Ankara valisi ve belediye başkanı Nevzat Bey, burada toplanan halka yönelik bir "Hoş geldiniz" konuşması yapmıştır. Ardından belediye meclisi üyesi Naşit Hakkı Bey, halkın oluşturduğu çemberin ortasında, at üzerinde coşkulu bir konuşma yapmıştır. Alay, Meclis yanındaki bu törenin ardından alfabe sırasıyla bir düzen içerisinde Yenişehir'e yönelmiştir. Bu geçit sırasında yolun iki yarısında biriken halk, ellerinde bayraklarla ilerleyen alayı izlemiştir. Hâkimiyeti Milliye Meydanı ve Yenişehir arasında, 1919'da Atatürk'ü karşılayan Müdafaa-i Hukuk Heyeti adına Cumhuriyet Halk Fırkası idare heyeti üyesi Kütükçüoğlu Halim Bey konuşma yapmıştır³. Buradan hareket eden alayda bulunan seğmenler, kılıçlarıyla milli oyunlar oynayarak Yenişehir'e ilerlemişlerdir. İsmet Paşa ve Meclis Başkanı, eski meclisin taraçasından ve Hâkimiyeti Milliye meydanından töreni izlemişlerdir (Ankara Dün Şerefli Bir Yıl Dönümü Tes'it Etti, 1932, s. 9).

Ankara'daki okullar, 27 Aralık kutlaması için önceden birtakım hazırlıklar yapmışlardır. Bunlardan biri olan İsmet Paşa Kız Enstitüsü'nün öğrencileri ve öğretmenleri, Atatürk'ün Ankara'ya geldiği günkü kıyafetleriyle bir heykelini hazırlamışlardır⁴. Alay, bu heykeli selamlayarak istasyon yoluna yönelmiş ve 15.30'da Hâkimiyet-i Milliye meydanına gelmiştir. Alayı Başbakan İsmet Paşa, TBMM Başkanı Kazım Paşa, Milletvekilleri, Cumhuriyet Halk Fırkası üyeleri ve 1919'daki Müdafaa-i Hukuk heyeti karşılamıştır. Bu kişileri selamlayan alay, daha önceden hazırlanan krokiye göre meydandaki yerlerine geçmiştir. Buradaki tören, Ankara milletvekili ve 1919'da Ankara vali vekiliyken Atatürk'ü karşılayanlar arasında olan Yahya Galip Bey'in konuşmasıyla başlamıştır.

³ "Analar, mutlu analar, o zaman yetiştirdiğiniz evlatlar gibi evlatlar yetiştiriniz. Bakınız, Gazi babamız bize gene diyor ki: Bugüne varışımız yetmez. İleriye gideceğiz. Medeniyetin en parlak yerine ulaşacağız, sağlam olacağız, varlıklı olacağız. Yüzü güler, gönlü güler olacağız. 13 yıl önce Gazi'ye nasıl inanıp bugüne geldikse, bugün de o inanışla gösterdiği yere ulaşacağız. Sana inananların sana selamı var, Gazi Paşa..." (Ankara'nın Büyük Şenliği, 1932, s. 2).

⁴ Bu heykel, doğal ölçülerin bir buçuk katı büyüklüğünde yapılmıştır. Enstitü'nün öğretmen ve öğrencileri, heykeli 12 saatlik bir çalışma sonunda tamamlayabilmişlerdir. Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde yazılana göre 27 Aralık 1919 günü Atatürk'ü karşılayanlar arasında olan kişiler, heykelin çok başarılı olduğunu dile getirmişlerdir (Gazi Hz. 1919'daki Kıyafetile, 1932, s. 1).

Konuşmanın ardından İstiklal marşı okunmuş ve tören, alkışlarla sona ermiştir. Mustafa Kemal Paşa, töreni Kılıç Ali Bey'in Yenişehir'de bulunan evinden takip etmiştir (Ankara'nın Büyük Şenliği, 1932, s. 5).

Atatürk, aynı gün kendisini Ankaralılar adına ziyaret eden heyete hitaben 1932 yılındaki kutlamayla ilgili teşekkürünü şu sözlerle ifade etmiştir:

Muhterem arkadaşlarım,

Bugünkü tezahüratı yakından seyrettim. Çok mütehassis oldum. Bu canlı tezahürat bende on üç yıl evvel Ankara'ya ilk geldiğim gün duyduğum heyecanı yeniden yaşattı. Bugünkü manzara karşısında muhterem Ankaralı hemşerilerimin o gün bana gösterdikleri hüsnü kabulü ve yüksek misafirperverliği tamamıyla hatırladım. Zaten bu asil hareketi hiçbir vakit unutmadım ve unutmayacağım. Ankara'ya geldikten sonraki mücadele hayatımızda hürriyet ve istiklal aşığı kahraman Ankaralıların başta sizin gibi daima benimle beraber kalmış olan değerli arkadaşlarım olduğu halde gösterdikleri vefa ve yardımları her vakit minnetle yadedirim. Benim Ankara'ya geldiğim günü yaşatmak teşebbüsünü alan yüksek heyetinize çok teşekkür ederim. Bugünü yaşatmakta derin sevgi heyecanını ve duygularını minnetle bir daha gördüm. Ankaralı hemşerilerime sonsuz saygılarımı ve sönmez sevgilerimi bildirmenizi rica ederim (Gazi Hazretleri Ankara Halkına Sönmez Sevgisini Bildirdi, 1932, s. 1).

Mustafa Kemal Paşa, Yenişehir'den izlediği kutlamadan çok etkilenmiştir. Aynı akşam Orduevi'nde düzenlenen baloya katıldıktan sonra kutlama programını hazırlayanları Çankaya Köşkü'ne davet etmiştir. Onlara törenin tam anlamıyla 13 yıl önceki gibi gerçekleştiğini dile getirmiş ve teşekkür etmiştir. Mustafa Kemal Paşa aynı zamanda Halkevi'nde devam eden törende bulunan seçmenlerin törenin ardından Çankaya Köşkü'ne getirilmesini istemiş; seçmenleri de sofrasında misafir etmiştir (Uluğ, 1973, s. 214). Seçmenlere geleneklerini yaşatmaları tavsiyesinde bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın bu sözlerinin ardından Ankara ve seçmen kültürünün korunması amacıyla "Ankara Kulübü" kurulacaktır⁵.

⁵ 1932'de Ankara kültürünün ve seçmenlik geleneğinin yaşatılması için kurulan Ankara Kulübü, 1947 yılında dernek olarak tescil edilmiştir (Akgün, 1996, s. 256). Ankara Kulübü, 1948 yılından itibaren, tıpkı 27 Aralık 1932'de olduğu gibi, seçmenlerin Ankara caddelerinde yürüdüğü törenler gerçekleştirmiştir (Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi, 1948, s. 3).

Şekil 1. 27 Aralık 1932 günü akşamı Orduevi'nde yapılan baloda Mustafa Kemal Paşa ve komutanlar (Orduevinde Büyük Baloyu Gazi Hz. Şereflendirdi, 1932, s. 5).

Görüldüğü üzere ilk sene gerçekleşen kutlama, Ankara'nın köy ve nahiyelerinden gelen Ankaralılar ile birlikte halkın katıldığı, protokolün olmadığı bir bayram olarak tarihe geçmiştir. Kutlamanın Cumhuriyet bayramlarında olduğu gibi stadyum veya kapalı bir alanda değil Ankara'nın önemli noktalarında dolaşan bir halk alayı odağında yapılması, büyük bir memnuniyet doğurmuştur:

Dünkü ilk bayram idi ki halka göre düşünülmüş, halka göre yapılmıştı. Herkes her şeyi, istediği gibi, istediği kadar seyretti. Ve ne muştı yedi ne de küfür işitti. Hakimiyeti Milliye meydanından emniyet abidesine kadar olan sahaya dağılan halkımız, şehirle istasyon arasındaki genişliği de işgal altına alarak, bir halk bayramını halkça gönüle sindirmenin yollarını aramış ve bulmuştu. Dünkü bayramı tertip edenlere, avazımız çıktığı kadar bravo deriz. Çünkü Ankara'nın gününü Ankara'yı anlıyarak meydana getirmişlerdir. Ankara'mız öteden beri teklifsizliği, yani protokolsuzluğu sever. Dün hiç olmazsa 40.000 insan yürüdü, durdu, konuştu, gördü. Kimsenin burnu kanamadı. Dahası var: kimsenin gönlü incinmedi. (Kimsenin de tribün kartı yoktu) ... Şimdiye kadarki cumhuriyet günleri, protokola göre düşünülmüştü. Halbuki dünkü Ankara günü, yaylanın çocuklarına göre tasarlanmış bir sade ve enfes bayramdır (Burhan Asaf, 1932, s. 3).

Atatürk'ün Ankara'ya gelişinin kutlandığı ilk yıl olan 1932, Ankara'nın her köşesinden katılımın olduğu en kalabalık kutlama olmuştur. 1932 yılından sonra Ankara meydanlarında bu kadar geniş katılımlı bir tören daha gerçekleşmeyecektir. Kutlama, 1936 yılında başlayan Atatürk Koşusu ile tekrar sokaklara dönene değin, Ulus'taki Zafer anıtına ve Havuzbaşı yolundaki (Kızılay) Atatürk anıtına çelenkler bırakılarak kutlanmıştır (Ankara Büyük Bayramını Eşsiz Gösterilerle Kutladı, 1935, s. 1).

Ankara Halkevi'nde 27 Aralık Kutlamaları

1932 yılından 1951'de kapatılana değin, 27 Aralık kutlamalarını Ankara Halkevi üstlenmiştir. 1932 yılından sonra ilk yıl olduğu gibi geniş katılımlı törenler yapılmasa da Halkevindeki özel programlar, çeşitli yollarla halka ulaştırılmıştır. Örneğin 1933'teki kutlama sırasında Halkevi salonunun dışında toplanan Ankaralıların programı takip edebilmeleri için hoparlörler konulmuştur. 1934'te 15. yıl için düzenlenen özel program ise İstanbul ve Ankara radyolarından canlı olarak vermiştir.

1932'de Ankara meydanlarında gerçekleşen büyük kutlamanın akşamında Ankara Halkevinde de ilk 27 Aralık kutlaması yapılmıştır. Bu kutlamanın misafirleri, gündüz gerçekleşen törene katılan Ankara köylüleri olmuştur. Aynı zamanda 1932'de Türk tarihine yönelik çalışmaların görünür yüzü, Halkevi'nde düzenlenen 27 Aralık kutlaması olmuştur.

1930 yılından itibaren Türkiye'de Atatürk himayesinde yeni bir tarih anlayışı gelişmiş ve bu anlayışı destekleyecek kurumlar açılmış, organizasyonlar düzenlenmiştir. Öncelikle 1930 yılında Atatürk'ün isteğiyle tarihçiler tarafından "Türk Tarihinin Ana Hatları" adında bir kitap yazılmış ve bu kitapla birlikte Türk Tarih Tezi tanıtılmıştır (Eyice, 1968, s. 515). Bu tezle Türklerin Dünya tarihindeki yeri ve medeniyetin gelişimine katkıları ortaya konmuştur. Diğer yandan, 1931'de daha önce Türk Ocakları bünyesinde yer alan "Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti" müstakil bir kurum olarak faaliyete başlamıştır. 1932 yılında ise Türk Tarih Tezi'ni desteklemek için "Türk Dili Tetkik Cemiyeti" kurulmuştur. Kuruluşunun ardından Türk tarihine yönelik çalışmalarda Halkevi de önemli bir rol üstlenmiştir. Türk Tarih Tezi'ni öğretmenlere tanıtmak ve fikirlerini almak amacıyla düzenlenen Birinci Türk Tarih Kongresi, 2-11 Temmuz 1932 tarihlerinde Ankara Halkevi binasında yapılmıştır (Çalen, ty.). İşte tüm bu gelişmeler, 27 Aralık 1932'de Ankara Halkevi'nde düzenlenen törenin içeriğini belirlemiştir.

27 Aralık 1932 saat 21'de başlayan tören, Maarif Vekili Reşit Galip'in konuşmasıyla başlamış; Enver Behnan Bey ile devam etmiştir. Ardından kürsüye geçen Halkevi Başkanı Ziya Gevher Bey, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'ya gelişinden bahsederken Göktürklerin yeniden doğuşunu anlatan Ergenekon destanına⁶ atıf yapmıştır:

27 Kanunuevel bir sevinç günüdür. Çünkü bu bir Gazi Günüdür. Her kanunun 27'sinde millet takviminden bir yaprak çekildikçe, onun uğurlu

⁶ Destana göre düşmanlarıyla yaptıkları savaşta yenilen Göktürkler, nüfusları azalmış bir şekilde Ergenekon adlı etrafı kayalarla çevrili bir bölgeye yerleşirler. Ancak zamanla sayıları artar ve buraya sığmaz olurlar. Bölgeden bir çıkış yolu ararken kayaların arasında bulunan bir demir damarı eritme yolunu bulurlar. Sonrasında yeni yurtlar edinir ve hakanları Börteçine'nin hâkimiyetinde yaşarlar (Yetiş, 1994, s. 204).

ayağı, nurlu kafası kendisine yeni bir büyüklük katacaktır. O günkü ıstırap çok ağırdı, bir Ergenekon ıstırabı idi. Biz bu ıstırabı bir iman çekici ile dövdük ve onun çıkmamızı işaret ettiği korkunç gedikten Türkün önüne sadece bir vatan değil, yeni bir dünya açıldı (Dün Gece Halkevinde, 1932, s. 2).

Ziya Gevher Bey, bu sözleri söyledikten sonra salon kararmış ve sahnede bir mağara dekorunun önünde bir halk ozanı ve demirci belirmişti. “Ergenekon” adını taşıyan ve manzum şekilde sergilenen oyun,⁷ açılan mağara dekorunun arkasından Mustafa Kemal Paşa'nın güneş olarak tasvir edildiği Ankara silüetiyle sona ermiş ve bu son sahneye milli oyunlar oynayan Ankara seğmenleri dahil olmuşlardır. Böylece Türk tarihinden Ankara'nın çağdaş dönemine ve kültürüne geçiş yapılmıştır (Halkevinde Gazi Gününün Gecesi, 1932, s. 4). Behçet Kemal, kaleme aldığı bu oyunu Ergenekon destanını canlandırmaktan ziyade *Ankara şahikasında doğan güneşin büyüklüğünü ve eşsizliğini tarih çerçevesi içinde göstermek, Ergenekondan Ankara'yı görmek için yazdığını* belirtmiştir (Behçet Kemal, 1933, s. 14). Oyunda ozanın okuduğu şiirler, Türk Tarih Tezi'nin Türklerin göçebe ve istilacı değil ilk medeniyeti kurarak tarih boyunca dünyanın medeni gelişimini etkileyen bir millet olduğu yolundaki en büyük savına işaret etmiştir (Akçuraoğlu Yusuf, 1933, s. 26)

Öbür ırklar sürüyken, Türklerdi çobanları!
Dünyayı tarla gibi sürdü, uçtan uça Türk;
İmrenerek taptığı tanrılardan yüce Türk...
Gün görmezken öteki insanların inleri,
Kafalarında güneş, Türklerin bilginleri,
Kavuşurlardı her gün bir yeni duyarlığa,
Onlar ruh üfürdüler bu balçıktan varlığa (Behçet Kemal, 1933, s. 14).

Oyun; Halkevi Tarih, Edebiyat ve Temsil Şubesi tarafından hazırlanmıştır. Şube, oyunun sahnelenmesinde Behçet Kemal, Hüseyin Namık, Enver Behnan, Muhittin Doğan, Halil Vedat Beylerden yardım almıştır. Son kısımda sahneye çıkan efeleri ve seğmenleri; Bahri, Fehmi, Osman Efendiler yönetmiş ve onlarla birlikte Ankara'nın ünlü seğmenleri Hakkı, Halil İbrahim, Hayri, Nalbant Ali, Mustafa, Ali Efendiler ve Hasan ve Mustafa Kardeşler oynamıştır (Halkevinde Gazi Gününün Gecesi, 1932, s. 4). Salonda bulunan izleyici topluluğunun büyük kısmını Ankara'nın köy ve kazalarından gelenlerin oluşturduğu 27 Aralık 1932

⁷ Oyunda dekorun ardında beliren bozkurt görüntüsüne Demirci tarafından şöyle seslenilmiştir: “Vücudun ne olur olsun, ruhunu karşımda soy, güneşi başına al göğü gözlerine koy, güneş başlı göğ gözlü bir insan diye belir, bu dört yanı tutuşmuş parçalanmış yurda gir...” (Halkevinde Gazi Gününün Gecesi, 1932, s. 4).

akşamı, bu oyun vesilesiyle yeni tarih anlayışının farklı kesimlerle buluşması sağlanmıştır.

Törenin sonunda şehir merkezi dışından gelen misafirler, yakın bir zamanda gösterime girmiş olan “Bir Millet Uyanıyor” adlı filmi Halk Sineması ve Yeni Sinema’da seyretmeye davet edilmişlerdir (Ankara’nın Büyük Günü, 1932, s. 1). Muhsin Ertuğrul tarafından yönetilen ve ilk sesli Türk Filmlerinden olan bu film, Millî Mücadele döneminde Kuvayı Milliye’ye mensup bir yüzbaşı özelinde işgalciler ve işbirlikçilere karşı yürütülen savaşı anlatmıştır (Onaran, 2013, s. 152). Ankara’nın köylerinden gelen Ankaralılar, modern bir imkândan faydalanmış ve gündüz meydanlarda gerçekleşen kaynaşma, akşam Ankara’nın sinema salonlarında devam etmiştir.

Şekil 2. 26 Aralık 1932’de Halkevi’nde yapılan provalara katılan CHF Genel Sekreteri Recep Bey ve seçmenler (Gazi’imiz 1919 da bugün buraya gelmiş ve o günden beri Ankara hür Türkiye’nin kalbi olmuştur, 1932, s. 1).

Atatürk döneminde Halkevi’nde yapılan törenler arasında 27 Aralık 1934 tarihi diğerlerinden ayrı bir özen gösterilmesiyle ön plana çıkmaktadır. Atatürk’ün Ankara’ya gelişinin 15. yılı olmasının yanı sıra bir süredir müzik alanında yaşanan gelişmeler, bu yılki programa doğrudan etki etmiş ve hatta Atatürk de bizzat bu programın takipçisi olmuştur.

Atatürk, 1 Kasım 1934’te Mecliste yaptığı konuşmada Türk müziğinde milli değerler gözetilerek yeniliklere ihtiyaç duyulduğunu dile getirmiş ve ilgili kurumların bu konuda üzerlerine düşen görevi yerine getirmesini istemiştir:

Arkadaşlar, Güzel sanatların hepsinde, ulus gençliğinin ne türlü ilerletilmesini istediğinizi bilirim. Bu, yapılmaktadır. Ancak, bunda en çabuk, en önde götürülmesi gerekli olan Türk musikisidir. Bir ulusun yeni değişikliğinde ölçü, musikide değişikliği alabilmesi, kavrayabilmesidir. Bugün dinletmeğe yeltenilen musiki yüz ağartacak değerde olmaktan

uzaktır. Bunu açıkça bilmeliyiz. Ulusal; ince duyguları, düşünceleri anlatan; yüksek deyişleri, söyleyişleri toplamak, onları, bir gün önce, genel son musiki kurallarına göre işlemek gerektir. Ancak; bu güzeyde, Türk ulusal musikisi yükselebilir, evrensel musiki de yerini alabilir. Kültür işleri bakanlığının buna değerince özen vermesini, kamunun da bunda ona yardımcı olmasını dilerim (T.B.M.M Zabıt Ceridesi, 1934, s. 4).

Atatürk'ün bu konuşmasında işaret ettiği Kültür Bakanlığı, bir müzik komisyonu toplamıştır. Kültür Bakanı Abidin Özmen'in başkanlığında toplanan "Musiki Komisyonu" 26 Kasım'da çalışmaya başlamıştır. Komisyonda dönemin önde gelen müzik adamlarından Veli Kanık, Ahmet Adnan, Cemal Reşit, Necil Kazım, Hasan Ferit, Ulvi Cemal, Halil Bedii, Nurullah Şevket, Cevat Memduh gibi isimler yer almıştır (Turan, ty.). Aynı isimler, 27 Aralık 1934'te Halkevi'nde yapılan özel törenin düzenlenmesini de sağlamışlardır.

Musiki Komisyonu'nun üyelerinden Halil Bedi, Halkevi'nin yayın organı olan Ülkü dergisinde kaleme aldığı "Halk Terbiyesi ve Operalar" başlıklı yazısında operanın Türk halkının müzik zevkini ve anlayışını değiştireceğini yazmıştır. Ancak bunun yabancı eserlerle mümkün olamayacağını belirtmiştir. Halil Bedi'ye göre milli devrimlerin gerçekleştiği bu dönemde operalar, Türk tarih ve mitolojisini konu almalı ve Türk sanatçılarının sesleriyle halka ulaşmalıdır. Hükümetin de bu kültür hamlesine dâhil olması gerektiğini şu sözlerle ifade etmiştir:

Hükümet, sanatkara eser ısmarlayacaktır. Sanatkâr bu eseri yazmak mecburiyetindedir. Yazamazsa, yazmak iktidarını haiz değil demektir. Kuvvetli kalemler, istediğimiz, beğendiğimiz metinleri yazacaklar ve bestekarlar onları besteliyeceklerdir. Ve bu eserler halka seyrettirilecektir. Bestekarım diyen, memleketinin istediği eseri tabii surette verir, vermiyorsa o eser, ona sipariş usulüyle yazdırılacaktır... Mevzuunu Türk tarih ve mitolojisinden, Türk hayatından almak üzere kuvvetli kalemlere opera olarak bestelenecek metinler yazdırmalı ve sonra onlar bestekarlarımıza besteletilmelidir (Halil Bedi, 1934, s. 205).

Halil Bedi'nin yazısında işaret ettiği şekilde, opera özellikle Atatürk'ün himayesinde ilk örneklerini vermiştir. Atatürk, Münir Hayri'den konusunu Türk tarihinden alan librettolar kaleme almasını istemiştir. Tiyatro, opera gibi çalışmaların kaynağını Türk tarihi ve kültürüyle birlikte Cumhuriyetin yeni değerlerinin oluşturmasını isteyen Atatürk, bu oyunları bir dramaturg gibi inceleyip düzeltmiştir (Tan, ty.). Aslında 27 Aralık 1934 günü gerçekleşen kutlama, Türk operasında kısa süre önce başlayan bu atılımın ilk sınavı olmuştur. Programda yer alan iki opera eserinin 27 Aralık 1934 akşamına yetiştirilmesini bizzat Atatürk istemiş ve kendisi de ilk defa Halkevi'nde düzenlenmiş olan bir 27 Aralık törenine katılmıştır. Dolayısıyla bu yıl, Atatürk'ün özel önem verdiği bir yıl olmuş ve bu nedenle Halkevi de diğer yıllara göre daha büyük bir hazırlık içerisindeymiştir. Bir buçuk ay öncesinden başlayan hazırlıklar sırasında, sahne

önünde ve arkasında 290 kişi görev almıştır (Atatürk'ün Ankara'ya Geldiği Gün, 1934, s. 3). Törenin açılış konuşmasında Necip Ali Bey, bu hazırlık ve amacını şöyle dile getirmiştir:

İşte bugün Türk yazıcısı tarafından ve Türk bestecisi tarafından bestelenen iki eseri yüksek heyetiniz karşısında sahneye koyuyoruz. Biz yeni müzik zevkinin sahneli müzikle buduna yerleştirilmesini ulusumuzun ulusal akışlarına daha ziyade uygun bulduk. Bunun için sanatkâr Türk gençliği kendi varlığının bütün enerjisini kullanarak şaşılacak bir zaman içinde Bayönderden bir fralmanla Taşbebeği anıklyarak sahneye getirmiştir. Atatürk'ün Ankara'ya ayak bastığı günde sahneye konulan bu iki eseri müzik ve sahne yürüyüşümüz bakımından tarihsel bir kıymıldanış noktası saymaktayız (Halkevinde Verilen Müzikli Müsamere, 1934, s. 4).

Halkevi, “festival” olarak adlandırılan programa katılacakların siyah giymeleri duyurusunu yapmıştır (Atatürk'ün Ankara'ya Geldiğinin Onbeşinci Yıldönümünü Kutluyoruz, 1934, s. 1). Böyle özel bir kıyafet kuralı ile düzenlenen törende Atatürk'ün yanı sıra Başbakan İsmet Paşa, bakanlar, milletvekilleri ve yabancı elçiler hazır bulunmuşlardır.

Konuklar ilk olarak Atatürk'ten esinlenerek kurgulanmış mitolojik bir kahramanı anlatan “Bayönder” adlı operayı izlemişlerdir. Münir Hayri'nin yazdığı bu operanın konusunu ve ilerleyişini daha önce belirtildiği gibi Atatürk belirlemiştir. Bununla birlikte Atatürk, operanın dili üzerinde de titizlikle durmuştur. Librettoda Türkçe kelimelerin kullanılmasına önem verilmiş; henüz halk arasında yerleşmemiş olan kelimeler, bu operayla birlikte tanıtılmıştır. Örneğin “bay” ve “bayan” kelimeleri, ilk kez bu operada geçmiştir. İzleyicilerin bu yeni Türkçe kelimeleri anlamaları için sayfaların altında mevcut karşılıkları verilmiştir (Kırcı, 2004, s. 130). Müzikler ise Necil Kazım ve A. Adnan tarafından hazırlanmıştır. Bayönder rolünü Nurullah Şevket oynarken, milletin yüce değerlerini temsil eden İzgen rolünü Celile Daniş canlandırmıştır (Halkevinde Verilen Müzikli Müsamere, 1934, s. 1).

İkinci olarak yine Münir Hayri'nin librettosunu, A. Adnan'ın müziklerini hazırladığı “Taşbebek” operası sahnelenmiştir. Masalsı bir anlatıma sahip olan opera, yaptığı oyuncak bebeğe aşık olan bir kukla ustasını anlatmıştır. Her iki eserde de Cumhurbaşkanlığı Orkestrası ve bandoların birleşmesinden oluşan bir grup, A. Adnan'ın yönetiminde çalmıştır. Balet yetiştirilmesi konusunda Türkiye'de bir uzman olmaması nedeniyle Çekoslovakyalı Loretta Hardinova'dan yardım istenmiş; bu iki operadaki bale ekibini Hardinova çalıştırmıştır (Halkevinde Verilen Müzikli Müsamere, 1934, s. 4).

Halkevi'ndeki törenler, 1934 yılından sonra çoğunlukla aynı program ile devam etmiştir. Dumlupınar Nahiyesi Ocağı gibi Ankara Halkevi'ne bağlı mahalli birimler veya Dil, Edebiyat, Tarih Komitesi gibi alt kurullar, kutlamayı üstlenmiş ve özel programlar hazırlamıştır. Programların büyük kısmında konuşmalar

yapılmış ve bu konuşmaların değişmez iki ismi, Behçet Kemal ve Enver Behnan Şapolyo olmuştur. Enver Behnan Bey, çoğunlukla Atatürk'ün Ankara'ya gelişinin tarihi önemini değerlendirmiş; Behçet Kemal Bey ise kimi zaman kaleme aldığı şiirleri okumuştur. Halkevi temsil kolu, bu törenlerde değişik yazarlar tarafından kaleme alınmış olan piyesleri sahnelemiştir. Temsil kolunun çalışmalarını ortaya koyma imkânı bulduğu bu geceler; Ankara zeybeklerinin, gençlerin de katıldığı milli oyunlarla bir şenlik şeklinde sona ermiştir (Ankara Büyük Bayramını Eşsiz Gösterilerle Kutladı, 1935, s. 7).

27 Aralık 1937'de Halkevi'nde düzenlenen tören, 18.30 ve 19.00 arası Ankara radyosundan verilmiştir. Doktor Ragıp Tüzün tarafından açılan törende konuşmaların ve tiyatro oyununun ardından Halkevi'ne mensup gençler, Ankara'nın büyük kahvelerini dolaşarak 27 Aralık tarihinin Ankara için önemini anlatan konferanslar vermişlerdir. Yeni Türkiye'nin Ankara ile doğduğunu, Ankara'nın sadece bir şehir adı değil yeni Türkiye'nin simgesi olduğunu anlatmışlardır (Geceki Tören, 1937, s. 10).

1946 yılında Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ile 1947 yılında Ankara Kulübü, 27 Aralık için özel törenler hazırlayana değin 27 Aralık törenleri, Halkevi çatısı altında gerçekleşmiştir. Ancak bir istisna olarak 1935 yılında, Halkevi dışında bir başka topluluk tarafından 27 Aralık için özel bir kutlama toplantısı yapılmıştır. Ankara Lisesi mezunları⁸ aynı akşam Halkevi'nin tören gerçekleştireceği Halkevi salonunda gündüz saatlerinde toplanmışlardır. Mezunlar derneğinin başkanının sözleriyle açılan tören, mezunların konuşmalarıyla devam etmiş ve Ankaralılar adına Atatürk'e telgraflar çekilmesi ile son bulmuştur (Ankara Lisesinde Yetişenler Dün Bu Mutlu Günü Kutluladılar, 1935, s. 1).

Atatürk'ü Ziyaretler

1934 yılından sonra Atatürk, gündüz veya gece düzenlenen etkinliklere bizzat katılmamıştır. Ancak her sene düzenlenen törenler ve kendisini ziyaret eden heyetler vasıtasıyla bu törenlere katılan Ankara halkına teşekkürünü iletmiştir. Bunların ilki, 27 Aralık 1932'de gerçekleşmiştir. Ankara Valisi ve Belediye Başkanı Nevzat Tandoğan'ın başkanlığında bir heyet, Atatürk'ü Çankaya'da ziyaret etmiştir. Ankaralılar adına şükran duygularını takdim için ziyareti gerçekleştiren bu heyet içerisinde Rifat Börekçi, Yahya Galip Bey, Mümtaz Ökmen, 1919'daki Müdaafa-i Hukuk üyelerinden Ademzade Adem, Serattarzade Rasim, Bulgurluzade Mehmet Bey yer almıştır (Gazi Hazretleri Ankara Halkına Sönmez Sevgisini Bildirdi, 1932, s. 1).

⁸ Ankara Lisesi mezunları, 1932 yılında dayanışma ve bağlarını korumak için bir dernek kurmuşlardır. Derneğin hami başkanı Reşit Galip Bey'di. Yapılan ilk toplantıda Mustafa Kemal Paşa'nın 1919'da ilk defa okullarını ziyaret ettiği gün olan 29 Aralık tarihinin kutlanmasına karar verilmiştir (Ankara Lisesi Mezunları, 1932, s. 1).

Bu ziyaretlerden sonuncusu olan 27 Aralık 1937’de, heyet tarafından Ankaralılar adına Atatürk’e altın bir plaka takdim edilmiştir. Bu plakanın üzerinde şu satırlar yer almıştır: *Atatürk’e, Ankara’ya gelişlerinin 18 inci yıldönümünde şehrin minnet ve şükran hatırası. 27-XII-1919 27-XII-1937*. Aynı zamanda 1937’de, Atatürk’ün sunulacak bildirimleri bizzat incelediği İkinci Türk Tarih Kongresi, Dolmabahçe Sarayı’nda toplanmıştır (Kuşçi, 2021, s. 132). Bu kongrenin bir albümü de heyet tarafından Atatürk’e sunulmuştur. Albüm içerisinde Atatürk’ün farklı konuşmalarında Ankara ile ilgili söylediği sözler, yer almıştır. Bu albümün kapağına ise şu cümleler kazınmıştır: *Bu albüm; Türkiye Cumhuriyeti, Türk milletinin Önderi ve Atası, Ankara mebusu ve Ankara’nın aziz hemşehrisi KEMAL ATATÜRK’e İkinci Türk Tarih Kongresi münasebetile, Ankara şehri tarafından hürmet ve minnet nişanesi olarak sunulmuştur* (Ankara’nın Atatürk’e Şükran Hatırası, 1937, s. 10).

Atatürk Koşusu

Atatürk döneminde çok önem verilen alanlardan biri spor olmuş hatta Atatürk, spora gösterilen ilgiyi vatani bir görev olarak nitelendirmiştir (Evcin, 2014, s. 308). Sporun gelişmesi amacıyla bazı spor dalları öne çıkarılmış ve bunun yanı sıra okullarda beden eğitimi ders saatleri çoğaltılmıştır (Apak, 1936, s. 345). 1932 yılında Halkevleri kurulduğunda alt şubelerinden biri “Spor Şubesi” olmuştur. Spor Şubesi, bedenlen olduğu kadar fikri olarak da sağlıklı ve güçlü sporcular yetiştirmeyi ve her yaş grubundan halkın spor anlayışını geliştirmeyi amaçlamıştır (Reşit Galip B. Nutku, 20 Şubat 1932, s. 2).

Ankara Halkevi, spora verilen önem doğrultusunda Atatürk’ün Ankara’ya geliş kutlamalarına bir spor dalı dahil etmiş ve 1936 yılında Atatürk’ün 27 Aralık 1919’da Ankara içinde ilerlediği güzergahta bir koşu düzenlemeye başlamıştır. Atatürk’ün izni alınarak ilki gerçekleştirilen koşu, Ankara’nın ve Türkiye’nin en eski koşusu olma özelliğini taşımaktadır (Orhun, ty.).

Daha sonra Atatürk koşusu adını alacak olan bu etkinlik, ilk yıl “Ankara Koşusu” adıyla gerçekleştirilmiştir. Atatürk’ün Ankara’yı ilk gördüğü ve otomobilinden indiği Dikmen tepesinden başlayan ve temsili müjdeyi vermek için başlayan koşu, Ulus meydanında son bulmuştur. Halkevi tarafından düzenlenen koşunun ilk yılındaki güzergâhı, şöyle ilan edilmiştir: *Atletler, 14.20’de Dikmen’de kayakçıların toplandığı hana inen virajdan koşuya başlayacak ve şose yoldan Milli Müdafaa önü, Bakanlıklara dönmeden İlyönkurul binası, Kızılay Emniyet Abidesi parkları arasından, Gazi bulvarının sağ yolundan Sağlık Bakanlığı Yenişehir tren köprüsü, İsmet İnönü Enstitüsü, Türk Hava Kurumu, Bankalar Caddesi, Atatürk Anıtı önünden ve kısa yoldan İş Bankası önünden devam edecek ve Ulus Başbakanlık binası önünde koşuyu bitireceklerdir. 12 kilometrelik bu koşu güzergâhında ilk sene Demirspor, Ankara Gücü, Muhafız Gücü ve Ziraat Enstitüsü’ne mensup 12 genç yarışmıştır. Atletler, Ankara Halkevi Spor Komitesi*

başkanı Nafi Bey, üye Zehra Hanım ve Türk Spor Kurumu Atletizm Federasyonu başkanının nezareti altında koşmuştur (Birinci Ankara Koşusu, 1936, s. 6). Halkevi yönetimi, koşunun hakemlerinin duracakları yerleri belirlemiş ve tıbbi önlemler almıştır (Ulu Önderin Ankara'ya Ayak Bastığı Günün On Beşinci Yıldönümü, 1936, s. 5).

Aynı gün sabah 10'da CHF'nin Ankara Vilayet Kongresi başlamıştır. İl yönetim kurulu üyelerinin ve kurultay delegelerinin seçildiği kongre, Behçet Kemal Çağlar'ın katılımcıları Ulus meydanındaki törene davet eden sözleriyle sona ermiştir:

Arkadaşlar! Şimdi oturma ve konuşma zamanı değil; şimdi bir milli ibadet saati çalıyor. Ayağa kalkınız, yeni Türkiye'nin en mukaddes anı içindeyiz. Ankara'ya güneş bir kere de 17 yıl önce, öğle sonu saat üçü on geçte doğmuştu. İdeallerimiz onun ışığında boy attı; onun ışığında yollarımızı bulduk, onun ışığında yürüyeceğiz. Ankara'mızı Ankara yapan bir anı yaşıyoruz. Türkiye'yi Türkiye yapan, insanlığa yeni yolu gösteren bir an. Haydi hep beraber, heykelinin huzuruna varalım; şükranımızı sunalım, andımızı tekrarlayalım (Ankara'nın Büyük Günü, 1936, s. 4).

1936 yılındaki Atatürk koşusunun kazananı Demirsporlu Galip olmuştur. Yüzeydeki yoğun kar eşliğinde 41 dakika 08 saniye ile Ulus meydanına ilk ulaşan atlet olan Galip'i büyük bir kalabalık karşılamıştır. Birinciyle birlikte ilk üçe girenlere, Halkevi üyesi gençler tarafından saat ödülü takdim etmiştir (Birinci Ankara Koşusu, 1936, s. 6). Yine aynı gün, sabah saatlerinde Ankara Gücü ve Demirsporlu 12 çocuğun katıldığı bir sokak koşusu düzenlenmiştir (Küçükler Arasında, 1936, s. 6). Bir bisiklet yarışı da yapılacağı ilan edilmesine rağmen hava muhalefeti nedeniyle bu yarış gerçekleştirilememiştir (Bisiklet Yarışı Yapılamadı, 1936, s. 6).

Şekil 3. 1937 yılında birinci olan Ankaragücü takımından Küçük Şevki. (Atletlerin Atatürk Koşusu, 1937, s. 6.)

Şekil 4. İlk Atatürk Koşusunun birincisi Demirsporlu Galip. (Birinci Ankara Koşusu, 1936, s. 6.)

Atatürk hayatta iken düzenlenen son koşu, 27 Aralık 1937’de “Atatürk koşusu” adıyla düzenlenmiştir. Otuz atletin katıldığı koşu, Dikmen Pınarı yokuşundan başlamış; Bakanlıklar önünden Atatürk bulvarını, İsmet İnönü Kız Enstitüsünü, Sergievini ve Bankalar caddesini geçerek Başbakanlık önünde sona ermiştir. Bu yıl, atletleri karşılamak için daha büyük bir tören düzenlenmiş; oldukça büyük bir kalabalık saat 14’ten itibaren Ulus meydanında toplanmaya başlamıştır. Atatürk anıtı, tören başlayana değin CHF, Ankara Valiliği, Ankara Belediyesi, bankalar, hayır kurumları ve yüksekokulların çelenkleriyle dolmuştur. Atletler beklenirken Yahya Galip, Behçet Kemal ve öğrenciler tarafından konuşmalar yapılmıştır (Ankara’da Atatürk Günü, 1937, s. 3). İkinci Atatürk koşusunu birinci bitiren atlet, 38 dakika ile Ankara Gücü takımından Şevki olmuştur. Şevki’nin ödülü Ankara Milletvekili Yahya Galip Kargı tarafından verilmiştir (Atletlerin Atatürk Koşusu, 1937, s. 6).

1937 yılında Atatürk koşusuyla ilgili önemli bir gelişme yaşanmış, koşunun her 27 Aralık’ta ülke çapında gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır. 1938 yılından itibaren düzenlenecek organizasyonun Atletizm Federasyonu ve Halkevi tarafından ortaklaşa hazırlanacağı ilan edilmiştir (Atletlerin Atatürk Koşusu, 1937, s. 6). Dolayısıyla Atatürk’ün Ankara’ya gelişi kutlamalarının bir parçası olarak başlayan Atatürk koşusu, sınırları genişleyerek devam eden bir geleneğe dönüşmüştür.

Sonuç

27 Aralık 1919'da Mustafa Kemal Paşa ve Temsil Heyeti'nin Ankara'ya gelmesiyle birlikte Ankara ve Millî Mücadele tarihinde yeni bir sayfa açılmıştır. Mustafa Kemal Paşa; farklı kesimlere mensup Ankaralılar tarafından Dikmen'den Ulus'a kadar büyük bir kalabalığın katıldığı, milli ögeleri taşıyan bir törenle karşılanmıştır. Ankara halkı, işgallere tepkisini 27 Aralık'ta yaptığı büyük karşılama ile ortaya koymuş ve Millî Mücadelenin içinde yer alacağını göstermiştir. Bu içten ve heyecanlı karşılama, Mustafa Kemal Paşa'ya yeni Türk meclisini Ankara'da toplama cesaretini vermiştir. Dolayısıyla 27 Aralık 1919, sonrasında yaşanacak önemli gelişmelerin başlangıç noktası olmuştur.

1932 yılında Atatürk'ün Ankara'ya gelişinin aslına uygun olarak canlandırılması ve milli bir bayrama dönüşmesi kararı alınmıştır. Bu çalışmada ayrı bir başlıkta işlenen 1932 yılı kutlaması, Atatürk döneminde gerçekleşen en geniş katılımlı ve görkemli kutlama olmuştur. Kutlamada halk kültürü, sınıfların kaynaştırılması gibi ilkeler gözetilirken Cumhuriyetin yeni değerlerinin farklı halk kitlelerine benimsetilmesi amaçlanmıştır. Yine aynı yıl açılan Ankara Halkevi, bünyesindeki tarih, folklor, dil, müzik çalışmalarını bu kutlamalar sırasında hazırladığı programlarla sergileme imkânı bulmuştur. Aynı zamanda 1934 yılında Halkevi'nde yapılan tören örneğinde olduğu gibi aydınlarla verilen halkın müzik anlayışını yeniden yapılandırma görevinin sınavı da 27 Aralık kutlaması vesilesiyle verilmiştir.

Diğer yandan 1936 yılından itibaren düzenlenen Atatürk koşusu da Atatürk'ün Ankara'ya gelişini kutlamalarının bir parçası olmuştur. Böylece bu özel gün vesilesiyle hem gençler spora özendirilmiş hem de halkın spor müsabakalarına izleyici olarak katılması sağlanmıştır. Yani Atatürk dönemindeki 27 Aralık kutlamaları, salt bir bayram kutlaması değil aynı zamanda kültür-sanat ve spor politikalarının halkla buluştuğu günler olmuştur.

Kaynakça

- Akçuraoğlu Yusuf. (1933, Şubat). Birinci Türk Tarih Kongresi. *Ülkü*, 1(1), 23-28.
- Akgün, N. (1996). *Burası Ankara*. Ankara: Ankara Kulübü Yayınları.
- Apak, R. (1936, İkinci kanun). Türk Sporunun Yeni Yükümleri. *Ülkü*, 6(35), 345-348.
- Arıkan, Z. (1999). Halkevlerinin Kuruluşu ve Tarihsel İşlevi. *Atatürk Yolu Dergisi*, 6(23), 261-281.
- Bardakçı, İ. (1975). *Taşhan'dan Kadifekale'ye*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Cebesoy, A. F. (1953). *Milli Mücadele Hatıraları*. İstanbul: Vatan Neşriyat.
- Çakır, A. (ty.). *Atatürk Döneminden Günümüze Türk Halkı Oyunları Üzerine Bir Değerlendirme*. 03.12.2022 tarihinde <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78699/aturk-doneminden-gunumuze-turk-halk-oyunlari-uzerine-.html> adresinden erişildi.
- Çalen, M. K. (ty.). *Atatürk Dönemi Tarih Yazıcılığı*. 29.11.2022 tarihinde <https://aturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/aturk-donemi-tarih-yaziciligi/> adresinden erişildi.
- Erdoğan, Ş. (1965). *Ankaram*. Ankara: Alkan Matbaası.
- Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri Cilt 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Evcin, E. (2014). Atatürk'ün Spora ve Sporculara Bakışı. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(55), 303-378.
- Eyice, S. (1968). Atatürk'ün Büyük Bir Tarih yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları. *Bellekten*, 32(128), 509-526.
- Gazi Mustafa Kemal. (2000). *Ankara'ya Geliş* (İ. Arar, U. İğdemir ve S. Özerdim. Haz.), İstanbul: Cumhuriyet Kitap.
- Gazi Mustafa Kemal. (2019). *Nutuk-Söylev, I. Cilt 1919-1920*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Goloğlu, M. (1969). *Sivas Kongresi*. Ankara: Başnur Matbaası.
- Gökbilgin, M. T. (2011). *Milli Mücadele Başlarken Mondros Mütarekesi'nden Büyük Millet Meclisi'nin Açılmasına*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Halil Bedi. (1934, Mayıs). Halk Terbiyesi ve Operalar. *Ülkü*, 1(15), 205.
- Kansu, M. M. (1986). *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kırcı, M. (2004). Atatürk'ü Konu Alan Tiyatro Eseri “Bayönder” Üzerine Bir İnceleme. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(17), 121-135.
- Kuşçi, A. (2021). Arşiv Belgelerine Göre İkinci Türk Tarih Kongresi (20-25 Eylül 1937). *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*. 3(2), 177-191.
- Lord Kinross. (1966). *Atatürk Bir Millet'in Doğuşu* (N. Sander, Çev.). İstanbul: Altın Kitaplar.
- Nasrattinoğlu, İ. Ü. (2001). Atatürk ve Türk Folkloru. *I. Uluslararası Atatürk ve Türk Halk Kültürü Sempozyumu*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Naşit Hakkı. (1933, Şubat). Ankara'nın Gazi Bayramı. *Ülkü*, 1(1), 9-10.
- Nusret Kemal (1933, Birinci teşrin). Milli Bayram ve Halk Terbiyesi. *Ülkü*, 2(9), 245-252.
- Onaran, A. Ş. (2013). *Muhsin Ertuğrul'un Sineması*. İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Orhun, F. Ç. (ty.). *Atatürk Koşusu*. 01.12.2022 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-kosusu/> Adresinden erişildi.
- Şapolyo, E. B. (1971). *Atatürk ve Seymen Alayı*. Ankara: Ankara Kulübü Yayınları.
- Şimşir, B. N. (1991). Ankara'nın Başkent Oluşu. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 7(20), 189-222.
- Tan, N. (ty.) *Atatürk Dönemi Tiyatro ve Opera Çalışmalarında Türk Halk Kültüründen Nasıl Yararlanıldı*. 20.11.2022 tarihinde <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78670/ataturk-donemi-tiyatro-ve-opera-calismalarinda-turk-hal-.html> adresinden erişildi.
- Turan, N. S. (ty.). *Milli Müzik ve Temsil Akademisi*. 04.12.2022 tarihinde <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-musiki-ve-temsil-akademisi/> erişildi.
- Uluğ, N. H. (1973). *Hemşehrimiz Atatürk*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Yetiş, K. (1994). Türk Edebiyatında Destan. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (C. 9; ss. 202-205). İstanbul: İslam Araştırmaları Merkezi.

Gazeteler

- Ankara Büyük Bayramını Eşsiz Gösterilerle Kutladı [haber]. (1935, 28 İlkkanun). *Kızılay*, s. 1.
- Ankara Dün Şerefli Bir Yıl Dönümü Tes'it Etti [haber]. (1932, 28 Kanunuevvel). *Cumhuriyet*, s. 9.
- Ankara Lisesi Mezunları [haber]. (1932, 31 Birincikanun). *Hakimiyeti Milliye*, s. 1.
- Ankara Lisesinde Yetişenler Dün Bu Mutlu Günü Kutladılar [haber]. (1935, 28 Birincikanun). *Kızılay (Son Posta)*, s. 1.
- Ankara'da Atatürk Günü [haber]. (1937, 28 Birinci kânun) *Cumhuriyet*, s. 3.
- Ankara'nın Atatürk'e Şükran Hatırası [haber]. (1937, 28 İlkkanun). *Ulus*, s. 10.
- Ankara'nın Büyük Günü. [fotoğraf]. (1932, 29 Birinci kanun). *Hakimiyeti Milliye*, s.1.
- Ankara'nın Büyük Günü [haber]. (1936, 28 İlkkanun). *Ulus*, s. 1.
- Ankara'nın Büyük Şenliği [haber]. (1932, 28 Birinci kânun). *Hakimiyeti Milliye*, s. 5.
- Atatürk'ün Ankara'ya Geldiği Gün [haber]. (1934, 26 İlkkanun). *Ulus*, s. 1.
- Atatürk'ün Ankara'ya Geldiğinin Onbeşinci Yıldönümünü Kutluyoruz [haber]. (1934, 27 İlkkanun). *Ulus*, s. 1.
- Atatürk'ün Ankara'ya Gelişi [haber]. (1948, 28 Aralık). *Cumhuriyet*, s. 3.
- Atletlerin Atatürk Koşusu [fotoğraf]. (1937, 28 İlkkanun). *Ulus*, s. 6.
- Atletlerin Atatürk Koşusu [haber]. (1937, 28 İlkkanun). *Ulus*, s. 6.
- Behçet Kemal. (1933). Ergenekon, *Ülkü*, Sayı 1, s. 14-17.

- Birinci Ankara Koşusu [fotoğraf]. (1936, 28 İlk kanun). *Ulus*, s. 6.
- Birinci Ankara Koşusu [haber]. (1936, 28 İlk kanun). *Ulus*, s. 6.
- Bisiklet Yarışı Yapılmadı [haber]. (1936, 28 İlkkanun). *Ulus*, s. 6.
- Burhan Asaf. (1932, 28 Birincikanun). Yarı Siyasi: Ankara Günü. *Hakimiyeti Milliye*, s. 3.
- Dün Gece Halkevinde [haber]. (1932, 29 Birinci kânun). *Hakimiyeti Milliye*, s. 2.
- Gazi'miz 1919 da Bugün Buraya Gelmiş ve O Günden Beri Ankara Hür Türkiyenin Kalbi Olmuştur [fotoğraf] (1932, 27 Birinci kanun, *Hakimiyeti Milliye*, s.1.
- Gazi'nin Büyük Eserini Halk Alkışlıyor [fotoğraf]. (1932, 28 Birinci kanun). *Hakimiyeti Milliye*, s. 4.
- Gazi Günü [haber]. (1933, 28 Kanunuevvel). *Hakimiyeti Milliye*, s. 1.
- Gazi Hazretleri Ankara Halkına Sönmez Sevgisini Bildirdi [haber]. (1932, 29 Birinci kânun). *Hakimiyeti Milliye*, s. 1.
- Gazi Hazretlerinin Ankara'ya Gelişlerinin Yıldönümünde [haber]. (1932, 22 Birinci kanun). *Hakimiyeti Milliye*, s. 1.
- Gazi Hz. 1919'daki Kıyafetile [haber]. (1932, 30 Birinci kânun). *Hakimiyeti Milliye*, s. 1.
- Geceki Tören [haber]. (1937, 28 İlkkanun). *Ulus*, s. 10.
- Halkevinde Gazi Gününün Gecesi [haber]. (1932, 29 Birinci kânun). *Hakimiyeti Milliye*, s. 4.
- Halkevinde Verilen Müzikli Müsamere [haber]. (1934, 29 İlk kânun). *Ulus*, s. 1-4.
- Küçükler Arasında [haber]. (1936, 28 İlkkanun). *Ulus*, s. 6.
- Orduevinde Büyük Baloyu Gazi Hz. Şerefliendirdi. [fotoğraf] (1932, 28 Birinci kânun 1932). *Hakimiyeti Milliye*, s. 5.
- Reşit Galip B. Nutku [haber]. (1932, 20 Şubat). *Hakimiyeti Milliye*, s. 2.
- Şenlik Merasimi Programı [haber]. (1932, 27 Birinci kânun). *Hakimiyeti Milliye*, s.2.
- T.B.M.M. Zabıt Ceridesi. (1-XI-1934). Cilt: 25, Devre: IV, İctima: 4.
- Ulu Önderin Ankara'ya Ayak Bastığı Günün On Beşinci Yıldönümü [haber]. (1936, 27 İlkkanun). *Ulus*, s. 5.
- Yenişehir'de Toplanan Binlerce Halk [fotoğraf]. (1932, 27 Birinci kânun). *Hakimiyeti Milliye*, s. 4.

İKİNCİ/YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİ BAĞLAMINDA ÜSTSÖYLEM VE AKADEMİK DİNLEME İLİŞKİSİ*

*Gül Deniz DEMİREL AYDEMİR, Ayten GENÇ***

Öz: Türkiye’deki öğretim dili Türkçe olan programlarda yüksek öğrenim görmek üzere gelip bölümlerine başlayan uluslararası öğrencilerin bölümlerinde ve diğer akademik ortamlarda karşılaştıkları akademik görevleri gerçekleştirme konusunda yaşadığı güçlükler ve bu konudaki ihtiyaçları gözetilerek üniversitelerde uluslararası öğrenciler için akademik Türkçe dersleri başlatılmıştır. Bu derslerin öğrencilerin söz konusu bağlamlarda etkin rol alabilmeleri için akademik ortamların uzlaşmaları ve akademik söylemin özellikleriyle birlikte alımlayıcı ve üretici dil becerilerini geliştirmeye odaklanması beklenmektedir. Ancak günümüzde yaygın olarak okutulan akademik Türkçe ders kitaplarında akademik dinleme becerisinin bu bağlamda akademik okuma ve yazmaya göre daha az üzerinde durulan ve çoğunlukla yalnızca anlamaya yönelik sorularla çalıştırılan bir beceri olduğu görülmektedir. Halbuki ihtiyaç analizi çalışmaları ve öğrencilerin karşılaştığı güçlükleri araştıran çalışmalar, dinleme becerisinin öneminin altını çizmektedir. Bu çalışmada uygulamalı dilbilimin ikinci/yabancı dil öğretimindeki sorunlara çözüm önerileri getirme amacı olduğu fikrinden de yola çıkılarak dilbilimsel bir olgu olan üstsöylemin akademik dinleme öğretimi bağlamında işlevselliğine dikkat çekmek ve ilgili literatürü sunmak amaçlanmıştır çünkü ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde akademik dinlemeye odaklanan çok az sayıdaki çalışmada akademik dinlemede üstsöylemin işlevselliğine odaklanan bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu doğrultuda ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretimi bağlamında akademik dinleme konusu üzerinde durulmuş; üstsöylem olgusu, ayrıntılarıyla açıklanmış ve ikisinin ilişkisini ortaya koyan çalışmaların bulguları bir araya getirilip sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Üstsöylem, akademik dinleme, akademik Türkçe, ikinci dil olarak Türkçe Öğretimi, dinleme becerisi.

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 19.02.2023 - 24.08.2023

Bu çalışma, Gül Deniz DEMİREL AYDEMİR tarafından Prof.Dr. Ayten GENÇ danışmanlığında hazırlanan “İkinci/Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Akademik Dinlemeye Yönelik Üstsöylem Belirleyicilerinin Tespiti” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Öğr.Gör., Hacettepe Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu, Modern Diller Birimi, Ankara, Türkiye. E-posta: gdenizd@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1851-4179.
Prof.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Alman Dili Eğitimi Ana Bilim Dalı, Ankara, Türkiye. E-posta: dogu@hacettepe.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6852-9961.

Relevance of Metadiscourse in Terms of Academic Listening in the Context of Teaching Turkish as a Second/Foreign Language

Abstract: As international students who come to Turkey to receive higher education in Turkish face difficulties in carrying out academic tasks, academic Turkish classes have recently been offered by universities to meet their needs. The courses intend to focus on improving receptive and productive skills along with academic language use and conventions of specific academic contexts to enable students' active role in such contexts. However, as observed in the existing academic Turkish textbooks, academic listening skills have received less attention than academic reading and writing. This skill, in most cases, is expected to be acquired only through listening to a recording followed by comprehension questions. In most textbooks, this skill is taught solely through some listening practice accompanied by comprehension questions. Therefore, in view of the applied linguistics objective to offer solutions to problems in second/foreign language teaching, this study aims primarily to draw attention to the relevance of metadiscourse, a linguistic phenomenon, in the context of academic listening in second/foreign language teaching. Moreover, the study complements the relevant literature since in the very few studies focusing on academic listening in teaching Turkish as a second/foreign language, none utilizes the functionality of metadiscourse in academic listening.

Keywords: Metadiscourse, academic listening, academic Turkish, teaching Turkish as a second language, listening skill.

Giriş

Küreselleşmeyle birlikte yükseköğretim ortamlarının giderek daha heterojen bir nitelik kazandığı görülmektedir. Günümüzde uluslararası öğrenim bursları, öğrenci değişim programları gibi teşvik edici faaliyetler ile birlikte göç gibi toplumsal etmenler sonucunda yükseköğretimin tamamı veya bir bölümü için başka bir ülkeye gitmek, oldukça yaygın bir olgu haline gelmiştir. Ancak bu bağlamda öğrenciler, ana dilinden farklı bir dilde sunulan bilimsel içeriği anlamak, değerlendirmek ve öğrenmek gibi zor görevlerle karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, öğrencilerin yeni öğrendikleri dillerde akademik çalışmalarını yürütebilmek için genel dil yeterliliklerine sahip olmanın ötesinde akademik bağlama özgü dil kullanımını ve buldukları akademik ortamdaki kültürel uzlaşımları öğrenerek çeşitli akademik yeterlilikler geliştirmelerini de gerektirmektedir. Dünyanın pek çok yerinde söz konusu gereksinimleri karşılamak üzere akademik amaçlı dil öğretim programları uygulanmaktadır.

Türkiye de söz konusu küresel akademik hareketlilikten payını almaktadır. Yükseköğretim Kurulunun yayımladığı istatistikler değerlendirildiğinde bu payın her geçen gün artmakta olduğu açıkça görülmektedir: 2013-2014 eğitim öğretim yılında Türkiye'deki yükseköğretim programlarına kayıtlı yabancı uyruklu öğrenci sayısı, 14.752 iken 2021-2022 eğitim öğretim yılında bu sayı, 260.289'a yükselmiştir (Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi). Nitekim Türkiye

bağlamındaki uluslararası öğrencilerin de Türkiye'deki akademik kültüre, Türkçe akademik söylemin özelliklerine, söylem türlerine ve akademik görevlere hazırlanmaları ve ilgili becerilerini geliştirmeleri gerekmektedir. Bu doğrultuda Türkiye Bursları kapsamında Türkiye'de öğrenim gören uluslararası öğrencilerin akademik Türkçeye ilişkin ihtiyaçlarını değerlendiren Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı (YTB), 2016-2017 eğitim öğretim yılı itibarıyla burslandırılan öğrencilerin öğretim dili Türkçe olan programlardaki başarılarını desteklemek adına üniversitelerdeki programlarına başlamadan önce en az 140 saatlik bir akademik Türkçe eğitimi almalarını zorunlu kılmıştır. Bununla birlikte Yükseköğretim Kurulu Başkanlığının 2019 yılı Mart ayında üniversitelere gönderdiği “Seçmeli Akademik Türkçe Dersi” (Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, 2019) konulu yazıyla yabancı uyruklu öğrencilere yönelik adı Akademik Türkçe olan 2 kredilik bir ders açılması önerisinde bulunması üzerine akademik amaçlı Türkçe dersleri, Türkiye çapında yaygınlaşmıştır. Söz konusu olumlu gelişmeler, beraberinde pek çok başka gelişmeyi ve çalışmayı getirmiştir. Akademik Türkçe derslerinde kullanılmak üzere ders kitapları (Karatay, 2019; Morali, Halitoğlu, Gökdoğan ve Acar, 2018a, 2018b, 2018c; Temur, 2017; Temur ve Kurt, 2017; Yıldırım, Yılmaz, Demirel, Boylu, Uzdu Yıldız, Biçer ve Saçkesen, 2018a, 2018b, 2018c) yazılmış ve bir kitlesel açık çevrimiçi ders olan ANA-DİL Türkçe projesinin C2 düzeyi özel amaçlı bir ders olarak Akademik Türkçe kapsamında hazırlanıp çevrimiçi ortamda erişilebilir hale getirilmiştir. Bunların yanı sıra akademik Türkçe öğretimi araştırmaları da ivme kazanmıştır.

Akademik amaçlı dil öğretimi söz konusu olduğunda akademik yazmaya diğerlerinden ayrı bir önem atfedilse de öğrenciler, akademik hayatlarında okuma, dinleme ve konuşmayı da içeren ve çoğu zaman bu becerileri etkileşimli olarak işe koşmalarını gerektiren durumlarla karşılaşır. Hatta Demir'in (2017, ss. 104, 137) uluslararası öğrencilerden ve onlara ders veren öğretim üyelerinden veri topladığı araştırmasında da tespit edildiği gibi akademik ortamlarda en sık kullanılan beceri, akademik dinleme becerisidir. Üniversite bağlamının doğası gereği Karagöl ve Korkmaz'ın da (2021, s. 210) belirttiği gibi “akademik dinleme/izleme; sınıf başta olmak üzere çeşitli akademik ortamlarda öğrencilerin en çok ihtiyaç duyduğu alıcı dil becerisidir”. En sık kullanılan ve dolayısıyla azami öneme sahip becerilerden biri olmasına rağmen bir önceki paragrafta sözü edilen çalışmalardan doğrudan akademik dinlemeye odaklanan çalışmaların (Ellialtı, 2021; Ellialtı ve Batur, 2021a; Halitoğlu, 2018; Özdemir, 2021) oldukça sınırlı sayıda oldukları ve buradan hareketle Türkçenin ikinci/yabancı dil olarak öğretimi bağlamında akademik dinlemeye ilişkin oluşan akademik birikimin yeterli olmadığı ifade edilebilir. Yapılan geniş kapsamlı çalışmalar göstermektedir ki akademik dinleme, başarı için en önemli görülen beceridir (Demir, 2017, s. 163; Ellialtı, 2021, s. 624). Akademik dinlemede öğrencilerin en önemli gördüğü etkinlikler, “dersi dinlemek” ve “derste yapılan tartışmaları dinlemek” iken akademik yazmada “dersi dinlerken not tutmak”tır (Demir, 2017,

s. 104). Aynı çalışmada (s. 202) not tutma alışkanlığı olan öğrencilerin çoğunluğunun not tutarken zorlandığı ortaya konulmuştur. Ellialtı'nın (2021, s. 625) özetleyerek not tutmanın zorluğuna ilişkin bulguları da bunu destekler niteliktedir. Not tutarken öğrencilerin aslında düşünceleri özetleyerek veya neyin önemli olup neyin önemli olmadığını belirlemek amacıyla değerlendirerek yazıya geçirdikleri göz önünde bulundurulduğunda akademik dinleme becerisinin bu bağlamda çeşitli bilişsel süreçlerle ve yazma becerisiyle etkileşim içerisinde olduğu ifade edilebilir. Sözü edilen bilişsel süreçlerin yarattığı zorluğa ilişkin bulgular ortaya koyan bir başka çalışma da Konyar'ın (2019) araştırmasıdır. Bu araştırma sonucunda akademik dinleme becerisinde “uluslararası öğrencilerin günlük dil becerilerini kullanabildikleri durumlarda yetkinlik düzeyleri yüksekken; anlama, analiz etme ve sentezleme gibi akademik beceriye dayalı işlemleri gerektiren durumlarda yetkinlik düzeylerinin düştüğü” (s. 87) çıkarımı yapılmıştır. Öğrencilerin akademik dinleme öz yeterliklerine ilişkin algıları oldukça olumlu olsa da (Demir, 2017, s. 182; Ellialtı, 2021, s. 624; Konyar, 2019, ss. 72-73) Konyar'ın (2019, s. 87) araştırmasına katılan öğretim üyeleri, öğrencilerin dersleri anlamadıklarını sıklıkla belirtmiş ve Hasırcı Aksoy'un (2021, s. 1719) çalışmasında öğrencilerin dinleme sırasında güçlüklerle karşılaştığı kaydedilmiştir. Kısacası akademik dinleme becerisi, yükseköğretim ortamlarında en sık karşılaşılan ve en önemli görülen beceri olarak değerlendirilmektedir. Öğrenciler genel olarak bu beceride kendilerini yetkin bulsalar da yapılan araştırmalar sonucunda bazı öğretim elemanlarının öğrencilerini akademik dinlemede yeterli bulmadıkları, öğrencilerin kendilerinin de dinleme esnasında ve not tutmada çeşitli zorluklar yaşadıklarını ifade ettikleri belirlenmiştir. Öğrencilerin akademik dinlemedeki yetkinlik düzeylerinin dinleme görevlerinin gerektirdiği zihinsel süreçlerin zorluğu veya karmaşıklığı ile ters orantılı olduğu düşünülmektedir.

Uygulamalı araştırmaların sonuçları, akademik dinleme becerisinin geliştirilebilir bir beceri olduğunu göstermektedir. Öğrencilerin üniversitedeki derslerde ve panel, konferans gibi akademik etkinliklere katıldıklarında dinlediklerini anlamakta güçlük çektiklerine yönelik tespitlerinden yola çıkan Halitoğlu (2018, s. 21) söz konusu zorlukların üstesinden gelinmesine yönelik bir eylem araştırması planlamıştır. Sonuçlar, yapılan müdahalelerin olumlu etki ettiğini göstermiştir. Benzer bir şekilde Ellialtı'nın (2021) uygulamalı çalışması sonucunda öğrencilerin akademik dinleme düzeylerinin %52,4 oranında gelişme gösterdiği gözlemlenmiştir. Bu çalışmalardan hareketle akademik dinleme süreçlerine yapılan pedagojik müdahalelerin işe yaradığı ve dolayısıyla akademik dinlemeye yönelik sınıf içi çalışmaların gerekli olduğu sonucuna varılabilir. Sınıf içi uygulamaların belirlenmesinde, kullanılan ders kitaplarının etkin rolü değerlendirildiğinde akademik Türkçe ders kitaplarındaki dinlemeye yönelik alıştırmalar/pratik yapmanın yanı sıra strateji kazandırma ve farkındalık geliştirme çalışmalarının da gerekli olduğu ortaya çıkmaktadır. Korkmaz ve Karagöl'ün

(2021, s. 1771) çalışmasında da dinleme türlerinin, etkinliklerinin, görevlerinin çeşitlendirmesi gerekliliğine ilişkin görüş bildiren uzmanlar olmuştur. Ancak var olan ders kitapları incelendiğinde bir kitap setinde hiç dinlemeye yer verilmediği, bir sette dinleme bölümleri bulunmasına rağmen ilgili etkinliklerin ve strateji açıklamalarının son derece sınırlı olduğu, bir diğerinde dinleme etkinliklerinin yalnızca pratik yaptırma amacı güttüğü ve hiç strateji veya farkındalık geliştirme çalışmalarına yer verilmediği görülmektedir. Yalnızca bir kitap setinde dinleme öncesi, sırası ve sonrası çalışmalar, not tutma etkinlikleri, yapılandırılmış strateji öğretimi (Özdemir, 2021) ve söylemsel farkındalık geliştirme etkinlikleri bulunduğu gözlemlenmektedir. Yaygın kullanılan ders kitaplarındaki işaret edilen eksiklikler, akademik Türkçe öğretimi bağlamında ele alınabilecek bir sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Uygulamalı dilbilim, “dilbilim kuram, yöntem ve bulgularının çeşitli alanlardaki dil sorunlarının çözümünde kullanılmasını konu alan dilbilim dalı” (İmer, Kocaman ve Özsoy, 2011, s. 250) olarak tanımlanır. Nitekim dil öğrenimi/öğretimi alanı da hem kendi özel konuları bulunan hem de eğitim bilimleri, dil bilimleri, bilişsel bilimler gibi başka alanlardan beslenen bir uygulama ve araştırma alanıdır. Bir önceki paragrafta sözü edilen sorunların çözümüne yönelik yapılabilecekler düşünüldüğünde, dilbilimsel kuramlar ve dil öğretimi uygulamaları arasında köprü kurabilecek bir alan olarak uygulamalı dilbilimin yöntem ve bulgularından faydalanılmasının mümkün olduğu ifade edilebilir. Bu bağlamda akademik dinleme konusunda materyaller ve sınıf içi etkinlikler geliştirilirken öncelikle ders anlatımı, sınıf içi tartışma, sunum, sözlü bildiri gibi akademik ortamlarda karşılaşılan ve akademik dinleme becerilerini işe koşmayı gerektiren türlerin belirlenip özelliklerinin ortaya konulması, bir gereklilik olarak ifade edilebilir. Kocaman Gürata ve Durmuş (2020, s. 64) da Türkçede çeşitli yazılı ve sözlü akademik söylem türlerinin “dilbilimsel, bilişsel ve kültürel unsurlarının” incelenip dil öğretimine hizmet edecek şekilde betimlenmesinin bir ihtiyaç olarak görüldüğünden söz etmiştir.

Buradan hareketle akademik söylemin öne çıkan unsurlarından biri olan üstsöylem kavramından uluslararası öğrencilere yönelik akademik Türkçe dersleri kapsamında akademik dinleme öğretiminde yararlanılmasının işlevsel olabileceği düşünülmektedir. Üstsöylem, söylemin üreticisinin kendi söylemini alıcısının en iyi şekilde nasıl işlemleyip anlayabileceğine yönelik tahminlerinden yola çıkarak yapılandırmak için başvurduğu kaynaklar olarak tanımlanabilir (Hyland, 2017) ve bu da aslında söylemin üreticisinin devam eden söylem içerisinde alıcısına yardımcı olabilmek için bazı ipuçları sunduğu anlamına gelir. Bu açıdan değerlendirildiğinde sözlü akademik söylemde kullanılan üstsöylemsel unsurlara yönelik farkındalık geliştirilmesinin öğrencileri söz konusu ipuçlarını yakalamaya hazırlamak için kullanılabilecek bir yol olabileceği sonucuna varılmaktadır. Üstsöylem farkındalığının dinlediğini anlamaya olumlu etkisi,

çeşitli araştırmalarla da ortaya konmuştur (Heshemi, Khodabakhshzade ve Shirvan, 2012; Namnik, 2016; Zare, 2020; Zhang, 2012).

Bu çalışmada uygulamalı dilbilim alanının dilbilimsel kuramların başka alanlardaki sorunlara çözüm getirmesi hedefinden yola çıkarak dilbilimsel bir kavram olan üstsöylemin ikinci/yabancı dil öğretimi alanında karşılaşılan güçlüklerin üstesinden gelenebilmesi için nasıl işlevsel hale getirilebileceğine yönelik önerilerde bulunmak ve konuyla ilgili alanyazına işaret etmek hedeflenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle akademik dinleme konusu etraflıca ele alınacak, daha sonra üstsöylem kavramı açıklanacak ve son olarak akademik dinleme ve üstsöylem ilişkisine değinilip bu ilişkiden yola çıkan araştırmaların bulgularına yer verilecektir.

1. Akademik Amaçlı Dinleme Öğretimi

1.1. Akademik Amaçlı Dil Öğretimi

İkinci/yabancı dil öğretimi, alanyazında genel amaçlı ve özel amaçlı olmak üzere iki başlık altında ele alınır, akademik amaçlı dil öğretimi ise özel amaçlı dil öğretiminin bir alt türü olarak değerlendirilir (Flowerdew ve Peacock, 2001, s. 12). Dolayısıyla akademik amaçlı dil öğretimi dersleri; bir özel amaçlı dil öğretimi dersi olarak özel gereksinimlerden doğan özel dil kullanımlarına yönelik ders içeriği, kazanımlar, ders malzemeleri, öğretim ve ölçme değerlendirme yöntemleri ve uygulamaları bulunan derslerdir (Trace, Hudson ve Brown, 2015, s. 2). Akademik amaçlı dil derslerinin öğrenci ihtiyaçları ile temellendirilmesi, onları genel amaçlı dil derslerinden farklı kılan ana özellik olarak öne çıkar (Charles ve Pecorari, 2016, s. 9).

Öğrencilerin akademik ortamlardaki ihtiyaçları konusunda belirleyici unsurlar, dil kullanımının yanı sıra öğrencilerin bu ortamlarda üstlendikleri yeni roller ve bilgi ile ilişkilerinin kazandığı yeni boyutlardır dolayısıyla öğrencilerin girdikleri akademik ortamlarda etkin bir şekilde rol alabilmeleri, dil kullanımına ilişkin zorlukların ortadan kaldırılmasından çok hâli hazırda sahip olmadıkları okuryazarlık türlerini edinip geliştirmelerine ve gerek duydukları iletişim becerilerini kazanabilmelerine bağlıdır (Hyland, 2012).

Akademik amaçlı dil öğretimi de kendi içinde genel akademik amaçlı ve özel akademik amaçlı dil öğretimi olarak ayrılıp iki farklı kapsamla yapılandırılmaktadır (Jordan, 1997, s. 3). Jordan'a (1997, s. 3) göre genel akademik amaçlı dil öğretiminde alanlara özgü dil kullanım özelliklerindense akademik üslubun tanıtılması ve akademik ortamlarda ihtiyaç duyulan ortak becerilerin edinilmesini sağlamak amacını taşır. Bu beceriler, alanlardan bağımsız olarak akademik etkinlikler/ortamlarda etkin rol alabilmek ve bilgi ile etkileşime girebilmek için gerekli olan akademik yazma, alıntı yapma, kaynak gösterme, seminerlere, derslere, tartışmalara katılma ve benzeri sözlü etkinlikleri

dinlerken not tutma gibi becerilerdir. Bu sınıflandırmadaki özel akademik amaçlı dil öğretimi ise belirli bir alana odaklanıp söz konusu alana özgü söz varlığı, dil beceri ve etkinliklerine odaklanır. Var olan akademik Türkçe öğretimi uygulamaları ve ders kitaplarının kapsamı düşünüldüğünde genel amaçlı akademik Türkçe öğretiminin yaygın olduğu ifade edilebilir çünkü kullanımda olan kitap setleri göz önünde bulundurulduğunda fen bilimleri, sosyal bilimler ve sağlık bilimleri gibi kategorilere ayrılarak oluşturulan programlar bulunsa da yalnız bir disiplin özelinde yapılandırılmış programlara rastlanmamaktadır.

1.2. İkinci/Yabancı Dilde Dinleme Süreçleri

Dil öğretiminin tarihine bakıldığında dinleme öğretiminin ele alınışı ve konumunun süreç boyunca değişkenlik gösterdiği ancak iletişimsel dil öğretiminin yaygın olarak benimsenmesiyle günümüzde iletişim süreçlerinde yazma, konuşma ve okuma ile birlikte ve kimi zaman etkileşimli olarak işlevsel olan ve dolayısıyla dil öğretim süreçlerinde diğerleriyle aynı oranda üzerinde durulması beklenen temel becerilerden biri olarak görülmektedir. Dinleme, çok genel olarak duyup anlamak amacıyla dikkatini verme şeklinde tanımlansa da bu tanım özellikle dil öğretimi/öğrenimi bağlamında sürecin karmaşık dinamiklerini ortaya koymakta yetersizdir. Buradan hareketle öncelikle alanyazından dinleme sürecini çeşitli yönleriyle betimlemeyi hedefleyen açıklamalara başvurulacaktır.

Dinleme süreci, bir diğer alımlama becerisi olan okumadan temelde iki noktada ayrılır. Flowerdew (1994, s. 10) bu ayrımı belirleyen özelliklerin ilkinin gerçek zamanlı işleme, ikincisinin ise sesbilimsel ve leksiko-gramatik özellikler olduğunu ifade eder. Gerçek zamanlı işleme ile kastedilen sözcelerin sözceme anında algılanması gerektiği yani geçici nitelikte olmalarıdır. Gerçek yaşamda çoğu zaman dinleme sırasında okumada olduğu gibi bazı noktaları tekrar inceleme veya atlama imkânı olmaması, dinlemenin gerçek zamanlı özelliğini öne çıkarır. Sesbilimsel açıdan ayırıcı özellikler ele alındığında ise okuma sırasında kolaylıkla fark edilebilecek görsel unsurların yerine dinlemede konuşma sırasında algılanması ve ayırt edilmesi her zaman kolay olmayan sesbirimler söz konusu olur. Ayrıca yazıda birer boşlukla belirtilen sözcük sınırlarının dinleme sırasında tespit edilip sözcüklerin tanınması, ikinci/yabancı dil öğrencileri için daha zordur. Bunlara ek olarak tonlama, vurgu, duraksama ve düzeltmeler gibi unsurlar, dinleme sürecinin okumadan farkını ortaya koyan özelliklerdir. Flowerdew'in (1994, s. 10) leksiko-gramatik olarak nitelediği özellikler ise dinlemede sözlü söyleme özel sözcüksel ve dilbilgisel yapı kullanımıyla karşılaşmanın mümkün olmasıyla ilgilidir. Dinleme, okumadan bu yönüyle de ayrılır ve bu özelliklere yönelik farkındalığın bulunmaması, bir dili henüz öğrenmekte olan dinleyiciler açısından zorluk yaratabilir.

Alanyazında dinleme bağlamında alımladığını anlamlandırma sürecini açıklamak için 1980'li yıllardan beri sıklıkla kullanılan ve “standart model” (Aryadoust ve

Luo, 2022, s. 3) olarak nitelendirilen iki model, aşağıdan yukarıya (veya tümevarımsal) işleme ve yukarıdan aşağıya (veya tümdengelimsel) işleme değildir. Aşağıdan yukarıya işlemede anlamlandırma, dilsel birimlerin en küçüğüyle başlayıp daha büyük olanlardan en büyük birime doğru ilerler. Bir başka ifadeyle sesbirimlerden sözcüklere, sonrasında sözcük gruplarına, sözcük gruplarından cümleye ve daha sonra daha büyük birimlere doğru anlamın çözümlenmesiyle ilerleyen bir süreç olarak ifade edilebilir. Nunan (2002, s. 239) tümevarım sürecinin anlama ulaşılan kadar doğrusal ilerleyen bir süreç olduğunu belirtir. Yukarıdan aşağıya işleme sürecinde ise dinleyicinin dinleyeceği metinle ilgili edindiği bağlamsal bilgileri ve dinlediklerini bağlam ve konu hakkında önceden sahip olduğu bilgiler ışığında değerlendirmesi ve böylelikle anlamı oluşturmaya söz konusudur.

Günümüzde aşağıdan yukarıya ve yukarıdan aşağıya işleme süreçlerinin birlikte işlevsel olduğu yaygın bir şekilde kabul görmektedir. Dinlediğini anlamlandırma süreci, Flowerdew (1994, s. 9) tarafından da iki aşamalı bir süreç olarak tarif edilmiştir. Bu modele göre ilk aşamada dilsel işleme gerçekleşirken ikinci aşamada alınılan dilsel işlemeden geçirilerek elde edilen bilgilerin var olan bilgilerle karşılaştırılıp bağlama uyarlanması ile anlam yapılandırılır. Anderson (1995) ise üç aşamalı ancak benzer bir süreçten söz eder. Bu sürecin ilk aşaması, algılamadır ve algılama aşamasında dinleyiciler, duydukları sesleri önceden bildikleri sözcüklerle eşleştirerek sözcükleri tanırlar. Bir sonraki aşamada sözdizimsel analiz gerçekleşir. Bu da sözcüklerin söylem içerisindeki pozisyonlarının belirlenmesi ve diğer birimlerle olan sözcüksel ve dilbilgisel ilişkilerinin fark edilmesi anlamına gelir. Kullanım anlamına gelen son aşamada ise ilk iki aşamadaki sesbilimsel, dilbilgisel ve sözcüksel bilgilerin dinleyicinin var olan bilgileriyle eşleştirilip ifade edilenlerin anlamına ve işlevine yönelik çıkarımlarda bulunulması gerçekleşir. Field (2013) ise beş aşamalı bir çerçeve sunar ve söz konusu aşamaları üst düzey süreçler ve alt düzey süreçler olarak ikiye ayırıp söz konusu iki kategorinin birbiriyle etkileşimli olarak işlediğinden söz eder. Buradan hareketle ikinci/yabancı dil öğretiminde her iki süreci de destekleyecek çalışmalara ihtiyaç olduğu ifade edilebilir. Örneğin aynı program kapsamında hem ses ayrımları üzerinde durmak hem de öğrencilerin konuya ilişkin var olan bilgilerini etkinleştirmelerini sağlamaya yönelik stratejileri kazandırmak veya belirli bir dinleme etkinliği öncesinde öğrencilerin konuyla ilgili yeterli ön bilgileri bulunmadığı durumlarda eksiklerinin giderilmesine yönelik çalışmalar yapmak faydalı olabilir (Nunan, 2002, s. 239).

1.3. Akademik Dinleme

Alanyazında akademik dinlemenin kapsamı değişen çeşitli tanımları bulunmaktadır. Pek çok çalışmada akademik dinleme tanımı yapılırken ders anlatımları esas kabul edilir. Örneğin, Vandergrift ve Goh'un (2012) tanımı, akademik dinlemeyi sınıftaki ders içeriğini öğrenmek için dinlemek olarak ele

alır. Flowerdew ve Miller (2014, s. 102), akademik ortamlardaki sözlü dilin içeriğine ilişkin bilgilerin edinilmesi için zihinde işlemlenmesi ile ilgili olduğunu ifade eder. Lynch'in (2011) akademik ortamlarda karşılaşılan birçok farklı sözlü etkinliği de dahil eden çerçevesi sadece ders anlatımlarına odaklanan geleneksel akademik dinleme tanımlarından çok daha detaylı ve geniş kapsamlıdır. Bu çerçevede tek yönlü akademik dinleme ve çift yönlü akademik dinlemeden söz eder. Tek yönlü dinlemeyle ilişkilendirilen etkinlikler; amfi dersleri gibi akademisyenlerin anlatımına dayalı dersler, konferanslar, bildiri sunumları gibi etkinliklerdir. Etkileşim içeren dersler, öğrenci-danışman görüşmeleri, ofis saatleri gibi etkinlikler ise iki yönlü dinlemeyi gerektiren etkinlikler kapsamında değerlendirilir.

Akademik dinleme ikinci/yabancı dil öğretimi alanına özgü bir kavram olmasa da bu alanda kullanımı daha yaygındır. Genel amaçlı dil öğretimi bağlamında sözü edilen aşağıdan yukarıya, yukarıdan aşağıya ve her iki sürecin etkileşimli işlediği işleme süreçleri, akademik amaçlı dil öğretimi kapsamında da geçerlidir ancak akademik bağlamlara özgü belirleyici özellikler nedeniyle akademik dinleme öğretiminde özellikle üzerinde durulan bazı ek alt beceriler ve stratejilerle karşılaşılır (Flowerdew ve Miller, 2005). Flowerdew (1994) öğrencilerin akademik bağlamlardaki konuşmaları dinlerken diğer bağlamlardakinden farklı olarak dikkatlerini dinlediklerine daha uzun süreli vermeleri, alana özel söz varlığı unsurlarını bilmeleri, önceden karşılaşmadıkları etkileşim türlerine yönelik iletişim becerileri geliştirmeleri, dinlediklerinden önemli olan bilgileri belirlemeleri ve dinlediklerini var olan bilgileriyle karşılaştırıp çıkarımlarda bulunmalarının gerekli olduğunu ifade eder. Bunlarla beraber çoğu zaman özel bir bilgiyi bulmaya yönelik dinleme veya konuşmanın geneli hakkında fikir sahibi olmak amacıyla dinleme süreçlerini özetleme, not tutma, soru sorma ve raporlama gibi çeşitli başka becerilerle birlikte yürütmeleri gerekmektedir. Dahası günümüzdeki yükseköğretim bağlamlarına bir arada dahil olabilen metinler, ses kayıtları, videolar ve resimler düşünüldüğünde öğrencilerin aynı zamanda çoklu ortamların beraberinde getirdiği zorlukların üstesinden gelme gerekliliği de bu listeye eklenebilir (Goh, 2018, s. 3). Söz konusu süreçlerin ve eş zamanlı işe koşulması gereken becerilerin öğrencilerin bilişsel yüklerini oldukça ağırlaştırması nedeniyle akademik dinleme öğretimi kapsamındaki uygulamaların da öğrencileri bu tür karmaşık bilişsel süreçlere hazırlar nitelikte olması önemlidir.

Goh (2018, s. 3) akademik dinlemeye ilişkin zorlukları üç kategori altında değerlendirir. Bunlardan ilki ve en önemli görüleni, öğrenci faktörüdür. Öğrencilerin dil yeterliklerinin ve genel dinleme becerilerinin yeterli olmaması, alana özgü konulara, terminolojiye ve ders anlatımlarının retorik özelliklerine aşina olmaması gibi sebepler, öğrencilerin akademik dinleme performanslarını

olumsuz etkiler. Diğer iki faktör ise alan ve öğretim elemanı faktörleridir. Bu faktörlerin de aslında sözü edilen nedenlerle ilişkili oldukları ifade edilebilir.

Akademik dinlemeye süreç temelli yaklaşımların yanı sıra dinleme alt becerilerini temel alan yaklaşımlar da bulunmaktadır. Çoğu zaman kapsayıcı ve bütüncül bir olgu olarak görülmesine karşın bazı araştırmacılar, akademik dinlemenin farklı fakat aynı zamanda birbiriyle ilişki içinde bulunan alt becerilerden oluştuğunu iddia eder (Buck, 2001; Wagner, 2004). Alanyazında söz konusu alt becerilerden söz edilirken mikro beceriler veya küçük ölçekli beceriler adlandırmalarına da rastlanmaktadır ve Flowerdew ve Peacock (2001) alt becerileri belirlerken anlama kuramlarının, öğretim elemanlarının ve öğrencilerin bilgi kaynağı olarak düşünülebileceğinden söz eder. Buck ise (2001) dinleme alt becerilerinin tespit edilmesinde ampirik çalışmaların bulgularının da kullanılması gerektiğini öne sürer ve bu konuda çıkarımlar yapılabilmesi için yeterli sayıda ampirik çalışma bulunmadığından mevcut alt beceri listelerinin çoğunlukla uzmanlar ve öğreticiler tarafından verili kabul edilen becerilere dayalı olmasını eleştirir.

Alanyazında sunulan akademik dinleme alt becerileri listeleri, çoğunlukla üniversite dersleri bağlamı özelinde sunulmuştur. Richards'ın (1983) ve Powers'ın (1986) çalışmalarında akademik dinleme alt becerileri listelenmiştir. Richards (1983, ss. 229-230) söz konusu alt becerileri aşağıdaki gibi sıralamıştır:

1. Konuşmanın/dersin amacını ve kapsamını belirleyebilmek
2. Dersin konusunu belirleyebilmek ve konunun geliştirilmesini takip edebilmek
3. Söylem içindeki birimlerin (ana fikirler, genellemeler, varsayımlar, yardımcı fikirler, örnekler, vb.) birbiriyle ilişkisini belirleyebilmek
4. Dersin yapısına işaret eden söylem belirleyicilerinin rolünü belirleyebilmek (bağlaçlar, zarflar, açılış ifadeleri, vb.)
5. Bağlantılara dair çıkarımlar yapabilmek (neden, sonuç, vb.)
6. Konuyla ilgili anahtar sözcükleri fark edebilmek
7. Sözcüklerin anlamını bağlamdan çıkarabilmek
8. Bağdaşıklık belirleyicilerini fark edebilmek
9. Tonlamanın bilginin yapısına işaret etmedeki işlevini fark edebilmek (ses düzeyi, ses perdesi, vb.)
10. Konuşmacının konuya olan tutumunu tespit edebilmek
11. Dersteki farklı anlatım modlarını takip edebilmek: sözlü, işitsel, görsel- işitsel
12. Ağız özellikleri ve konuşma hızındaki farklılıklara rağmen dersi takip edebilmek
13. Farklı ders anlatımı türlerine aşinalık: resmi, söyleşimsel, okumaya dayalı, plansız

14. Farklı kesitlere (register) aşinalık: yazı dili ve günlük konuşma dili
15. Konu dışı unsurları fark etmek: espriler, konudan sapmalar, konudan konuya atlama
16. Sözel olmayan ipuçlarının vurgu ve tutum belirleyicileri olarak işlevini fark etmek
17. Sınıf uzlaşımının bilgisine sahip olmak (söz sırası alma, açıklama isteme, vb.)
18. Ders kapsamında yapılacakları anlamak (uyarılar, öneriler, tavsiyeler, yönergeler, vb.)

Richards'ın (1983) akademik dinleme alt becerileri listesinden hareketle en önemli görülen alt becerileri belirlemeyi amaçlayan Powers'ın (1986) çalışmasında ele alınan 21 alt beceriden akademisyenler tarafından en önemli bulunan dokuzu aşağıdakiler olmuştur:

1. Ana tema ve düşünceyi belirlemek
2. Öne çıkan düşüncelerin arasındaki ilişkileri belirlemek
3. Bir dersin konusunu belirlemek
4. Not alarak bilgileri kaydetmek
5. Notlarından bilgiyi çıkarmak
6. Bilgiler arasındaki ilişkilere dair çıkarım yapmak
7. Anahtar sözcükleri anlamak
8. Derslerin sözlü kısmını takip etmek
9. Yardımcı düşünce ve örnekleri belirlemek (Powers, 1986, ss. 6-7)

İkinci/Yabancı dil olarak Türkçe öğretimi bağlamı özelinde de akademik dinleme alt becerilerine ilişkin çeşitli bulgular ortaya koyan çalışmalar bulunmaktadır. Demir (2017) 697 uluslararası öğrenci ve 203 öğretim elemanından veri topladığı çalışmasının Richards'ın (1983) listesindeki alt becerileri temel alarak hazırladığı dinleme alt becerilerine ilişkin bölümünde öğrencilerin en çok zorlandıkları dinleme alt becerilerinin “Standart Türkçenin dışındaki yöresel/aksanlı konuşmaları anlayabilmek”, “dersi dinlerken yeni kelimelerin anlamlarını tahmin edebilmek” ve “dersi dinlerken not tutabilmek” (s. 106) olduğunu belirlemiştir. Öğretim elemanlarından elde edilen veriler de bu bulguları desteklemektedir (s. 136).

Korkmaz ve Karagöl (2021, ss. 1772-1773) ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretimi alanında yayımlanmış Akademik Türkçe ders kitaplarının yazarları ve bilimsel metin yazarlarının katılımıyla gerçekleştirdikleri araştırma sonucunda akademik dinleme/izleme kapsamında kullanılmak üzere yeterlik ifadeleri önerilerinde bulunmuşlardır. Bu ifadelerin alt becerilere ilişkin çıkarımlar yapmak için işlevsel olabileceğinden söz konusu liste aşağıda sunulmuştur:

1. Dinledikleri/izledikleri hakkında çeşitli notlar alır.
2. Dinleme/izleme amacını belirler.
3. Dinlediği/izlediği metnin konusunu ve mesajını kavrar.
4. Dinleme/izleme sürecine aktif katılım sağlar.
5. Alanıyla ilgili çeşitli bilimsel toplantılarda yapılan konuşmaları anlar.
6. Dinleme/izleme metninin anahtar sözcüklerini belirler.
7. Dinlediği metinlerdeki öznel ve nesnel yargıları fark eder.
8. Farklı metin türlerindeki önermeleri, destekleyici nedenleri ve kanıtları anlar.
9. Ne dinlediğini/izlediğini sorgular.
10. Dinlediklerinden/izlediklerinde önemli/gerekli ve önemsiz/gereksiz noktaları ayırt eder.
11. Uzun konuşmaları aktif olarak takip eder.
12. Konuşmacının niyetini ve imalarını anlar.
13. Dinleme/izleme öncesinde, sırasında veya sonrasında sorular sorar.
14. Her dinleme/izleme metnini nasıl dinleyeceğini bilir.
15. Dinlediği iki metnin sonuçlarını karşılaştırır.
16. Dinlediği metindeki bulguları tartışır (Korkmaz ve Karagöl, 2021, ss. 1772-1773).

2. Üstsöylem

Bu bölümde ilk kez Zellig Harris'in (Harris, 1970, s. 464) 1958 yılında sözünü ettiği fakat alanyazında 80'li yıllardan itibaren kendine bir yer edinmeye başlayan ve genellikle söylem analizi ve dil öğretimi alanlarındaki çalışmalarda üzerinde durulan bir kavram olan üstsöylem (Hyland, 2017, ss. 16-17) çeşitli boyutlarıyla ele alınıp açıklanacaktır. Harris'in kavramı ortaya atmasını takiben 1980'lerde Crismore (1983), Vande Kopple (1985) ve Williams (1981) gibi araştırmacılar, üstsöylemi ayrıntılı bir şekilde ele alıp kavramın çerçevesini çizmeye yönelik öneriler getirmiş ve böylelikle üstsöylem çerçevelerinin temellerini oluşturan üstsöylemsel kategorilere ilişkin kavramları ortaya koymuş ve sınıflandırmalar sunmuştur. Söz konusu çalışmalar sayesinde çeşitli yönleriyle ayrıntılandırılıp daha iyi anlaşılabilen üstsöylem, 1990'larda ve ardından 2000'lerdeki Crismore, Markkanen ve Steffensen (1993), Mauranen (1993), Hyland (1998, 2005), Hyland ve Tse (2004) ve Ädel (2006, 2010) gibi araştırmacıların katkıları sonucunda söylem çözümlemelerinde kullanılan bir çerçeve haline gelmiştir.

Özellikle son yıllarda sıklıkla araştırılan bir olgu olmasına rağmen üstsöylemin ne olduğuna ilişkin alanyazında bir uzlaşma görülmemektedir. Üstsöylemin kendisinin sınırları net çizilemeyen bir kategori olması ve araştırmacıların üstsöylemi farklı şekillerde kavramsallaştırmaları bunda etkindir. Sözcüğün düz anlamından yola çıkılarak yapılan tanımlar, söylem hakkında söylem olsa da pek

çok araştırmacı, üst söylemin tanımına ilişkin var olan belirsizlikten söz eder (Hyland, 2015, 2017; Swales, 1993). Bundan dolayı alanyazındaki bazı çalışmalarda üstsöylemin ne olduğundansa ne olmadığı netleştirilerek başlanır kavramsallaştırmaya.

Nitekim üstsöylemin belirlenmesinde söylemin önermesel olan ve olmayan içeriğinin ayrımı, önemli bir başvuru noktası olarak kullanılmaktadır. Önermesel içeriğin üstsöylem olarak değerlendirilemeyeceği hususunda neredeyse bir uzlaşmadan söz etmek mümkündür (Crismore, Markkanen ve Steffensen, 1993; Hyland, 2017; Vande Kopple, 1985; Williams, 1981). Ancak günümüzde önermesel olan ve olmayan içerik ayrımının kısmî işlevselliği kabul edilirken üstsöylemi belirlemekteki yetersizliğinin altı çizilmektedir. Ädel (2006, s. 210) bunun yeterli ve belirgin bir ölçüt olmadığını ve sınırlı bir bakış açısı sunduğunu savunur. Bu nedenle üstsöylemi bu ayrım üzerinden tanımlamak yerine metnin içeriği ya da konusuyla birlikte bulunabilen ve net olmayan bir söylem olgusu olarak kavramsallaştırmayı önerir. Hyland ve Tse de (2004, s. 293) Ädel'e benzer bir şekilde birincil kabul edilen önermesel söylemle ikincil kabul edilen üstsöylem arasındaki işe yaramayan ayrımı bulanıklaştırarak yazarların metni düzenleyip yorumlamak üzere metne dahil olup onu belirli bir bağlama uygun hale getirme yolları arasındaki bağlantıyı yeniden ele aldıklarını ifade ederler. Onlara göre üstsöylem, metnin daha önemli parçalarını yani önermelerini bir arada tutmaya yarayan bir tutkal değil metnin anlamının önemli bir parçasıdır. Çünkü okuyucunun ihtiyaçlarını, var olan bilgisini, metinlerle ilgili daha önceki deneyimlerini göz önünde bulundurarak metin ile bağlamının arasındaki ilişkiyi kurmaya yardımcı olur. Dolayısıyla Hyland ve Tse (2004) önermesel olan ve olmayan içerik ayrımının bir başlangıç noktası olarak işe yarayabileceğini ancak bu ayrımı çok ileri götürmenin yanıltıcı olabileceğini iddia eder. Bu doğrultuda her metnin büyük bir kısmının dış dünyadaki gerçekliklerle değil de metnin içindeki argüman ve okurlarıyla ilgili olduğunu düşünüp üstsöylemi içeriği alıcı için tutarlı, anlaşılır ve ikna edici hale getirmenin bir yolu olarak görmek mümkündür (Hyland, 2015, ss. 9-10). Metnin anlamı, bu iki unsurun birlikteliğinden doğar (Hyland, 2017, ss. 17-18).

Dilden dile değişiklik gösterebilmesine karşın birçok dilde gözlemlenmesi ve iletişim açısından üstlendiği önemli rollerden dolayı Mauranen (2010, s. 21) üstsöylemi bir söylem evrenseli olarak tanımlar. Daha çok yazılı türlerde incelenen ve akademik yazma açısından işlevselliği üzerinde durulsa da sözlü söylemin de önemli bir unsurdur. Hyland (2017, s. 7) söylemin üreticilerinin konuşma esnasında sözlerini planlamak için zamanlarının bulunmamasına rağmen doğrudan içeriğin iletilmesine odaklanılıp üstsöylemsel unsurların göz ardı edilmesi gibi bir durumun genellikle söz konusu olmadığını belirtir. Dahası üstsöylemin sözlü söylemdeki sıklığının daha fazla olduğunu tespit eden Ädel (2012, s. 121) üstsöylem araştırmalarının çoğunlukla yazılı metinleri ele almasına

yönelik gözlemlerinden hareketle bu türden çalışmaların gelinen noktada belirli bir doygunluğa ulaştığına işaret ederek araştırmacıları sözlü üstsöylemi araştırmaya davet eder.

Üstsöylemin çerçevesini farklı şekillerde çizilmesi konusu üzerinde duran Ädel ve Mauranen (2010) alanyazında üstsöylemin kapsamına ilişkin iki farklı yaklaşım olduğunu ve bu yaklaşımların geniş kapsamlı yaklaşım ve dar kapsamlı yaklaşım olarak adlandırılabilceğini ifade etmiştir. Dar kapsamlı yaklaşımı temsil eden araştırmacılar yalnızca kendisine gönderimde bulunan unsurlarını üstsöylem olarak değerlendirirken geniş kapsamlı yaklaşımı benimseyen araştırmacılar ise üstsöylemin sadece söylem hakkında söylem olarak değerlendirilemeyeceğini, söylemin üreticisinin alıcısıyla iletişime geçme çabasına yönelik ifadelerin de üstsöylem çatısı altında değerlendirilebileceğini savunmaktadırlar. Hyland (2017, s. 19) ise geniş yaklaşıma dahil edilebilecek bir araştırmacı olarak alandaki çalışmaları iki başlık altında gruplayıp birbirine karşıt çalışmalarını gibi konumlandırma düşüncesini eleştirmektedir. Üstsöyleme ilişkin farklı görüşlerin tamamının bu olguyu anlamaya yönelik katkılar sunan ve birbirinin karşısında değil birbiriyle aynı düzlemde yalnızca farklı noktalardaki konumlarından işlevsel olan çalışmalar olarak görülmesi gerektiğini ifade eder. Bu doğrultuda söz konusu çalışmaları, üstsöylem kavramını yalnızca metinsel organizasyon ile sınırlandıran metin odaklı uç ve içeriği bağlayıp düzenlemenin yanı sıra yazarın alıcı ile iletişimini öne çıkaran unsurları da dahil eden kişilerarası uç arasında kapsamlarına göre derecelendirip bir yere oturtulabilecek bir bütün olarak değerlendirir.

Bu çalışmada üstsöylem olgusu, akademik dinleme ile ilişkilendirileceğinden söylemin üreticisinin alıcısıyla iletişime geçme yolları da önemlidir çünkü bir önceki bölümde belirtildiği akademik dinleme alt becerilerinin bazıları, söylemin üreticisinin alıcısıyla iletişimiyle ilgilidir. Dolayısıyla kişilerarası ucu temsil eden Hyland'ın (2005) etkileşimsel üstsöylem modeli, örnek olarak ayrıntılı bir biçimde sunulacaktır. Hyland (2017) söylemi üretenlerin, hitap ettikleri kişilerin bu söylemi nasıl işlemleyebileceklerine ve anlayabileceklerine dair bazı tahminleri olduğunu ve söylemlerini bu doğrultuda yapılandırdıklarını belirtir. Üstsöylemi de bu fikirle paralel olarak konuşucu ve yazarların dili hitap ettikleri kitleyi dikkate alarak kullanma biçimleri olarak betimler. Söylemin üreticileri üstsöylemi kullanarak ifadelerinin alıcılar üzerindeki olası etkilerini öngörerek etkileşimsel amaçlarına ulaşmalarına yardımcı olacak şekilde ayarlar (Hyland, 2015, s. 1).

Hyland'ın sunduğu model öncelikle yazılı metinlerden hareketle oluşturulmuş, zaman içerisinde çeşitli yönleriyle geliştirilmiş (Hyland, 1998, 2000a), Hyland ve Tse'nin (2004) birlikte yürüttüğü çalışmada Thompson ve Thetela'nın (1995) önerdiği bilgi odaklı etkileşimli (interactive) kaynaklar ile alıcı odaklı etkileşimli (interactional) kaynaklar arasındaki ayrımından esinlenerek kategoriler

oluşturulup tablo şeklinde bir analiz çerçevesi haline getirilmiştir. Daha sonra Hyland (2005) bu modeli Etkileşimsel Model olarak adlandırmış ve böylelikle model, son halini almıştır. Bu modelde yukarıda sözü edilen gelişim sürecindeki şekillenmesiyle uyumlu olarak üstsöylem bilgi odaklı etkileşimli ve alıcı odaklı etkileşimli başlıkları altında iki kategoriye ayrılmıştır. Söz konusu kategorilerin de kendi içinde beşer üstsöylem alt kategorisi bulunmaktadır. Hyland (2005) modelinde metin, okur, yazar gibi yazılı söyleme ilişkin sözcükleri kullanmış olsa da modelin sözlü söylem için de geçerli olduğunu, söz konusu tercihin yalnızca kolaylık sağlama nedeniyle yapıldığını ifade etmiştir. Bahsedilen tablonun Türkçeleştirilmiş ve örnek sütunu eklenmiş versiyonu¹ aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1. Etkileşimsel Model

Kategori	İşlev	Örnek
<u>Bilgi Odaklı Etkileşimli</u>	Okura metin içinde rehberlik etme	
Mantıksal bağlayıcılar	Tümceler arasındaki ilişkiyi ifade etme	ama, fakat, aksine, yine de
Çerçeve belirleyiciler	Söylem edimlerine, dizilerine, ya da evrelerine gönderimde bulunma	Şimdi X konusuna geldik.
Metiniçi belirleyiciler	Metnin diğer bölümlerindeki bilgiye gönderimde bulunma	birazdan sayacağımız gibi, az önce bahsettiğim X
Tanımlayıcılar	Diğer metinlerdeki bilgilere gönderimde bulunma	X kanununa göre
Açımlayıcılar	Önermesel anlamları ayrıntılandırma/genişletme	yani, mesela, diyelim ki
<u>Alıcı Odaklı Etkileşimli</u>	Okuru metnin içine dahil etme	
Kaçınmalar	Sorumluluğu ve açık söyleşimleri sınırlandırma	belki, büyük ölçüde, genellikle
Vurgulayıcılar	Kesin ya da yakın söyleşimleri vurgulama	katiyen, elbette, son derece
Tutum belirleyicileri	Yazarın önermeye karşı tutumunu belirleme	bunlardan en önemlisi, ilk akla gelen
Kendinden sözetme	Yazarın açıkça kendisine gönderimde bulunma	bana kalırsa
Katılım belirleyicileri	Okurla açıkça ilişki kurma	Öyle değil mi?, biliyorsunuz, gördüğünüz gibi

3. Akademik Amaçlı Dinleme Eğitimi ve Üstsöylem İlişkisi

Akademik amaçlı dinleme eğitimi kapsamında akademik bir bağlamda karşılaşılan sözlü türlerin alınıp anlamlandırılmasına yönelik çalışmalar söz

¹ Tablo oluşturulurken Şen'in (2019, 2021) Kişilerarası Model'i anlatmak için Türkçeleştirerek sunduğu tablodan faydalanılmıştır. Örnekler kısmına bu çalışmanın oluşturulduğu doktora tezi kapsamında üniversite derslerinde belirlenen üstsöylem örnekleri eklenmiştir.

konusudur. Hyland (2009, s. 27) akademik bağlamlarla ilişkili türleri yazılı ve sözlü olarak ayırıp sözlü tür örnekleri arasında üniversite derslerini, seminerleri, öğrenci sunumlarını, konferans sunumlarını, ofis saatleri etkileşimlerini, tez savunmalarını ve kabul mülakatlarını sayar. Ancak öğrencilerin akademik başarıları açısından değerlendirildiğinde en öne çıkan türün ders anlatımları olduğunu ifade etmek yanlış olmaz. Üniversite derslerinin önemli bir özelliği, pek çok başka söylem türü gibi anlatım sırasında öğretim elemanı tarafından söylemi yapılandırmak ve öğrencilerin anlamasını kolaylaştırmak konusunda ipucu işlevi üstlenen üstsöylemsel unsurları barındırmasıdır (Crawford-Camicciottoli ve Querol-Julián, 2016, s. 312). Chaudron (1994, s. 25) sözbilimsel belirleyiciler ve sözcüksel ifadeler olarak adlandırdığı bu unsurların söylem içerisinde gereksiz bilgilerin belirlenmesi, önemli düşüncelerin sıralanması gibi noktalarda işlevsel olduğundan söz eder ve ikinci dil öğrencilerinin bu özelliklerin farkında olmalarının önemini vurgular çünkü ancak bu yönde bir farkındalığı olan öğrenciler; dersin genel yapısı, bilginin akış planı ve öğrenciyle etkileşim olanaklarına ilişkin farkındalık yaratabilirler öğrencilerinde. Ancak herhangi bir dilin öğretimi bağlamında bunun gerçekleştirilebilmesi, üniversite derslerinin özelliklerinin belirlenmesine bağlıdır. Bu doğrultuda dilbilimsel ve pedagojik önemi nedeniyle sözlü akademik söylemde, özellikle de üniversite derslerinde üstsöylem konusuna odaklanan pek çok araştırma bulunmaktadır (Ädel, 2010, 2012; Aguilar, 2008; Alessandra, 2018; Bernad-Mechó, 2017; Bouziri, 2021; Bu, 2014; Deroey, 2015; Deroey ve Taverniers, 2012; Ibrahim ve Ahmad, 2020; Kahkesh ve Alipour, 2017; Klapalová, 2016; Lee ve Subtirelu, 2015; Mauranen, 2001; Nesi ve Basturkmen, 2006; Thompson, 2003). Bu çalışmalardan görülebileceği üzere sözlü akademik söylemde üstsöylemi araştıran araştırmaların çoğunluğu, İngilizce akademik söylemi ele almaktadır. Bunun nedeni, büyük oranda BASE, ELFA ve MICASE gibi sözlü akademik derlemlerin araştırmacıların kullanımına sunulmuş olmasıdır. Bu bağlamda bu bölümde ele alınacak çalışmalar, ikinci dilde akademik dinleme eğitimi kapsamında üstsöylem farkındalığına yönelik çalışmanın gerekliliğine yönelik bulgular ortaya koyan araştırmalar olacaktır. Bu bölüm, söz konusu araştırmalar üzerinden ilk iki bölümde sunulmuş olan pedagojik ve dilbilimsel bilgilerin birbiriyle ilişkisinin akademik dinleme eğitimi bağlamında nasıl kurulabileceğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Söylem içerisindeki ipuçlarını çeşitli bakış açılarıyla ele alan birçok çalışma yapılmıştır. Temel alınan dilbilimsel kuramlar veya amacına göre çalışmalarda kullanılan terimler farklılık gösterebilmektedir. Söylem belirleyicisi kavramı da üstsöylem başlığı altında değerlendirilebilecek bir kavram olarak düşünülebilir. Chaudron ve Richards (1986) söylem belirleyicilerini büyük-ölçekli belirleyiciler ve küçük-ölçekli belirleyiciler olmak üzere iki kategoriye ayırmıştır ve bu ayrım, ikinci/yabancı dilde dinleme eğitimi alanında geniş çaplı bir karşılık bulmuştur. Bu ayrıma göre büyük ölçekli belirleyiciler, metnin yukarıdan aşağıya

işlemlenmesinde işlevsel olan yani büyük ölçekli yapısıyla ilgili ipuçları sağlayan söylemsel unsurlardır. Küçük ölçekli belirleyiciler ise metnin daha küçük birimlerinin arasındaki ilişkilere işaret eden ve böylelikle metnin aşağıdan yukarıya işlemlenmesine yarayan unsurlardır. Diğer söylem türleriyle karşılaştırıldığında söylem belirleyicilerinin üniversite derslerinde daha sık görüldüğü, rollerinin daha belirgin olduğu ve dinlemeyi desteklemek açısından daha etkin olduğu belirlenmiştir (Rodgers ve Webb, 2016).

Crawford-Camiciottoli ve Querol-Julián (2016, s. 314) üstsöylem belirleyicilerinin akademik dinleme bağlamında dersi anlamayla ilişkisinin araştırılmasının 1980'lerden bu yana devam eden bir geleneği olduğunu belirtmiş, araştırmalar sonucunda ders anlatımını takip etme ve dersin içeriğini hatırlama konusunda işlevsel olduklarını ve öğrencilerin dinleme sırasında yanlış anlamalarının söylem içerisinde üstsöylemsel unsurların eksik oldukları durumlarla ilişkilendirilebileceğini ifade etmiştir. Söz konusu çalışmaların ilki, Chaudron ve Richards'ın (1986) deneysel araştırmasıdır. İngilizce öğrenen katılımcılarla gerçekleştirilen araştırmada öğrencilere aynı metnin hiçbir söylem belirleyicisi bulunmayan hâli, yalnızca küçük ölçekli belirleyicilerin bulunduğu hâli, yalnızca büyük ölçekli belirleyicilerin bulunduğu hâli ve küçük ölçekli ve büyük ölçekli belirleyicilerin bir arada bulunduğu hâli olmak üzere dört farklı versiyonunu dinletip anlama düzeylerini analiz etmiştir. Çalışmada sözü edilen metnin dört farklı versiyonunun kaydı dört ayrı gruba not tutmalarına izin verilmeden dinletilmiş, sonrasında da anlamayı ölçmek için çoktan seçmeli sorular, doğru-yanlış soruları ve boşluk doldurma etkinliklerini de içeren çeşitli görevler verilmiştir. Araştırmanın sonucunda üniversite derslerinde konuşmanın büyük ölçekli birimleri arasındaki geçişleri ve vurguyu gösteren belirleyicilerin söylem içindeki küçük ölçekli birimler arasındaki ilişkileri gösteren belirleyicilerle kıyaslandığında anlatılanları hatırlama üzerinde daha etkili olduğu belirlenmiştir.

Flowerdew ve Tauroza (1995) küçük ölçekli belirleyicilerin etkisini araştırdıkları çalışmada önceki çalışmalardan farklı bir yol izleyerek dil öğretimi bağlamında kullanılmak üzere hazırlanmamış yani otantik bir üniversite dersinin kaydını ve bu ders kaydından küçük ölçekli belirleyicilerin silindiği hâlini iki farklı gruba dinletmiş ve daha sonra özetleme, kısa cevaplı açık uçlu sorular, doğru-yanlış soruları ve öz değerlendirme soruları aracılığıyla öğrencilerin anlama düzeylerini ölçmeyi hedeflemiştir. Sonuç olarak otantik yani küçük ölçekli belirleyicilerin bulunduğu kaydın anlaşılma düzeyinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Buradan hareketle söz konusu belirleyicilerin anlama üzerinde olumlu bir etkisi olduğundan söz etmek mümkündür.

Benzeri bir çalışma gerçekleştiren Aguilar Pérez ve Arnó Macià da (2002, ss. 18-19) öğrencilere üstsöylem içeren ve içermeyen iki versiyonu bulunan bir kaydı dinletip sonuçlara ulaşmak için öğrencilerin notları ve kendi dinleme ve anlama

süreçleriyle ilgili bir anketten yararlanmışlardır. Araştırmanın bulguları, bu bağlamda öğrencilerin dil yeterliliklerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğine işaret etmiştir. Sonuç olarak üstsöylemsel unsurların dil yeterliliği düşük olan katılımcılar için işlevsel olduğu fakat dil yeterliliği yüksek olan öğrencilerin bu unsurlara gereksinim duymadıkları değerlendirilmiştir.

Jung'un da (2003, 2006) üniversite derslerindeki söylem belirleyicilerinin dinlediğini anlamaya etkisini inceleyen iki araştırması bulunmaktadır. İlk araştırmasında (2003) önceki araştırmacılara benzer bir şekilde aynı metnin söylem belirleyicilerini içeren ve içermeyen versiyonlarını dinletip söylem belirleyicileri bulunmayan versiyonu dinleyen katılımcıların dersin öne çıkan düşüncelerine dair doğru olmayan çıkarımlar yaptığı ve dersteki temel noktalarını birbiriyle ilişkisi konusunda kafalarının karıştığı sonuçlarına ulaşmıştır. Buradan yola çıkarak söylem belirleyicilerinin anlamayı olumlu etkilediğini ifade etmiştir. İkinci çalışmasında nitel bir analiz gerçekleştirmiş ve bağlamsallaştırma belirleyicilerinin anlama üzerindeki olumlu etkisini ortaya koymuştur.

Eslami ve Rasekh'in (2007) İngilizce öğrenen orta düzeydeki dil yeterliliğine sahip öğrencilerin ve Kuhi, Asadollahfam ve Anbarian'ın (2014) İngilizce öğrenen İranlı öğrencilerin katılımıyla gerçekleştirdiği iki farklı çalışmada öğrencilere yine aynı metnin iki farklı versiyonu dinletilip anlama düzeyleri ölçülmüştür. Her iki çalışmada da üstsöylem belirleyicilerinin bulunduğu versiyonu dinleyen grupların anlama konusunda daha başarılı oldukları görülmüş ve böylelikle dinlediğini anlamada üstsöylem belirleyicilerinin olumlu etkisi olduğu yönünde kanıtlar sunulmuştur.

Aynı konuyu incelediği araştırmasında Sa (2008), kısa bir ders anlatımının yine iki farklı versiyonunu katılımcılara dinletmiş, ardından da her iki gruptan da bir anket ile birlikte çeşitli etkinlikleri tamamlamalarını isteyip istatistik analizler uygulayarak sonuçlarını ortaya koymuştur. Bu sonuçlar; üstsöylemin hayati bir öneminin olduğu, öğrencilerin anlatılan konuya aşına olmalarının ancak üstsöylemin bulunduğu durumlarda öğrencilere fayda sağladığı, üstsöylemin sağladığı katkının dil yeterlilik düzeylerine göre değiştiği, öğrencilerin bilinçli veya bilinçsiz olarak üstsöylemin varlığını veya bulunmuyor olmasını fark edebildikleri şeklinde sıralanmıştır. Dinleme eğitimi açısından değerlendirdiğinde araştırmacı, söylem içerisinde üstsöylem bulunmasının tek başına anlamayı garanti etmediği fakat yine de üstsöylemin başka birçok faktörle birlikte anlamaya etki ettiği çıkarımını yapmıştır.

Bir başka çalışmada Dunkel ve Davis (1994) İngilizceyi anadili olarak konuşan ve ikinci dil olarak öğrenen katılımcılarla gerçekleştirdikleri araştırmada yine bir metnin sözbilimsel yapısına işaret eden ipuçları bulunan ve bulunmayan iki versiyonunu dinletmişlerdir. Katılımcılardan dinlerken anadillerinde not tutmaları ve dinleme sonrasında notlarını da kullanarak dinlediklerinden

hatırladıkları her şeyi yazmaları istenmiştir. Araştırmanın sonucu olarak anadili İngilizce olan katılımcıların İngilizceyi öğrenenlere göre tuttıkları not miktarının daha fazla olduğu, sözbilimsel yapıya ilişkin ipuçları bulunan versiyonu dinleyen öğrencilerin bulunmayan versiyonu dinleyenlere göre tuttıkları not miktarının daha fazla olduğu, anadili İngilizce olan katılımcıların diğerlerine göre yaklaşık iki kat daha fazla bilgiyi hatırladıkları belirlenmiştir. Dahası söylem içerisinde sözbilimsel yapıya ilişkin ipuçlarının varlığının hatırlanan bilgi miktarı üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmadığı sonucuna varılmıştır. Alanyazın incelendiğinde söz konusu ipuçlarının etkisine yönelik olumlu bir sonuca ulaşmayan tek araştırma budur.

Bu çalışmalardan hareketle akademik dinleme becerisinde başarılı olmak, söylemin büyük veya küçük ölçekli birimleri arasındaki ilişkileri tespit edebilme ve üstsöylem belirleyicilerinin sağladığı ipuçlarını fark edebilmekle ilişkili görülmektedir. Bu nedenle Crawford-Camicciottoli ve Querol-Julián'ın da (2016) belirttiği gibi üniversite derslerinde sıklıkla karşılaşılan çeşitli işlemlere sahip üstsöylemsel unsurlara yönelik öğrencilerde farkındalık geliştirilmeli ve söz konusu söylemsel unsurlardan faydalanabilmeleri sağlanmalıdır. Bu bağlamda öğrencilerde farkındalık yaratma amacıyla yapılan pedagojik müdahaleleri araştıran ampirik çalışmalar da önemlidir.

İkinci/yabancı dilde akademik dinleme eğitimi kapsamında üstsöylem belirleyicilerine yönelik yapılan sınıf içi çalışmaların etkisini ortaya koyan çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Heshemi, Khodabakhshzade ve Shirvan (2012) üstsöylem belirleyicilerine yönelik farkındalık oluşturma çalışmalarının dil yeterlilik düzeyi orta düzey olan öğrencilerde anlama üzerinde olumlu etki gösterdiğini belirlemiştir. Zhang (2012, s. 57) ise Çinli öğrencilerin katılımıyla gerçekleştirdiği çalışmasında üstsöylemsel unsurların öğretilmesinin dinlediğini anlama becerisini geliştirdiğini ortaya koymuştur. Araştırmacı doğrudan üstsöylem terimini kullanmamıştır ancak söylemi düzenlemede işlevsel olan unsurlar olarak nitelendirdiği söylemsel unsurlar, Hyland'ın (2005, s. 49) modelindeki çerçeve belirleyicilerle örtüşmektedir. Namnik (2016) üniversite derslerindeki üstsöylemsel unsurların öğretiminin hem anlama hem de ders anlatma becerileri üzerinde etkili olduğunu belirlemiştir. Son olarak Zare de (2020, ss. 424-425) bir bilginin önemli olduğunu gösteren söylemsel unsurların derlem dilbilim yöntemlerinin kullanılmasıyla öğretilmesinin İngilizce ders anlatımlarını dinlerken önemli bilgileri belirleyip anlamaya fayda sağladığını saptamıştır. Sözü edilen çalışmalar, ikinci/yabancı dil bağlamında akademik dinleme eğitimi çerçevesinde sınıf içinde üstsöylemsel unsurlar ve çeşitli işlevlerine ilişkin farkındalık artırma çalışmaları yapmanın dinlediğini anlama konusunda olumlu bir katkısının olduğunu göstermektedir.

Sonuç ve Öneriler

Yükseköğrenim için Türkiye'ye gelen uluslararası öğrencilerin sayısının son yıllarda hızla artmasıyla bu öğrencilerin karşılaştıkları sorunlar ve ihtiyaçları daha da görünür hâle gelmesinden dolayı öğrencilerin akademik dil yeterliliklerini geliştirmelerine destek olması amacıyla akademik Türkçe dersleri üniversitelerde yaygınlaştırılmıştır. Bu kapsamda uluslararası öğrencilerin akademik ortamlarda etkin rol alıp akademik söylem topluluğunun işlevsel bireyleri olabilmeleri için akademik okuma, yazma, dinleme ve konuşma becerilerini geliştirmelerini sağlamak hedeflenmektedir. Bu çalışmada öğretim dili Türkçe olan üniversitelerde öğrenimlerini sürdüren uluslararası öğrencilerin özellikle büyük sınıflarda ya da amfi derslerinde devam eden konuşmayı anlamlandırıp aynı zamanda not tutmakta zorlandıklarının gözlemlenmesi ve yapılan ihtiyaç analizi çalışmalarının da (Demir, 2017; Konyar, 2019, Güral, 2020) bu gözlemleri destekleyip akademik dinleme becerilerinin önemine değinen bulgular sunmasından yola çıkılarak bu konuya katkı sunabileceği düşünülen dilbilimsel bir olgu olan üstsöyleme dikkat çekmek amaçlanmıştır.

Alanyazındaki araştırmalar, bu bağlamda akademik söylemin önemli bir unsuru olan üstsöylem belirleyicilerinin söylem içinde bulunmasının dinlediğini anlamayı olumlu etkilediğini (Aguilar Pérez ve Arnó Macià, 2002; Chaudron ve Richards, 1986; Eslami ve Eslami-Rasekh, 2007; Flowerdew ve Tauroza, 1995; Jung, 2003, 2006; Kuhi, Asadollahfaham ve Anbarian, 2014; Sa, 2008) ve üstsöylemsel unsurlara yönelik yapılan farkındalık artırma çalışmalarının dinlediğini anlama açısından kolaylaştırıcı bir etkisi olduğunu (Heshemi Khodabakhshzade ve Shirvan, 2012; Namnik, 2016; Zare, 2020; Zhang, 2012) ortaya koymuştur. Söz konusu çalışmalar, akademik İngilizce öğretimi özelinde gerçekleştirilmiş olsa da İngilizcenin, konuşulduğu ülkeler dışında da eğitim dili olarak yaygınlaşması nedeniyle akademik amaçlı dil öğretiminin bir bilimsel çalışma alanı olarak gelişmesi süreci çoğunlukla akademik amaçlı İngilizce öğretimi alanındaki çalışmalar ve deneyimlerden beslendiğinden Türkçenin öğretimi için de bir başlangıç noktası olarak yol gösterici olabilecekleri düşünülmektedir. Söz konusu çalışmaların incelenmesi sonucunda Türkçe öğrenen uluslararası öğrencilerin üniversite derslerinde sıklıkla karşılaşılan üstsöylem unsurlarına ve bu unsurların işlevlerine dair farkındalıklarının olmasının akademik dinleme becerilerini olumlu yönde etkileyebileceği çıkarımında bulunmak mümkündür. Bu çıkarım, genel olarak ikinci/yabancı dil öğretimi alanında bu konuyu çalışan araştırmacıların görüşleri ile paralellik göstermektedir (Ädel, 2010; Chaudron ve Richards, 1986; Crawford Camiciottoli ve Querol-Julian, 2016; Hyland, 2015). Söz konusu çıkarıma ulaşabilmek için bu çalışma kapsamında öncelikle ikinci/yabancı dilde akademik dinleme konusu detaylıca ele alınmış, üstsöylem kavramı açıklanıp örnek bir üstsöylem modeli

sunulmuş ve akademik dinleme ilişkisine dair alanyazındaki ilgili çalışmalara yer verilmiştir.

Ulaşılan sonuç doğrultusunda çeşitli öneriler sunmak da mümkündür. Bu bağlamda öncelikle Türkçe özelinde akademik bağlamlarda öğrencilerin karşılaştığı çeşitli söylem türleri incelenip üstsöylemsel unsurları betimlenmeli ve pedagojik amaçlara hizmet edebilmelerini kolaylaştırmak için işlevleri de belirlenmelidir. Bu tür çalışmaların ivme kazanabilmesi için İngilizce için oluşturulmuş olan BASE, ELFA ve MICASE gibi akademik türleri de içeren sözlü derlemeler, Türkçe için de oluşturulmalıdır. Çeşitli sözlü akademik türlerin özelliklerinin belirlenmesi, Korkmaz ve Karagöl'ün de (2021) ortaya koyduğu bulgular doğrultusunda olumlu bir gelişme olacaktır. Öte yandan doğrudan ikinci/yabancı dil öğretimi alanına yönelik planlanabilecek söz konusu bağlamın önemli bileşenleri olan ders malzemesi, öğreticiler ve öğrencilere odaklanan çeşitli araştırmaların da katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Örneğin halihazırda var olan akademik Türkçe ders kitaplarındaki dinleme metinlerinde üstsöylemsel unsurların bulunup bulunmadığı tespit edilebilir. Böylelikle hem öğrenciye sunulan söylemin otantikliği değerlendirilebilir hem de var olan malzemelerdeki eksiklikleri tamamlamak için destek materyali geliştirilmesi için bir dayanak oluşturulabilir. Bunun yanı sıra bu alanda çalışan öğreticilerin üstsöylemsel unsurların dinlediğini anlama ve not alma açısından sağladığı yarara ve söz konusu unsurların derslerde nasıl ele alınabileceğine yönelik farkındalık ve yeterlilik düzeyleri araştırılabilir. Son olarak da üçüncü bölümde değinilen araştırmalar, ikinci/yabancı dil olarak Türkçe öğretimi bağlamında tekrarlanarak üstsöylemsel unsurların söylem içerisindeki varlığının anlama ve hatırlama konusundaki etkisi veya sınıf-içerisinde üstsöylemsel unsurlara yönelik yapılan farkındalık geliştirme çalışmalarının öğrencilerin dinlediklerini anlamaları üzerindeki etkisi araştırılabilir. Sözü edilen çalışmaların yöntemlerinin birebir takip edilmesi, sonuçların karşılaştırılabilmesini sağlayacak ve genel olarak ikinci dil öğrenimi alanyazınına da önemli katkılar sunacaktır.

Kaynakça

- Ädel, A. (2006). *Metadiscourse in L1 and L2 English*. John Benjamins.
- Ädel, A. (2010). Just to Give You Kind of a Map of Where We are Going: A Taxonomy of Metadiscourse in Spoken and Written Academic English. *Nordic Journal of English Studies* 9(2), 69-97.
- Ädel, A. (2012). "What I Want You to Remember Is..." Audience Orientation in Monologic Academic Discourse. *English Text Construction*, 5(1), 101-127. doi 10.1075/etc.5.1.06ade
- Ädel, A. ve Mauranen, A. (2010). Metadiscourse: Diverse and Divided Perspectives. *Nordic Journal of English Studies*, 9(2), 1-11.
- Aguilar, M. (2008). *Metadiscourse in Academic Speech: A Relevance-theoretic Approach*. Peter Lang.
- Aguilar Pérez, M. ve Arnó Macià, E. (2002). Metadiscourse in Lecture Comprehension: Does it Really Help Foreign Language Learners?. *Atlantis*, 24(1), 7-21.
- Alessandra, M. (2018). 'What I'm Speaking Is Almost English...': A Corpus-Based Study of Metadiscourse in English-Medium Lectures at an Italian University. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 18(4), 935-956.
- Anderson, J. R. (1995). *Cognitive Psychology and Its Implications* (4th ed). W. H. Freeman and Company.
- Aryadoust, V. ve Luo, L. (2022). *The Typology of Second Language Listening Constructs: A Systematic Review*. *Language Testing*, 0(0). <https://doi.org/10.1177/02655322221126604>
- Bernad-Mechó, E. (2017). Metadiscourse and Topic Introductions in an Academic Lecture: A Multimodal Insight. *Multimodal Communication*, 6(1), 9-60. <https://doi.org/10.1515/mc-2016-0030>
- Bouziri, B. (2021). A Tripartite Interpersonal Model for Investigating Metadiscourse in Academic Lectures, *Applied Linguistics*, 42(5), 970-989. <https://doi.org/10.1093/applin/amab001>
- Bu, J. (2014). Towards a Pragmatic Analysis of Metadiscourse in Academic Lectures: From Relevance to Adaptation. *Discourse Studies*, 16(4), 449-472. doi:10.1177/1461445613519019
- Buck, G. (2001). *Assessing Listening*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Charles, M. ve Pecorari, D. (2016). *Introducing English for Academic Purposes*. Routledge.
- Chaudron, C. (1994). Academic Listening. *University of Hawai'i Working Papers in ESL*, 13(1), 23-51.
- Chaudron, C. ve Richards, J. (1986). The Effect of Discourse Markers on the Comprehension of Lectures. *Applied Linguistics*, 7(2), 113-127.
- Crawford Camiciottoli, B ve Querol Julián, M. (2016). Lectures. K. Hyland ve P. Shaw (Ed.), *The Routledge Handbook of English for Academic Purposes* içinde (ss. 311-324). Routledge.

- Crismore, A. (1983). *Metadiscourse: What is It and How is It Used in School and Non-School Social Science Texts*. Technical Report, No. 273. University of Illinois.
- Crismore, A., Markkanen, R. ve Steffensen, M. S. (1993). Metadiscourse in Persuasive Writing: A Study of Texts Written by American and Finnish University Students. *Written Communication*, 10(1), 39-71. <https://doi.org/10.1177/0741088393010001002>
- Demir, D. (2017). *Uluslararası Öğrencilerin Akademik Türkçe İhtiyaçları* (Basılmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Ankara.
- Deroey, K. L. B. (2015). Marking Importance in Lectures: Interactive and Textual Orientation. *Applied Linguistics*, 36(1), 51-72. doi: 10.1093/applin/amt029
- Deroey, K. L. ve Taverniers, M. (2012). Just Remember This: Lexicogrammatical Relevance Markers in Lectures. *English for Specific Purposes*, 31(4), 221-233.
- Dunkel, P. A. ve Davis, J. N. (1994). The Effects of Rhetorical Signaling Cues on the Recall of English Lecture Information By Speakers of English as a Native or Second Language. J. Flowerdew (Ed.), *Academic Listening Research Perspectives* içinde (ss. 55-74). Cambridge University Press.
- Ellialtı, M. (2021). *Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Akademik Dinleme Becerisinin Geliştirilmesi* (Basılmamış Doktora Tezi). Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Uşak.
- Ellialtı, M. ve Batur, Z. (2021a). Academic Listening Skills of the International University Students in Turkey. *International Journal of Education & Literacy Studies*, 4(3), 20-28. <http://dx.doi.org/10.7575/aiac.ijels.v.9n.3p.20>
- Ellialtı, M. ve Batur, Z. (2021b). Uluslararası Öğrencilerin Dil Becerilerinin Mevcut Durum Analizi: Pamukkale Üniversitesi Örneği. *Sosyal, Beşeri ve İdari Bilimler Dergisi*, 4(7), 618-630. doi:10.26677/TR1010.2021.789
- Eslami, Z. R. ve Eslami-Rasekh, A. (2007). Discourse Markers in Academic Lectures. *The Asian EFL Journal Quarterly*, 9(1), 22-38.
- Field, J. (2013). Cognitive Validity. A. Geranpayeh ve L. Taylor (Eds.), *Examining Listening: Research and Practice in Assessing Second Language Listening, Studies in Language Testing*, 35 içinde (ss. 77-151). Cambridge: Cambridge University Press.
- Flowerdew, J. (1994). *Academic Listening: Research Perspectives*. Cambridge University Press.
- Flowerdew, J. ve Miller, L. (2005). *Second Language Listening: Theory and Practice*. Cambridge University Press.
- Flowerdew, J. ve Miller, L. (2014). Dimensions of Academic Listening. Celce-M. Murcia, D. M. Brinton ve M. A. Snow (Ed.), *Teaching English as a Second or Foreign Language* (4. bs.) içinde (ss. 90-103). National Geographic Learning/Cengage Learning.
- Flowerdew, J. ve Peacock, M. (2001). Issues in EAP: A Preliminary Perspective. J. Flowerdew ve M. Peacock (Ed.), *Research Perspectives on English for Academic Purposes* içinde (ss. 8-24). Ernst Klett Sprachen.

- Flowerdew, J. ve Tauroza, S. (1995). Effect of Discourse Markers on Second Language Lecture Comprehension. *Studies in Second Language Acquisition*, 17(4), 435-458.
- Goh, C. C. M. (2018). Academic Listening. John. I. Liontas (Ed.), *The TESOL Encyclopedia of English Language Teaching (1st ed.)*. John Wiley & Sons, Inc. DOI: 10.1002/9781118784235.eelt0595
- Güral, M. M. (2020). *Türkçenin İkinci Dil Olarak Öğretiminde Öğrenenlerin Akademik Dil Gereksinimleri* (Basılmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Halitoğlu, V. (2018). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Akademik Dinleme Becerisinin Geliştirilmesine Yönelik Bir Eylem Araştırması. *Aydın Tömer Dil Dergisi*, 3(1), 21-46.
- Harris, Z.S. (1970). *Linguistic Transformations for Information Retrieval*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-94-017-6059-1_24
- Hasırcı Aksoy, S. (2021). Lisansüstü Öğrenim Gören Yabancı Öğrencilerin Akademik Türkçe Özyeterliklerine İlişkin Görüşleri. *OPUS International Journal of Society Researches*, 17(35), 1705-1728. doi: 10.26466/opus.771216
- Heshemi, S. M. R., Khodabakhshzade, H. ve Shirvan, M. E. (2012). The Effect of Metadiscourse on EFL Learners' Listening Comprehension. *Journal of Language Teaching and Research*, 3(3), 452-457. doi:10.4304/jltr.3.3.452-457
- Hyland, K. (1998). Persuasion and Context: the Pragmatics of Academic Metadiscourse. *Journal of Pragmatics*, 30, 437-55.
- Hyland, K. (2005). *Metadiscourse. Exploring Interaction in Writing*. Continuum.
- Hyland, K. (2009). *Academic Discourse*. Continuum.
- Hyland, K. (2012). Language for Academic Purposes. C. A. Chapelle (Ed.), *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. <https://doi.org/10.1002/97811405198431.wbeal1162>
- Hyland, K. (2015). Metadiscourse. *The International Encyclopedia of Language and Social Interaction*. First Edition. K. Tracy (Ed.). John Wiley & Sons, Inc. DOI: 10.1002/9781118611463/wbielsi003
- Hyland, K. (2017). Metadiscourse: What is it and Where is It Going?. *Journal of Pragmatics*, 113, 16-2.
- Hyland, K. ve Tse, P. (2004). Metadiscourse in Academic Writing: A Reappraisal. *Applied Linguistics*, 25(2), 156-177.
- Ibrahim, N. M. ve Ahmad, U. K. (2020). Content-organizing Metadiscourse in Malaysian Undergraduate Engineering Lectures: Towards Improvement of Lecture Delivery. *LSP International Journal*, 7(2), 89-105. doi: <https://doi.org/10.11113/lspi.v7.16347>
- İmer, K., Kocaman, A. ve Özsoy, A. S. (2011). Söylem. *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Jordan, R. R. (1997). *English for Academic Purposes: A Guide and Resource Book for Teachers*. Cambridge University Press.

- Jung, E. H. (2003). The Effect of Organization Markers on ESL Learners' Text Understanding. *TESOL Quarterly*, 37(4), 749-759.
- Jung, E. H. (2006). Misunderstanding of Academic Monologues By Nonnative Speakers of English. *Journal of Pragmatics*, 38, 1928-1942. doi:10.1016/j.pragma.2005.05.001
- Kahkesh, M. ve Alipour, M. (2017). A Comparative Study of Metadiscourse Markers in English and Persian University Lectures. *Journal of Research in Applied Linguistics*, 8, 125-135. doi: 10.22055/rals.2017.12917
- Karagöl, E. ve Korkmaz, C. B. (2021). Ders Kitabı ve Bilimsel Metin Yazarlarının Görüşlerine Göre Uluslararası Öğrencilere Akademik Türkçe Öğretimi. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, 208-230. doi: 10.29000/rumelide.1032431
- Karatay, H. (Ed.). (2019). *Akademik Türkçe*. Ankara: Pegem Akademi.
- Klapalová, K. (2016). *Interpersonal Metadiscourse in English University Lectures From Arts and Humanities and Social Sciences* (Basılmamış Diploma Tezi). Univerzita Karlova v Praze, Prag.
- Kocaman Gürata, E. ve Durmuş, M. (2020). Özel Amaçlı Yabancı/İkinci Dil Öğretimi Kapsamında Akademik Amaçlı Türkçenin Yeri. B. Tüfekçioğlu (Ed.), *Akademik Amaçlar için Türkçe Öğretimi -Kuram ve Uygulama* içinde (ss. 41-68). Pegem.
- Konyar, M. (2019). *Uluslararası Öğrencilerin Akademik Türkçe İhtiyaç Analizi ve Örnek Ders İçeriği* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat.
- Korkmaz, C. B. ve Karagöl, E. (2021). Teaching Academic Turkish Language Skills to International Students According to the Opinions of Textbook and Scientific Article Writers. *International Journal of Eurasian Education and Culture*, 6(14), 1764-1805.
- Kuhi, D., Asadollahfam, H. ve Anbarian, K. D. (2014). The Effect of Metadiscourse Use on Iranian EFL Learners' Lecture Comprehension. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 98, 1026-1035. doi: 10.1016/j.sbspro.2014.03.513
- Lee, J. J. ve Subtirelu, N. C. (2015). Metadiscourse in the Classroom: A Comparative Analysis of EAP Lessons and University Lectures. *English for Specific Purposes*, 37, 52-62. https://doi.org/10.1016/j.esp.2014.06.005.
- Lynch, T. (2011). Academic Listening in the 21st Century: Reviewing a Decade of Research. *Journal of English for Academic Purposes*, 10, 79-88.
- Mauranen, A. (1993). Contrastive ESP Rhetoric: Metatext in Finnish-English Economics Texts. *English for Specific Purposes*, 12, 3-22.
- Mauranen, A. (2001). Reflexive Academic Talk: Observations from MICASE. R. Simpson and J. Swales (Ed.), *Corpus Linguistics in North America: Selections from the 1999 Symposium* içinde (ss. 165-178). University of Michigan Press.
- Mauranen, A. (2010). Discourse Reflexivity - A Discourse Universal? The Case of ELF. *Nordic Journal of English Studies*. 9 (2), 13-40.
- Moralı, G., Halitoğlu, V., Gökduman, E. ve Acar, Y. (2018a). *Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe Sosyal Bilimler*. Kayseri: Can Ofset.

- Moralı, G., Halitoğlu, V., Gökdoğan, E. ve Acar, Y. (2018b). *Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe Fen Bilimleri*. Kayseri: Can Ofset.
- Moralı, G., Halitoğlu, V., Gökdoğan, E. ve Acar, Y. (2018c). *Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe Sağlık Bilimleri*. Kayseri: Can Ofset.
- Namnik, M. (2016). Metadiscourse Training: Does a Revised Introduction to Metatext Elements Improve EFL Learners' Skills in Academic Lectures Comprehension and Production?. *Journal of Modern Education Review*, 6(5), 333-342. Doi: 10.15341/jmer(2155-7993)/05.06.2016/006
- Nesi, H. ve Basturkmen, H. (2006). Lexical Bundles and Discourse Signalling in Academic Lectures. *International Journal of Corpus Linguistics*, 11(3), 283-304.
- Nunan, D. (2002). Listening in Language Learning. J. C. Richards ve W. A. Renandya (Ed.), *Methodology in Language Learning* içinde (ss. 238-41). Cambridge University Press.
- Özdemir, E. (2021). *Erciyes Üniversitesi ve İstanbul Üniversitesi Akademik Türkçe Kitap Setlerinin Dinleme ve Yazma Etkinlikleri Açısından İncelenmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi. Nevşehir.
- Powers, D. E. (1986). Academic Demands Related to Listening Skills. *Language Testing* 3(1), 1-38. Doi: 10.1177/026553228600300101
- Richards, J. C. (1983). Listening Comprehension: Approach, Design, Procedure. *TESOL Quarterly*, 17(2), 219-239.
- Rodgers, M.P.H. ve Webb, S. (2016). Listening to Lectures. K. Hyland and P. Shaw (Ed.), *The Routledge Handbook of English for Academic Purposes* içinde (ss. 165-176). Taylor & Francis.
- Sa, W. (2008). An Empirical Study of the Role of Metadiscourse in Listening Comprehension. *CELEA Journal*, 31(1), 87-97.
- Swales, J. M. (1993). *Genre Analysis: English in Academic and Research Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Şen, E. (2019). *Bilimsel Makale Özetlerinde Üstsöylem Belirleyicinin İncelenmesi* (Basılmamış Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Şen, E. (2021). Üstsöylem: Tanım, Modeller, Çözümlemeler Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 8, 275-299. Doi: 10.46250/kulturder.863659
- Temur, N. (Ed.). (2017). *Uluslararası Öğrenciler İçin Akademik Türkçe I*. Salmat.
- Temur, N. ve Kurt, M. (Ed.). (2017). *Uluslararası Öğrenciler için Akademik Türkçe II (Yazma)*. Salmat.
- Thompson, S. E. (2003). Text-structuring Metadiscourse, Intonation and the Signalling of Organisation in Academic Lectures. *Journal of English for Academic Purposes*, 2(1), 5-20.
- Thompson, G. ve Thetela, P. (1995). The Sound of One Hand Clapping: The Management of Interaction in Written Discourse, *Text*, 15 (1), 103-27.

- Trace, J., Hudson, T. ve Brown, J. D. (2015). An Overview of Language for Specific Purposes. J. Trace, T. Hudson ve J. D. Brown, *Developing Courses in Languages for Specific Purposes* içinde (ss. 1-23). University of Hawai'i. doi: <http://hdl.handle.net/10125/14573>
- Vande Kopple, W. J. (1985). Some Exploratory Discourse on Metadiscourse. *College Composition and Communication*, 36(1), 82-93.
- Vandergrift, L. ve Goh, C. C. M. (2012). *Teaching and Learning Second Language Listening: Metacognition in Action*. Routledge.
- Wagner, E. (2004). A Construct Validation Study of the Extended Listening Sections of the ECPE and MELAB. *Spaan Fellow Working Papers in Second or Foreign Language Assessment*, 2, 1-25. University of Michigan English Language Institute.
- Williams, J. (1981). *Style: Ten Lessons in Clarity and Grace* (3 bs.). Scott.
- Yıldırım, F., Yılmaz, M. Y., Demirel, G., Boylu, E., Uzdu Yıldız, F., Biçer, A., ve Saçkesen, A. (Ed.). (2018a). *Uluslararası Öğrenciler için Sosyal Bilimlerde Akademik Türkçe I*. Kültür Sanat.
- Yıldırım, F., Yılmaz, M. Y., Demirel, G., Boylu, E., Uzdu Yıldız, F., Biçer, A., ve Saçkesen, A. (Ed.). (2018b). *Uluslararası Öğrenciler için Sosyal Bilimlerde Akademik Türkçe II*. Kültür Sanat.
- Yıldırım, F., Yılmaz, M. Y., Demirel, G., Boylu, E., Uzdu Yıldız, F., Biçer, A., ve Saçkesen, A. (Ed.). (2018c). *Uluslararası Öğrenciler için Fen Bilimleri ve Sağlık Bilimlerinde Akademik Türkçe I*. Kültür Sanat.
- Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sistemi. Yükseköğretim İstatistikleri. 22.01.2023 tarihinde <https://istatistik.yok.gov.tr/> adresinden erişildi.
- Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı. (2019). Seçmeli Akademik Türkçe Dersi. 22.03.2019 tarihli ve 75850160-302.01.02-E.20764 sayılı yazı.
- Zare, J. (2020). Awareness of Discourse Organizers and Comprehension of Academic Lectures: The Effect of Using Concordancers. *Current Psychology*, 39, 419-427. <https://doi.org/10.1007/s12144-019-00579-1>
- Zhang, J. (2012). Discourse Markers in College English Listening Instruction: An Empirical Study of Chinese Learners. *English Language Teaching*, 5, 46-60.

BİR OSMANLI KENTİNDE MAHREMİYETİN SINIRLARINI ARAMAK: ANKARA'DA MAHALLE, SOKAK VE EVLER ÜZERİNDEN BİR MAHREMİYET OKUMASI*

*M. Bedreddin ŞİMŞEK***

Öz: Bu makale, Ankara kentindeki üç mekânı incelemektedir: mahalle, sokak ve ev. Bu mekânlarda kent sakinlerinin mahremiyet algısını tartışmak için Lale Devri'ne ait şer'iyeye sicillerinden yararlanılmıştır. Mahallenin bir parçası olan sokak ve evlerin kendine ait sınırları olup her birinin mahremiyet anlayışının farklı olduğu gözlemlenmiştir. Buna göre mahalleler, mahremiyetin ilk katmanını oluşturmakta ve mahremiyetin sınırlarını ihlal eden kişilerin mahalleden uzaklaştırılmasına yönelik ortak bir karar alınmasına neden olmaktadır. Mahalle ile ev arasında bir bağlantı görevi gören sokaklar, orta katmanı oluşturur ve mahallelere kıyasla daha katı bir mahremiyet anlayışına sahiptir. Evler ise mahremiyetin çekirdeğini oluşturur ve mutlak bir mahremiyet anlayışıyla korunur. Bu yapıların etrafı, duvarlarla çevrilmiş ve her şeyden önce kadınların bulunduğu kısımlar, gözlerden uzak tutulmaya çalışılmıştır. Böylece makale, mahremiyetin mekânsal olarak mahalleden eve doğru kademeli bir şekilde daraldığını ortaya koymakta ve insanların farklı mekânlardaki mahremiyet ihlallerine verdikleri tepkilere ışık tutmaktadır. Bu araştırmanın temel amacı, Ankara'nın kent tarihine ve Osmanlı mahremiyet araştırmalarına katkıda bulunmaktır.

Anahtar kelimeler: Ankara, Mahalle, Sokak, Çıkamaz Sokak, Mahremiyet.

The Boundaries of Privacy in an Ottoman City: A Reading on Privacy through the Neighborhoods, Streets and Houses of Ankara

Abstract: This article utilizing the Sharia Court Registers of the Tulip Era scrutinizes three types of spaces in the city of Ankara: the neighborhood, the street, and the house to discuss the perception of privacy among city dwellers. In an ottoman city, streets and houses, as parts of a neighborhood, have their boundaries and exhibit varying layers of privacy. Accordingly, on a larger scale, neighborhoods constitute the first layer of privacy, sometimes leading to a collective decision to expel individuals who breach privacy norms. The streets, acting as a link between the neighborhood and the house, constitute the middle layer and possess a stricter sense of privacy compared to neighborhoods. Finally, houses constitute the core of privacy and are protected by an absolute notion of privacy. These buildings were surrounded by walls, with special emphasis on keeping the women's quarters out of sight. This article traces the gradual narrowing of privacy from the neighborhood to the house in spatial terms, shedding light on people's responses to privacy violations in different locations contributing thus, to the studies of Ankara's urban history and the notions of Ottoman privacy.

Keywords: Ankara, neighborhood, street, dead end street, privacy.

* Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 13.04.2023 - 24.08.2023

** Arş.Gör., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Çanakkale, Türkiye. E-posta: simsekmbedreddin@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4782-9409.

Giriş

Bu makale, erken modern dönem Osmanlı insanının zihninde kamusal-özel alan problematiğini mahremiyet temelli bir yaklaşımla yeniden değerlendirme amacı gütmektedir. Başka bir deyişle Müslüman-gayrimüslim fark etmeksizin mekânı ya da alanı paylaşan insanların kendi sınırlarını “kamusal-özel” ayrımı ile mi yoksa “mahremiyet” anlayışı ile mi şekillendirdiği sorunsalı, makalenin belkemiğini oluşturmaktadır. Osmanlı tarih literatüründe kamusal alan tartışmaları, son 30 yılda ivme kazanacak ve çeşitli alanların kamusal addedilip edilemeyeceği Jürgen Habermas’ın 1962 yılında yayınladığı *Strukturwandel der Öffentlichkeit (Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü)* isimli eser merkezli olacaktır (2013). Avrupa’da uzun süre tartışılan ve bu tartışmalar neticesinde kavramsal bir boyut kazanan kamusal alanın Osmanlı toplumunda hangi mekânları kapsadığı üzerine -sınırlı sayıda da olsa- bazı çalışmalar ele alındı.

Tülay Artan, kamusal ile özel kavramlarının modern öncesi toplumlara uygulanamayacağını söylemekle birlikte bu durumun, tarihçileri bahçe ve kahvehane gibi bir dizi mekânlar üzerinden kamusal ve özel alan çalışmalarına ittiğini ifade eder (2018, s. 490)¹. Ancak yine de bazı Osmanlı tarihçilerinin söz konusu kavramları ele alırken hayli temkinli davrandıkları anlaşılmaktadır. Örneğin Kerem Ünüvar, Batı kamusal alanının XVIII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı dinamikleri ile birebir örtüşmediğini vurgulayarak kısmî benzerliklerin olduğunu dile getirir (2014, s. 206). Alan Mikhail, Osmanlı kahvehaneleri üzerine yaptığı çalışmada, “mekânı katı bir şekilde kavramsallaştırmanın Osmanlı dünyasını oluşturan engin mekânlar çokluğunu tarif etmede çok büyük ihtimalle etkisiz kalacağını” ileri sürerek “hiçbir ikiliğin Osmanlı kentlerinin gerçeklerini doğru bir şekilde yansıtmayacağını” iddia eder. Yine Mikhail, Habermas’ın “kamusal ve özelin kesin ayrılığı” ifadesine atıfla, bahsi geçen ayrımın Osmanlı toplumu için savunulabilir olmadığını kanıtlama çabasıdır (2014, s. 178). Uğur Kömeçoğlu da modern öncesi Osmanlı toplumunda Habermas’ın fikirlerinin doğrudan uygulanmasının mümkün olmadığını, söz konusu kavramın belirtildiği haliyle ancak 19. yüzyıl için geçerli olabileceğini ortaya koymaktadır (2009, ss. 58-59)². Stefan Yerasimos ise Roma ve İslam hukukunu mukayese ederek daha

¹ Örneğin Shirine Hamadeh, 18. yüzyıl Osmanlı İstanbulu’nda bahçeler üzerine yaptığı çalışmada, Boğaz ve Haliç kıyısında yeni bahçelerin sayısı arttıkça bazı eski saray bahçelerinin gözden düştüğünü ve bu bahçelerin halka açıldığını ifade ederek buraları kamusal alan olarak değerlendirmektedir (2011, ss. 382-383).

² Bununla birlikte konuya Habermas kamusal alanı üzerinden yaklaşanlar da vardır. Örneğin Selma Akyazıcı Özkoçak, erken modern dönem İstanbul kahvehaneleri üzerine yaptığı çalışmada Habermas kamusal alanı üzerinden okuma yapmıştır. İstanbul kahvehanelerinde, sakinlerinin farklı statülerde oldukları, buradaki ortamda yeni kültürel grupların ortaya çıktığı ve kadınların kahvehanelerde görülmediğini

keskin bir ifade ile İslam kentinde kamusal alanın söz konusu olmadığını ifade eder³. Bütün bunlara ek olarak Uğur Tanyeli, Osmanlı toplumunun kamusal-özel alan ikiliğinden değil mahremiyet alanları üzerinden okunmasını önerir (2005, s. 202). Bu makale mevcut literatüre katkı mahiyetinde Ankara merceğinde kamusal-özel alan okuması yaparak mahremiyetin katmanlarını tespit etmeye çalışmaktadır.

Artan, Nevzade Atayi'nin Hamse-i Atayi adlı eserinin 18. yüzyılda minyatürlenmiş hikâyelerinde artık sıradan insanların mahrem yaşantılarına yer verildiğine ve 18. yüzyılda mahremiyet anlayışının değiştiğine dikkat çekmiştir (1993). Marcus Abraham, 18. yüzyıl Halep şer'iyeye sicillerini kullanarak Halep toplumunun mahremiyet anlayışını inceledi. Abraham, Müslüman toplumlarda mahremiyetin son derece önemli olduğunu vurgularken sicillerde mahremiyetin ihlalini ortaya koyan davalara rastlanmasının söz konusu toplumun mahremiyet anlayışıyla bir çelişki oluşturduğunu ifade eder. Ancak idealler ile gerçek ilişkisi bağlamında mahremiyet ihlallerinin, salt İslam'ın ortaya koyduğu idealler ile değil toplumun kültür ve sosyo-ekonomik durumunun etkisi ile açıklanabileceği sonucuna vardı (1986). Yine Fikret Yılmaz, başta Edremit olmak üzere Beşiktaş ve Amasya şer'iyeye sicillerinden yararlanarak 16. yüzyıl Osmanlı toplumunda mahremiyetin sınırlarına dair yaptığı çalışmasında mahrem bir alan addedilen evin sınırlarından itibaren kamusal alana karşı zayıf bir özerklik sağladığını ihtiyatla ifade etmekle birlikte mahremiyetin, kamusal alan içinde süreklilik arz eden bir kayboluş ve alenileşme tehdidi altında olduğunu ortaya koymaktadır (2000). Nil Tekgül, çalışmasında Konya ile Bursa şer'iyeye sicilleri ve *Rasîh Efendi*'nin *Amasya Tarihi* adlı eserinden örneklerle yola çıkarak Osmanlı toplumunda "mahremiyet halkaları" konusunda alternatif bir anlama ve açıklama modeli oluşturma amacını hedefledi. Böylece Osmanlı kentlerinde mekânları, halkalar ile açıkladı ve bu halkaları derecelendirdi. Ona göre ev, birinci; ev kümeleri olarak nitelendirdiği sokaklar, ikinci; mahalleler, üçüncü ve kent, en dış olan dördüncü halkayı oluşturmaktadır. Tekgül, Anadolu'nun farklı kentlerine ait ev, sokak, mahalle ve kent hayatından örnekler ile bu mekânlarda mahremiyetin derecelerini incelemiştir (2013). Fırat Yaşa ise Antropolog Edward T. Hall'in insan ilişkilerinde mesafe parametreleri üzerinden oluşturduğu teorisini Osmanlı toplumuna uyarlayarak mahrem alana müdahaleler üzerinde çalışmıştır. II. Selim dönemine ait Bursa şer'iyeye sicillerinden yararlanarak Hall'un ileri sürdüğü

vurgulayarak bu üç noktada Habermas'ın ölçütlerini göstermeye çalışmaktadır (2009, ss. 30-32).

³ İlk olarak, İslam kentinde kamu alanından söz edilemez. Özel kişilere, hükümdara ve vakıflara ait özel mülklerin yanında, komşuların ya da bütün cemaatin ortak mülkiyeti altında bulunan alanlar vardır. Ama son kategoriye girenleri, kamu alanıyla özdeşleştiremeyiz çünkü buralarda Roma hukukundaki kamu alanında olduğu biçimde, kamu yararı yükümlülükleri uygulanamaz (Yerasimos, 1996, s. 10).

mesafelerin Osmanlı toplumunda bir karşılığının olup olmadığını inceleyerek belirtilen mesafelerin iç içe geçtiği ve mahremiyetin sınırlarının muğlak olduğu kanısına varır. Yaşa, bu bağlamda izlenme korkusu ile mahremiyet arasındaki ilişkiyi yine “mütecessis gözlerin” ortak yaşam alanlarında birbirleri hakkında fikir edinme çevresinde olan bitenden haberdar olma mekanizmasıyla ilişkilendirir (2020).

Bu çalışma, Tekgül’ün ev, sokak ve mahalle sınıflandırmasını temel almaktadır. Ancak burada, monografik bir yaklaşımla çalışmanın ölçeği küçültülerek tek bir kentin belli bir dönemine ait verileri üzerinden *mikro-tarih* araştırması yapıldı. Böylece Tekgül’ün modeli; Ankara kenti mahalle, sokak ve evleri üzerine oturtularak kentin bu mekânlarında sakinlerin çeşitli durumlarda mahkemede gösterdikleri tepkiler üzerinden mahremiyet anlayışları ortaya konulmaya çalışıldı. Yine mevcut çalışmada farklı mekânlara geçişi ifade etmek için dıştan içe doğru olmak üzere mahalle, sokak ve evler, katman kelimesi ile tanımlandı (Tekgül, 2013).

Çalışmanın kapsamı, zaman açısından Lale Devri ile sınırlandırılıp bu döneme ait 575 numaralı defterden başlayarak 593 numaralı defter dâhil olmak üzere toplam 19 şer‘iyye sicili incelendi. Mahalleye girip çıkan yabancılar, mahalle mahremiyetine hâle getiren sakinler ve bunların mahkemeye şikâyet edilmeleri, “mahalle mahremiyeti”ni; sokakların kapılarla kapatılması, çıkmaz sokakların varlığı ve bu sokakların paylaşımcıları olan komşular arasındaki davalar, “sokak mahremiyeti”ni; evlerin mimari açıdan komşu evlerle ilişkileri, komşuların mahrem alanları ihlalleri ve bu durumlara sebep olan davalar da “ev mahremiyeti”ni anlamak açısından çalışmanın temel çerçevesini oluşturdu.

Bu çalışmanın amacı, Ankara şer‘iyye sicilleri verileri ışığında mahalle, sokak ve evler üzerinden mahrem alanın sınırlarını, bu sınırların değişkenliği ve hangi mekânlara daha katı bir mahremiyet anlamı yüklediğini araştırmaktır. Böylece genelden özele doğru giderek Ankara kentinde kentlinin mahremiyet algısı ve bu algının sınırlarının mahalle, sokak ve evlerde ne derecede olduğu ele alınmıştır. Bu yönüyle, her kentin dinamiğinin farklı olduğundan hareketle Ankara kent tarihine ve Osmanlı mahremiyet çalışmalarına bir katkı sağlamak amaçlanmıştır.

1. Mahremiyet

Arapça bir ifade olan mahremiyet, sırasıyla *hrm*, *haram*, *mahrem* kelimelerinden türetilmiştir. Burada mahrem kelimesinin anlamını verirken kadın erkek arasında kan bağı ile ilişkilerin sınırlarını belirleyen ayrımsal çizgiden değil mekân bağlamında, bu çalışmaya paralel anlamları verilecektir. Mahrem, *Kâmûs-ı Türki*’de “teklifsiz, birinin esrârına ve ahvâl-i husûsiyesine vâkıf, içli dışlı” şeklinde tanımlanır (Şemseddin Sami, 2005, ss. 1299-1300). *Lugat-i Remzi*’de ise tanımlamalardan biri şudur: “âmmeye keşfi câiz olmayan şey” (Doktor Hüseyin Remzi, 2018, s. 424). Birinci tanımlamada bir serbestiyet varken ikinci

tanımlamada bir yasaklama görülmektedir. Daha dar anlamda ifade etmek gerekirse, birincisinde mekân içine ait olana ve o mekânda bir topluluğun iç davranışlarına atf varken ikincisinde mekânlar arasındaki sınırlara ve yasaklara vurgu yapılmıştır. Bunlara ek olarak Hakan Poyraz, Mütercim Asım Efendi'nin "harem" kelimesinin tanımından yola çıkarak mahrem kelimesinin bir anlamının da Kâbe olduğunu belirtip kelimeye "kutsal" anlamını da izafe etmektedir (2020, s. 23). Böylece mahrem alanın kutsallığından da bahsedilebilir. Bunu mekânsal anlamda düşündüğümüzde söz konusu alanlara müdahale, kutsalın ihlali anlamına gelecektir.

Leslie Peirce, mahremi "iç ile dış, içeri ile dışarı" formülü ile izah eder (2010, s. 9). Bu bağlamda bir eve, sokağa veyahut mahalleye ait olan ya da olmayanlar arasında bulunan mahremiyet ilişkisi söz konusudur.

Dolayısıyla makalenin konusu itibarıyla mahremiyet, mekânların ya da mekânın sakinlerinin birbirleriyle olan ilişkilerinde izin veyahut yasakları belirleyen çizgidir. Mekânsal anlamda mahremiyet, bir evin komşu evler ve sokak ile bir sokağın evler ve mahalle ile olan ilişkisi ve bu ilişkinin kültürel kodlarla belirlenmiş sınırlarıdır. Bu sınırlar, yabancılara ve davetsiz, teklifsiz herkese karşı bir savunma hattı oluşturur. Ancak bu savunma hattının mutlak olduğu söylenemez.

2. Mahalle ve Mahremiyeti

Özer Ergenç, Osmanlı mahallesini tanımlarken üç unsur sıralamaktadır: birbirini tanıma, davranış bakımından birbirine karşı sorumluluk ve sosyal dayanışma. Bu unsurları haiz kişilerin oluşturdukları topluluğun yaşadığı yer, mahalledir. İkinci bir tanım olarak da mahallenin aynı mescitte ibadet eden kişilerin aileleriyle birlikte sakin oldukları yer olduğunu ifade eder (1984, s. 69). Aynı zamanda mahalleler, birbirinden bağımsız idari birimler olup bir kenti oluşturan temel unsurlardan biridir. Bununla birlikte mahalleler, sosyal alanlardır. Cem Behar, İstanbul'daki Kasap İlyas Mahallesinde mahallelinin sosyalleştikleri alanların cami ve hamam olduğunu ifade eder (2014, s. 85)⁴. Ancak bu durum, mahalle cemaatinin kendi içerisinde sosyalleşip mahallesini dış dünyadan tecrit ettiği anlamına gelmemektir. Kentin Cuma camileri, imarethaneleri, çarşı ve pazarları, kentlilerin tümüne açıktı. Zira Ergenç, Osmanlı kentindeki mahalle birimlerinin birbirinden kopuk olmadığını; birlikte bir bütünü, kenti oluşturduklarını vurgular. Hatta ona göre "şehirin mahallelerle, organik bir bağ endişesi duyulmadan bölünmüş olması, onun en büyük fiziksel ve sosyal özelliğidir" (1980, s. 105).

Fikret Yılmaz, Osmanlı kentlerinin mekânsal düzenlenmesinde mahalleler ile "kamusal mekânları" (kent merkezinde yer alan Cuma camisi ve çevresindeki

⁴ Artan, insanların hamam ve camide birbirleriyle kaynaşip bilgi alışverişi yaptıklarını ifade etmektedir (2018, s. 498).

imaret siteleri, çarşı, pazaryeri, atölyeler) ayrıştırma kaygısı olduğunu ve bunun mahremiyetle ilişkili olduğunu belirtmektedir (2000, s. 105). Yılmaz'ın bu ifadesiyle, mahallenin bir şekilde “kamusal alandan” yalıtılma kaygısını çıkarsadığımızda duvar ve kapı inşa edilmeksizin bile Osmanlı kentinde mahalle mahremiyeti algısı olduğu söylenebilir.

Mahalle yaşamında tutum ve davranış biçimleri kurallarla belirlenmiş ve mahalle sakinleri, kişileri bu kurallara uymaya zorlamıştı. Böylece kişiler, mensup oldukları mahalle sakinlerine karşı sorumlu ve onların etkisi altındaydı (Taş, 2010, s. 536). Bununla birlikte mahalleli birbirlerine kefilidi ve kefilili olmayan bir şahsın ikametine izin verilmezdi (Özcan, 2001, s. 133). Bu duruma Ankara'dan örnek verilecek olursa Çakırlar Mahallesi sakinleri kefilili olmadığı için Sâre'yi mahkemeye vermiş ve mahallelerinde barındırmamıştır (MŞH.ŞSC.d. 578/36a, BOA)⁵. Böylece mahalle sakinleri mahallelerinde kefilili olan, güvenilir insanların ikametine müsaade ederek mahallenin huzuru, güvenliği ve dolayısıyla mahremiyetine hanel gelmesinin önünü almaya çalışmışlardı.

Aslında kefalet sistemi, mahalleliyi birbirinden sorumlu tutuyor ve birbirlerini kontrol etme güdüsünü ortaya çıkarıyordu. Bu haliyle “herkes birbirinin bekçisi” durumundaydı (Dörtok Abacı, 2020, s. 501). Fatma Tunç Yaşar'a göre bu durum, kişileri hem kendilerinin hem de başkalarının mahrem alanlarını ifşa etmeye sevk ediyordu (2020, s. 53). Böylece birbirlerini takip eden mahalleli, uygunsuz tutum ve davranışları mahkemede dile getirebiliyor ve ispatladığı takdirde bu kişileri mahalleden gönderebiliyordu.

Sicillerden tespit edildiği üzere Ankara'da da bu takip mekanizması, etkin bir şekilde kullanılmış ve mahallelerinde bulunan komşu evler, göz hapsinde tutularak buralara kimlerin girip çıktıkları takip edilmiştir. Burada ilginç olan nokta, haneye girip çıkan kişilerin o mahalleden olmasa bile çoğunlukla tanınır ve bilinir kişiler olmasıydı. Bu da şehrin bir bütün olduğunu ve farklı mahallelerden de olsalar hal ve tutumlarından birbirlerini tanıdıklarını düşündürmektedir. Aslında bu tanınırlık genellikle kötü ünlerinden kaynaklanıyordu; “erâzil ve eşkıyâ” kişiler veya “fâhişe avretler”. Ancak mahalleli tarafından tanınmayan kişiler ise “nâ-mahrem avretler” ya da “nâ-mahrem kimesneler” şeklinde tavsif ediliyordu. Bu kişilerin kentin diğer mahallelerinden mi, kente günöbirlik gelen, yakın kasaba veyahut köylerden mi yoksa başka bir memleketten olup ticaret için gelerek Ankara hanlarında konaklayan kişiler mi oldukları bilinmiyor. Üstelik mahkeme kayıtlarında bu kişilerin girip çıktıkları evler, mahalle sakinlerince “me'vâü'l-feseka, me'vâü'l-fesâd ve me'vâü'l-fevâhiş” yani ahlaksız ve fahişelerin sığınağı/meskeni şeklinde tanımlanıyordu. Tam da bu noktada mahalle mahremiyeti ve bu alanı koruma

⁵ Defter pozlarında yer alan sayfalar, poz numaralarının bitişğinde olmak üzere sol sayfa a ve sağ sayfa b harfleri ile gösterildi.

kaygısı ortaya çıkıyordu. Böylece mahalleye ait olamayan, dışa ait olan kişilerin mahalleye girip çıkması, mahallelileri tedirgin etmekte ve mahrem alanlarının ihlal edildiği düşüncesiyle mahkemeye başvurmalarına sebep olmaktaydı. Dolayısıyla bu gibi durumlarda mahalleliler, mahkemede “mâlen ve beden ve ırzen ve dînen mutazzır ve mütezzî” olduklarını ifade ederek buna mahal veren komşularının mahalleden çıkarılmasını talep etmekteydi.

Her ne kadar mahremiyetin ihlali, suç teşkil etse de “mütecessis gözler” birbirlerinin evlerini izlemekten geri durmuyor ve eve girip çıkan kişilerin kimler olduklarını bilmek istiyordu. En azından komşuların bu durumu, mahremiyetlerini korumak açısından kendilerine hak olarak gördükleri söylenebilir. Zira yabancı kişilerin mahalleye girmeleri, komşularca hoş karşılanan bir durum değildi ve bu kişileri kendi mahremiyetleri için tehdit olarak görüyorlardı. Bununla birlikte davalılar, mahalleye girip çıkan yabancılar değil bu yabancıların mahalleye girmesine sebep olan, komşulardı. Bu durumda mahalle sakinleri, müsebbip komşuyu mahkemeye şikâyet edip mahalleden ihracını talep ediyorlardı. Eğer iddialar mahkemede ispat edilirse kadı, davalının başka bir mahalleye ihracına karar veriyordu. Örneğin Şemseddin mahallesinden Fatma evine namahrem kişiler girip çıktığı için (MŞH.ŞSC.d. 587/22a, BOA) ve Tulice mahallesinden Halil ise evlerine “alenen” namahrem kişilerin gelip gittikleri için şikâyet edildiler (MŞH.ŞSC.d. 592/2b, BOA). Her iki davada da davacılar, davalıların mahalleden ihraçlarını talep ediyorlardı. Bazı durumlarda ise eşlerin birlikte dava edildikleri görülmektedir. Örneğin Hacendi mahallesinden Hacı Mustafa'nın evine namahrem getirip fesat ve şekavet üzere olduğu ve yine zevcesi Fatma'nın da namahremden çekincesi olmayıp evlerinin gece gündüz ahlaksız ve fahişelerin meskeni haline geldiği bildirilerek dava edildiler (MŞH.ŞSC.d. 580/8a, BOA)⁶. Ancak bazen mahalle sakinleri suç isnadında aceleci davranmıyor, bir suçüstü anını bekleyebiliyordu. Öksüzce mahallesinden Fatma, gece vakti evinde “nâ-mahrem” bir kişi ile yakalanıp mahkemeye götürülene kadar hakkında -en azından incelenen sicillerde- bir suçlamada bulunulmamıştı. Ta ki mahkemede mahalle cemaatinden Fatma'nın nasıl biri olduğu sorulunca mahalleli, Fatma'nın “daima kendi halinde olmayub menziline nâ-mahrem kimesneler getirüb ve vasıtalık âdet-i müstemirresi” olduğunu ifade ederek mahalleden ihracını talep etmişlerdi (MŞH.ŞSC.d. 585/33a, BOA).

⁶ Benzer örneklere şer'iyce sicillerinde sık rastlanmaktadır: Hacı Halil Mahallesinden Mahmud ve zevcesi Fatma (MŞH.ŞSC.d. 580/8a, BOA); Keneki Mahallesinden Saka Yusuf ve zevcesi Fatma (MŞH.ŞSC.d. 581/58a, BOA); İğneci Mahallesinden Ahmed ve zevcesi Neslihan (MŞH.ŞSC.d. 581/17b, BOA); Hatuni Mahallesinden Karabet ve zevcesi Marta (MŞH.ŞSC.d. 584/3a, BOA) komşularınca kadıya şikâyet edilerek mahallelerinden ihraçları istendi.

Öte yandan mahalle sakinlerinin evlerinde “işret meclisi” kurmaları, komşuları tarafından şikâyete sebep olmaktadır. Kazur Ali Mahallesinden Seyyid Mehmed Çelebi, “câr-ı mülâsıkı” (bitişindeki) komşusu Bali’yi mahkemeye şikâyetinden dört gün önce evini meyhane edip namahrem kişiler girip çıktığı için “Müslim içindesi böyle hareket itme” diye ikazda bulunur. Fakat Bali, “ne cehenneme gidersen git behey gödel çanağı” şeklinde cevap verir. Bu hakaret üzerine Seyyid Mehmed Çelebi mahkemede Bali’den davacı olur ve kadı Bali’ye tazir cezası verir (MŞH.ŞSC.d. 588/13b, BOA). Aslında şikâyetlerin temel dayanağı, bu evlere namahrem veyahut yabancıların girip çıkması ve böylece mahallenin bu kişilerce cazibe merkezi haline gelmesiydi. Şu örnekte komşular, mahkemede durumu açıkça izah etmektedir. Ankara Kalesi’nde sakin olan Aslan, komşuları tarafından “dâimâ hısn-ı mezkûrda kâin menziline meyhânecilik itmekle nice erâzil ve eşhâsın duhûl ve hurûcundan nâşî bir vechle emniyetimiz olmadığından gayri mesfûrun vech-i meşrûh üzere olan harekât ve sekenâtından ve ef’âl ve akvâlden râzî ve şâkir değilleriz” diye mahkemeye verilmişti (MŞH.ŞSC.d. 588/15a, BOA)⁷. Her iki örnekte de davalılar, evlerini meyhane olarak kullanmakla suçlanmıştı. Ancak veriler, kişilerin evlerini ticari amaçla kullandıklarına dair güçlü kanıtlar sunmamaktadır. Ayrıca davacıların Müslüman ve davalıların gayrimüslim olmaları da şikâyetin dinî ve kültürel farklılıklar açısından başka bir yönünü ortaya koymaktadır.

Son olarak mahalle sakinleri için mahalle güvenliğinin öneminden bahsetmek gerekir. Özellikle ikamet ettikleri evlerin mahremiyeti, mahallenin güvenliği ile doğru orantılıydı. Mahalle yakınlarında bir kahvehanenin bulunması, mahalle sakinlerini mahremiyet açısından rahatsız etmekteydi. Bu durum, mahalleyi yabancı kişiler için cazibe merkezi haline getirebilirdi. Örneğin Tekneci esnafından İmamoğlu Hacı Mehmed, Tekneciler Çarşısı’nda bulunan dükkânının üstüne bir kahvehane açmak isteyince bu çarşının bitişğinde bulunan Tiflis Mahallesinin Müslüman ve gayrimüslim sakinleri, itiraz ederek mahkemeye başvurular. Mahalle sakinleri, mahkemede buraya kahvehane yapılırsa “erâzil-i nâsdan nice müsâfir ve mukîm kimesneler gelüb me’vâü’l-fesâd ve me’vâü’l-feseka ve me’vâü’l-lüsûs olub her bâr fesâddan hâlî olmamak ihtimâli” olduğundan bahisle çekincelerini bildirince kadı, kahvehanenin açılmaması

⁷ Sicillerde evinde içki içerek, evine yabancı kişilerin girip çıkmasına sebep olmak ve dolayısıyla mahalledeki komşularının güvenliği ve mahremiyetine hâle getiren kişilerin davalarına sıklıkla rastlanmaktadır. Örneğin Kayabaşı Mahallesinden Seyyid Ahmed (MŞH.ŞSC.d. 575/11b, BOA); Mukaddem Mahallesinden Seyyid Abdurrahman (MŞH.ŞSC.d. 580/55a, BOA); Hacı Seydi Mahallesinden İsmail Beşe (MŞH.ŞSC.d. 582/15a, BOA); İmam Yusuf Mahallesinden Balıkçıoğlu Sava (MŞH.ŞSC.d. 582/16b, BOA); Konurca Mahallesinden Halil Beşe (MŞH.ŞSC.d. 587/4b, BOA); Hocapaşa Mahallesinden Murtaza (MŞH.ŞSC.d. 588/20a, BOA) şikâyet edildiler.

kararını verdi (MŞH.ŞSC.d. 575/64a, BOA)⁸. Burada açık bir şekilde kahvehanenin açılması durumunda, mahalleye uygunsuz kişilerin geleceği endişesi dile getirilmiştir.

Tüm bu veriler ışığında Ankara'da mahallelerin, sakinlerince mahrem mekân olarak görüldüğü söylenebilir. Çünkü mahalle, kişilerce mahrem addedilen evlerin bir araya gelmesiyle oluşan ve içerisindeki bir evde yaşananın diğer evleri de etkileyebileceği bir birim olarak görülmektedir; bir evde çıkan yangının tüm mahalleyi hatta bir semti etkilediği gibi. Hatta Türklerin kültüründe yer edinmiş kötü komşunun yedi mahalleye zararı vardır, ev alma komşu al gibi atasözlerinin yaşam düşüncelerini bu açıdan yönlendirdiği söylenebilir. Ancak bu, mahalleye giriş ve çıkışların denetlendiği, yabancıların hiçbir suretle mahalleye alınmadığı gibi katı ve sıkı bir mahremiyet anlayışı olarak değerlendirilmemelidir. Mahalleler, kendi içerisinde olup bitenin sakinlerince takip edilen özellikle sokağa bakan pencerelerden gözetlenip kontrol edilen ve ancak kendi mahremiyetlerine bir hanel geleceğini düşündükleri zaman harekete geçilen bir yapıya sahiptir.

3. Sokak ve Mahremiyeti

Stefan Yerasimos, kentin yollarını üç kısma ayırıyor; kent kapılarından kent merkezine doğru giden ana caddeler, merkez veya ana caddelerden mahallelere giden sokaklar ve mahallenin iç sokakları (1996, s. 13). Bu kısımların en küçük olanı, Yerasimos'un deyimiyle iç sokaklardı. Şer'iyye sicillerinde de yollar, *tarik-i âmm* ve *tarik-i hâss* şeklinde ifade edilmektedir. Tarik-i âmm, herkesin kullanımına açık olan bir yolu ifade ederken tarik-i hâss ise kullanımı belirli ev ya da evlere ait olan, hâss kelimesinden de anlaşılacağı gibi hususi sokağı temsil etmektedir.

Tarik-i hâsslar genellikle çıkmaz sokak durumundaydı (Ergenç, 2012, s. 13)⁹ ve çoğunlukla isimleri de olmazdı¹⁰. Bazı araştırmacılar, simetrik olmayan ancak işlevsel çıkmazların olduğu bu tipik ve karmaşık haliyle mahallelere ve sokaklarına farklı benzetmeler yaptılar; üzüm salkımı (Ergenç, 2015 s. 17), peteksi sistem (Yerasimos, 1996, s. 13) ve ağaç dalları (Raymond, 2018, s. 180).

⁸ Benzer şekilde İstanbul'da mahalle sakinlerinin çevrelerinde kahvehane açılmasına gösterdikleri tepkiler için bk. (Akyazıcı Özkoçak, 2009, ss. 26-27).

⁹ Doğan Kuban, bu sokakları mahallenin ana yolundan evlere uzanan özel yollar olarak tarif eder (1995a, s. 191); Osmanlı'nın Arap coğrafyasındaki kentler için: (Raymond, 2018, s. 180).

¹⁰ "Sokaklar hakkındaki eski usullerde, sokağın belli başlı bir adı yoksa sokağa girince sağ taraftaki evin sahibinin adı verilmekteydi" (Kepecioğlu, 2009, s. 86); Behar, İstanbul'da Kasap İlyas Mahallesinde ilk defa bir sokak ismine 18. yüzyıl belgelerinde rastladığını ve öncesinde mahalle sokaklarının isimsiz olduğunu yazmaktadır: (2014, s. 93).

Ancak bu işlevsel yapının oluşmasında önemli bir unsur vardı: mahremiyet (Yerasimos, 1996, s. 13)¹¹.

Şer‘iyye sicillerinden tespit edilen bilgilere göre Ankara’da da sokakların mahremiyetine önem verildiği görülmektedir. Bu, öncelikle yerleşke sakinlerinin, sokaklarını mahfuz alana dönüştürmek amacıyla bir kapı yaptırma talepleriyle mahkemeye başvurmalarından anlaşılmaktadır. Bununla birlikte sokak kapılarının sadece belirli sayıda evin bulunduğu çıkmaz sokaklara değil bir geçiş yeri olan ya da iki mahalleyi birbirine bağlayan sokaklara da yaptırılmak istendiği görülmektedir. Özellikle bağlantı sokaklarının herkesin kullanabileceği bir geçiş yeri olması nedeniyle kontrolünün güç olduğu söylenebilir. Böylece sokak sakinleri, en azından geceleri kontrol edebilmek ve geçiş yerlerinde bulunan evlerin güvenliklerini ve dolayısıyla da mahremiyetlerini korumak kaygısı ile kapı inşa etmek istemiş olmalıdır.

İncelenen şer‘iyye sicillerinde, sokak kapılarına “mahalle kapısı” denilmektedir. Bu tasvir, sokakta oturanlar açısından bakıldığında makul görülebilir. Çünkü talep ettikleri kapılar, sokaklarını mahalle yolundan ayırmakta ve iki yolun kesiştiği noktaya yapılmaktaydı. Bu çalışmada bir mahalleyi boydan boya kapatan mahalle kapılarından ayırmak için bunlar, *sokak kapısı* olarak ifade edildi.

Şer‘iyye sicillerinde yedi adet çıkmaz sokak ve dört adet bağlantı sokağı için kapı talebinde bulunulduğu tespit edildi. Bir sokağın çıkmaz veyahut bağlantı sokağı olup olmadığına karar vermek hususuna gelince; eğer bir sokağa tarîk-i hâss denilerek tek bir kapı talebinde bulunuluyorsa çıkmaz sokak olduğu ve yine bir sokak için sokağın altına ve üstüne yapılmak üzere iki kapı talebinde bulunuluyorsa bunun bağlantı sokağı olduğu varsayıldı. Bununla birlikte kapı yapımı için başvuran ev sahiplerinin sayıları ve bunların genellikle mahkemede “ancak bize mahsus, mürur u ubur iden bizden gayri kimesne olmayub” şeklinde verdikleri ifadeler de çıkmaz sokakların saptanmasına yardımcı oldu. Örneğin Yenice Mahallesinden dokuz gayrimüslim “mahalle-i mezbûrede vâki‘ hâlâ her birimizin mutasarrıf olduğumuz menzillerimizin zokak kapısı mahalle-i mezbûrede kâin mürûr u ubûru ancak bize mahsûs tarîk-i hâssımızın derûnunda vâki‘ olmağla” diyerek “cümlemiz ittifâkıyla marüzzıkr tarîk-i hâssımızın tarîk-i âmma müntehî tarafeynde birer kebîr mahalle kapısı binâ ve cümlemiz ol kapulardan mürûr u ubûr itmek üzere her birimiz râzı olmağla kimesneye zararı olmadığı sâir mahalle-i mezbûre ahâlîsinden ba‘de’l-istifsâr vech-i meşrûh üzere binâmıza ruhsat verilmek matlubumuzdur” şeklinde sadece kendilerinin

¹¹ A. Raymond, “genellikle çıkmaz sokakta biten yol ağının anarşinin zaferi olarak değil, aile hücrelerini toplumun geri kalanından soyutlama eğiliminin doğal sonucu olarak” görmek gerektiğini ifade ediyor (2018, s. 180).

kullandıkları sokaklarının hemen başına kapı yapılması için izin talebinde bulundular (MŞH.ŞSC.d. 591/17a, BOA)¹².

Yine Hatuni Mahallesi ile Kebkebur-ı Zımmi Mahallesi arasında bir bağlantı sokağı mevcuttu. Bu sokakta sakin üç Müslüman ve kırk dört gayrimüslim, sokaklarının her iki tarafına kapı yaptırmak için talepte bulundular. Sokak sakinleri, “gecelerde bazı eşkıya ırz ve mallarımıza taarruz kasdıyla kapularımızı kesr ve taaddiden hâlî olmadıklarından nâşî bir vechle emniyetimiz olmayub” diyerek endişelerini dile getirdiler. Bunun üzerine mahkemeden görevlendirilen Mevlana Pîr Mehemed Efendi, durumu yerinde inceledi ve yapılacak olan kapının kimseye zararı olmadığı kanaatine vardı. Böylece sokak sakinlerine mahkemeden kapı inşası için müsaade verildi (MŞH.ŞSC.d. 586/27a, BOA)¹³.

Sicillerde rastladığımız sokak kapısı taleplerinde sadece Hatuni Mahallesi ve Kebkebur-ı Zımmi Mahallesi arasında bulunan sokakta üç Müslümanın ismi geçmektedir. 17. yüzyılda bu iki mahalleden Kebkebur-ı Zımmi, gayrimüslim mahallesi idi ve Hatuni Mahallesi ise Müslümanların ve gayrimüslimlerin birlikte sakin oldukları karma bir mahalleydi (Taş, 2014, s. 204). Buradan hareketle, üç Müslüman ailenin de sokağın Hatuni Mahallesi tarafında ikamet ettiği düşünülebilir. Ancak yine de bu sokakta çoğunluk, gayrimüslimdi.

¹² Burada, bir sokak için iki kapı talebinde bulunulmuştur. Böylece bu sokağın “Y” harfine benzer olup, harfin alt kısmı çıkmaz ve üstte yer alan sol ile sağ uçları, tarîk-i âmma bitişik olduğu düşünülebilir. Eğer bu sokak, bağlantı sokağı olsa idi tarîk-i âmm değil yol kelimesinin çoğulu olan turuk-ı âmm şeklinde ya da diğer bağlantı sokaklarında olduğu gibi sokağın altı ve üstü diye ifade edilmeliydi. Oysa tek bir yoldan bahsedilerek bu yol üzerinden (“tarafeyn” kelimesinden de anlaşılacağı gibi) sokağa iki taraftan da girilebildiği ve bu iki girişin kapılarla kapatılmak istendiği anlaşılıyor.

Ayrıca çıkmaz sokaklara kapı talebi için mahkemeye yapılan diğer başvurular, şu şekildedir: Keyyalin Mahallesinde bir sokakta, Toros ve Karabet kardeşler ile Haçadur ve Arton kardeşler sakin olmak üzere dört gayrimüslim aile ile “ve sâirleri” şeklinde ifade edilip isim ve sayıları belirtilmeyen gayrimüslimler (MŞH.ŞSC.d. 580/60b, BOA); Keyyalin Mahallesinden Menas ve Asvadar kardeşler ile Kırzos (MŞH.ŞSC.d. 585/14b, BOA); Mihriyar Mahallesinde iki ayrı sokakta sakin olan belgede isimleri verilen on dört gayrimüslim (MŞH.ŞSC.d. 585/21b, BOA); Hatuni Mahallesinde bir sokakta sakin on gayrimüslim (MŞH.ŞSC.d. 585/28a, BOA); Kurd Mahallesinden beşi erkek biri kadın olmak üzere altı gayrimüslim (MŞH.ŞSC.d. 586/65b, BOA); Kebkebur-ı Zımmi Mahallesinden dört gayrimüslim (MŞH.ŞSC.d. 586/78a, BOA) sokaklarına kapı yaptırmak için talepte bulundular.

¹³ Bağlantı sokaklarına ait diğer örnekler, şu şekildedir: Keyyalin Mahallesinde on üç gayrimüslim (MŞH.ŞSC.d. 583/62b, BOA); Hacı Doğan Mahallesinde isimleri yazılı dört ve “ilâ âhirihi” ibaresinden anlaşıldığı üzere daha fazla gayrimüslim erkek ile Maryem isimli bir kadın (MŞH.ŞSC.d. 586/27b, BOA); [Defterin cilt kısmında bulunması ve yazının silik olması nedeniyle okunamayan bir mahalle] ile İmam Yusuf Mahallesi arasında bulunan sokakta sakin on üç gayrimüslim (MŞH.ŞSC.d. 585/26b, BOA) kapı talebinde bulundular.

Müslümanların ikamet ettiği sokaklardan herhangi bir kapı talebinde bulunulmaması, onların sakin olduğu sokaklarda kapılarının olmadığı şeklinde ifade edilemez. Ancak şer‘iyye sicillerinde incelenen dönem için böyle bir talebe rastlanmadığı söylenebilir.

Öte yandan sokak sakinlerinin kapı talebi sebeplerinden biri de içinde yaşadıkları mahallelerin konumlarıyla ilgili olabileceği düşünülebilir. Bahsi geçen mahallelerin kentteki konumlarına bakıldığında Keyyalın Mahallesi; Ankara hisarının batısında, hisarın hemen bitişiğinde yer almaktadır. Bu mahalle, aynı zamanda Tuz Hanı ve Kapan Hanı gibi hanların kuzeyinde ve böylece kent merkezine yakın bir konumdaydı. Dolayısıyla kentin yerli-yabancı insan akışının yoğun olan konumu nedeniyle bu mahallenin sokaklarında yaşayan sakinlerin güvenliklerini arttırmak için kapı talepleri makul görülebilir. Bununla birlikte diğer adı geçen Hacı Doğan, Hatuni, Kebkebur-ı Zimmi, İmam Yusuf, Mihriyar ve Yenice gibi mahalleler ise kentin dış surlarında bulunan Eset Kapısı ile onun güneyinde İzmir Kapısı ve daha güneyde yer alan Namazgâh Kapısına yakın bulunmaktadır. Dolayısıyla bu mahallelerde güvenlik sorununun bulunması, kapıların ya da surun artık eski görevini yerine getiremez olduğu ve böylece dışarıdan gelecek olan tehditlere açık olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim 1701 tarihinde Joseph de Tournefort (2013, ss. 228-229), 1703’te Aubry de La Motraye (2007, ss. 285-286) ve 1705’te Paul Lucas gibi seyyahlar, Ankara’ya gelerek eserlerinde kent surlarının harabe olduğundan bahsetmişlerdi (Eyice, 1972, s. 77).

İncelenen mahkeme kayıtlarına göre sokakları kapı ile kapatmanın bazı şartları olduğu söylenebilir. Sokağın güvenlik açısından zafiyetini dile getirmek kuşkusuz en önemli şartlardan biriydi¹⁴. Zira on bir kapı talebinin yedisinde eşkıya saldırısından bahsediliyordu. Geceleri eşkıyalar bu sokaklarda bulunan evlerin kapılarını kırıyor, ev sakinlerinin ırzına saldırıp mallarını çalıyordu. Bununla birlikte sokakta evi olup, evinin kapısı o sokağa açılan komşuların bilgisi ve rızası olması gerekiyordu; “cümlemiz ittifâkıyla” veya “cümlemiz ol kapudan mürûr u ubûr itmek üzere her birimiz râzı olduk”. İzin almak için mahalle sakinlerinin belirttiği bir diğer husus ise sokağa bağlı evlerde sakin olanların ve diğerlerinin gelip geçmelerine engel olmamayı taahhüt etmeleriydi; “kimesneye/mârrîne (geçenlere) dahî zararı olmamağla”. Hatta bunu vurgulamak

¹⁴ Mütessellim Hacı Ali Ağa’dan izin temessükü alan dört sokağın sakinleri de mahkemeye herhangi bir sebep sunmayıp sadece kadıdan izin için hüccet başvurusunda bulundular. Kapı yaptırma sebeplerinin, ellerinde bulunan temessüklerin içeriğinde yazıp yazmadığı bilinmiyor. Yine de bunlardan üçüne izin ve ruhsat verildiği deftere işlenmiş sadece biri için talep kaydı olduğu yazılarak mahkemeden izin verilip verilmediği belirtilmemiştir. Söz konusu başvurular için bk. (MŞH.ŞSC.d. 585/14b, BOA); (MŞH.ŞSC.d. 585/21b, BOA); (MŞH.ŞSC.d. 585/26b, BOA); (MŞH.ŞSC.d. 585/28a, BOA).

için “kimesneye zararı olmadığı sair mahalle-i mezbûre ahalisinden ba‘de’l-istifsâr vech-i meşrûh üzere binâmıza ruhsat verilmek” şeklinde mahkemeden araştırma yapılması isteniyordu. Böylece araştırma talebi olsun ya da olmasın mahkeme tarafından kapı yapılacak alanı keşfe gönderilen görevli, mahallede soruşturma yaptıktan sonra kapının kimseye zararı olmadığını rapor ediyor ve kadı da çoğunlukla talebi onaylıyordu.

Özellikle tarîk-i hâss şeklinde ifade edilen çıkmaz sokakların kullanıcısı olabilmek için evlerin bu sokağa açılır kapısı olması gerekiyordu. Bir kişinin evinin sokağa sınırı olsa bile eğer sokağa açılır bir kapıya sahip değilse sokağın kullanıcısı olamazdı. Ancak bu alana dâhil olabilmek için sokağı kullanan ev sakinlerinden izin almak da bir yöntemdi. Dibek Mahallesinden Arton ve Agob isimli kardeşler, böyle hususi bir sokağa kapı açtırmak ve sokağı kullanmak için komşuları Murat, Bali ve Karabet’ten söz ile izin almışlar ve evlerinin duvarına bu sokağa açılan bir kapı inşa ettirmişlerdi. Ancak bitişik komşuları Murat, “bizim izn ü rızâmız yoğiken işbu tarîk-i mezbûra fuzûlî kapu ihdâs itmişlerdir” diyerek söz konusu kardeşleri mahkemeye verdi. Arton ve Agob kardeşler, her birinden izin aldıklarını ifade edince Murat, Bali ve Karabet’e izin verip vermedikleri soruldu. Komşulardan Bali ve Karabet, izin verdiklerini söylemelerine rağmen Murat aksini iddia etti. Mahkeme tarafından keşfe gönderilen Mevlana Pir Mehmed Efendi, kardeşlerden savunmalarını ispat etmelerini isteyince bahsi geçen kişiler, mahkemeye herhangi bir delil sunamadılar. Ancak Murat, aralarında yapılan anlaşma neticesinde Arton ve Agob kardeşlerin kapılarına ve sokaktan gelip geçmelerine razı oldu (MŞH.ŞSC.d. 589/74a, BOA).

Öte yandan bir kapı vasıtasıyla sokağı kullanma hakkına sahip olan ev artık orada daimi bir hakka sahip oluyordu. Evin el değiştirmesi, evin kapısının artık yeni sahipler tarafından kullanılamayacağı anlamına gelmiyordu. Başka bir deyişle sokağın kullanım hakkı, kişilerin değil yapının oluyordu. Böyle bir durumda, itirazlar olduğu takdirde *vaz’-ı kadime* yani eskiye uygunluk aranıyordu. Hendek Mahallesinden Arton, tarîk-i hâss kullanımı konusunda bitişik komşusu Asvadar’dan davacı oldu. İddiaya göre Asvadar, tarîk-i hâss tarafında bulunan duvarına yeni bir kapı açmış ve Arton’un evinin kenarında müstakil mülkü olan arsa üzerinden gelip geçmekteydi. Asvadar, iddiaya arsanın aralarındaki yolda bulunduğu, ortak kullanıldığı ve bahsi geçen duvarda daha evvel küçük bir kapı olup sadece bu kapıyı genişlettiği şeklinde yanıt verdi. Bunun üzerine Arton’dan iddiasını delillendirmesi istenince mahkemeye kendi iddiasını tasdik eden iki Müslüman şahit gösterdi ve dava lehine sonuçlandı (MŞH.ŞSC.d. 581/64b, BOA). Bu kayıta kapının akıbetine dair bir bilgi bulunmuyorsa da daha sonra Asvadar’ın açtığı karşı davadan kapının kapandığı görülmektedir. Nitekim yaklaşık üç ay sonra Asvadar, Arton’a aynı mesele üzerinden dava açtı. Kâtibin, Asvadar’ın mahkemeye başvuru sebebini kaydederken “mülk menzilinun bundan

akdem sedd olunan zokak kapısı¹⁵” ifadesinden bir önceki dava neticesinde kapısının kapatıldığı anlaşılmaktadır. Asvadar, sokağın eskiden beri kendisi ile bitişik komşusu Arton ve kardeşleri, Murat ve Hubyar tarafından kullanıldığını, kapının da *kadim* olup büyük babasından itibaren kullanıldığını ve buna rağmen Arton’un geçişine engel olduğunu ileri sürerek Arton’u mahkemeye verdi. Arton ise ilk davada olduğu gibi Asvadar’ın “arsa-i mezkûre ile tarîk-i merkûmda hakk-ı mürûru” olmadığını söyledikten sonra kendi dedesi Acı Hubyar’ın bundan önce Asvadar’ın babası Kırkor’a “arsa-i mezkûre ittisalinde olan kendü menzili dîvârından çöplük olmak üzere bir sagîr kapu açub tarîk-i mesfûrdan mürûr u ubûruna izn” verdiğini itiraf etti. Ancak Kırkor’un ölümüyle evin Asvadar’a intikali ve kendi büyük babası ve babasının ölümüyle evin kardeşleri ile kendisine intikalinden sonra Asvadar’ın geçiş iznine razı olmadığını söyledi. Keşif memuru Mevlana Şeyh Ahmed Efendi, büyük babaların verdiği izinden dolayı Arton’un davasının sahih olmadığını dile getirdikten sonra mahkemede hazır bulunan üç gayrimüslim komşudan da durumu soruşturulmuş ve komşular, Asvadar’ın iddiasını tasdiklemişlerdi. Nihayetinde mahkemeden Arton’a, Asvadar’ın geçişine mâni olmaması üzere tembihte bulunuldu (MŞH.ŞSC.d. 582/20a, BOA).

Ayrıca bu sokaklarda yapılan değişikliklerin bazen komşular tarafından tepkiyle karşılanıp müdahale edildiğini de söylemek gerekir. Zira bu sokaklarda yapılacak her yeni yapı ya da mevcutların üzerindeki değişiklik ve düzenlemeler için komşu rızası, büyük rol oynamaktaydı. Ancak sicillerde bunun aksine kararlar verildiği de görülmektedir. Örneğin Eşenhor Mahallesinden Karabet Papas, evinin bitişğinde bulunan arsasını avlusuna dâhil etmek için duvarla çevirerek bu duvara yeni bir giriş kapısı yapmak istediğinde bitişik komşusu Acı Karabet, itiraz etti. Bunun üzerine Karabet Papas, mahkemeye başvurdu. Mahkeme Acı Karabet’in müdahale etmemesine karar verdi (MŞH.ŞSC.d. 575/4b, BOA). Burada mahkemenin inisiyatif kullandığını söylemek gerekir. Çünkü yeni bir duvar yaparak kendisine ait arsasını avlusuna eklemesi her ne kadar kabul edilebilir görünse de bu duvara bir kapı yapılarak mahkeme tarafından, tarîk-i hâssdan Karabet Papas’a geçiş hakkı verilmesinin yukarıda alınan kararlarla çeliştiği söylenebilir. Zira yukarıda, tarîk-i hâssa bir duvarla sınırı bulunsa bile kapı açma isteği komşuların rızasına bırakılırken burada mahkeme, komşunun itirazına rağmen izin vermiştir. Oysa tek belirteç, Karabet Papas’ın evinin yanındaki arsanın “müstakil mülk arsası” olmasıdır. Bu yüzden tarîk-i hâssın kullanımında ve paylaşımcılarının belirlenmesinde mahkemenin de etkisi olduğu ileri sürülebilir. Yine komşuların itirazlarına rağmen mahkemeden onay alındığına dair bir başka davaya da Makremeci Mahallesindeki bir sokakta rastlanmaktadır. Ancak buradaki durum, yeni bir kapı açma talebi değil mevcut kapının sokağa doğru genişletilmesi idi. Manuk, evinin sokağa açılan kapısının

¹⁵ Evlerin sokağa açılan kapıları, sicillerde *sokak kapısı* olarak ifade edilmiştir.

dar olması sebebiyle tarîk-i hâssdan bir zirâ¹⁶ yer olarak kapısını genişletmek istedi. Hatta geçenlere zararı olmadığından bahisle Mutasarrıf Yusuf Paşa'dan temessük dahi almıştı. Fakat komşularından bazıları buna itiraz edince Manuk mahkemeden keşif yapılmasını ve kapı yapıldığı takdirde gelip geçenlere zarar olmadığına görülmesini istedi. Keşif ekibi, durumu yerinde araştırarak Manuk'a izin verdi (MŞH.ŞSC.d. 583/27b, BOA). Belli ki Manuk'un kapısının dar olması gibi geçerli bir sebebi vardı ve mahkeme, bu sınır taşmasına izin verdi. Yine Yusuf Paşa'dan alınan temessük de kadının kararında etkili olmalıydı. Bununla birlikte geçerli bir sebebi olmaksızın sınırını sokağa taşıyanlar da vardı ve kadı, bu kişilerin taleplerini geri çeviriyordu. Kazur Ali Mahallesinden Bali'nin sokak duvarı yıkılmış ve bu duvarı "bir mikdâr" tarîk-i hâssa doğru taşımak istediğinde bitişik komşusu Sâbire, buna itiraz etti. Bunun üzerine Bali, gelip geçmeye zararı olmadığı düşüncesi ile mahkemeye başvurdu. Ancak mahkeme, keşif yaptıktan sonra duvarın eski temel yerini (*vaz'-ı kadîmi*) aşmaması yönünde karar verdi (MŞH.ŞSC.d. 584/16b, BOA).

Ankara sokaklarının mahallelere nazaran, inşa edilen kapılarıyla daha mahfuz oldukları ve bu şekilde kontrol altına alınmaya çalışıldığı söylenebilir. Açıkçası bunun en önemli sebebi, mahremiyetti. Kapı yaptırmak isteyenlerin temel endişeleri, geceleri hanelerine tecavüzlerin olduğunu ifade etmeleriydi. Bu tecavüzler, kayıtlarda çoğunlukla "menzilimizin kapularını kesr idüb her birimiz ehl u iyâllerimiz ile mütezzî ve mutazarrır olmağın" ve "gecelerde ba'zı eşkiyâ ırz ve mallarımıza ta'arruz kasdıyla kapularımızı kesr" şeklinde ifade edilmişti¹⁷. Bundan dolayı sokak sakinleri, sokaklarını mahrem alanlar ilan ederek mahalle yolundan itibaren sokaklarını kapılarla ayırmış başka bir deyişle dar bir ortak mahrem alan oluşturmuşlardı. Ankara sokakları, bağlı oldukları mahallelerden daha dar, daha mahfuz ve sınırları daha keskin bir mahrem alandı. Her ne kadar özel mülk olmasalar da paylaşımcılardan biri, bu alanda küçük bir değişiklik yapsa diğerleri itiraz ederek tartışmayı mahkemeye taşıyabiliyordu. Ayrıca evinin bu alana bakan duvarına kapı inşa ederek dâhil olmak isteyenlere de itiraz ediliyordu. İlaveten çıkmaz sokakların pek fazla paylaşılacak istenmeyen mahrem alanlar olduğu ileri sürülebilir. Ancak yine de bu kapıların daima kapalı tutulmadığı, en azından gündüzleri açık olduğu söylenebilir.

¹⁶ Zirâ', dirsek ile orta parmak ucu arasına tekabül eden bir uzunluk ölçü birimidir. Arapça bir tabir olan zirâ' Türkçede arşın kelimesi ile ifade edilir (Erkal, 1991, s. 411); Bir mimari arşının metrik sistemde karşılığı 75,8 cm'dir (Kürkman, 2003, s. 117). İncelediğimiz sicillerde bazen zira' bazen de arşın kelimesi kullanılmıştır.

¹⁷ Bu tür haneye tecavüzleri ileri süren sokak sakinlerinin talepleri için bk. (MŞH.ŞSC.d. 580/60b, BOA); (MŞH.ŞSC.d. 583/62b, BOA); (MŞH.ŞSC.d. 586/27a, BOA); (MŞH.ŞSC.d. 586/27b, BOA); (MŞH.ŞSC.d. 586/65b, BOA); (MŞH.ŞSC.d. 591/17a, BOA).

4. Ev¹⁸ ve Mahremiyeti

Doğan Kuban, “Türk kentinin adsız kahramanı evdir” diyerek özel bir anlam yüklediği evin, kentin sosyal ve fiziksel görüntüsünün yaratıcısı olduğunu ifade etmiştir (1995a, ss. 190-191). Şüphesiz bu sosyal ve fiziksel görüntünün oluşumunda arazi yapısı, gün ışığından faydalanma arzusu, manzara veya sokak cephesi ve mahremiyet kaygısı önemli etkenlerdir¹⁹.

Osmanlı ev planlarını inceleyen Cerasi, evin avlu ya da bahçenin ortasında olmayıp özellikle sokak tarafında konumlandığı ve avlu/bahçe merkezde kalmak suretiyle kenarlarda eve ait diğer işlerin görüldüğü birimlerin olduğunu belirterek bunun haricinde kalan kısımların duvar ile kapatıldığını söyler (1999, ss. 155-156). Kuban da benzer bir ifadeyle evde kadının çamaşır yıkamak, odun kırmak, meyve ve tahıl serpip kurutmak ve ekmek pişirmek gibi pek çok işlevi olduğundan geniş bir alan yaratıldığı ve bu işlevler, giriş katında gerçekleştiğinden bu alt katların penceresiz ya da çok az pencereye sahip olduğunu belirtir (1995b, s. 228). Bu durum, Osmanlı toplumunda kadınların hayatının büyük kısmını geçirdiği evlerin, günlük işlerini mahremiyet kaygısı gütmeksizin rahatça yürütebilmesi için tasarlandığının ve dolayısıyla evlerde mahremiyetin kadın üzerinden okunduğunun açık bir göstergesidir. Şer‘iyye sicilleri incelendiğinde bu durumun gerçeğe aykırı olmadığı görülmektedir. Aşağıda sicillerde sıklıkla kadınların bulunduğu yer olarak tanımlayabileceğimiz “makarr-ı nisvân” kelimesi üzerinden evlerin mahrem alanlarına ve buraların ihlallerine dair örnekler verilecektir. Böylece örneklerden yola çıkılarak evlerin mahremiyeti ve hangi noktalarda mahkemeye şikâyetlerin arttığı tespit edilerek bu mahremiyetin sınırları, anlaşılmaya çalışılacaktır. Ancak belirtmek gerekir ki ev içi mahremiyet, konu dışı bırakılarak evin dış/dışarı ile ilişkisi incelenmektedir.

Evlerin avlularının veya bahçelerinin duvarlarla çevrili olması, giriş katlarının sokağa bakan taraflarında pencerenin bulunmaması yahut sicillerde “sokak kapısı” diye tarif edilen avluya açılan giriş kapılarının (cümle kapısı) bulunması, her ne kadar mahremiyet ve güvenlik tedbiri olarak yapılmışsa da bunların aşılamayacağı anlamına gelmiyordu. Kapıların kırıldığı, merdivenle veya merdivensiz duvarların bir şekilde aşıldığı ya da damdan dama evlerin avlularına girildiği, sicillerde vakidir. Örneğin Hamza Beşe, Ankara Kalesi’nde ikamet eden Ali’nin evinin duvarını merdivenle aşmış (MŞH.ŞSC.d. 591/26b, BOA) ve yine Mukaddem Mahallesinden Seyyid Ömer iddiaya göre gece bitişik komşusu

¹⁸ Yerasimos, menzil teriminin evin bütününe ifade ettiğini belirtmektedir (2016, s. 309).

İncelenen Ankara şer‘iyye sicillerinde de “menzil” tabiri kullanılmıştır. Ancak bu çalışmada menzil tabiri, ev şeklinde ifade edildi.

¹⁹ Necdet Sakaoğlu, Divriği kenti mimarisi üzerine yaptığı çalışmasında evin konumunu belirlemede kible faktörünün de etkili olduğunu ifade etmektedir (1978, s. 15).

Halil'in *tabhanesinin*²⁰ damına çıkmak suretiyle evine girmeye çalışmıştı. (MŞH.ŞSC.d. 591/56a, BOA).

Şer'iyeye sicillerinde yer alan davalarda sıklıkla görüldüğü gibi evlerin kapıları, duvarları ve pencereleri bir şekilde aşılarak cinsel saldırı, hırsızlık, cinayet ya da sebebi muğlak olarak belirtilen sû-i kasd ve fiil-i şeni' amacıyla mahrem alanlar ihlal edilmiştir. Davacıların mahkemede çoğunlukla "menzirim haremime duhûl itmîşdir" şeklinde ifadeleri, mahrem alanların ihlalinin en açık göstergesidir.

Haneyeye tecavüz şeklinde değerlendirebileceğimiz ve evlerin mahremiyetini ihlal eden bu fiili saldırıların dışında bir evi gözetlemek ya da daha doğru bir tabirle doğrudan gözle taciz etmek de mahremiyete hâlel getirmek demektir. Leblebici Mahallesinden Osman, yirmi beş gün önce gündüz vakti, evinin kapısından eşine *sû-i kasd* ile baktıkları iddiasıyla Hatuni Mahallesinden İskender ve Alek'i mahkemeye şikâyet etti (MŞH.ŞSC.d. 588/13a, BOA). Yine Leblebici Mahallesinde Ali ile eşi Fatma, bitişik komşuları olan Ebubekir adlı genci mahkemeye verdiler. İddiaya göre Ebubekir, komşusu Ali başka bir memlekette bulunduğu sırada evleri arasındaki duvarı delerek Fatma'yı gözetlemişti. (MŞH.ŞSC.d. 592/32b, BOA). Bu iki davada davacılar, evlerinin gözetlenmesini kötü bir niyet üzerinden yorumladı.

Bir evin sınırlarını aşmak, içerisinde arama yapmak ancak mahkeme izni ile mümkündür²¹. Mahalle sakinleri, komşularından birinin evinde hukuka ve ahlaka aykırı davranışlar içerisinde olduğunu bilseler bile mahkeme izni olmadan eve müdahale edemezlerdi. Yine de bu duruma her zaman riayet edildiği söylenemez²². Ancak en azından Ankara'da, bu bilincin olduğunu gösteren bir olaya rastlanılmaktadır. İbn-i Gökçe Mahallesinden Derviş Beşe, mahalledeki evine namahrem bir kadın almış ve mahalle sakinleri, bundan bir şekilde haberdar olmuştu. Bunun üzerine mahalleli, "izn-i şer'le ve zabiti marifetiyle" evi basmak için mahkemeye haber vermişti (MŞH.ŞSC.d. 586/57a, BOA). Bu olayda mahalle cemaatinin resmî bir izin olmadan kişinin mahrem alanına girmeyerek göstermiş olduğu tavır, önemlidir.

Komşu yapıların birbirleriyle olan ilişkilerine dair sorunlar, mahkemede sık rastlanan konulardan biriydi. Özellikle komşularca yapılan ya da yapılmak istenen yeni yapılar, bazı problemleri de beraberinde getiriyordu. Örneğin evine gölge yaptığı, evinin ışığını kestiği, manzarasına, havasına ve eşrafına mani

²⁰ Kış odası anlamına gelmektedir (Doktor Hüseyin Remzi, 2018, s. 221). Faroqhi tabhaneyi, evin asıl odası olup ziyaretçilerin burada kabul edildiğini, kışın oturma odası olarak kullanılıp geceleri yatakların serildiğini ve ailenin bazı üyelerinin burada uyduğunu ifade ederek başoda ve oturma odası olarak tanımlar (1992, s. 1152).

²¹ Devlet görevlilerinin dahi mahkeme izni olmadan bir eve müdahale edemeyeceği hakkında: (Yılmaz, 2000, ss. 102-103).

²² Mahkeme izni olmaksızın ev basıldığına dair bk. (Yaşa, 2020, s. 530).

olduğu, bahçe veya avlusuna kar, yağmur ya da kirli sularını akıttığı veyahut duvarını rutubetlendirdiği gibi sebeplerle mahkemeye başvurulduğu sicillerde görülmektedir. Bu tür şikâyetlerin sebeplerinden en önemlisi, evlerin birbirlerine olan mesafelerinin zamanla yakınlaşmış olmasıydı. Faroqhi Ankara’da nüfus yoğunluğundan dolayı 17. yüzyıl boyunca avlulu evlerin giderek azaldığını ve özellikle miras yoluyla paylaşılan evlerin mirasçılar tarafından kendi hisselerine düşen kısımlara yeni odalar eklendiğini ifade etmektedir (2014, s. 265). Böylece evlerin avlularına yeni oda veya müştemilatların eklenmesiyle komşu yapılar, birbirlerine yakınlaşıyor ve dolayısıyla bu durum, komşular arasında problemleri de beraberinde getiriyordu.

Bir kişi, tamirat-tadilat ile evinde yeni bir düzenleme veyahut evine yeni bir ek yapı inşa etmeye niyet ettiğinde bunu sözlü olarak komşularıyla paylaşmış ya da inşaat girişimi için evine yapı malzemelerini veyahut inşaat esnafını keşif için evine getirdiğinde komşularca anlaşılması olmalıydı ki komşular, bu yeni yapının kendi evlerinin mahrem alanlarını ihlal edeceği endişesiyle itirazda bulunuyorlardı. Bunun üzerine inşaata niyet eden komşu, kendince kimsenin mahrem alanına bir ihlal olmadığını düşünüyor ve inşaatına komşuları tarafından itiraz edilmemesi için mahkmeden keşif talebinde bulunuyordu. Bu itirazlardan bazıları, gerçeği yansıtırken bazıları da gerçek dışıydı. Zira keşif heyeti, niza mahalline gelerek itirazın geçerli olup olmadığını incelemeler sonucunda ortaya çıkarmaktaydı. Dibe Mahallesinden İyan’ın, bitişik komşusu Atanas Papas’ın evinin giriş kapısının önünden kendi evinin giriş kapısı sonuna kadar olup derinliği alt ve üstte buçuk zirâ‘, genişliği 12 zirâ‘, yüksekliği 5 zirâ‘ olan sokak duvarı yıkılmaya yüz tutmuştu. Bu duvarı, bir zirâ‘ yükselterek evinin kapısının üstüne iki oturak pencere küçük bir oda ve Atanas Papas’ın duvarına bitişik olan kısımda da *fevkani*, bir pencere *sayegâh* yapmak istemekteydi. Aynı zamanda diğer bitişik komşusu Cendereci Serkez’in fevkani odasının iki oturak penceresi, kendi evinin kadınlarının bulunduğu sofasına bakmaktaydı. Üstüne üstlük Cendereci Serkez, İyan’ın yaptıracağı sayegâh ve odaya kendisine zararı olduğu gerekçesiyle itiraz etmekteydi. İyan’ın talebi üzerine keşif ekibi araştırmasını yapmış ve sonuç olarak İyan’ın yapısının Cendereci Serkez veya bir başkasına zararı olmadığı ve aksine Cendereci Serkez’in odasının pencerelerinin İyan’ın sofasının mahremiyetini ihlal ettiği anlaşılmıştı. Nihayet İyan, duvarını bir zira yükseltirse bu pencerelerin görüş alanının kapanacağına ve Serkez’in, İyan’ın inşaatına müdahale etmemesine karar verildi (MŞH.ŞSC.d. 587/15a, BOA)²³.

Öte yandan bazı komşular, yeni bir yapının inşasına karşı itirazlarında hiçbir gerekçe sunmuyordu. İmaret Mahallesinden Ahmed, sokak duvarının üzerine bir

²³ Benzer şekilde Hatuni Mahallesinden Avakim’in davası için bk. (MŞH.ŞSC.d. 581/30a, BOA).

şahnişin²⁴ yaptırmak istediğinde komşusu Ömer Beşe (MŞH.ŞSC.d. 583/62a, BOA), Leblebici Mahallesinden Hacı Mahmud bir fevkani oda yaptırmak istediğinde komşusu Tavukçu Osman (MŞH.ŞSC.d. 583/63b, BOA) ve Boyacı Ali Mahallesinden Mihayil tabhanesi üzerine yeni bir fevkani oda yaptırmak istediğinde komşuları Monla İbrahim ile Kiraki ve Murat (MŞH.ŞSC.d. 585/8a, BOA), engel olmak istemişlerdi. Keşif ekibi, yaptığı incelemeler sonucunda bu yapıların civardaki evlere zararı olmayıp kimsenin mahrem alanını ihlal etmediğini ortaya çıkardı. Komşular tarafından yapılan bu itirazların kıskançlık gibi insani duyguların yanı sıra geçmişe dayanan kişisel husumetlerden kaynaklanabileceği düşünülebilir.

Ankara'da evlerin mimarisi gereği mahremiyet ihlalleri olduğunda veyahut olasılığında, komşuların şikâyetleri üzerine mahkemenin görevlendirdiği keşif ekibinin kadıya sundukları raporlardan anlaşıldığı üzere sorunları “yapıcı” bir şekilde çözmeye çalıştıkları görülmektedir. Özellikle yeni yapı inşasında, çoğunlukla yapı inşa edilmişse yıktırılmıyor; inşa niyeti olduğunda ise izin verilerek mahrem alana bakan yerlere set çekecek duvarlar örülmesi, pencerelerin kapatılması ya da pencere yerlerinin evin farklı cephesine yerleştirilmesi gibi çözümler getiriliyordu. Örneğin Keyyalin Mahallesinden Arton ile komşuları Demred, Maydros ve Arton'un davasında (MŞH.ŞSC.d. 582/52a, BOA), Dibek Mahallesinden Arton ile bitişik komşusu Tanil'in davasında (MŞH.ŞSC.d. 583/27a, BOA) yine aynı mahalleden İyan ile komşusu Cendereci Serkiz'in davasında (gösterilmiş belge: MŞH.ŞSC.d. 587/15a, BOA), Keneki Mahallesinden Yunus ile komşusu Ali Çelebi'nin oğlu Halil Çelebi'nin davasında (MŞH.ŞSC.d. 586/63b, BOA), Kebkebur-ı Müslim Mahallesinden Vartan ile bitişik komşusu Markar'ın davasında (MŞH.ŞSC.d. 589/53b, BOA), Hacı Doğan Mahallesinden İbrahim ve Musa Beşe'nin komşuları Mustafa Çelebi ile olan davalarında (MŞH.ŞSC.d. 589/69b, BOA) ve Ankara Kalesi'nden Bedros'un komşusu Karabet ile olan davasında (MŞH.ŞSC.d. 593/28a BOA) mahrem alanların görülmesine engel olacak setler çektirilmesi kararları verilerek yapılar yıktırılmamış veyahut mahremiyet ihlalini ortadan kaldıracak şartlar dâhilinde inşalarına izin verilmişti.

Bazen de komşular, mahkeme sürecini başlattıktan sonra problemlerini keşif ekibinden önce kendi aralarında çözebiliyordu. Örneğin Ankara Kalesinden Zağferancızade Monla Mahmud, mahkemedeki keşif ekibini çağırdı. İddiasına göre bitişik komşusu Şerbetçi Abdi Çelebi'nin *tahtani* odasının iki tel penceresi, evinin kadınların bulunduğu avlusuna bakıyordu. Ancak keşif ekibi gelene kadar iki komşunun aralarında anlaştıkları görülüyor. Zira Monla Mahmud, komşusu

²⁴ Şahnişin, odaların sokak veya bahçe üstlerine çıkan üç tarafı pencereci kısmına verilen isimdir (Arseven, 2021, s. 101).

Abdi Çelebi'nin pencerelerine cam yaptırmak üzere davasından vaz geçtiğini söyledi (MŞH.ŞSC.d. 575/62a, BOA).

Mahkeme kayıtlarında yer alan bu örnek ise mahremiyet algısının kişiden kişiye farklı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Kebkebur-ı Müslim Mahallesinden Vartan ve Markar'ın evleri arasında bulunan ortak duvar, alçakta olup her iki taraf da birbirlerinin kadınlarının bulunduğu alanları görebilmekteydi. Vartan, Markar'a duvarı yükseltme teklifinde bulunduğunu ancak Markar'ın kabul etmediğini iddia ederek mahkemeye başvurdu. Yapılan inceleme neticesinde durumun Vartan'ın ifadesinde aktardığı gibi olduğu görülüp Vartan'a aralarındaki duvarı yükseltmesi için izin verildi (gösterilmiş belge: MŞH.ŞSC.d. 589/53b, BOA). Burada Vartan'ın mahrem alanını koruma kaygısının Markar'a göre daha fazla olduğu söylenebilir.

Ayrıca miras yolu ile intikal eden evlerin varisler arasında paylaşımından sonra da mahremiyet konuları gündeme gelmekteydi. Örneğin Seyyid Minnet Çelebi ile kayınvalidesi Ayşe'ye, Minnet'in eşi ve Ayşe'nin kızı olup vefat eden Fatma'dan bir menzil intikal etmişti. Menzil içerisinde bulunan sofa, Ayşe'nin hissesine düşmüş fakat sofanın pencereleri Minnet'in hissesine düşen kısmın makarr-ı nisvan olan yere baktığı gerekçesi ile davalık olmuşlardı (MŞH.ŞSC.d. 592/30a, BOA).

Şahıslara ait evlerin yanı sıra bir ibadethanenin de mahrem alan olarak görüldüğünü ifade etmek gerekir. Örneğin Müslümanların ibadethanesi olan camilerin avluları olup bu avluların çoğunlukla yüksek duvarlarla çevrildiği bilinmektedir. Bununla birlikte mahalle içerisine sıkışmış kiliselerin de mahrem alan olarak görüldüklerini anlıyoruz. Kiliseler, erkekler ile birlikte kadınların da ibadet için gittikleri bir mekândı. Dolayısıyla buraya girip çıkan kadınların gözetlenmesi, mahremiyetlerinin ihlal edileceği anlamına gelmekteydi. Sofya 1718 yılında, Kurd Mahallesindeki bir tarîk-i hâssda, Rumlara ait Nikola Kilisesi'nin karşısında bulunan evi, eski duvarları üzerine bir yapı yapmamak ve buralara pencere koymamak şartıyla Haçir adlı bir kişiden satın almıştı. Lakin bu şartı yerine getirmeyerek duvarların üzerine kerpiç yapı ve kilisenin kapısının karşısına da iki pencere ekledi. Bu pencerelerin "kenîse-i mezbûra mürûr u ubûr iden nasrânîyelere nezâreti ve küllî zararı" olduğu üzere başta kilise rahibinin vekili olan Dinosbos olmak üzere bir grup gayrimüslim, Sofya'yı dava etmek için mahkemeye başvurdu. Keşif ekibinin niza mahallini incelemesinden sonra Sofya, sonradan inşa ettiği kerpiç duvarı yıkmaya ve pencerelerini de kapatmaya razı olduğunu söyledi (MŞH.ŞSC.d. 580/30b, BOA). Sofya'nın evinde bir erkeğin bulunup bulunmadığı hakkında belgede bir açıklamaya yer verilmemiştir. Sofya'nın evde tek başına sakin olduğu ve evinde kiliseye giren çıkan kadınları gözetleyecek hiçbir erkeğin olmadığı varsayılsa bile Sofya'nın evi bir başkasına sattığında mahremiyet konusu gündeme gelebilirdi.

Cengiz Orhonlu, inşaat esnaflarının, mimardan izin ve ruhsat almadan bina inşasına başlamadıklarını ve inşaatların keşiflerini de bu mimarların yaptıklarını belirtir (1984, s. 17). Ankara şehir mimarları, inşaat faaliyetlerinde mahremiyet konusuna dikkat ediyor muydu?

Mahkeme kayıtlarında yer alan itirazların çoğunluğu, henüz inşaat süreci başlamamışken yapılmıştı. Ancak İğneci Mahallesinden Monla Mahmud'un sayegâhı (MŞH.ŞSC.d. 575/19b, BOA) ve yine yukarıda bahsi geçen kişilerden Ankara Kalesinden Ali Çelebi'nin tahtani odaları, Hacı Doğan Mahallesinden Mustafa Çelebi'nin yeni yaptırdığı fevkani odası, Ankara Kalesinden Bedros'un yaptırdığı oda ile sayegâhı ve Sofya'nın kilise karşısında yaptırdığı duvar ve pencere halihazırda mevcut yapılardı. Bu yapıların inşasından önce izin alınıp alınmadığı konusunda bir bilgimiz yok. Yapıların tamamlanmasından sonra mahremiyet konularının mahkemeye taşınması, inşaat öncesinde şehir mimarı yahut inşaat esnafı tarafından bir denetleme yapılmışsa bile bu denetlemeler sırasında yapıların en azından komşu mekânların mahremiyetini ihlal edip etmediği değerlendirilmesinin yapıldığını düşündürmektedir.

Bununla birlikte inşaat faaliyetine başlamadan önce muhtemel bir itirazın önünü almak için mahkemeye başvurup keşif talebinde bulunan Ankaralılar da vardı. Hacı Mansur Mahallesinden Yosef (MŞH.ŞSC.d. 584/11a, BOA); Makrameci Mahallesinden Kiğork (MŞH.ŞSC.d. 585/54a, BOA); Behlül Mahallesinden Toros (MŞH.ŞSC.d. 585/63b, BOA); Ankara Kalesinden (MŞH.ŞSC.d. 586/80b, BOA); Makremeci Mahallesinden Serkez (MŞH.ŞSC.d. 588/17a, BOA); Ankara Kalesinden Karabet (MŞH.ŞSC.d. 589/60b, BOA); Teke Ahmed Mahallesinden Hacı Mirzade Seyyid Salih (MŞH.ŞSC.d. 590/31a, BOA) ve Keyyalin Mahallesinden Menas (MŞH.ŞSC.d. 592/56a, BOA) önceden mahkemeye başvurarak keşif talebinde bulundular. Başvurularını yaparken yeni yapılarının kimsenin kadınlarının bulunduğu alanlarına görüşü olmadığı ve kimseye zararı olmadığını ifade ettiler. Tüm bu kayıtlarda, keşiflerden sonra yapılara izin ve ruhsat verildiği görülmektedir.

Mahremiyet ihlallerinin büyük çoğunluğu yeni yapı ve özellikle de sicillerde fevkani şeklinde belirtilen yeni bir kat eklentilerinde meydana geldiği görülmektedir. Faroqhi İstanbul'da bulunan çok katlı konakların taşralı zenginlere çekici geldiğini ifade ederek Ankara'da da 17. yüzyılda bu İstanbul etkisiyle çok katlı yapılara geçildiğini belirtmektedir (2008, s. 186). Bununla birlikte Faroqhi, çok katlı yapıların gelişiminde diğer bir sebebin de Ankara'yı çeviren sur olabileceğine işaret etmektedir (1992, s. 1162). Başka bir deyişle sur içerisinde yer alan şehirde, daha fazla kişiye ya da aileye yer açabilmek için yatay mimariden ziyade dikey mimarinin geliştiği söylenebilir.

Bununla birlikte sicillerde Ankara'da ikiden fazla kata sahip binaların varlığına yine bir mahremiyet ihlali davasında rastlıyoruz. Keyyalin Mahallesinden

Arton'un "fevkânî odanın üzerine müceddeden bir fevkânî oda dahî binâ murâd itdiğimde" şeklinde olan ifadesinden giriş katı birinci, fevkani kat ikinci ve bu fevkani katın üzerine bir fevkani kat daha çıkma isteği ve bu isteğin mahkeme tarafından kabulü Ankara'da üç katlı yapıların olduğunu göstermektedir (MŞH.ŞSC.d. 582/52a, BOA).

Çok katlı evlerin gelişiminde yer alan sebeplerden birinin de ev içerisinde mahrem alan oluşturma kaygısı olduğunu söylemek gerekir. Özellikle kalabalık ailelerin bulunduğu evlerin içerisinde yaşayan birden fazla çekirdek aile için odaların fazla olması gerektiği düşünülürse belli bir parsel içerisinde bulunan evlerin yatay olarak genişleyemeyeceği ve dolayısıyla mevcut yapıların üzerlerine odalar eklenerek ev içerisinde mahrem alanlar oluşturulduğu söylenebilir. Yine evlerde misafir ağırlamak gerektiğinde haremlik-selamlık alanlar açabilmek için üst katlar eklenebileceği de ifade edilebilir. Burada Tanyeli'nin "...mahremiyet her çağda pahalı bir lükstür" cümlesini dile getirmek yerinde olacaktır (Gerçek ve Tanyeli, 2012, s. 37). Zira özellikle ev içerisinde mahrem alan yaratmak için birbirinden bağımsız birçok odanın olması gerekiyordu. Her yeni inşaat yeni bir maddi külfet anlamına geliyordu. Abraham Marcus da Halep üzerinde yaptığı çalışmasında, varlıklı ve itibarlı kişilerin mahremiyetten daha fazla yararlandıkları ifadesiyle zenginlik ile mahremiyetin doğru orantılı olduğunu doğrulamaktadır (1986, s. 178).

Ankara'da evlerin mahremiyeti gerek mahalle ve gerekse sokaklardan daha keskin bir yapıya sahipti. Evler, tamamen mahrem alan olarak görülüyor ve sokaktan yalıtılmak için çoğunlukla duvarlarla çevriliyordu. Hatta komşu evlerle aralarına duvarlar örerek birbirlerinin evlerinin kadınların bulunduğu mahrem alanları görmemesine gayret ediliyordu. Ancak buna riayet etmeyenler, mahkemeye veriliyor ve gerekli önlemleri alması için kadı tarafından ikaz ediliyordu. Bazen bir evi gözetlemek de dava konusu olabiliyordu. Tüm bunlar, evin dokunulmazlığını ortaya koymakta ve bir evin, mahrem alanın tam merkezinde olduğunu göstermektedir. Başka bir deyişle kentte mahremiyetin merkezi, evdir.

Son olarak, Ankara'da mahremiyet algısının Müslüman ve gayrimüslim cemaatlerde farklılık gösterip göstermediğine değinmek gerekir. Buna göre sicillerde evlerin mahremiyeti hakkındaki davalar, çoğunlukla aynı dini gruba mensup kişiler arasında olduğu görülmektedir. Bir Müslüman komşu ile diğer Müslüman komşu arasında altı davaya, bir gayrimüslim komşu ile diğer gayrimüslim komşu arasında yedi davaya rastlanmıştır. Bununla birlikte Müslüman ve gayrimüslim komşuların birlikte davacı veyahut davalı olduğu örnekler de mevcuttur. Tiflis Mahallesi yakınına açılmak istenen kahvehane davasında Müslüman ve gayrimüslim komşular, birlikte davacı olmuşlardı. Yine Boyacı Ali Mahallesinden Mihayil adlı gayrimüslim, Monla İbrahim adlı Müslüman komşusu ile Kiraki ve Murad isimli gayrimüslim komşularından

davacı olmuştu. Tüm bu veriler, Osmanlı toplumunda Ankara kenti özelinde mahremiyet konusunun dini guruplara göre farklılık göstermediğini başka bir deyişle farklı dinlere mensup kişilerin benzer şekilde mahrem alanlarını koruma kaygısı taşıdığını ortaya koymaktadır. Hatta bu durumu Osmanlı Devleti sınırları dışına taşımak bile mümkün. 1341 yılı Londrası'nda *Isabel* adlı dul bir kadının, yaşadığı evin mahremiyetinin ihlal edildiği gerekçesiyle dört farklı komşusundan davacı olması, dikkate değer bir örnektir (Vincent, 2022, ss. 14-15). Isabel'in sakin olduğu mekânın mahremiyetini korumak için mahkemeye yaptığı başvuruların gerekçeleri, Lale Devri Ankara mahkemesindeki davacıların gerekçelerine benzerdi; pencerelerin komşu evi görmesi, duvarların yüksek olmayıp komşu evin mahremiyetini ihlal etmesi. Coğrafya, din ve kültür bakımından farklılıkların olduğu her iki toplumda davaların konuları itibarıyla benzerlikleri ne ile açıklanabilir? Söz konusu durum ancak mahremiyetin insanî bir durum olduğu ve insanların özel hayatın gizliliğine önem verdikleri şeklinde cevaplanabilir. Her ne kadar geçmişten günümüze insanlık; sosyal, kültürel, teknolojik açıdan değişim ve gelişim gösterse de bugün dahi özel hayatın gizliliği, büyük önem taşımaktadır. Örneğin günümüzde mahremiyetin tartışma konusu, fizikî sınırlardan ziyade sanal-sosyal alanlarda kendini göstermektedir. Bu da her ne kadar insanların hayatları değişip gelişse de mahremiyetin bu değişim ve gelişim içerisinde önemini kaybetmediğinin kanıtıdır.

Sonuç

Kent içerisinde her yol ayrımı, yeni bir katmana açılan yeni bir dünya idi. Katmanların kesiştiği noktalar aynı zamanda sınırları belirlemekteydi. Çarşının, imaretin bulunduğu kent merkezinden herhangi bir mahalleye giden ana yol bir sınır, bu yoldan sağa sola kıvrılan sokaklar başka bir sınır ve sokaklardan evlere doğru bir yönelim yeni bir sınırla karşılaşmak demektir. Tüm bu sınırları aşmak, bir kimlik ve aidiyet gerektirdiği gibi aynı zamanda katmanlar içerisinde sakin kişiler tarafından tanınır ve bilinir olmayı gerektirmekteydi. Dolayısıyla bu sınırları geçerken buralara ait olmanız, en önemli geçiş hakkı ve kolaylığı idi.

Ankara mahallelerinde mahalleye girip çıkan kişiler, mahalle sakinleri tarafından takip edilmiştir. Mahalleye tanıdık kişilerin gelip gitmesi, bir sorun yaratmasa da rezil, eşkıya ve namahrem diye tanımladıkları kişilerin varlığı, mahalle sakinlerini rahatsız etmiş ve bu kişileri evlerine davet ederek mahallenin mahremiyetine hanel getirdiğini düşündükleri komşularını mahalleden ihraç etmek için mahkemeye başvurmuşlardı. Dolayısıyla Ankara mahallesindeki mahremiyetin sınırı, kendi mahrem alanını tehdit edebilecek bir sorun ile karşılaştığı anda müdahale edilen bir sınır şeklinde çizilebilir. Burada, mahalle sakinlerince geniş anlamda ortak bir mahrem alan oluşturulmuştur. Burası, mahremiyetin dış katmanıdır.

Ankara mahallelerinde yer alan sokaklar ise daha farklı bir mahrem anlayışa sahipti. Tarîk-i hâss olarak ifade ediliyor ve bir hususiliği temsil ediyordu. En başta buralara kapı konabiliyordu ve yarı müstakil haldeydiler. Sokağı paylaşan, bu sokağa kapısı olan komşular; bu katmanda tam söz hakkına sahiptiler. Ancak bu söz hakkı bireysel değil, ortak ve rızaya dayalıydı. Dışarıdan buraya müdahale edilemez, içeride de sokağın paylaşımcılarından izinsiz bir faaliyet yürütülemezdi. Aksi durumda yine mahkeme yolu, komşular için hukuki bir seçenektir. Bu alanda çok fazla ev olmadığı ve herkesin birbirini iyi tanıdığı varsayılırsa bu katmana giren bir yabancıya hemen fark edileceği malumdur. Burası mahalle ile ev arasında yer alan ara bölge ya da tampon bölge olarak ifade edilebilir. Bu nedenle bu katmanda mahallelere göre mahremiyetin sınırı daralmış ve komşularca bütüncül bir dokunulmaz alan yaratılmıştır. Denilebilir ki Ankara sokakları, dar manada ortak mahrem alanı ifade eder. Burası mahremiyetin orta ya da ara katmanıdır.

Ankara'da evlerin mahrem sınırı, fiili tecavüzlerin de ötesinde görmek veya bakmak eylemi ile çizilmekteydi. Bu alan, izlenemez ve gözetlenemezdi. Yabancı birinin hatta davetsiz ve teklifsiz bir şekilde konu-komşunun dahi evin sokak kapısından içeriye bakması, gözetlemesi mahkemeye şikâyet edilmesi için bir sebeptir. Yine bir komşu yapının diğer komşunun kadınlarının evlerinde günlük faaliyetlerde bulunduğu avlu, bahçe gibi ve yine sofa, sayegâh, pencereli oda gibi vs. yerlerine görüş alanı varsa bunların kaldırılması için mahkemeye başvurulmaktaydı. Komşu evler arasında yer alan ve birbirlerinin görüşlerini kapatan duvarların bile mülkiyetinin kime ait olduğu büyük önem arz ediyordu. Bu yönüyle evler, insanların yabancı bakışlardan uzak, özgürce yaşamak istediği salt mahrem alanlardı ve mahremiyetin merkez katmanıydı. Başka bir deyişle, kent içerisinde birbirini tamamlayan merkez (han, bedesten, çarşı, pazaryeri vs.), mahalle, sokak ve ev gibi birimler yerküre katmanları ile ifade edilecek olursa bu birimler içerisinde ev, kentin çekirdeğini oluşturmaktaydı.

Son olarak, iç içe geçen mahremiyet katmanları şeklinde adlandırdığımız bu mekânlar, müteselsil mahremiyet anlayışına sahipti. Her ne kadar bu anlayış her katmanda farklı tecelli etse de başından sonuna varlığını sürdürdü. Bir ev, mekânsal anlamda mahremiyetini bağlı olduğu mahalleden itibaren başlatmış, ait olduğu sokak ile sınırlarını daraltmış ve nihayet kendisini mutlak mahrem mekân olarak ilan etmişti. Her mekânda farklı tedbirlerle sınırlar oluşturularak korunmaya çalışılan mahremiyet yine her katmanda ihlal edilebilmişti. Bu sürekli tedbirli olmayı gerektiren bir mücadeleyleydi.

Kaynakça

- Akyazıcı Özkoçak, S. (2009). Kamusal Alanın Üretim Sürecinde Erken Modern İstanbul Kahvehaneleri. A. Yaşar (Haz.), *Osmanlı Kahvehaneleri, Mekân, Sosyalleşme, İktidar* içinde (ss. 19-42). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Arseven, C. E. (2021). *Osmanlı Dönemi Mimarlık Sözlüğü Istilâhât-ı Mi'mâriyye* (Ş. Alpay, Çev.). İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Artan, T. (1993). Mahremiyet: Mahrumiyetin Resmi. *Defter*, (20), 91-115.
- Artan, T. (2018). İfade Biçimleri ve Mecraları İstanbul ve Ötesi (1600-1800). C. Woodhead (Ed.), *Osmanlı Dünyası* (G. Çağalı Güven, Çev.) içinde (ss. 485-519). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Behar, C. (2014). *Bir Mahallenin Doğumu ve Ölümü (1494-2008) Osmanlı İstanbulu'nda Kasap İlyas Mahallesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Cerasi, M. M. (1999). *Osmanlı Kenti* (A. Ataöv, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Doktor Hüseyin Remzi. (2018). *Lügat-i Remzî* (Cilt II). İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Dörtok Abacı, Z. (2020). Ahde Vefâ: Kamu Düzenini Sağlama Aracı Olarak Bursa'da Nefse Kefalet Uygulaması (II. Selim dönemi). F. Yaşa (Ed.), *Sultan II. Selim Dönemi ve Bursa* içinde (ss. 498-516). Bursa: Gaye Kitabevi.
- Ergenç, Ö. (1980). Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fiziki Yapıya Etkileri. O. Okyar ve H. İnalçık (Ed.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde (ss. 103-109). Ankara: Meteksan Limited Şirketi Yayınları.
- Ergenç, Ö. (1984). Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine. *Osmanlı Araştırmaları*, IV(4), 69-78.
- Ergenç, Ö. (2012). Osmanlı Düzeni İçinde Mahalle Hayatı. N. Gürsakal (Ed.), *Uluslararası Osmanlı Coğrafyasında Mahalle Kültürü Sempozyumu 13-16 Ekim 2011. Mahallede Hayat Var Bildiriler Kitabı* içinde (ss. 13-16). Bursa: Furkan Ofset.
- Ergenç, Ö. (2015). Klasik Dönem Osmanlı Toplumunda Mekân, Mahremiyet ve Cinsiyet İlişkileri. B. Yılmaz (Ed.), *Osmanlı'dan Günümüze Cinsiyet, Mahremiyet ve Mekân Çalıştay Tebliğ ve Müzakereleri* içinde (ss. 13-18). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Erkal, M. (1991). *Arşın. DİA* içinde (C. III, ss. 411-413). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Eyice, S. (1972). *Ankara'nın Eski Bir Resmi* (Türk Tarih Kurumu, "Atatürk Konferansları" IV. Cilt'den Ayırması). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Faroqhi, S. (1992). Şehir Evinin Fiziki Şekli. *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* içinde (C. 3, ss. 1151-1178). Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Faroqhi, S. (2008). *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam Ortaçağdan Yirminci Yüzyıla* (E. Kılıç, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Faroqhi, S. (2014). *Orta Halli Osmanlılar* (H. Çalışkan, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Gerçek, E. ve Tanyeli, U. (2012). *İstanbul'da Mekân Mahremiyetin İhlali ve Teşhiri, Gerilimli Bir Tarihçe ve 41 Fotoğraf*. İstanbul: Ofset Yapımevi ve Matbaacılık.
- Hamadeh, S. (2011). On Sekizinci Yüzyıl İstanbulu'nda Kamusal Mekânlar ve Bahçe Kültürü. V. H. Aksan ve D. Goffman (Ed.), *Erken Modern Dönem Osmanlılar* (O. G. Ayas, Çev.) içinde (ss. 371-414). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kepecioğlu, K. (2009). *Bursa Kültüğü* (Cilt III) (H. Algül, O. Çetin, M. Hızlı, M. Kara ve M. A. Yediyıldız, Haz.). Bursa: Bursa Kültür A.Ş.
- Kömeçoğlu, U. (2009). Homo ludens ve Homo sapiens Arasında Kamusal ve Toplumsal: Osmanlı Kahvehaneleri. A. Yaşar (Haz.), *Osmanlı Kahvehaneleri, Mekân, Sosyalleşme, İktidar* içinde (ss. 55-90). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kuban, D. (1995a). Anadolu Kentlerinin Tarihsel Gelişimi ve Yapısı Üzerine Gözlemler. *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler* içinde (ss. 163-197). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kuban, D. (1995b). Türk Ev Geleneği Üzerine Gözlemler. *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler* içinde (ss. 225-240). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Kürkman, G. (2003). *Anadolu Ağırılık ve Ölçüleri*. İstanbul: Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü.
- La Motraye, A. d. (2007). *La Motraye Seyahatnamesi* (N. Demirtaş, Çev.). İstanbul: İstiklal Kitabevi.
- Marcus, A. (1986). Privacy in Eighteenth-Century Aleppo: The Limits of Cultural Ideals. *International Journal of Middle East Studies*, 18(2), 165-183.
- Meşihat Şer'iyye Sicil Defterleri [MŞH.ŞSC.d.]. (Defter No: 575; 578; 580; 581; 582; 583; 584; 585; 586; 587; 588; 589; 590; 591; 592; 593), T.C. Cumhurbaşkanlığı, Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA). İstanbul.
- Mikhail, A. (2014). Gönül Arzu Eder Ki: Toplumsal Cinsiyet, Kentsel Mekân ve Osmanlı Kahvehaneleri. D. Sajdi (Der.), *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri, On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri* (A. Onocak, Çev.) içinde (ss. 175-225). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Orhonlu, C. (1984). *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar* (S. Özbaran, Der.). İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Özcan, T. (2001). Osmanlı Mahallesi Sosyal Kontrol ve Kefalet Sistemi. *Marife*, 1(1), 129-151.
- Peirce, L. P. (2010). *Harem-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümranlık ve Kadınlar* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Poyraz, H. (2020). Mahremiyet, Mahrumiyet, Hürriyet. N. Şişman (Ed.), *Mahremiyet Hayatın Sırları ve Sınırları* içinde (ss. 21-33). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Raymond, A. (2018). *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Sakaoğlu, N. (1978). *Divriği'de Ev Mimarisi*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Şemseddin Sami. (2005). *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınlar.

- Tanyeli, U. (2005). Kamusal Mekân-Özel Mekân: Türkiye’de Bir Kavram Çiftinin İcadı. *Genişleyen Dünyada Sanat, Kent ve Siyaset: 9. Uluslararası İstanbul Bienali’nden Metinler* içinde (ss. 198-209). İstanbul: İstanbul Kültür Sanat Vakfı.
- Taş, H. (2010). Osmanlı Şehrinde Mahallelinin Ortak Sorumluluğu Nasıl Değerlendirilebilir?. *XVI. Türk Tarih Kongresi, (Ankara: 20-24 Eylül 2010)* içinde (Cilt IV, Kısım I; ss. 535-543). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Taş, H. (2014). *XVII. Yüzyılda Ankara*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tekgöl, N. (2013). Modernite Öncesi Osmanlı Toplumunda Mahremiyet Halkaları. Ü. Ekin (Ed.), *Prof. Dr. Özer Ergenç’e Armağan* içinde (ss. 411-432). İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Tournefort, J. D. (2013). *Tournefort Seyahatnamesi* (A. Berktaş ve T. Tunçdoğan, Çev.). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tunç Yaşar, F. (2020). Osmanlı Dünyasında Mahremiyet: İfşa İle İhlal Arasında. N. Şişman (Ed.), *Mahremiyet Hayatın Sırları ve Sınırları* içinde (ss. 51-65). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ünüvar, K. (2014). Osmanlı’da Bir Kamusal Mekân: Kahvehâneler. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 2(5), 205-217.
- Vincent, D. (2022). *Mahremiyetin Kısa Tarihi* (O. Düz, Çev.). Ankara: Fol Kitap.
- Yaşa, F. (2020). Mütecessis Gözler: Osmanlı Bursa’sında Özel Alanın Muğlak Sınırları (16. Yüzyıl). F. Yaşa (Ed.), *Sultan II. Selim Dönemi ve Bursa* içinde (ss. 517-533). Bursa: Gaye Kitabevi.
- Yerasimos, S. (1996). Tanzimat Kent Reformları Üzerine. P. Dumont ve F. Georgeon (Ed.), *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* (A. Berktaş, Çev.) içinde (ss. 1-18). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yerasimos, S. (2016). XVI. Yüzyılda İstanbul Evleri. S. Faroqhi ve C.K. Neumann (Ed.), *Soframız Nur Hanemiz Mamur Osmanlı Maddi Kültüründe Yemek ve Barınak* (Z. Yelçe, Çev.) içinde (ss. 306-332). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yılmaz, F. (2000). XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Mahremiyetin Sınırlarına Dair. *Toplum ve Bilim*, (83), 92-110.

ERMENİ KAYNAKLARINDA İLHANLILARIN İSLAMLAŞMA SÜRECİ*

*İlhan ASLAN***

Öz: İlhanlı-Ermeni ilişkilerinin başlangıcı, Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un 1253'te Karakorum taraflarına yola çıkarak Mōngke Han ile yaptığı görüşmeye dayanır. Bu görüşmeden sonra Hülegü'nün Yakın Doğu'ya gönderilmesiyle birlikte Ermeniler, bu coğrafyadaki etkinliklere gönüllü olarak katılmış ve Hıristiyan uluslar içinde İlhanlıların en büyük destekçileri olmuşlardır. Ermeni tarih yazımının doruk noktasına ulaştığı bu dönemde, Ermeni kaynaklarında İlhanlılarla ilgili olarak siyasal, ekonomik ve sosyal açıdan çok zengin bir anlatı ortaya çıkmıştır. Bununla bağlantılı olarak Ermeni tarihçiler, İlhanlıların İslamlaşma sürecine ilişkin de aynı ölçüde önemli bilgiler vermektedir. Ermenilerin İlhanlı hâkimiyeti altındaki konumlarını büyük oranda etkileyecek olan bu süreci, Ermeni kaynaklarının gözüyle görmek gereklidir. Bu makalede Ermeni kroniklerindeki bilgiler üzerinden İlhanlıların İslamlaşma süreci ele alınmış ve bu hususun Hıristiyanlar nazarındaki etkileri incelenmiştir.

Anahtar kelimeler: Ermeni kaynakları, İlhanlılar, Ermeniler, Hıristiyanlık, İslamiyet.

The Islamization Process of the Ilkhanids in Armenian Sources

Abstract: The beginning of the İlkhānate-Armenian relations goes back to the travel of Het'um I, the Armenian king of Cilicia, towards Qaraqorum in 1253 and his meeting with Mōngke Khan. Following this meeting, as Hülegü was sent to the Near East, the Armenians participated voluntarily in İlkhānid activities in the region and were their greatest supporters among the Christian nations. In this period, characterized as the Armenian history-writing peak, an Armenian narrative, regarding the İlkhānates, came out rich in information on political, economic, and social issues. Similarly, the Armenian historians also provide equally important information about the Islamization process of the İlkhānids. Following through the Armenian lenses, the process of islamization render valuable information about the position of Armenians under İlkhānid rule, and its projection from a christian point of view.

Keywords: Armenian sources, İlkhānids, Armenians, Christianity, Islam.

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 12.04.2023 - 24.08.2023

** Arş.Gör.Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Kafkas Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Ermeni Dili ve Kültürü ABD, Ankara, Türkiye.
E-posta: ilhanaslan@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8838-244X.

Kökenleri Cengiz ulusları arasında Tuluyülülere dayanan İlhanlılar, İran merkezli olmak üzere yaklaşık bir asır boyunca Yakın Doğu'nun en güçlü devleti olarak tarih sahnesinde yerini almıştır. Doğu ile Batı arasında siyasî, ekonomik ve kültürel anlamda bir nevi köprü kurularak iki uygarlık, ilk kez bu dönemde birbirine yaklaşmıştır. İlhanlılar, Yakın Doğu'ya yayılma sürecinde bölgenin Hıristiyan unsurlarını kendi yanlarına çekmeyi başarmış ve gönüllü iş birliğine dayanan bu ilişkiler, birçok askerî etkinliklerde birlikte hareket edilmesine kapı aralamıştır. Uzun süre boyunca Türk ve Arap egemenlik dönemlerinde Müslüman yöneticilere tabi olarak yaşayan Yakın Doğu'nun Hıristiyan ulusları, İlhanlıların ortaya çıkmasıyla onlara bağlılık bildirmiştir. Kuşkusuz onların saf değiştirmesindeki birincil etkenlerden en önemlisi, İslam karşıtı bir tutum içinde olmalarıdır. Dolayısıyla geleneksel Cengiz yasalarının Yakın Doğu'daki temsilcileri konumunda bulunan İlhanlılar, Müslüman bir idarenin altında yaşamak istemeyen Hıristiyan uluslar için daha cezbedici bir durumdaydı. Örneğin Süryani keşiş Bar Hebraeus'un İlhanlıların Abbasî hilafetini düşürmesi konusunda Gürcülerin rolüne ilişkin tasvirleri, bu anlamda belirleyicidir:

Moğollar kılıçlarını çekerek bütün Bağdat ahalisini öldürdüler. Öldürülenler on binlerce idiler ve bilhassa İberyahılar (Gürcüler) çok kan döktüler. Katolikos bütün Hıristiyanları Üçüncü Pazar kilisesine topladı, onları burada himaye etti ve Hıristiyanların biri de zarara uğramadı. Zengin Araplar servetlerin büyük kısmını Katolikosa getirdiler ve canlarını kurtardıkları takdirde servetlerini istirdat ettirmek istediler, fakat hepsi de öldürüldüler (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, ss. 569-570; Allsen, 1987, ss. 84-85).

Ermeni kronik yazarı Kirakos Gandzaketsi ise Ermenilerin de İlhanlı saflarında bu harekâta katıldığını ifade etmiş ve hilafet makamı için söylediği “*doymak bilmeyen bir sülük gibi tüm kâinatı emmişti*” sözleriyle nefretini dile getirmiştir (Kirakos Gandzaketsi, 1982, s. 274). Döneme ilişkin bilgi veren kaynaklardan da görüldüğü gibi Hıristiyanlar, İlhanlılarla birlikte hareket ederek daha önce idaresi altında yaşadıkları Müslümanlardan intikam almak için önemli bir fırsat yakalamıştır (Allsen, 1987, s. 84; Spuler, 1969, s. 19).

İlhanlıların Hıristiyan uluslar arasındaki en büyük destekçileri, Ermeniler olmuştur. Ermeni tarih yazımının altın çağını yakaladığı bu dönemde yazılan kronikler; siyasal, kültürel ve ekonomik bakımdan son derece önemli bilgiler veren kaynaklar arasında yerini alır. Aynı zamanda İlhanlılarda meydana gelen dinsel dönüşümlere de benzer önemde ışık tutar. Bu yüzden İslam karşıtı bir eğilim içinde bulunan Ermeniler, işbirliği içinde buldukları İlhanlıların İslam diniyle olan ilişkileri üzerinden onlara karşı değişken bir politika izlemiş ve bu bakımdan Ermeniler tarafından dinsel bir taassupla kaleme alınan kroniklerde İlhanlıların İslamlaşması konusuna büyük oranda yer verilmiştir. Yukarıda Gürcüler ve Ermeniler üzerinden verdiğimiz örneklerden hareket edildiğinde

onların İlhanlılara hangi gerekçeyle yaklaşım uzaklaştığı ve bu hususun onlar için ne derece önem arz ettiği rahatlıkla anlaşılabilir.

Kafkasya'daki Ermenilerin Moğollara tabi olması, 1220 yılının sonunda Ermenistan'ın Moğollarca istila edilmesiyle başladı. İlk şiddetli saldırılara maruz kalan Ermeniler, 1243'te meydana gelen Köseadağ Savaşı'na kadar Moğollara karşı zayıf bir direnişte bulundular (Latham-Sprinkle, 2022, ss. 214-220). Ancak söz konusu savaşla birlikte Moğol ordusunda yer alan Ermeniler, devam eden süreçte onlara entegre olmaya başladılar. Kilikya Ermeni Krallığı ise bu ilk saldırılara herhangi bir şekilde sahne olmadı. Ne var ki yaklaşmakta olan tehlikenin ciddiyetini kavrayan kral I. Hetum, Anadolu'da yeni bir dönemi başlatan Köseadağ hadisesinden kısa süre sonra kardeşi Gundstaplı Smbat'ı o vakitler bölge üzerinde yetkesini egemen kılan Altın Ordu hanı Batu'nun (*Uuyghū Qulū*/*Sayın Ğan) yanına göndererek tabiyetini bildirmiş (Vardan Patmiç, 1870, s. 27) ve akabinde merkezi kağanlıkta 1246'da Güyük'ün han seçtiği kurultaya yine Smbat'ı gönderip bağlılığını yinelemiştir (Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî, 2011, s. 22). 1253 yılında da bizzat kendisi, Karakorum taraflarına doğru yolculuğa çıkıp Möngke ile görüşme fırsatı yakalamıştır (Hetum Patmiç, 1956, s. 69; Kirakos Gandzaketsi, 1982, s. 261). Hetum Patmiç'in kroniğinden öğrendiğimize göre Ermeni kralı bu görüşmede Möngke'den yedi maddelik bir talepte bulunmuştur. Bu taleplerden konumuz özelinde bizi ilgilendirenler, kutsal toprakların Türklerden alınıp Hıristiyanlara verilmesi ve Bağdat'taki Abbasî hilafetinin ortadan kaldırılmasıdır (Hetum Patmiç, 1842, s. 43).¹ İşte bu görüşmeden sonra Hülegü, Yakın Doğu'ya gönderilmiş ve İlhanlılar ile onların bölgedeki bağlaşıkları olan Kilikya Ermeni Krallığı ile olan iş birliği bu sayede tesis edilmiştir. Gerek Alamut kuşatmasıyla İsmailîlerin ve gerek Bağdat kuşatmasıyla Abbasî hilafetinin ortadan kaldırılmasında Ermeniler, Moğolların yanında yer almakla bu etkinliklerin aktif bir biçimde gönüllü katılımcıları olmuştur. İlhanlılar ise Abbasî hilafetine son vererek Hıristiyanların sempatisini kazanırken aslında İslam dinini temsil eden grupların tepkisini çekerek bu dinin mensuplarıyla doğal olarak uzun süre yakınlık sağlayamamıştır. Nitekim Ermeniler, daha erken bir zamanda İslam'ı kabul eden Altın Ordu'ya karşı olan savaşlarda İlhanlıların yanında yer almış ve 1263'te meydana gelen *Terek (*Stıpnlı*) Savaşı'nda Ermeni Orbelyan hanedanından Burtel, yaşamını kaybetmiştir (Stepannos Orbelean, 1859, s. 162). Başlangıçta İlhanlıların henüz İslam'ı kabul etmemiş olması ve Hıristiyan unsurlara gösterdikleri dinsel

¹ Hetum Patmiç'in kroniğindeki I. Hetum'un Möngke'den bulunduğu taleplere ilişkin bilgileri onaylayan başka bir Ermeni kroniği yoktur. Onun verdiği bu bilgiler, Moğolları Papalık nazarında Hıristiyan yanlısı olarak gösterip onlardan askerî destek temin etmek için bir nevi propaganda mahiyeti taşımaktadır. Her ne kadar bu anlaşma metninin gerçekliği tartışmalı olsa da Ermeni kralının beklentilerinin ne olduğunu göstermesi bakımından önemlidir (Dashdondog, 2011, s. 87).

müşamaha, Ermeniler üzerinde oldukça olumlu etki bırakmıştır. Öyle ki Ermeni kronik yazarı Orbelyan'ın belirttiğine göre Hülegü, Roma İmparatoru Konstantinos'a ve birçok kez Hıristiyanların koruyucusu olan Dokuz Hatun ise imparatorun annesi Helena'ya benzetilmiştir (Stepannos Orbelean, 1859, s. 165; Luisetto, 1998, s. 39).

Ancak Ermenilerin İlhanlılara duyduğu bu yakınlık, Ahmed Tegüder döneminde başlayan İslamlaşma eğilimiyle birlikte yerini büyük bir ürküntüye bırakmıştır. Uzun süre Müslümanların yönetimi altında huzursuz bir yaşam sürüp İlhanlıları bir anlamda kurtarıcı olarak gören Ermenilerin İslam'ı kabul eden bir yöneticiye tabi olması elbette kabul edilebilir bir durum değildi. Hetum Patmiç'in kroniğine göre Abaka'dan sonra İlhanlı tahtına çıkan Tegüder, küçük yaşta vaftiz olup Nikholas adını almasına karşın daha sonra Müslüman olmuş, Moğolları bu dine girmeye zorlamış, kiliselerin yıkılmasını emretmiş, Hıristiyanların vaaz vermesini yasaklamış ve Müslüman olan Memlûklere yaklaşmaya başlamıştır. Metnin devamında Hıristiyanların bu durumdan büyük bir korkuya kapıldığı ve Tanrının merhametine sığınmaktan başka bir çare görmedikleri kayıtlıdır (Hetum Patmiç, 1842, ss. 56-57). Ermeni tarihçinin verdiği bu bilgiler, Vassaf'ın kayıtlarıyla da uyumluluk göstermektedir. Vassaf, bu dönemdeki İslamlaşma eğilimi üzerinde durarak Hıristiyanlara ait olan manastırların Tegüder'in emriyle camiye çevrildiğini ifade etmektedir (Wassaf, 1856, s. 210). Yine benzer şekilde Memlûk kaynaklarında da Tegüder'in Müslüman olduktan sonra Ahmed adını aldığı, Moğolları bu dini kabul etmeye zorladığı ve Argun'la olan anlaşmazlığın nedeninin onun bu tutumundan kaynaklandığı ileri sürülmektedir (İbn al-Furât, 2020, s. 146). Fakat Ermeni kronik yazarı Stepannos Episkopos'un Tegüder'le ilgili tasvirleri, çok daha dikkat çekicidir. Ermenice kronik, bu konuda şunları söylüyor:

Bu tarihte daha önce değindiğim birçok ve şaşırtıcı rivayetler çıktı. 1282 tarihinde Abağa öldüğünde hükümdarlığı oğlu Arğun'a miras kaldı. Eşsiz ve yakışıklı Arğun Horasan'da terbiye görmüştü, Hıristiyan adetlerini iyi bilir ve onları severdi. Fakat o, hükümdarlık tahtına sahip olamadı. Aynı aileden Takukar adında biri zorla tahta sahip oldu, devleti ele geçirdi ve Artaz bölgesinde bulunan, şimdi Alatağ denen Duon ovasına yerleşti. Gizlice Mahmet'in kurallarına riayet etmekteydi, fakat daha sonra kendini ifşa etti ve Ahmat adını aldı. Han olan devlet adımı, sultan koydu ve böylece Taciklerin tüm ileri gelenleri yükselmeye başladı. Mahmet'in tüm korkunç ve menfur görevlileri; şeyhler ve cavlaklar yanına geliyordu. O hükümdarlığının sınırlarını ve orduların ve vilayetlerin işini bırakıp sabaha ve öğlene dek onlarla zaman geçirip eğleniyordu. Ve bir gün hiçten bir nedenden dolayı Berkboy (Bergri) episkoposunu papazlarıyla birlikte öldürdü ve onlar azizlik mertebesine yükseldi (Stepannos Episkopos, 1951, ss. 45-46).

Ermenice kronikte yer alan bu pasajdaki “*Cavlak*” sözcüğüyle kastedilenler, Kalenderilerdir. Ermenice metin, bu ifadeyle açıkça İlhanlılarda İslamlaşmanın başladığını ve hatta bunun ne şekilde gerçekleştiğini göstermektedir. Kalenderiliğin kökeni, Hamdun Kassar ile Ebu Said Ebu'l-Hayr adlı sufilerin başını çektiğini Horasan Melametiyesi'ne dayanmaktadır. Bu tarikat, 12. yüzyılın sonunda Şeyh Cemaleddin Savî öncülüğünde örgütlenmiştir. “*Kalenderiye*” veya “*Cavlakiye*” adıyla Suriye, Mısır, Irak, İran, Hindistan, Anadolu ve Orta Asya'da tırmanışa geçip taraftar toplayan Heterodoks bir tarikat niteliği taşımaktadır (Babinger ve Köprülü, 1996, ss. 49-50). Anadolu'ya yönelmeleri ise 13. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelen Moğol istilasının sebep olduğu göçlerle gerçekleşmiştir (Ocak, 1992, s. 57). İlhanlılar, onlarla ilk kez Hülegü devrinde tanışmıştır. 1260'ta Harran ovasında bir grup Kalenderî'yi gören Hülegü, Şii âlim Nasıreddin Tusî'den onların kim olduğuna dair bilgi istemiştir. “*Onlar dünyadaki fazlalıklardır*” cevabını aldıktan sonra da hepsinin öldürülmesi yönünde emir vermiştir (Uyar, 2012, s. 11; Amitai-Preiss, 1999, s. 29). Ermenice metinden, Tegüder döneminde bu tarikatın üyelerinin devlet içinde bir hayli nüfuz kazandığı anlaşılıyor. Ermeni Hetum Patmiç'in kroniğinden bu gelişmelerin ortaya çıkardığı sonuçları okuyabiliyoruz. Onun verdiği bilgiye göre Tegüder'in İslam'a karşı olan eğilimi yüzünden Argun, rahatsızlık duymuştur. Bu nedenle Argun, Tegüder'i atalarının dininden döndüğü için büyük han Kubilay'a şikâyet etmiştir. Bunun üzerine Kubilay, Tegüder'in bu dinsel eğilimlerinden tedirgin olmuş ve bu yoldan dönmesi için ona ikazda bulunmuştur. Ne var ki Tegüder, hamı dinlememiş ve tahta çıktığı ilk andan beri arasının bozuk olduğu Argun'a karşı savaş ilan etmiştir (Hetum Patmiç, 1842, ss. 57-58). Öyle anlaşılıyor ki Tegüder'in İslam'a meyilli olması, İlhanlıların merkezî kağanlıkla olan ilişkilerini bozmuş ve İlhanlı devleti içinde geleneksel Cengiz yasalarını temsil eden Argun ile İslam'ı temsil eden Tegüder arasında çatışma ortamının doğmasına neden olmuştur (Doygun, 2022, s. 195). Fakat Tegüder'in Argun'a karşı giriştiği mücadele, olumlu bir sonuç vermemiştir. İlhanlı devleti içinde Argun'un destekçileri, Tegüder'e üstün gelmiş ve onun yanı sıra Ermeni tarihçilerin İslam'ı yaymak için üst düzeye çıkarıldığını söylediği Kalenderî şeyhi Hasan Mengli (Հասամանկ/Hasamankl)² başta olmak üzere Argun'a düşmanlık güden Tegüder'in yandaşları öldürülmüştür (Stepannos Episkopos, 1951, ss. 46-47; Stepannos Orbelean, 1859, s. 172).

² Şeyh Hasan Mengli, Kalenderî şeyhi Beni Yakub'un müritlerinden biridir. Kendisi Tegüder'in saray çadırının hemen yanında oturuyordu. Tegüder, devlet işleriyle ilgilenmeyip daima onu ziyaret ederek semâlara katılıyordu. Şeyh Hasan Mengli'ye “*karındaş*” diye hitap eden Tegüder, Argun'la giriştiği egemenlik mücadelesinde ondan yardım dahi talep etmişti (Uyar, 2012, ss. 18-19).

Ancak Gazan dönemi, İlhanlılar için dinsel anlamda bir dönüm noktası olmuştur. İlhanlılar, onun saltanatında İslam'ı bir devlet dini haline getirmişlerdir. Kuşkusuz bu durum, İlhanlıların vassalı olan Ermenileri rahatsız ettiği için onların kaleme aldığı kroniklerde oldukça yankı uyandırmıştır. Ermeni kronikleri, bu bağlamda Baydu'nun 1295 yılı içindeki kısa süren saltanatında Gazan'la olan anlaşmazlığına değinmektedir. Hetum Patmiç'e göre Geyhatu'nun ölümünden sonra tahta çıkan Baydu, "İsa'ya inanan ve adil bir kimse" idi. Hıristiyanları da çok seven bir kişiydi. Çok sayıda Hıristiyan kilisesi inşa etmiş ve İslamiyet konusundaki vaazları yasaklamıştı. Ancak Ermeni yazar, bu dönemde devlet ricali içinde İslam'ı kabul edenlerin sayısında bir artış olduğu için Baydu'ya karşı bir muhalefetin ortaya çıktığını ve İslam yanlısı kişilerin Gazan'ın safında birleştiğini ifade ederek iki taraf arasındaki anlaşmazlığın bundan kaynaklandığını kaydetmektedir. Nitekim Gazan, bu destek sayesinde Baydu'yu bertaraf ederek İlhanlı tahtının sahibi olmayı başarabilmiştir (Hetum Patmiç, 1842, ss. 59-60). Fakat Ermeni tarihçi her ne kadar bu dönemde İslamlaşmanın başladığına ilişkin doğru bilgiler verse de Baydu'nun Hıristiyan olmasıyla ilgili raporu, Süryani keşiş Bar Hebraeus'un kayıtlarıyla kısmen çelişmektedir. Süryani keşiş, bu konuda şunları söylüyor:

Bu çağda gerek asilzâde sınıfı, gerek halk, tamamen Müslümanlığı kabul etmiş, sünnet olmuş ve abdest almayı, namaz kılmayı ve diğer Müslüman adetlerini öğrenmiş bulunuyorlardı. Bu sebeple onları memnun etmek için, Baydu şahsen Müslümanlığı kabul etti, yani Müslüman oldu ve bu hareketi bütün Moğol asilleri tarafından büyük sevinçle karşılandı. Bununla beraber, Hıristiyanlarla arasında sıkı münasebette bir değişme olmadı ve hükümetin idaresinde onlardan başkasına itimat etmeye katıyen rıza göstermedi. İşte bu sebepten dolayı iki engelle karşılaşmaya başladı. Hıristiyanlara 'Ben Hıristiyanım' der ve boynuna bir haç asardı. Müslümanlara da Müslüman olduğunu ispat ederdi; fakat abdest ve oruçları hiçbir zaman öğrenmiş değildi. Müslüman dininin ileri gelenleri kendi yanında buldukları zaman, Baydu oğlunu onlarla birlikte namaz kılmaya gönderir, bu suretle onları teskin eder ve öfkelerini yatıştırırdı. Fakat Hıristiyanlara mütemayıl olduğu ve onlara itimat ettiği Araplardan gizli kalmazdı. O, takriben beş aylık bir zaman için, hükümetini bu iki zıt siyasetle iade etmiştir (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, s. 655).

Süryani keşişin bu raporundan Baydu'nun her iki dinin temsilcilerine karşı ikircikli bir yaklaşım gösterdiği anlaşılıyor. Açıkçası bu, Moğol diplomasisinin bilinen yöntemlerinden biriydi. Çünkü Rubruck, Möngke'yi ziyaret ettiği zaman hemen hemen benzer tasvirlerde bulunmuş ve farklı dinleri kastederek "Daha sonra öğreneceğiniz gibi [Han] bunların hiçbirisine inanmadığı için yalan söylüyordu" ifadesiyle bu hususa değinmiştir (Rubruck, 1990, s. 187). Benzer şekilde Hülegü ve ardılları, Papalık ile yaptıkları görüşmelerde Memlük güçlerine karşı koymak adına onlardan askerî destek kazanmak için vaftiz olup

Hıristiyanlığı kabul edeceklerini söyleyerek aynı tutumu benimsemişlerdi. İlhanlı hanları, böylesi bir ikircikli tutum içinde olmakla hâkimiyetleri altında bulunan çeşitli dinlere mensup grupların desteğini her zaman için kazanmayı amaçlamışlardır. Bu nedenle Hetum Patmiç'teki kayıtların Bar Hebraeus'a göre kısmen farklı olması, Baydu'nun Hıristiyanlara karşı gösterdiği yakınlıkla ilişkilidir. Nitekim Süryani keşişin ilerleyen satırlarında Kilikya Ermeni kralı II. Hetum'un Hıristiyan dostu olup diğer dinlere göre bu dine daha yakın olduğunu duyunca Baydu'yu ziyaret etmek ve ona hürmetlerini sunmak üzere yola çıktığı yazılıdır (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, ss. 655-656). Bu kayıtlar yine de Hetum Patmiç'in kroniğinde İlhanlı devleti içinde İslam yanlısı olanların güçlendiği yönündeki bilgilerin doğruluğunu kanıtlamaktadır. Ermeni tarihçi Orbelyan ise bu konuda daha gerçekçi bir anlatı sunar. Her ne kadar bu dönemde İslam yanlılarının devlet kademesinde nüfuz elde ettiğini söylese de Baydu ile Gazan arasındaki çekişmenin gerçek nedenleri üzerinde durur. Ermeni yazara göre anlaşmazlığın temel nedeni olarak Gazan'ın, babası Argun'un tahtı için hak iddiasında bulunması gösterilmiştir. Bu yüzden Gazan, “*Karaunas*” (*Քարաւնաւ*/*Ğaravunas)³ adlı birlikleri Baydu'yu ortadan kaldırması için onun üzerine göndermiştir (Stepannos Orbelean, 1859, s. 218). Nitekim Ermeni yazarın bu ihtilafın gerçek nedeni olarak ileri sürdüğü gerekçeyi döneme ilişkin bilgi veren diğer kronikler de onaylamaktadır⁴.

Gazan, Baydu'yu bertaraf edip İlhanlı tahtına çıkınca Hıristiyanlara karşı bir baskı uygulamadı. Ancak onun halasının koyu bir Müslüman olan eşi Nevruz, Hıristiyanlara karşı tedhiş hareketi içinde bulunarak birçok kiliseyi yıkmıştır (Sebastatsu, 1956, s. 150; Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, ss. 656-657). Ermeni tarihçi Orbelyan'a göre kadın ve çocukların tutsak edildiği bu tedhiş hareketinden dolayı Bağdat, Musul, Hemyan, Tebriz, Anadolu ve El-

³ Dobos'a göre Moğol unsuru, 14. yüzyılın ikinci yarısında tamamen ortadan kalkmış ve Moğol boyları, Türk nüfusu içinde özümlenmişti. Ne Celayirler ne de Barlaslar artık Moğol sayılıyordu. Yakubovski'nin değindiği gibi İli Nehri boyundaki Moğol boylarının Çağataylıları Moğol görmemesi, onlara “*karışık*” anlamına gelen “*Karaunas*” adının verildiğini göstermektedir. Resetov, “*Karaunas*” sözcüğünü “*Kurama*” halkının adı olan “*Kuramas*” ile ilişkilendirir (Dobos, 1973, s. 166).

⁴ Reşidüddin, Baydu'nun tahta çıkmasına ilişkin anlatısında şehzade Gazan'ın uzak bir mesafede bulunması nedeniyle *ulusta* fitne ve *bulgak* (karmaşa) patlak verdiğini, bu nedenle de *aka-ini* ve emirlerin desteğiyle Baydu'nun tahta çıkarıldığını kaydetmektedir. Metnin devamında Gazan, bunu kabul etmediği takdirde anlaşmazlık yaşanacağı belirtilmiştir. Ancak Gazan, buna karşı çıkmış ve tahta sahip olmak için Baydu'nun üzerine yürümüştür (Rashudiddin Fazlullah, 1999, C. III, s. 614). Bar Hebraeus da Reşidüddin'in kayıtlarını onaylayarak Baydu'nun tahta çıkarılmasının yasaya aykırı olduğunu ve iki tarafın arasında patlak veren anlaşmazlığın tahtta hak sahibi olma iddiasından kaynaklandığını ifade eder (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, s. 651).

Cezire'deki Hıristiyanlar, oldukça can ve mal kaybına uğramışlardır (Stepannos Orbelean, 1859, ss. 220-221; Howorth, 1888, C. III, s. 397). Hıristiyanlara yönelik bu saldırılar, Ermeni kralı II. Hetum'un Gazan'la yaptığı görüşme sonucunda durdurulmuştur (Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), 1987, C. II, s. 656). Kral II. Hetum'un saldırıların durması konusundaki girişimlerini Ermeni kaynakları onaylamaktadır. Orbelyan'ın kayıtlarından Gazan'ın Ermeni kralıyla yaptığı görüşmede Nevruz'un kendi talimatlarının dışında hareket ettiğini ve bu saldırıların kralın ricası sayesinde son bulduğunu öğreniyoruz (Stepannos Orbelean, 1859, s. 222; Mikaelyan, 1952, ss. 427-428). Fakat bu olayların Ermeni kroniklerinden anlaşıldığına göre Hıristiyanların Gazan'a karşı olan bağlılığını zayıflatmadığı görülüyor. 14. yüzyıla tarihli Ermenice bir kolofon, Gazan'ın ölümü hakkındaki şu tasvirleriyle bunu kanıtlamaktadır:

Bu yılda (1304) hükümdar Ğazan bu hayattan ayrıldı ve doğunun tüm halkları, özellikle de acı çeken Hıristiyan uluslarımız arasında büyük bir keder hissedildi. Hatırası mübarek olsun ve aziz krallarla birlikte tahta otursun. Çünkü onun devrinde tıpkı Tanrı'nın cennetinde olduğu gibi barış vardı ve her yerde tüm vergiler kaldırılmıştı. Rab Tanrı ona Mezmur yazarının dediği üzere 'bir kralın adaletini' verdi. Zira o, adil kral Arğun'un oğluydu ve 'kralın gücü adaleti sever.' (Haçikyan, 1950, s. 24; Sanjian, 1969, s. 48).

Ermenice kronikteki bu ifadelerden Hıristiyan ulusların Gazan'ın ölümüyle büyük bir üzüntüye kapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Gazan her ne kadar İslam'ı kabul etse de egemenliği altında bulunan Hıristiyan unsurlara Memlük saldırılarını durdurmak için gereksinim duymaktaydı. Bu nedenle Hıristiyan tebaayı kendisine yakın tutmak istemişti. 1299 yılının Aralık ayında Şam'ın kısa bir süreliğine Memlüklerden İlhanlılara geçmesinde Ermenilerin İlhan'ın destekçileri olması, bunu kanıtlamaktadır (Nerses Palientsi, 1956, ss. 183-186).

Gazan'ın ölümünden sonra 1304'te onun yerine tahta çıkan Olcaytu'nun ilk yıllarında Hıristiyanlara karşı olan bu yakınlık, devam etti. *Kıbrıslı Epipani'nin Yazıları* adlı 14. yüzyıla tarihli Ermenice kolofondaki şu ifadeler, bu konuda iyi bir örnek teşkil etmektedir:

Bu yıl Ermeni ulusumuzun koruyucusu olan hayırsever ve adil Ğazan Ğan, Hıristiyanlar arasında büyük bir üzüntüye neden olarak bu hayattan ayrıldı. İmparatorluk tahtına Harpandavğıl⁵ olarak adlandırılan kardeşi geçti; o da herkese karşı iyi niyet gösterir (Haçikyan, 1950, s. 26; Sanjian, 1969, s. 49).

⁵ Ermenice kolofonda Olcaytu'nun adı görüldüğü üzere "*Harbende*" formunda kaydedilmiştir. Harbende sözcüğü Farsçada "*Katır süren*", Olcaytu adı ise Moğolcada "*Şanslı*" veya "*Kutlu*" anlamlarına gelmektedir. Ancak İlhan'ın adı olan Harbende daha sonra Farsçada "*Tanrının kölesi*" anlamına gelen "*Huda Bende*" olarak değiştirilmiştir. İlhan'ın tam adı Gıyaseddin Muhammed Huda Bende Olcaytu Sultan idi (Boyle, 1968, s. 398).

Ne var ki bir süre sonra tüm Cengizli sahasında olduğu gibi İlhanlıların da Hıristiyan unsurlara karşı olan daha önceki koruyucu tavırlarının yerini düşmanlığa bıraktığını görüyoruz. Bu tutumun düşmanca bir nitelik kazanması, 14. yüzyıl İran ve Anadolu'sundaki dinsel dönüşümlerle yakından ilişkiliydi. Özellikle Moğol istilasının ardından Yakın Doğu İslam ülkelerinde Heterodoks zümrelerin sayısında ve etkisinde önemli derecede bir artış olmuştu. İlhanlılara “iP” statüsüyle bağlı olan Anadolu'da bunun etkisi, kendisini bir hayli göstermişti. Olcaytu döneminde İlhanlı sarayında ve emirler arasında büyük bir mevki kazanan Türkmen Babaları'nın tesiri oldukça yüksekti. Onların koruması altında Anadolu'ya gelerek nüfus üzerinde dinsel açıdan etki elde etmişlerdi. Daha çok köylerde ve uç beylerinin yanında örgütleniyorlardı. Bunda bilhassa Kalenderîye, Yesevîye ve Haydarîye gibi zümrelerin öne çıktığı anlaşılıyor. Onların etkinlikleri, Anadolu'da özellikle de Doğu Roma uçlarında gaza ve cihat geleneğinin canlanmasına sebebiyet vermiştir (Köprülü, 1959, ss. 100-101). Bununla bağlantılı olarak İlhanlar, kendi idareleri altındaki Hıristiyanlara karşı aynı geleneği uygulamıştır. Örneğin Olcaytu döneminde koyu bir Müslüman olan Bulargu, Kilikya Ermeni kralı IV. Levon'un toprakları olan Sis ve Ayas şehirlerini kendisine kışlak yapmış ve ardından Halife Memun'un kızı Ayşe'ye ait olan kümbetin Ermenilerce domuz pislikleriyle kirletilmiş olduğunu gördüğü zaman Kilikya Ermeni Krallığı'na saldırmıştır (El-Kâşânî, 1992, ss. 115-118). İlhanlılardaki İslamî hassasiyetin bir hayli öne çıktığını anladığımız bu dönemde Ermeni kroniklerindeki tasvirlerin daha önceki devirlerden farklı olarak nefret içeren bir mahiyet kazandığını anlıyoruz. Bulargu'nun söz konusu etkinliğine ilişkin olarak 1307 yılına tarihli Ermenice bir kolofondaki kayıtlardan bu yoruma ulaşmak mümkündür:

Ermeni Devrinin 756 (1307) yılının 17 Kasımında, Ermeni Büyük Baron Hetum ve yeğeni yani Baron Toros'un oğlu olan en yakışıklı ve en kibar genç Levon, menfur Pelarğoy tarafından Anarzap'ın eteklerinde öldürüldü ve bu olay Ermeni ulusu arasında büyük bir yasa neden oldu. Bu nedenle hepimize, Ermeni ulusumuz için şehit edilen Ermenilerden yukarıda bahsedilen Baron Hetum'u ve dindar Kral Levon'u yürekten anmanız için yalvarıyoruz ki böylece sonsuza dek kutsal olan Mesih'in Tanrısı onları sağına oturtsun, amin! (Haçikyan, 1950, s. 55; Sanjian, 1969, s. 54).

Bu olayın ardından Hıristiyanlara yönelik bir sonraki saldırı 1321'de İlhanlıların Anadolu valisi Timurtaş tarafından gerçekleştirildi. Timurtaş hem kendi otoritesini tesis etmeyi istediği ve hem de Bulargu gibi aynı dinsel hassasiyete sahip olduğu için Ermenilere taarruz etmiştir. Öyle ki Orta Çağ Ermeni yazınının en önemli türlerinden biri olan *Karin Episkoposu Grigor'un Şehitliği* adındaki hagiografik⁶ eserde bu hadise, şu sözlerle akis bulmuştur:

⁶ Ermeni hagiografisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. (Cowe, 2016, ss. 299-322).

Ermeni takvimine göre 770 (1321) yılında, belli bir kötülük yani Yerkatakar (Demir Taş) anlamına gelen Damur Taş adında bir kâfir, Rum yurduna vardığında, Mısırlılar ve Araklılılar gibi iki kâfir halk arasında, sıcak bir rüzgârın estiği sıkışık ve dar bir arazide zeytin dalı gibi bakır kalmış Ermeni ülkesi olan Kilikya'nın büyük talihsizlikler yaşadığı görülmüştü. Böylece aslan gibi kükreyen, Ermeni kralının husumetiyle hareket eden bu kâfir Yerkatakar, küstahça ülkeye baskın yapmayı düşündü. Ermeni kralını ele geçirmek ve ülkeyi yağmalamak için bir ordu topladı, süvarileri donattı ve sahte teminatlarla elçiler gönderdi. Ancak bu sinsi adamın kötü niyetini öğrendikten sonra onlar (Ermeniler) ona itaat etmediler ve prenslerin her biri kendi hisar ve kalesinde, mağaralarda ve diğer zapt edilemez yerlere çekilip hazırlandılar. Bu hain Yerkatakar, büyük bir piyade ve süvari birliğiyle Ermeni ülkesini işgal etti; bunlar ülkeyi büyük ölçüde harap ettiler, muhteşem Eçmiadzin Kilisesi'ni ateşe verdiler ve bununla birlikte şehrin yarısını ve ülkenin hasadını ateşe verdiler, sayısız insanı öldürüp birçok kişiyi de esir aldılar. Oradan Kapadokya'daki Kesaria'ya gittiler ve Serah Haçı'nı ele geçirerek saf altından olduğu için onu parçalayıp yağmaladılar. Birçok Rum Hıristiyan rahibini şehit ettiler. Rab İsa'nın onlar adına adaletle cezalandıracağı Rum mezhebine mensup birçok Hıristiyan rahibi de şehit ettiler (Manandean ve Açarean, 1903, ss. 122-123; Ter-Davtyan, 1994, ss. 361-362; Bayarsaikhan, 2021, ss. 380-381).

Aynı metinden çok daha dikkat çekici bir biçimde İlhanelilerdeki dinsel dönüşüm, şu ifadelerle kayda geçirilmiştir:

Ve İsmailîlerin (Müslümanların) inancını kabul etmiş olan bu okçular ulusu, peygamberlerinin sünnetine uyarak sünnet olmayı kabul etmiştir. Ona (Muhammed) bağlılıkla, Hıristiyan kiliselerine karşı birçok zulüm yaptılar ve Tanrı'nın hizmetkârlarını Tanrı'nın kutsal kiliselerinden kovmaya çalıştılar. Onlar, birçok yerde kiliseleri yağmaladılar ve yıktılar. Ancak Rab İsa, (Kutsal) Ruh'un gücüyle bunu engelledi ve (daha sonra) kâfirleri bastırdı. Hıristiyanları acımasız işkence ve zulümlere tabi tuttular, onları Hıristiyan inancından, yani Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'a olan inançlarından vazgeçmeye zorladılar. Ama yine Hıristiyanları vergilendirerek geri çekildiler ve - ya Mesih'ten vazgeçmeyi ya da Dahekan⁷ talep ederek her kişiden yıllık yedi veya sekiz Dahekan aldılar. Bu vergiye haraç adını veriyorlardı. Ancak imanlarında sağlam ve cesur olanlar, bu sahte sapkınlığa dönmektense Dahekanlarla her yıl ödeme yapmayı kabul ettiler. Ve halkımız, diğer Hıristiyanlar gibi, bu ağır vergi yükünü üstlenip, mallarını vermeyi tercih etti ve ancak her yıl haraç vermek için mallarını satmak zorunda kaldılar. Bu vergi, 12 yaşındaki çocuklardan alınmaya başlandı. Birçoğu vergi nedeniyle yabancı bir ülkeye gitmek

⁷ Ermeniler, Orta Çağ'da gümüş ya da altın para birimlerine "Dahekan" veya "Bizant" adını vermektedir. Dahekan'ın Arapların para birimi olan Dinara denk olduğu düşünülmektedir (Langlois, 1855, s. 10).

zorunda kaldı. Hıristiyanlar tüm bu zorluklara rağmen Rabbimiz İsa Mesih'e olan inançlarından da asla vazgeçemediler (Manandean ve Açırean, 1903, ss. 121-122; Ter-Davtyan, 1994, s. 361; Bayarsaikhan, 2021, ss. 379-380).

Sonuç olarak Ermeni kaynakları, İlhanlıların egemenliği altındaki Hıristiyan ulusların tarihsel süreç içindeki konumunu ve bununla bağlantılı olarak İlhanlıların İslam'ı kabul sürecinde Hıristiyan tebaaya karşı olan tutumunu tarihî olayların akışına uygun bir biçimde resmediyor. İlhanlıların İslam'ı kabulüyle birlikte Hıristiyan uluslara karşı İslam hukukunun uygulamalarını tatbik ettikleri anlaşılıyor. Bu dinsel değişimin Hıristiyan tebaa ile İlhanlılar arasındaki politik ilişkileri de olumsuz anlamda derinden etkilediği ve bir zamanlar geleneksel Cengiz yasalarının hükmü altında bulunan Hıristiyan unsurların İlhanlılardaki bu dinsel değişimden rahatsız olduğu görülüyor. Diğer yandan bu durum, İlhanlıların merkezî Moğol kağanlığıyla olan ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemiş ve zamanla İlhanlıların siyasal, ekonomik ve sosyal yapısında doğal olarak bazı değişiklikleri beraberinde getirmiştir.

Kaynakça

- Allsen, T. T. (1987). *Mongol Imperialism. The Policies of the Grand Qan Möngke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press.
- Amitai-Preiss, R. (1999). Sufis and Shamans: Some Remarks on the Islamization of the Mongols in the Ilkhanate. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 42 (1999), 27-46.
- Babinger, F. ve Köprülü, F. (1996). *Anadolu'da İslamiyet* (Ragıp Hulusi Çev.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Bayarsaikhan, D. (2021). Armenian Hagiography on the Ilkhans. T. May, D. Bayarsaikhan ve C. P. Atwood (Ed.), *New Approaches to Ilkhanid History* içinde (ss. 373-384). Leiden-Boston: Brill.
- Boyle, J. A. (1968). Dynastic and Political History of the Il-Khāns. J. A. Boyle (Ed.), *Cambridge History of Iran* içinde (C. 5, ss. 343-421). Cambridge: Cambridge at the University Press.
- Cowe, S. P. (2016). Armenian Hagiography. S. Efthymiadis (Ed.), *The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography I* içinde (ss. 299-322). New York: Routledge.
- Dashdondog, B. (2011). *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*. Leiden Boston: Brill.
- Dobos, É. (1973). A Qıpcaq-Uzbek Tale from Qarabau. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 27(2), 163-189.
- Doygun, M. (2022). *Moğollarda Ceza ve İşkence (Büyük Moğol İmparatorluğu ve İlhanlılar)*. Ankara: Nobel Yayınları.

- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî (2011). *Târîhu Muhtasari'd Düvel* (Ş. Yaltkaya, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-Kâşânî. (1992). *Tarih-i Olcaytu* (D. Örs, Çev) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus). (1987). *Abû'l-Farac Tarihi II* (Ö. R. Doğrul, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Haçikyan, E. S. (1950). *JR Dari Hayeren Dzeragreri Hişatakaranner*. Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Hetum Patmiç (1842). *Hetum Patmiç Tatarats*. Venetik.
- Hetum Patmiç (1956). Hetum Patmiçi Jamanakagrutyunı. *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. II* (V. A. Hakobyan, Ed.) içinde (ss. 33-93). Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Howorth, H. H. (1888). *History of the Mongols from the 9th to 19th Century III*. London: Longmans, Green, And Co., Published.
- Ibn al-Furât (2020). *Baybars' Successors* (D. Cook, Çev.). New York: Routledge.
- Kirakos Gandzaketsi. (1982). *Hayots Patmutyun*. Yerevan: Sovetakan Groğ Hratarakçutyun.
- Köprülü, F. (1959). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Langlois, V. (1855). *Numismatique de l'Arménie au moyen age*. Paris: Chez M. Camille Rollin.
- Latham-Sprinkle, J. (2022). The Mongol Conquest of Caucasia. *The Mongol World* (T. May and M. Hope, Ed.) içinde (ss. 213-226). New York: Routledge.
- Luisetto, F. (1998). *Arméniens & autres chrétiens d'Orient sous la domination mongole*. Paris: Geuthner.
- Manandean, Y. ve Açaean, Y. (1903). *Hayots Nor Vkaneri (1155-1843)*. Vağarşapat: Tparan Mayr Atoroy S. Eçmiatzni.
- Mikaelyan, G.G. (1952). *İstoriya Kilikiskogo armyanskogo gasudarstva*. Erevan: Akademia Nauk Armyanskoi SSR İnstitut İstorii.
- Nerses Paliantsi. (1956). Nerses Paliantsi Jamanakagrakan Hatvatznerı. V. A. Hakobyan (Ed.), *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. II* içinde (ss. 173-194). Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Ocak, A. Y. (1992). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Marjinal Sûfilik: Kalenderiler (XIV-XVII. Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Rashiduddin Fazlullah (1999). *Jami'u't-tawarikh III* (W.M. Thackston, Çev.). Harvard: Harvard University Press.
- Rubruck. (1990). *The Mission of Friar Wlliam of Rubruck* (P. Jackson, Çev.). London: The Hakluyt Society.
- Sanjian, A. K. (1969). *Colophons of Armenian Manuscripts (1301-1480). A Source for Middle Eastern History*. Cambridge-Massachusetts: Harvard University Press.

- Sebastatsu. (1956). Ananun Sebastatsu Taregrutyuni. V. A. Hakobyan (Ed.), *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. II* içinde (ss. 115-151). Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Spuler, B. (1969). *The Muslim World a Historical Survey. The Mongol Period II* (F.R.C. Bagley, Çev.). Leiden: E.J. Brill.
- Stepannos Episkopos. (1951). Stepannos Episkoposi Taregrutyuni. V. A. Hakobyan (Ed.), *Manr Jamanakagrutyunner XIII-XVII dd. I* içinde (ss. 32-64). Yerevan: Haykakan SSR Gitutyunneri Akademiayi Hratarakçutyun.
- Stepannos Orbelean. (1859). *Patmutivn Nahangin Sisakan*. Paris.
- Ter-Davtyan, K.S. (1994). *Armyanskie jitiya i muçeniçestva V-VVII vv*. Erevan: Nairi.
- Uyar, M. (2012). İlhanlı Hükümdarlarının İslâm'a Girmesinde Rol Alan Türk Sûfleri: İlhan Tegüder ve Gazan Han Devirleri. *Belleten*, 76, 7-30.
- Vardan Patmiç. (1870). *Patmutivn Tatarats*. Yerusagem.
- Wassaf. (1856). *Geschichte Wassaf's* (J. H. Purgstall, Çev.). Wien: Akademie Der Wissenschaften.

BOZKIR TOPLUMLARINDA TOPLUMSAL TABAKANIN GÖSTERGESİ OLARAK “HALKA AVLARI”*

*Eray AMASYA, Derviş Ulaşhan ERASLAN***

Öz: İnsanlığın ilk zamanlarından beri avcılık toplumların ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel karakterlerini belirleyecek kadar etkili bir faaliyet olmuştur. Avcılık sosyal anlamda halk tabanında geniş bir yer bulan aktivite olmakla birlikte, bozkır toplumlarında yöneten ve yönetilen ilişkisinin de bir aracı olmuştur. Bozkır toplumlarında halka avı, gücü sembolize eden iktidarın bir göstergesi olmuştur. Bununla birlikte halka avları, toplumsal statüyü dizayn etme işlevi görmüştür. Bu çalışma, toplumsal yapının oluşmasında sosyal semboller olarak bozkır toplumlarında iktidar ile iktidarın meşrulaştırılması bağlamında karizmatik otorite ve toplumsal tabakaların oluşması süreçlerini halka avları esasında değerlendirmektedir. Çalışmanın amacı, bozkır toplumlarında halka avlarının toplumsal tabaka ve sosyal sermaye üzerindeki rolünü ortaya koymaktır. Araştırmanın kapsamı bağlamında bozkır toplumlarının iktidar ilişkileri, sosyal sermayeleri ve lidere atfedilen anlam, halka avları bağlamında değerlendirilmiştir. Halka avında lider, karizmatik otoritenin göstergesi olarak ele alınırken, av sırasında komutanlar ve soyluların göstermiş olduğu yararlılık ise iktidar ve sosyal statü ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. Çalışmada avlanma ve av sonrası etin paylaşımı, halka avları bağlamında iktidar, otorite, sosyal sermaye ve sosyal tabakalar arası farklılaşmanın bozkır toplumlarındaki yansıması üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda bozkır toplumlarında halka avlarının sosyal tabakalar, sosyal sermaye ilişkileri ve liderin karizmatik otoritesi üzerinde belirleyici bir araç olduğu ayrıca halka avları çerçevesinde ortaya çıkan kural ve törenlerin de toplumsal tabaka ilişkileri açısından önem arz ettiği anlaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Halka avı, iktidar, karizmatik otorite, sosyal tabaka, sosyal sermaye, bozkır toplumları.

“Encircling Hunts” as an Indicator of Social Layer in Steppe Societies

Abstract: From the beginning of time, hunting transpassed its existential phase to develop into an activity affecting the economic, political, social and cultural characteristics of human communities. Apart from being an important activity socially, in steppe societies, hunting became a medium influencing the relationship between ruler and ruled. In steppe societies, encircling hunt became a marker of administration, which symbolizes power and capability. Moreover, encircling hunt functions to design and determine social status. This study evaluates the understanding of power and its legitimization in steppe societies and utilizes

* Makale Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 09.02.2023 - 24.08.2023

** Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi. E-posta: 1950D01002@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0003-2736-347X.

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Öğrencisi. E-posta: 1850Y09004@manas.edu.kg, ORCID: 0000-0002-6104-7422.

encircling hunt as social symbol affecting the formation of social structures and their connection with charismatic authority as well as its role in the formation of social strata; power relations, social capital and the meaning attributed to the leader of the steppe societies. While the leader is evaluated as an indicator of the existence of charismatic authority, the utility of commanders and nobles during an encircling hunt is analyzed in terms of power and status relations. Hunting and sharing of meat after hunting, social capital and differentiation between social strata in steppe societies are also examined. Thus the study draws conclusions from social behaviour during encircling hunting that can explain sociologically the charismatic authority of the leader, and the rules and ceremonies in steppe societies.

Keywords: Encircling hunt, power, charismatic authority, social stratum, social capital, steppe societies.

Giriş

Toplumsal yapı, denge ve ilerleme hiyerarşisinde işleyen bir bütündür. Denge ve ilerlemeyi sağlayan hem fiziki hem de kültürel unsurlar, toplumsal yapının özelliklerini kapsamaktadır. Doğal çevre özellikleri ve yerleşim biçimleri, fiziki yapıyı meydana getirirken; nüfus nitelikleri, cinsiyet dağılımı, nüfus artış hızı, kültürel ve ekonomik sermaye gibi unsurlar ise kültürel yapıyı oluşturmaktadır. Fiziki ve kültürel yapıların bir araya gelmesiyle birlikte toplumsal yapının oluşmasını sağlayan bir diğer faktör, sosyal tabakalaşmadır. Nitelik ve nicelik yönünden değişkenliğe açık olan insan gruplarında sosyal tabakalaşma söz konusudur (Erkal, 1984, s. 60). Otorite ve statü durumuna göre ortaya çıkan farklılaşma toplumsal yapıdaki sosyal tabakaları, iktidar gruplarını ve otorite tiplerini doğurmaktadır. İnsanlık tarihinde toplumsal yapıdaki bu unsurları belirleyen faaliyetlerden biri, avcılık olmuştur.

İnsan topluluğu, doğayla buluşmasından sonra hayatta kalabilmek için çeşitli yaşam pratikleri geliştirmiştir. İnsan, doğa serüveninde avcı-toplayıcı veya toplayıcı olarak bekayı teşvik eden davranış kalıpları ile sosyo-ekonomik kurumlar geliştirmiştir (Mayor, 2013, s. 227). İlkel dönemlerde avcı-toplayıcılar, komün halinde yaşayan eşitlikçi toplumlar olarak nitelendirilmiştir. Smith'e göre insanlık tarihi; avcılık, hayvancılık, tarım ve ticaret üzere dört aşamada biçimlenmiştir. Toplumsal gelişmenin en ilkel aşamalarından birisi olarak gösterilen avcı toplum, mülk ve hükümetten habersiz bir toplum olarak gösterilmiştir (Sunar, 2010, s. 34). İnsanın beslenmesi ve hayatını devam ettirebilmesi için ortaya çıkan avcılık, salt bir beslenme olgusu olmaktan öte güç, iktidar, sosyal tabakalaşma ve kültürel unsur olarak gelişimini toplumla birlikte sürdürmüştür. Bu bakış açısına göre avcı-toplayıcıların toplumsal yapısında herhangi bir sosyal tabakadan ve iş bölümünden bahsedilmemektedir. Öte yandan avcı-toplayıcı toplumlarda itibara ve sosyal statüye çok değer verildiği, "cömertliğin ve kahramanlığın" sosyal statü kazanmanın ana aracı olarak kabul

edildiği düşünülmektedir (Mayor, 2013, s. 239). Bu bağlamda kahramanlık ve cömertlik gibi sembollerin sosyal tabaka, sınıf ve statü ilişkilerini ortaya çıkardığı düşünülebilir. Avcı toplayıcı toplumlarda sözü edilen toplumsal yapının iki önemli yönünü, kültür ve kurumlar oluşturmaktadır. Bozkır toplumlarının halka avları bağlamında toplumsal yapılarından bahsederken toplumsal yapının kültürel yönünde sosyal ilişki, sosyal statü, sosyal rol, sosyal prestij, sosyal değer, sosyal kontrol, sosyal grup ve sosyal kurum unsurları öne çıkmaktadır. Bu toplumsal yapıda siyaset ve hukuk kurumlarının etkili olduğu ancak maddi ve manevi kültür öğeleri ile etkileşim içerisinde ilerlediği görülmektedir. Bu çalışmada halka avları örneğinde, bozkır toplumsal yapısında kültürel yön olarak toy, kurultay vb. organizasyonlar vardır. Toplumsal kurumlar olan hukuk ve siyaset ise kendine özgü bir yapıya sahiptir. Konar-göçer Türk toplumlarında toplumsal yapının kültür ve toplumsal kurumların etkileşimi ile meydana geldiği söylenebilir. Bozkır toplumlarının toplumsal yapısıyla ilgili olan bu durum, çalışmada halka avları bağlamında ele alınmıştır.

Sosyal tabaka, sınıf ve statü ilişkileri; bozkır halklarının süre avları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Sürek avları, bir beslenme aracı olmakla birlikte bozkır toplumlarında otorite ve gücün simgesi olmuştur. Kolektif bir biçimde gerçekleştirilen süre avlarında (halka avları) grup üyelerinin dinamizm ve güç bakımından en üstün erkeklerden oluştuğu söylenebilir (Aytan, 2021, s. 987). Bu bakımdan ava katılan bireyler arasında ayrımlar yapıldığı görülebilir. Bu ayrımın temelinde ise ataerkil bakış açısı ve iş bölümünün olduğunu söylemek mümkündür. Sürek avına güçlü ve dinamik erkeklerin katılımı, ataerkilliğe ve iş bölümüne işaret etmektedir. Ava katılan erkekler üzerinde yapılan bu ayrım, sınıf ve sosyal tabaka ilişkilerinin biçimlenmesine etki etmektedir. Nitekim sosyal tabaka ilişkilerinin biçimlenmesinde de halka avında gösterilen performans, değerli bir kriterdir. Çünkü avcı, aynı başarısını başka zaman gösterememe durumuna sahiptir. Bu nedenle avda gösterilen başarı veya başarısızlık, avcının sosyal sermayesini ve toplumsal statüsünü belirlemektedir.

Avcılığın ortaya çıkışı, bireylerin ve grupların besin teminini sağlayarak biyolojik organizmanın devamı için ihtiyaç duyulan enerjiyi karşılamaktır. Bununla birlikte dolaylı sonuçları ile de avlanma süreci; coğrafi, siyasi, ekonomik, dini, sosyal ve psikolojik faktörlerin biçimlendirilmesine aracı olmaktadır. Bu bağlamda halka avları hem biyolojik uyaranlara hem de toplumsal normlara cevap verir. Buna ek olarak uygulama biçimi aracılığıyla sosyo-kültürel yapının oluşumuna katkı sağlar. Avın seçimi, hazırlık aşaması, avlanma yöntemi ve avın paylaşılması gibi süreçlerde gelenek ve pratiklerin rol oynadığı halka avı; sosyal, siyasi ve kültürel kurumlarla bütünleşik bir yapıdadır. Bozkır toplumlarında ortaya çıkan halka avları bir beslenme süreci olmaktan ziyade askeri, siyasi, sosyal ve kültürel unsurlarla da yakından ilişkilidir.

1. Bozkır Toplumlarında Halka Avı

Halka avı, kaynaklarda sürek avı, sığır avı, sürgün avı ve çerger¹ olarak da geçmektedir. Bu adlandırmalar, genel itibariyle avın uygulama yöntemiyle ilgili olup sadece sığır avı adlandırması, eski zamanlarda bu tür avlarda sığır avlanıyor olmasıyla ilgilidir. Sürgün avı ve sürek avı adlandırmaları, hayvanların bir noktaya sürülüyor olmasıyla halka, çember ve çerger adlandırmaları ise avın yapılış şekli ve uygulanan yöntemle ilgilidir. Bununla birlikte kaynakların büyük kısmında bu tür av, sürek avı olarak anılmaktadır. Ancak, sürek ve halka avı arasında bazı farklılıklar vardır.

Raşid-ad-din'in belirttiğine göre Moğollarda halka avları, "jerge" olarak adlandırılmıştır (Raşid-ad-din, 1952, s. 89). Bazı kaynaklarda da halka avlarına "nerge" ve "çerger" denilmektedir. Bu adlandırma "halka, çember, çevreleme ve kuşatma" anlamlarını bildirmektedir. Hem bu adlandırmalar hem de Türk ve Moğollarda bu av yönteminin hayvanları halka içerisine almaya dayalı olması nedeniyle bu avlara sürek avı yerine halka avı denilmesi daha doğru gözükmektedir.

Halka avları, farklı grupların birbirleriyle iş birliği yaparak belirli bir alandaki hayvanları dar bir alana yavaşça sıkıştırarak av hattının oluşturulmasıdır. Bu hat oluşturulduktan sonra avlanacak hayvanlar, bu alan içerisinde kolayca öldürülmektedir. Bu teknik, aynı zamanda askeri bir taktik olarak da kullanılmıştır (Buell, 2003, s. 201). Halka avı yalnızca bir eğlence ve yiyecek kaynağı olmayıp aynı zamanda bozkır ordularının disiplinli ve koordineli bir savaş gücü olarak eğitiminde hayati önem taşımıştır. Bozkır yaşamının ve kültürünün düzenli bir parçası olan halka avlarına herkes, çeşitli görev ve hedeflerle müdahil olmaktadır. Bu avlar sırasında askeri beceriler, birliklerin disiplini, boylar arasındaki koordinasyon ve etkili iletişim gibi beceriler geliştirilmektedir (Lane, 2006, s. 107).

Halka avlarının uygulama biçimi, hayvanların geniş bir coğrafyadan belirli bir noktaya sürülmesi ve bu noktada halka içine alınarak belirli bir düzen içerisinde avcılar tarafından hayvanların avlanmasına dayanır. Av sonrasında bir ziyafet verilir ve bu ziyafet esnasında da uyulması gereken bir düzen vardır. Sürek olarak adlandırılan avlar da halka avına benzemekle birlikte bazı sürek avları, uygulama biçimiyle halka avından farklıdır. Halka avına benzeyen sürek avlarında hayvanlar, belli bir noktaya sürülür ve halka içine alınarak avlanır. Ancak bazı sürek avlarında hayvanlar, halka içine alınmadan ve belli kurallar olmadan nişancı görevi üstlenen avcılara doğru sürülür ve onlar tarafından gelişigüzel bir şekilde av gerçekleştirilir. Örneğin Kırgızlarda "Salburun" olarak adlandırılan

¹ Erzincan ve Elazığ'da, bir çeşit sürek avına, çerger veya çergeri, denmektedir. Bk. Bahaeddin Ögel. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş 7*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 187.

avlar, bu tür avlardır. Bu avlar; uzun süreli olmaları, geniş bir coğrafyada gerçekleştirilmeleri, alıcı kuşlarla, tazılarla avcılık gibi farklı yöntemleri içerisinde barındırmaları ve hayvanların sürülerek avlanması gibi yönleriyle halka avlarına benzemekle birlikte "Salburun" avlarında hayvanlar, halka içine alınarak avlanmaz. Ayrıca bu avlar, halka avları kadar sistemli avlar değildir. Bu nedenle halka avlarının süreklilik avlarına benzer olmasına rağmen daha farklı bir yöntemle sahip olduğunu belirtmek gerekir.

Halka tarzındaki süreklilik avlarının nasıl ortaya çıktığı bilinmemekle birlikte bazı görüşler dile getirilmiştir. M. F. Köprülü ve Z. Gökalp, halka tarzındaki süreklilik avlarının inançlar neticesinde ortaya çıktığını düşünmektedirler. Gökalp'e göre süreklilik avına verilen adlardan birinin sığır avı olması, Türklüğün eski dönemlerinde kutsal sayılan Tibet sığırının kurban ritüeli şeklinde avlanmasıyla ilgilidir (Gökalp, 1976, s. 43). Köprülü de sığır adı verilen süreklilik avlarının Türklüğün totemistik dönemiyle ilgili olduğunu ve bu avlar sonrasındaki ziyafetlerin de eski inanç kalıntılarının izleri olduğunu düşünür (Köprülü, 1980, s. 14). Kaşgarlı Mahmud ise sığır sözcüğünü hükümdarların kendisine bağlı gruplarla birlikte gerçekleştirdiği bir av türü olarak açıklamaktadır. Bu av esnasında Hakan, komutası altındakileri avlanılacak hayvanları kendisine doğru sürmeleri için gönderir. O da peşlerine düşmeden durduğu yerde, yorulmadan hayvanları avlar (Kaşgarlı Mahmud, 2014, s. 156). Kaşgarlı Mahmud'un bu ifadesinden anlaşıldığı kadarıyla kurban ve ritüel amacıyla ortaya çıkan sığır tipi süreklilik avları veya halka avları, zamanla bu amaçlarını kaybetmiş ancak ismi sığır avı olarak kalmıştır. Sonraki dönemlerde ise bu avların nasıl adlandırıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte süreklilik avı olarak adlandırılmış olması muhtemeldir. Ancak avın uygulama yöntemi sebebiyle halka avı olarak adlandırılması, daha doğrudur. Nitekim Kırgızlardaki Salburun avı gibi halka avına benzeyen ancak yöntem olarak bazı farklılıklar bulunan süreklilik avları mevcuttur. Kaşgarlı Mahmud'un açıklamasında dikkat çeken bir başka husus ise halka avının Hakan ve maiyetindekilerin gerçekleştirdiği bir etkinlik biçimi olarak tasvir edilmesidir. Bu yönüyle Hakan, avda üstlenmiş olduğu rolü itibarıyla avın lideridir.

Sığır adı verilen süreklilik avlarının daha çok totemistik dönemle ilgili olduğu görülmektedir. Bu nedenle hem konumuz hem de totemle ilgili bazı noktalara değinmek gerekir. Totem, kutsal kabul edilmesi nedeniyle bazı yasaklarla çevrilmiştir. Bunlardan birisi ise toteme zarar verilmemesidir. Ancak totemistik inançlara sahip ilkel kabileler hakkında araştırmalar yapmış olan E. Durkheim, şunu belirtmektedir: "Totem olarak kabul edilen hayvan yahut bitki kutsaldır ve bu nedenle onu yemek yasaktır. Çünkü totem bazı tabularla korunmuştur. Bununla birlikte kutsal olan bu şeyler bazı özel mistik yemeklere dahil edilebilirler. Fakat bu totemlerin günlük hayatta besin olarak tüketilmeleri yasaktır. Aksi takdirde bu yasağı çiğneyen kişi türlü felaketleri kendine çekecektir" (Durkheim, 2005, s. 161). Bu bilgilerden hareketle totem hayvanının

etinin yenmesinin yasak olduğu ancak dini törenler nedeniyle bazı durumlarda yenilebileceği anlaşılmaktadır. Buna ek olarak totem hayvanı, kutsal olması sebebiyle gelişigüzel bir şekilde öldürülemez. Sadece belli zorunluluk veya dini amaçlarla öldürülür. Öldürülürken ise hayvanın minimum seviyede acı çekmesine özen gösterilir (Durkheim, 2005, s. 166). Halka avlarında hayvanın halka içine alınması, onun öldürülmesini kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle bu av yönteminin eski dönemlerde hayvanın kolay ve acı çekmeden öldürülmek istenmesi nedeniyle tasarlanmış olması muhtemeldir.

Totem hayvanının öldürülmesi konusunda bir meseleye daha dikkat çekmek gerekir. Hayvanın kutsallığı nedeniyle totem hayvanının öldürülmesi, bazı felakete neden olabilir. Bu nedenle az önce değindiğimiz gibi hayvan, acı çekmeden öldürülmeye çalışılır. Bununla birlikte hayvanı öldürerek yasağın çiğnenmesi nedeniyle doğabilecek olası felakete karşı bu eylemin sorumluluğunu alabilecek birinin olması gerekir. Bu kişi, ilkel kabilelerde genellikle din adamları, yaşlılar veya liderlerdir. Bozkır halklarının süreklilik avlarında da ilk avı Han'ın gerçekleştirmesinin sebebi, bu inançla bağlantılı olmalıdır. Hatta süreklilik avları sonrasında düzenlenen ziyafette av etinin paylaşılmasıyla yenmesinin sebebinin cinayetin günahını paylaşmak olduğu da düşünülmektedir (Roux, 2005, s. 119). Selçuklu Sultanı Melikşah'ın da süreklilik avlarından sonra öldürdüğü her hayvan için para dağıtması, cinayetin sorumluluğundan kurtulma düşüncesinin değişime uğramış bir şekli olmalıdır (Amasya, 2021, s. 172). Buna ek olarak Hakan'ın böyle bir sorumluluğu olarak ilk avı gerçekleştirmesi, onun toplum üzerindeki otorite ve karizmasını da arttıran bir durumdur.

Kaşgarlı Mahmud, bu tür avlarda hükümdarların hayvanları kovalamadan kolayca avladıklarını ifade etmektedir (Kaşgarlı Mahmud, 2014, s. 156). Bu husus, konumuz açısından mühim gözükmektedir. Çünkü bu tür avların dini inançlar sebebiyle ortaya çıktığı kabul edilirse bu avların başarılı bir şekilde tamamlanması, dini ritüelin gerçekleşmesi için olmazsa olmaz bir durumdur. Avın başarılı bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak içinse Kaşgarlı Mahmud'un belirttiği gibi hayvanlar, hükümdara doğru sürülmekte ve halka içine alınarak hükümdar tarafından avlanmaları kolaylaştırılmaktadır. Yani dini ritüelin gerçekleştirilmesi kolaylaştırılmaktadır. Öte yandan bu avların dini inançlar etkisinde ortaya çıktığını kabul etmesek de avın hayvanları sürme ve halka içine avlamaya dayanan yönteminin hayvanların avlanma işini kolaylaştıran bir yöntem olduğu açık bir şekilde görülmektedir. Bu düşünceye ek olarak bu yöntemle avın gerçekleştirilmesinin hükümdarın karizma ve otoritesini artırma üzerinde de etkisinin olduğu söylenebilir. Bilindiği üzere Türklerde ve Moğollarda hükümdarın kut sahibi olduğuna inanılır. Bu nedenle avın başarılı geçmesi, kutun geri kazanılması ve kutun pekiştirilmesi gibi işlevleri yerine getirmektedir. Halka avı yöntemi sayesinde ise avın avlanması kolaylaştırılır ve

böylece hükümdar, maiyetindekiler üzerindeki gücünü pekiştirir. Çünkü avın başarısız olması, halk nezdinde bir takım uğursuzluk, felaket gibi durumlara yorularak hükümdar otoritesinin sorgulanmasına yol açabilir. Nitekim T. Allsen de halka avlarının siyasi otoritenin uygulama biçimlerinden biri olduğunu dile getirmektedir (Allsen, 2006, s. 27).

Bununla birlikte bozkır toplumlarında halka avlarını organize etmek, soylulara toplumsal statülerini koruma veya artırma konusunda ayrıcalık sağlamaktadır. Bu kişiler, halka avlarını organize etme görevlerinin yanı sıra avlanan hayvanların mülkiyetinde de ayrıcalıklı statüye sahip olmuşlardır. Bu avlarda öldürülen kurt, kaplan, leopar, antilop ve karaca gibi büyük hayvanlar, soylular tarafından paylaşılır. Tavşan, sülün ve tilki gibi küçük hayvanların mülkiyeti ise toplumsal statüsü daha aşağı tabakada bulunan kişilere ait olur. David Morgan'ın belirttiği gibi halka avı, Han'ın avda ilk oku atmasıyla başlar ve av hayvanlarının öldürülmesi sırasında da bu statü korunur (Morgan, 2007, s. 80). Av sırasında sahnelenen bu ritüeller, siyasi bir yapının işletilmesi olarak açıklanabilir. Bu bağlamda halka avları, liderin sosyo-siyasal statüsünü yeniden düzenleyen ve sosyal düzenin korunmasına önemli ölçüde katkı sağlayan bir araçtır. Halka avlarının askeri işleyişe katkısı olmakla birlikte bu katkı daha çok siyasi ve sosyal düzenin tesisi üzerinden dolaylı olarak gerçekleşmiştir.

Halka avlarının kutsallık aracılığıyla atfettiği siyasi ve dini otorite, hanın halkına karşı gücünün bir göstergesi olmuştur. Bu durum yalnızca Türklerde ve Moğollarda değil eski Çin hanedanları zamanında da böyle olmuştur. Çin imparatorları da otoritelerini süreklilik avları vasıtasıyla maiyetindekilere kanıtlamışlardır (Tezcan, 2008, ss. 22-23). Kendisine bağlı boyların katılımıyla düzenlenen halka avlarına liderlik etme ve ilk avı gerçekleştirerek avı başlatma gibi unsurlar, hakanı halkın ayrılmaz bir parçası olarak göstermektedir. Ayrıca ava farklı boyların katılması; onların bir bütünün parçası olmalarına, aynı toplumun üyesi olmalarına ve grup aidiyetinin güçlenmesine katkıda bulunmaktadır. Nitekim B. Y. Vladimirtsov da süreklilik avlarından sonra düzenlenen kalabalık ziyafetler nedeniyle bu tür avların boyları birleştirmedeki rolünün savaşlardan daha önemli olduğunu düşünmektedir (Vladimirtsov, 1995, s. 126). Bununla birlikte av sonrası ziyafetler sadece yemekten ibaret değildir. Bu ziyafetlerde güreş, okçuluk, binicilik vb. geleneksel spor oyunları oynanmakta, destanlar anlatılmaktadır. Bu nedenle av sonrası ziyafetler, kültürel birikimin korunması ve aktarılmasına da aracılık etmektedir. Öte yandan güreş, binicilik, okçuluk gibi oyunlarda Hakan, kendisine bağlı boy beylerinin askerlerini de izlemekte ve planlanan seferlerdeki görev dağılımı için avdaki ve bu oyunlardaki başarılar bir ölçüt olmaktadır. Sonuç olarak av eylemi sonrasında gerçekleştirilen etkinlikler de toplumsal tabaka hiyerarşisi ve statü ilişkilerinin belirlenmesi üzerinde rol oynamaktadır.

Halka avları toplumsal, ekonomik ve siyasi alanların yanı sıra dini alanın da statü ilişkilerini belirlemektedir. Halka avının sağlamış olduğu siyasi ve bürokratik ağ, kendisine kutsallık kavramıyla beraber dini bir motif kazandırmaktadır. Buna ek olarak bu avlar, savaşlardaki başarının habercisi olarak nitelendirilmektedir. Avlarda şamanların üstlenmiş olduğu dini rol ise topluma psikolojik güç sağlamaktadır (Oşanov ve Nugman, 2015, s. 88). Bu durum, şamanların din aracılığıyla toplumsal statülerini arttırmalarına neden olmaktadır. Şamanların av sırasında ve sonrasında topluma vermiş oldukları dini mesajların da hakanın siyasi otoritesine olumlu etki yaptığını söylemek mümkündür. Hakan, avdaki becerisi ile liderliğini topluma ispatlar ve dini önder yahut bilgenin vermiş olacağı mesajla hakanın toplum nezdindeki karizması daha da artar. Bu bağlamda bozkır konar-göçer toplulukların devlet organizasyonunda ideolojik aygıtların toplumsal düzeni sağlamada büyük bir yerinin olduğu görülmektedir. Hakanın karizma kazanımı üzerinde avın, sosyal hayatın dizayn edilmesinde ise inanç faktörünün büyük bir öneminin bulunduğu söylenebilir.

2. Halka Avlarının Karizmatik Otorite Üretme İşlevi ve Lider Kültü

Liderliğin en üst statüsü olan kağanlık, konar-göçer toplumlarda kut inancıyla ilişkilendirilmiştir. Kut ise Tanrı tarafından verilen yönetme yetkisi veya baht, talih gibi unsurlarla ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle liderliğin kaynaklarından birisi, doğaüstü güçlerdir. Buna bağlı olarak kut sahibi olduğu düşünülen liderlere toplum nezdinde saygı gösterilir. Bu saygı sadece liderlerle sınırlı kalmayıp onun soyundan gelenlere de atfedilir. Ancak bu saygının kalıcı olabilmesi için hakanın toplumuna karşı adaletli, paylaşımcı ve koruyucu olma gibi sorumlulukları vardır. Bu sorumluluklar nedeniyle toplum içerisinde liderlik, karizmatik öğelerle donatılarak kült halini almıştır. Ancak buradaki kült kavramı, tapınma anlamında olmayıp sosyal sermaye aracılığıyla elde edilen otoriter saygınlık anlamı taşımaktadır.

Avcılığın eski çağlardan beri sosyal, askeri ve ekonomik alanları etkileyen bir işlevi olmuştur. Eski çağda avcılara kabileye besin sağlamaları nedeniyle özel bir statü verilmiş, avcılar bu nedenle toplum içerisinde kahraman olarak kabul edilmiştir (Kaplan, 2002, s. 11, 23; Konstantinov, 2012. s. 123). İnsanlık tarihindeki gelişmeler, avcılığı da etkileyerek yeni av yöntemleri ve av silahlarının keşfini doğurmuştur. Öte yandan yerleşik hayata geçilmesi ve benzeri sebeplerle avcılık, temel besin kaynağı olma özelliğini yitirmiştir. Bu durum, avcılarının toplum içerisindeki statüsünü azaltmakla birlikte halka avı gibi bazı av türleri, lider kültürünün ve sosyal statünün aktarım aracı olarak varlığını sürdürmüştür.

Bozkır toplumlarında lider kültürü ve sosyal statü olgularının en basit görünümü, av esnasında uygulanan ritüellerde ve av sonrasında avın paylaşımı sırasındaki statü ilişkilerinde görülmektedir. Bozkır toplumlarının halka avlarında grup

üyelerinin avlanma sırasındaki rolleri, grubun bünyesindeki anahtar statüleri, av esnasında ve avın paylaşımında belirleyici olmaktadır. Ava iştirak eden ve avdan pay alacak kişilerin avlanan hayvanın hangi bölgesinden ne ölçüde pay elde edeceklerini, av sırasında gerçekleştirdikleri fonksiyonları belirlemektedir. Halka avında bir topluluk genellikle formel liderlik yapılarına sahip olmamakla birlikte geçimini sağlama konusundaki yiğitliğe veya değer atfedilen faaliyetlere, yaşa ya da açık bir şekilde kutsallığa dayalı olarak lidere statü ve değer atfetme araçlarına sahiptir. Bu şekilde lidere yüklenen statü, çoğunlukla enformel olarak etki eder ve lidere otorite sağlar (Cohen, 1999, s. 34).

Karizma kavramı, bireysel açıdan bir bireyi sıradan insanlardan ayıran ve onun doğüstü veya bazı sıra dışı güçleri olması düşüncesidir. İlkel dönemlerde bu özel saygı biçimi; peygamberlere, sosyal alanlarda bilginlere, şifacılar, avda liderlik görevi üstlenenlere ve savaşta kahramanlık sergileyenlere verilmektedir (Weber, 2005, s. 75). Savaş, doğal afet vb. durumlarda ortaya çıkan karizma, barış zamanında da işlevlerini sürdürebilen ikili bir role sahip olabilmektedir. Avın ve savaşın lideri, gündelik yaşamda işlevleri açısından barışın da lideri olmaktadır (Schnepel, 1987, s. 36). Karizma ile donatılmış bireyin istisnai özellikleri, karizmatik liderin ortaya çıkmasını ve tanınmasını teşvik eden sosyal koşulları vurgulamakta ve karizma, bir tanınma olgusu olmaktadır. Karizma kavramı, bireysel kişiliğin bir niteliği veya mistik bir nitelik olmanın yanı sıra bir ilişki biçimidir. Karizma, tek bir kişiyle ölçülemeyen ve takipçileri olmadan liderlerin güçsüz olabileceği bir ilişki biçimine sahiptir. Bu nedenle karizmatik liderlik, birey ve grup arasında bir ilişki olmadan varlığını devam ettiremez (Sandberg ve Moreman, 2015, s. 3).

Bununla birlikte halka avında liderin üstlenmiş olduğu rol, sosyo-siyasi hiyerarşileri ortaya koyan bir düzene göre sırayla gerçekleştirilmektedir. Buna ek olarak halka avı, iktidar ve bunun meşruiyet kaynağı olan karizma kavramı çerçevesinde değerlendirilmelidir. Lider, birtakım sembolik ve ideolojik aygıtlar kullanarak iktidarını toplumsal gruplar üzerinde etkili kılmaktadır.

3. Halka Avları ve Sosyal Statü

Halka avlarının liderlerin karizması üzerindeki rollerinin yanında sosyal statü ve toplumsal ilişkiler üzerinde de önemli bir rolünün olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum, av sırasında ve av sonrasında düzenlenen toylarda görülmektedir. Av sırasında her katılımcının görevi vardır. Ayrıca komutanlar, beyler, tiginler vs. avın düzenlenmesi sırasında önemli rol oynarlar. Bu gibi hususlar, avdaki görevlilerin sosyal statüleri üzerinde etkili olmaktadır.

Halka avının kazandırmış olduğu bu karizma ve sosyal statü, toplumsal düzen içerisinde kendilerini maddi veya sembolik mübadeleler aracılığıyla var etmektedir. Toplumsal düzlemde kurumsallaşmış halka avları, bireylere sosyal sermaye aktarmakta ve bir sosyal aktör olan avcılar, bu sosyal statülerini gelecek

nesillere de aktarabilmektedir. Bourdieu (2010, s. 52)'ya göre sosyal sermaye, kurumsallaşma evresini az veya çok biçimde gerçekleştirmiş; karşılıklı tanıma ve tanınma ilişkilerini sahip olduğu sürekli ağlarla güncel tutmaktır. Bu durum, potansiyel kaynakların söz konusu gruba aidiyetine dayanan kaynaklarla ilgilidir.

Halka avlarında liderin, beyin, komutanların ve soyluların sosyal sermayesini sürdürmesi, sermayenin yeniden üretimiyle ilgilidir. Sürekli olarak kendini tanıtmaya durumu ve sosyal sermayenin korunması için mübadele ilişkisi söz konusudur. Bozkır toplumlarında halka avında gösterilen başarı ile orantılı olarak sosyal sermaye, biriktirilir ve korunur. Halka avı ile sağlanan sosyal sermaye, kişiye başta sosyal olmak üzere kültürel ve ekonomik sermaye de sağlamaktadır. Av sırasında gösterilen kahramanlık, av sonrasında düzenlenen toy ve yemek şöleninde de sosyal statülerin oluşmasında etkili olmaktadır. Sosyal sermayesi yüksek olan kişileri daha çok liderin sağ ve sol yanında görmekteyiz. Bununla birlikte toydaki oturma düzeninde konumlanacağı yer, kişinin sosyal sermayesini göstermektedir.

Bilindiği üzere Hunlardan itibaren Türk devletlerinde savaşlarda ve devlet idaresinde sağ ve sol kanattan oluşan bir teşkilatlanma görülmüştür. Bu durum, halka avlarında da savaşlarda olduğu gibi gerçekleştirilmiştir. Hatta bazı araştırmacılar, sağ ve sol kanat şeklindeki teşkilatlanmanın halka avları vasıtasıyla ortaya çıktığını düşünmektedirler (Zuyev, 1981, ss. 67-68). Hakan tarafından seçilen sağ ve sol kanat beylerinin görevi, önceden belirlenen alan içerisindeki av hayvanlarını kendilerine bağlı birlikleri komuta ederek av alanına sürmektir. Bu basit görünse de bozkır halklarında görülen süre avlarının geniş coğrafyalarda gerçekleştirildiği hatırlanacak olursa oldukça zor bir iştir. Bu durumun anlaşılabilmesi için Çin kaynaklarında Hunların süre avı hakkında verilen bilgilere bakmak gerekir. Çin yıllıklarının belirttiğine göre MÖ 62 yılında düzenlenen Hunların süre avına 100.000 asker katılmıştır (Kafesoğlu, 1998, s. 288). Muhtemelen bu kadar kalabalık bir avcı grubunun idaresi için sağ ve sol kanat şeklinde bir teşkilatlanma gerçekleştirilmiştir.

Moğolların süre avları hakkında Cüveyni'nin verdiği bilgilere göre Moğollar için bu avlar, savaşta farkıdır. Onun verdiği bilgilere göre bu avlardan önce Cengiz Han, av sahaları ve av hayvanları hakkında bilgi toplanmasını ister; silah ve yiyecek hazırlığı yaptırır. Sonrasında ise ilk üç ay hayvanlar, sürekli kovalanır ve hana rapor sunulur, bu süreçten sonra ise av çemberi kademeli olarak daraltılarak hayvanların istenilen noktaya getirilmesinden sonra av başlar. Ava önce han başlar, ardından şehzadeler ve statülerine göre diğer görevliler avlanır, Han ise avın kalan kısmını yüksek bir noktadan takip eder (Alaaddin Ata Melik Cüveyni, 1999, ss. 88-89; D'ohsson, 2008, s. 151). Buna benzer bir av, Timur'un bir seferi sırasında da gerçekleştirilmiştir. Timur'un süre avı, iki yüz bin gibi oldukça büyük bir gruba yapıldığı için ordunun sağ ve sol kanatları ancak iki gün içerisinde çemberi kapatabilmiştir. Sonrasında ise halka biçimli

sürek avlarında gelenek olduğu üzere önce Timur ardından diğer görevliler, avı gerçekleştirmişlerdir (Marozzi, 2006, ss. 206-207).

Avdaki sosyal statülerin anlaşılması açısından Moğol halka avları hakkındaki bilgiler değerlidir. Bu bilgilere göre Moğollarda hükümdar, çitalar ve köpekler tarafından desteklenen bir fil veya at sırtında halka avlarına dâhil olurdu. Hükümdardan sonra oğulları, kardeşleri ve komutanları halkaya dâhil olurken daha alt tabakada yer alan soylular ve ordunun önde gelen subayları, bu özel avda ön saflarda yer edinirdi (Koch, 1998, s. 11).

Savaş alanını tasvir eden halka avları genellikle savaş alanında olduğu gibi hükümdarın kahramanlık ve savaşçı yönünü vurgulamaktadır. Moğollarda halka avında hayvanlar kuşatıldıktan sonra ilk avlanmayı hükümdar gerçekleştirmektedir. Hükümdardan sonra komutanların en cesuru, tek ok ile hayvanı avlamaya çalışmaktadır. Eğer komutan, hayvanı öldüremezse rakipleri tarafından eleştiri alması kaçınılmazdır (Koch, 1998, s. 95). Halka avında ilk avlanma işlemini hükümdarın yapması aynı zamanda karizmatik özelliklerin koruma altına alınması olarak da yorumlanabilmektedir. Bu bağlamda halka avlarında hayvanların sağ ve sol kanatlar yardımıyla halka içine alınması, avı kolaylaştırarak liderin karizmasını artırmaya yönelik bir yöntemdir.

Babür İmparatorluğu'nda da halka avları, kendini temsil etme ve bir yönetim aracı olarak görülmektedir. Babür hanedanlık teorisine göre hükümdarın avı, onun kötü güçlerin üstesinden gelme gücünü de simgelemektedir. Savaş öncesi hükümdarın ve şehzadelerin aslan veya kaplan avı gerçekleştirmesi ise uğurlu bir alamet olarak sayılmıştır (Koch, 1998, s. 11). Babürlülerde halka avlarının politik anlamı, açık şekilde görülmektedir. Hem halka avları hem de hükümdarın aslan veya kaplan avları, liderliği kabul ettirme ve karizmayı pekiştiren bir araç olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte mistik bir inanın da olduğu bu avlar, lidere dini bir karizma da kazandırmaktadır. Babürlülerde aslan veya kaplan avlarının sağlamış olduğu meydan okuma, heyecan ve sembolik değerler, hükümdarın kötü güçlerin üstesinden gelme gücünü ifade etmektedir. Bu dini ve siyasi karizma aktarımı, hükümdara insanüstü güçler sağlamaktadır ve onu sıradan insanlardan ayırmaktadır. Hükümdar da kendisine atfedilen bu karizmatik özelliklerini kaybetmemek için kendisini sürekli olarak kanıtlama ihtiyacı duymakta ve düzenli olarak avlara çıkmaktadır. Bu durumun yalnızca Babür hükümdarlarıyla sınırlı olmayıp bozkır toplumlarında da geçerli bir olgu olduğunu söylemek mümkündür.

Lider, avda göstermiş olduğu insanüstü özelliklerle halk üzerindeki karizmasını pekiştirir. Avın lidere sağlamış olduğu karizma ögesi, av sonrasında av etinin paylaşımı için düzenlenen büyük toy ve yemek şöenlerinde de devam eder. Bozkır toplumlarında avın bir eğlence ve savaş öncesi askeri eğitim olması işlevlerinin yanı sıra halkın gıda ihtiyacını karşılama işlevinin de olduğu

görülmektedir. Bilindiği üzere eski bozkır toplumlarında liderin halka karşı sorumluluklarından biri, halkın karnını doyurmaktır. Bu durum, Orhun Yazıtları'nda da geçmektedir. Bu konuda Bilge Kağan; “Amcam hakan tahta oturup Türk halkını yeniden düzenledi (ve yeniden) doyurdu” (Tekin, 1998, s. 43) ve “ölecek halkı diriltip doyurdum. Çıplak halkı giyimli, yoksul halkı zengin kıldım. Sayıca az olan halkı çoğalttım” (Tekin, 1998, s. 47) demektedir.

Orhun Yazıtları'nda görüldüğü üzere hakanın halkına besin temini sağlaması, yemek ve güç rolleri bağlamında iktidar sembolizmine dayanmaktadır. Bozkır toplumlarında yemeğin paylaşımı, yöneten ve yönetilen arasında bir iktidar ve sosyal statü aracı olmakla birlikte hakanın sosyal statüsünü, toplumun diğer gruplarından ayıran bir unsurdur. Av sonrasında hakanın düzenlediği toylarda ortaya konulan güç simgeleri, iktidarın ideolojik bir aygıtı olarak değerlendirilmelidir. Halka avı sonrası gerçekleştirilen bu toylarda sunulan yemeklerin niteliği, toya icabet eden kişilerin niceliği, statüsü ve oturma düzenleri; toplumsal hiyerarşinin göstergesidir. Avda göstermiş olduğu başarısıyla hakanın kendisini ispat ve kabul ettirmesinin yanı sıra beylerin ve komutanların avdaki performansları da toylardaki sosyal statülerine etki etmektedir. Av sonrası gerçekleştirilen toy ritüelinde hakanın sağına ve soluna oturma, bir nevi protokol düzenidir.

Hiyerarşik düzenin görünür olduğu toplumlarda sosyal sınıfın sembolik yönlerinin kontrolü ve manipülasyonu, sınıfın sınırlarının korunmasına yardımcı olmaktadır. Hiyerarşik kontrolün daha az olduğu toplumlarda alt sınıflardaki gruplar, yeterli kaynaklara sahip oldukça üst sınıfa ait statü göstergesi olan mallara erişimlerini de yönetebilirler. Mülkiyet ve sembolik mesafeyi korumaya devam etmek için üst sınıflar, yeni ürünler ve semboller üreterek sosyal statülerini korurlar (McIntosh, 1996, s. 23). Sosyal tabakaların keskin sınırlarla ayrıldığı Asya üretim tarzını benimseyen bozkır toplumlarında halka avı, sosyal statünün inşa aracı olarak öne çıkmaktadır. Av sonrası düzenlenen toylar, şöenler ve yemekler, üst sınıfın sosyal statülerini devam ettirmek için kullandığı sembollerdir.

Bozkır kültürünün konar-göçer dönemine ait beslenme pratiği olan halka avları; siyasetin, toplumsal tabakaların ve kültürün simgeselliği temelinde değerlendirilmelidir. Bu dönemdeki halka avları; yeme içme alışkanlıkları, iktidarı elinde bulunduran kağanın karizmatik otoritesinin meşrulaştırılması ve sosyal tabakaların dizayn edilmesi gibi konularda etkili rol üstlenmektedir. Törenselleşmiş yemeklerdeki ayinler, toplum tarafından meydana getirilen ortak değerlerin bir bileşenidir. Ortak kültürel değerleri paylaşan bireylerin davranış kalıplarının oluşması, siyasal ve sosyal konularının belirlenmesi ve toplumsal tabakadaki alanlarının vuku bulması; bu değerler etrafında belirlenmektedir (Beşirli, 2011, s. 142). Bozkır toplumlarında halka avı sonrasında et paylaşımı ve av toyunda davetlilerin oturma düzeni gibi gelenekler, siyasal ve sosyal

tabakalaşmanın sembolize edilmesi hususunda son derece önemlidir. Bu paylaşım ve oturma düzeni, “orun ve ülüş” olarak adlandırılmaktadır. Bu gelenek aracılığıyla boyların ve yöneticilerin hem lider hem de diğer yöneticiler karşısındaki konumları ve avdan alacakları paylar belirlenir (Beşirli, 2012, s. 340).

4. Sosyal Statü Göstergesi Olarak “Sağ” ve “Sol” Sembolizmi

Halka avı, liderin karizmasının tescillendiği bir olgu olarak ortaya çıkarken aynı zamanda diğer soyluların sosyal statülerini belirleyen ve bu statülerinin dikey ve yatay ilişki içerisinde değişebileceği bir durumu doğurmaktadır. Lider dışında diğer yöneticilerin halka avı sonrası sosyal statülerinin dikey biçimde değişebilme imkânı da vardır. Bu durum, av sırasında ve sonrasında gerçekleşen yemeklerde sağ ve sol oturma düzeni biçiminde somut bir yapıya kavuşmaktadır. Av sırasında avcı birliklerinin sağ ve sol olarak ayrılmasında olduğu gibi av sonrasında toyda oturma düzeninde de sağ ve sol sembolizmi görülmektedir. Bu durum, av katılımcıları arasındaki hiyerarşiyi de göstermektedir.

Av aracılığıyla belirlenen hiyerarşik konumlandırma, kaynaklarda da yer almaktadır. Bu mesele hakkında bilgi veren Venedikli seyyah Marco Polo, Kubilay Han’ın halka avlarının iki görevli tarafından gerçekleştirildiğini ve onların “cuiucci” olarak adlandırıldığını söylüyor. Avın baştan sona tüm koordinasyonunu bu iki kişinin sağladığını ifade eden Polo, sözlerine şöyle devam ediyor (Polo, 2019, s. 204):

Her birinin emrinde on bin kişi vardır; birine bağlı olan on bin kişi aynı renk giyer, ötekine bağlı olan on bin de aynı renk, yani lâl rengi ile gök mavisi. Her zaman bu giysileri giymezler, yalnızca Büyük Efendi’yle birlikte ava gittiklerinde giyerler. Ve Büyük Efendi ava gittiğinde bu kardeşlerden biri, on bin adamı ve beş bin köpeğiyle onun solunda durur ve öteki kardeş de on bin adamı ve köpeğiyle sağında durur.

M. Polo’nun av sahnesinde betimlemiş olduğu sağ ve sol simgeselliği, av sonrasında gerçekleşen yemek toyunda da statünün sembolik bir aracı olarak görünmektedir.

Bozkır kültürünün temsilcisi ve taşıyıcısı olan Attila’nın konuklarını ağırlaması esnasında sergilenen sağ ve sol sembolizmi ise Priskos’un seyahatnamesinde de anlatılmıştır. Buna göre Attila, yemek sırasında ortadaki bir divan üzerinde oturmaktaymış. Priskos’un belirttiğine göre yemekte en saygı duyulan mevki Attila’nın sağ tarafı, ikinci mevki ise sol tarafıymış (Ahmetbeyoğlu, 1990, s. 72).

Sağ ve sol oturma düzeni sembolizmi, Dede Korkut hikâyelerinde de yer alır. Kazan Bey’in Oğlu Uraz Bey’in tutsak düştüğü hikâyede söz konusu oturma düzeni, şöyle anlatılır (Erbay, 2014, ss. 449-450):

Ulaş oğlu Kazan Bey büyük bir toy yemek verir, doksan tümen Oğuz sohbetine gelir. Dokuz ayrı yere şarap küpleri koydurur ve dokuz kara gözlü kafir kızları şarap dağıtır, hediyeler dağıtır. Kazan Bey'in sağında kardeşi Kara Göne, sol yanında dayısı Aruz ve karşısında oğlu Uraz oturur. Sağ ve sol yanına bakarak sevinir...

Olay örgüsü, Kazan Bey'in oğlu Uraz ile ava çıkması şeklinde devam eder. Kazan Bey'in oğlu Uraz'a "Bey" olma vasfını öğretmek üzere ava çıktığı ifade edilir. Bu durum, iyi avcı olmanın eski Türk liderlerinin sahip olması gereken vasıflardan biri olduğunu göstermektedir.

Dede Korkut hikâyelerinde "Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürdüğü Boy" hikâyesinde sağ ve sol sembolizminde bu iki konumda olan kişiler; kahramanlıkları, cesaretleri ve başarılarıyla betimlenmiştir (Ekici, 2020, s. 200):

Sağdan kimi saldı; Bayındır Padişah için Bicen Padişahı'na elçi giden, vardığında Alay Han ile Bolay Hanı alt eden, Kıl Barak'ın başını kesen, geri dönerken Kaplan Tüneği Geçidi'nde dayısı Konur Alp'in boynunu vuran, al aygırı, Padişah Bayındır'ın ödülünü alan kapan, savaş meydanlarının çiçeği avcı başı Han Afşar'ı sağdan saldı. Soldan kimi saldı; kızılca Tebriz'den dökülüp göçen, Aras ve Kür Suyu'nu yarıp geçen, Demir Kapı Derbend'i tepip alan, teptiğinde mızrağı ucunda er böğürten, Kumuklu'nun ödünü yaran, Şah Dağı üstünde gölgeliğini seren, Samur Suyu üstünde içki kuran, kara kış gününde Kabal'dan taze elma alıp gelen, Pamukçu'nun on dört köyünden haraç alan, Mangışlak'a talan salan, Tabarsan Sultanı yirmi dört bin yiğidin başı Kıyan Oğlu Deli Dünder'ı soldan saldı. Olay örgüsünde Kazan Bey, İç Oğuz beylerini sağdan saldı, Dış Oğuz ağalarını soldan buyurdum...

Buna ek olarak Babürname'de de sosyal sermaye ve siyasi mevkiye göre oturma düzeni hakkında bilgiler verilmektedir. Babürname'de verilen bilgiler bağlamında toyda sağ ve solda oturan beylerin, elçilerin isimleri; tek tek zikredilmektedir. Bu durum, oturma düzeninin bozkır toplumlarındaki sembolik önemini ortaya koymaktadır (Babur, 1970, s. 572).

Bozkır toplumlarında sağ ve sol sembolizmi, bireyin göstermiş olduğu hizmet ve kahramanlık derecesine göre topluluk tarafından tanınmaktadır. Bireyin bu sosyal statüyü elde etmesi için savaşta veya avda başarı göstermesi gerekmektedir. Halka avlarında sağ ve sol merkezlerin organizasyonunu yürüten kişi, başarısının karşılığında kamusal alanda üst sınıftaki konumunu koruyabilmekte veya kaybedebilmektedir. Halka avı sonrası düzenlenen toy, şölen ve yemeklerde sağ ve sol merkezlerin organizasyonunu başarıyla yürüten kişiler, yemekte liderin sağ ve sol yanına oturarak ödüllendirilmektedirler. Kamusal yemekte liderin sağ ve sol tarafında yer bulan kişiler, tüm boylara karşı da sosyal, siyasi ve ekonomik olarak üstünlüklerini kabul ettirmektedir. Buna ek olarak halka avları sonrası düzenlenen toylarda boy beyleri, komutanlar, ilim insanları vb. toplumun farklı tabakalarının bir araya gelmesi, siyasi bir organizasyon örneğidir. Bu bağlamda

bozkır toplumlarında halka avları, siyasi iktidarı ve sosyal tabakaları şekillendiren bir olgudur.

5. Sosyo-Hukuki Boyuttan Halka Avında Adalet Mekanizmasının İşletilmesi

Halka avlarının siyaseti ve sosyal tabakaları dizayn etme rolünün yanı sıra sosyal adaleti gözeten bir yapısı da bulunmaktadır. Av olayının düzenlenmesi ve yürütülmesi için açık bir şekilde belirlenmiş kurallar vardır. Bu kuralların dışına çıkılması durumunda bozkır kanunları işletilmiştir. Bu kapsamda halka avlarında hukuk kurumunun da işletildiğini söyleyebiliriz. Avlanma sırasında emirlere itaatsizlik ve hayvanların halkadan kaçması gibi durumlar, bir suçu teşkil etmekte ve ceza gerektirmektedir.

Av sırasındaki kurallara dair bilgiler kısıtlı olsa da bazı kaynaklarda yer almaktadır. Öte yandan eski Türk dönemindeki av kurallarına dair bilgiler, kaynaklarda son derece azdır. Bu meseleye dair bilgiler genel olarak Cengiz Moğolları dönemiyle birlikte kaynaklarda yer bulmaktadır. Bu kaynaklardan biri olan Raşid-ad-din'in verdiği bilgilere göre Cengiz Han, 1224 yılında büyük bir halka avı düzenlemiştir. Cengiz Han, bu av sırasında halka avının sağ merkezini yöneten kardeşi Otçî Noyan'a av birliklerinden geride kaldığı için yedi gün boyunca ordu birliklerinin içerisine girmeme ve görev yapmama cezası vermiştir (Raşid-ad-din, 1952, s. 230).

Cengiz Han'ın halka avında sağ merkezi veya çemberin yönetilmesi gibi büyük bir görevi kardeşi Otçî Noyan'a vermesi, siyasi ve sosyal statü açısından önemli bir sorumluluktur. Av sırasında bu görevin başarıyla yerine getirilmemesi durumunda da bozkır kanunları işletilmiştir.

Cengiz Han'ın toplumsal hayat ve devlet yönetimi hakkındaki yasalarında görevini ihmal eden asker ve sürgün avı sırasında hayvanı kaçıran avcı bazen dayak bazen de ölümle cezalandırılır (Alinge, 1967, s. 145). Buna ek olarak Moğollarda ordunun savaşa hazırlığını kontrol etme amacıyla kış aylarında düzenlenen süre avlarına katılma mecburiyetine dair de yasalar vardır (Fillips, 2003, s. 39). Moğollarda halka avına dair bir başka kural, bu tür avlarda boylar arasındaki ilişkileri göstermesi bakımından önemlidir. Bu kurala göre başka bir boya bağlı olan boylar, halka avlarında bağlı oldukları boy için hayvanları sürerlerdi (Vladimirtsov, 1995, s. 101; *Moğolların Gizli Tarihi*, 1995, s. 57). Bu kural açık bir şekilde boylar arasındaki güç dengelerini ve hiyerarşiyi göstermektedir. Eski dönem Türk avcılığında bu tip uygulamalarla ilgili kaynaklarda bilgi olmasa da Osmanlı devletindeki süre avlarındaki bazı kurallar hakkında bilgiler vardır. Bu bilgilere göre Osmanlı devletindeki süre avlarında Bostancıbaşı, en mühim görevlidir. Onun görevi, hayvanların sürüleceği yeri belirlemek ve kaç günlük mesafeden hayvanların sürüleceğini hesaplamaktır. Av hayvanlarının kaçması veya avın az olması durumunda Bostancıbaşı suçlanır ve onun kabahatli olduğu düşünülürdü (Türkmen, 2009, s. 25).

Moğollarda halka avlarında avcılarının av düzenini bozmaları durumunda her birine beşer at, para cezası verilmektedir. Yine avcı, at üzerinde üç atışta avı vuramazsa atlarına el konulur; eğer iki atış mesafesinden başarısız olursa bir koyun ceza olarak verirdi. Avda tüm katılımcılar sayılır ve avlanan hayvanlar, belirlenmiş kurallara göre eşit paylara bölünürdü. Ancak paylaşım yapılırken atıcılar ve yardımcıları arasında bir ayrıcalık söz konusudur. Avlanan hayvanın derisi, kılı, toynakları ve boynuzları, atıcının becerisine göre atıcıya verilmektedir. Av sırasında avı kimin vurduğu konusunda şaibe içeren bir durum olması halinde ve iki avcı arasında ortaya çıkan anlaşmazlıkta, avcılardan hayvanın gövdesine belirlenen mesafeden üç kez atış yapmaları istenmektedir. Üç atış sonucunda avcılar, avı vuramazsa av lideri, hayvanın yoksul birisine verilmesine karar verir (Chuluu, 2017, s. 46). Bu bilgiler bize Moğollarda av paylaşımında da avdaki becerilerin paylaşım üzerindeki rolünü göstermektedir. Kısacası becerikli ve usta bir avcı, av sırasındaki hünleriyle av sonrasındaki paylaşımında oldukça büyük bir pay elde edebilir ve hatta lider tarafından statüsü yükseltilebilirdi.

Sonuç

Bozkır toplumlarında halka avlarının ilk olarak dini bir ritüel olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Tarihi süreç içerisinde ise dini anlamını kaybederek askeri, siyasi, ekonomik vb. amaçlarla düzenlenmeye başlamıştır. Bununla birlikte bu avların toplumsal statüleri belirleme üzerindeki rolü ise değişmeyen olgulardan birisi olmuş ve devlet organizasyonu güçlenen bozkır toplumlarında önemi daha da artmıştır.

Halka avlarında hayvanların öldürülmesini kolaylaştıran bir yöntemin uygulanması ve bu avlarda ilk olarak liderin avlanması gibi durumlar nedeniyle bu avların liderin karizma ve otoritesini arttırma amacıyla ortaya çıkmış olmaları muhtemeldir. Bununla birlikte bozkır toplumlarında ordu millet anlayışı çerçevesinde halka avcılığı, örgütsel bir kurum olarak bozkır toplumlarının bir yansıması olmuştur. Bu bağlamda halka avları, yerel elitleri sıradan insanlarla bütünleştirme misyonu üstlenmiştir. Avcıların başarısı, toplumsal statü ilişkilerinde dikey hareketliliği de kolaylaştırmıştır. Halka avlarının yapısı, geleneksel dönemde sosyal yapıyı, siyasi düzeni, bürokrasiyi ve sosyal hiyerarşiyi de ortaya koyan bir olgudur.

Toplumsal statü ilişkilerini belirlemede etkili olan halka avında hâkim güç unsuru olan kişi, en ayrıcalıklı konum olan merkeze yerleştirilmiştir. Bozkır toplumlarında genellikle merkeze yerleştirilen kişi, karizmatik otoriteye sahip olan kut sahibi hakan olmuştur. Avı başlatmak ve avı bitirmek gibi haklara sahip olmanın yanı sıra halka avlarında merkezin iki kanadına birden liderlik etmek de liderin yüksek statüsünü gösteren bir durumdur.

Sonuç olarak bozkır toplumlarında halka avı, sıradan bir av türü değildir. Bu avlarda sağ ve sol kanatlarda kimin olacağı, merkezde liderin nasıl konumlanacağı gibi kurallar, av başlamadan önce planlanmaktadır. Av sırasında uyulması gereken kurallar, kesin sınırlarla belirlenmekte ve uyulmadığı takdirde hukuki yaptırım uygulanmaktadır. İktidarın toplumun büyük bir kısmına yansıma özelliği gösterdiği halka avı; sosyal tabakaları, bireylerin sosyal sermayelerini, liderin karizmatik otoritesini belirleyen ve kimi zaman da güç çatışmalarına neden olan sosyal bir mekanizmadır. Bu sosyal mekanizma sadece av sırasında işlememekte, av sonrasında düzenlenen toy ve yemeklerdeki detaylı kurallarla da sosyal ilişkilerin düzenlendiği görülmektedir. Yemek sırasında etin en değerli yerini kimin alacağı, yemekte kimlerin hangi sıraya göre oturacağı gibi kurallar, bu sosyal mekanizmanın statü ve sermaye bağlamında işlevsel bir yapı kazanmasıdır.

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, A. (1990). *Greک Seyyahi Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Alaaddin Ata Melik Cüveyni. (1999). *Tarih-i Cihan Güşa* (Ö, Mürsel. Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Alinge, C. (1967). *Moğol Kanunları* (C. Üçok, Çev.). Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Allsen, T. T. (2006). *The Royal Hunt in Eurasian History*. ABD: University of Pennsylvania Press.
- Amasya, E. (2021). İstoriko-Kultürlme Paraleli Ohotniçih Verovaniy Kırgızov. *Nauka, Novie Tehnologii i İnnovatsii Kırgızstana*, (3), 169-173.
- Aytan, O. A. (2021). Hareketli Avcı-toplayıcı Grupların Yaşam Biçimiyle Yerleşik Çiftçi Toplulukların Yaşam Biçimi Arasındaki İnsan-mekân İlişkisinin Mukayesesi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(2), 979-1012.
- Babur. (1970). *Baburnâme: Babur'un Hatıratı III* (R. R. Arat, Çev.). Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- Beşirli, H. (2011). Türk Kültüründe Güç, İktidar, İtaat ve Sadakatin Yemek Sembolizmi Esasında Değerlendirilmesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 58, 139-152.
- Beşirli, H. (2012). Türk Devlet Sisteminde Toplumsal Düzenin İnşasında İşlevselci Bakış Açısıyla “Ülüş” ve “Cilik” Geleneği. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 63, 337-358.
- Bourdieu, P. (2010). *Sosyal Sermaye Kuram Uygulama Eleştirisi* (M. M. Şahin ve A. Z. Ünal, Der.). Sakarya: Değişim Yayınları.
- Buell, D. P. (2003). *Historical Dictionary of the Mongol World Empire, Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras*. ABD: The Scarecrow Press.

- Chuluu, E. K. (2017). The Encircling Hunt of Mongolia: Institutional Structures and SocioPolitical Implications. *The Memoirs of Institute for Advanced Studies on Asia*, 12, 65-98.
- Cohen, P. A. (1999). *Topluluğun Simgesel Kuruluşu*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- D'ohsson, A. K. (2008). *Moğol Tarihi* (A. Bahadır, Çev.). İstanbul: Nesnel Yayınları.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri* (F. Aydın, Çev.). İstanbul: Ataç Yayınları.
- Ekici, M. (2020). *Dede Korkut Kitabı Türkistan/Türkmen Sahra Nüshası, Soylamalar ve 13. Boy, Salur Kazan'ın Yedi Başlı Ejderhayı Öldürmesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Erbay, H. (Ed.). (2014). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği.
- Erkal, M. E. (1984). Sosyal Değişme Sosyal Gelişmeye Çağdaş Bir Yaklaşım. *Journal of Social Policy Conferences*, 31, 297-328.
- Fillips, E. D. (2003). *Mongol Osnovately İmperii Velikih Hanov* (O. İ. Perfiyeva, Per.). Moskova: Vneştorpress.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk Töresi* (H. Dizdaroğlu, Haz.). Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Kaplan, M. (2002). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud (2014). *Divânü Lugâti't-Türk* (A. B. Ercilasun ve Z. Akkoyunlu, Haz.) Ankara: TDK Yayınları.
- Koch, E. (1998). Dara- Shikoh Shooting Nilgais: Hunt and Landscape in Mughal Painting. *Freer Gallery of Art Arthur M. Sackler Gallery Smithsonian Institution Occasional Papers*, 1.
- Konstantinov, N.A. (2012). Stseni Ohotı Na Ranne Srednevekovih Petroglifah Gornogo Altaya. *İzvestiya Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, 4-2, 76, 122-125.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Lane, G. (2006). *Daily Life in the Mongol Empire*. ABD: Greenwood Press.
- Marozzi, J. (2006). *Timurlenk İslam'ın Kılıcı, Cihan Fatihi* (H. Kocaoluk, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Mayor, T. (2013). Avcı-Toplayıcılar Orijinal Liberteryenler (A. Yayla, Çev.). *Liberal Düşünce*, 18(71), ss. 227-246.
- McIntosh, A. (1996). *Sociologies of Food and Nutrition*. ABD: Plenum Press.
- Moğolların Gizli Tarihi*. (1995). (A. Temir, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Morgan, D. (2007). *The Mongols* 2. bs. Oxford: Blackwell Publishing.
- Oşanov, N. Z. ve i Nugman, B. G. (2015). Rol Ohotı v Voенno-Politiçeskoj Jizni Koçevnikov Evraziyskih Stepey. *Mejduradny Jurnal Ekperimentalnogo Obrazovaniya*, 7, 86-89.
- Ögel, B. (2000). *Türk Kültür Tarihine Giriş* 7. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Polo, M. (2019). *Dünyanın Hikâye Edilişi Harikalar Kitabı* (İ. Ergüden ve Z. İlkelen, Çev.). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

- Raşid-ad-din. (1952). *Sbornik Letopisey Tom I Kniga Vtoraya* (O. İ. Smirnov, Per.). Moskva-Leningrad: İzd. Akademii Nauk Sssr.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar* (A. Kazancıgil ve L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Sandberg, Y. ve Moreman, C. M. (2015). Common Threads Among Different Forms of Charismatic Leadership. *Journal of Religion and Business Ethics*, 3, 1-17.
- Schnepel, B. (1987). Max Weber's Theory of Carisma and Its Applicability to Anthropological Research. *Journal of the Anthropological Society of Oxford*, 18(1), 26-48.
- Sunar, L. (2010). *Karl Marx ve Max Weber'in Doğu Toplumlarına Yaklaşımları*, (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı. İstanbul.
- Tekin, T. (1998). *Orhon Yazıtları Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. Simurg Yayınları.
- Tezcan, M. (2008). *Çin'de Shang ve Chou Sülaleleri (MÖ II. - I. Bin) Döneminde Göçebe Tesirindeki Sürek Avları, Av ve Avcılık Kitabı* (E. G. Naskali ve H. O. Altun, Ed.). Ankara: Kitabevi Yayınları.
- Türkmen, M. N. (2009). Osmanlıda Av Seferleri. *Acta Turcica*, 1(1), 22-32.
- Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğolların İçtimai Teşkilatı Moğol Göçebe Feodalizmi* (A. İnan, Çev.). Ankara: TTK Yayınları.
- Weber, M. (2005). *Bürokrasi ve Otorite*. Ankara: Adres Yayınları.
- Zuyev, Yu. A. (1981). İstoriçeskaya Proyeiksiya Kazahskih Genealogičeskih Predaniy (K Voprosu o Perejtkah Trialnoy Organizatsii u Koçevih Narodov Tsentralnoy Azii). *Kazahstan v Epohu Feodalizma: Problemi Etnopolitičeskoy İstorii* içinde (ss. 63-78). Nauka.

TAHRİR VE AVÂRIZ KAYITLARINA GÖRE SEYYİD GAZİ'NİN NÜFUS VE İSKÂN YAPISI *

*Murat ALANDAĞLI***

Öz: Seyyid Gazi, tarihsel olarak 'uç'ta yer alan ve buradaki gelişmelerin şekillendirdiği önemli bir iskân merkezidir. Bu nedenle oldukça köklü iskân geçmişi Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı sınırları dâhilinde dinî, idarî ve askerî etkenler vesilesiyle şekillenmiştir. İsimlendirmesine esas Arap ve akabinde Selçuklu, Osmanlı dönemlerindeki Türk-İslam medeniyetinin zengin bir parçası olması da bu etkenlerin bir sonucudur. XV ve XVI. yüzyılları tahrir, XIX. yüzyıl dünyası ise nüfus ve temettuat kayıtlarıyla tetkik edilebilen Seyyid Gazi'nin ülkemiz literatüründeki pek çok örnekte olduğu gibi XVII ve XVIII. yüzyılları adeta karanlık bir dönemi simgeler. Oysa bölgedeki nüfus ve iskânı şekillendiren etkenler ancak bu ara döneme ait bilgilerle görünür olabilecektir. Çalışma Seyyid Gazi'nin tahrir kayıtlarına yansıyan XV ve XVI. yüzyıllar ile avâriz kayıtlarındaki XVII ve XVIII. yüzyıllara ait iki resminin ortaya konulmasını esas edinmiştir. Bu resimlerden hareketle tahrirden avârıza Seyyid Gazi'de nüfus ve iskânın şekillenışı ile köy, tekke-zaviyelerin oluşumuna dair bulgular ortaya konulabilmektedir. Böylece günümüzde kendine has dinamikleriyle sıradan bir Orta Anadolu yerleşkesi olan Seyyid Gazi'nin XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla süregelen nüfus ve iskânının yapısı ve bunun özellikle XVII ve XVIII. yüzyıllardaki şekillenışı görünür kılmıştır.

Anahtar kelimeler: Seyyid Gazi, avâriz, tahrir, Üryan Baba, Sultan Şüca'.

Population and Settlement in Seyyid Gazi from the Tahrir to the Avariz Registers

Abstract: Seyyid Gazi is an important settlement center that is historically located in a frontier zone. Thus, its long-established settlement history was shaped by religious, administrative and military factors within the borders of Rome, Byzantium, Seljuks and Ottomans. Its naming reflects its important role in the Turkish-Islamic civilization first in the Arab period, then in the Seljuk and Ottoman periods. However, unlike the richness of information for the XVth and XVIth centuries studies based on tahrir records and for the XIXth century with the aid of population and temettuat records, the XVIIth and XVIIIth centuries of Seyyid Gazi region present a dark period although none of the factors that shaped the population and settlement in the region would become comprehensive without the information of these two centuries. Thus, this paper uses two paintings of Seyyid Gazi, one dated roughly from the XVth and XVIth centuries and the other from the XVIIth and XVIIIth centuries to examine settlement; the formation of villages, tekkes and zawiya and make informed estimates about the population of Seyyid Gazi.

Keywords: Seyyid Gazi, avâriz, tahrir, Uryan Baba, Sultan Şüca.

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 15.03.2023 - 04.08.2023

** Dr.Öğr.Üyesi, Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ağrı, Türkiye. E-posta: mlandagli@agri.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5136-4910.

Giriş

Seyyid Gazi, XIII. yüzyıldan itibaren Sultanönü sancağı kazaları arasında yer almaktadır. XIV. yüzyılda ise Anadolu eyâletinin Sultanönü sancağının Seyyid Gazi kazası şeklinde bir hüviyete bürünmüş ve bu idarî vasfını 1841 yılına kadar muhafaza etmiştir. 1841’de Eskişehir, Kütahya, Karesi ve Karahisar-ı Sahib’i kapsayan Hüdavendigâr eyâleti teşkil edilmiş ve Seyyid Gazi önce Kütahya akabinde Eskişehir sancaklarına bağlı kaza/nahiye vasfını almıştır (Doğru, 2001a, s. 69; Varlık, 1991, s. 143; Varlık, 2002, s. 583). Günümüzde Seyyid Gazi, Eskişehir’in 43 km. güneyinde Eskişehir-Afyon yolu üzerinde yer almaktadır. Hafif yükselti ve kıvrımlı tepeler arasındaki düzlükler, bölgenin coğrafi yapısını oluşturur. İdarî olarak Eskişehir’e bağlı olan ve 51 mahalle/köyü bulanan Seyyid Gazi’nin 2022 verilerine göre 6.587’si erkek ve 6.000’i kadın olmak üzere toplam 12.587 nüfusu bulunmaktadır.

XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun taşra idaresi bağlamında bir sancak olarak karşımıza çıkan Sultanönü’nün isimlendirmesi hakkında Akdağ ve Turan’ın fikirleri dikkat çekicidir. Doğru tarafından da desteklen Akdağ; uç bölgede yer alması, önemli yolların kesişiminde bulunması ve Sultan’ın divanı bölgesinde olmasından dolayı bu şekilde isimlendirildiğini vurgulamıştır (Akdağ, 1979, ss. 34, 61; Doğru, 2001b, ss. 111, 112). Turan ise I. Haçlı Seferi’nde I. Kılıç Arslan’ın Selçuklu ordusunu bu bölgede sevk ve idare etmesinden dolayı sonraları “Sultaneyüğü” ya da “Sultanönü” olarak adlandırıldığını belirtmiştir (Turan, 1971, ss. 101, 206, 508). Porsuk Çayı ve Sakarya Irmağı havzalarındaki düzlükler ile topografyası etrafındaki dağlar tarafından şekillendirilen bölgenin iskân geçmişi, Erken Tunç dönemine kadar giden oldukça köklü bir maziye sahiptir. Bu nedenle Asur, Hitit, Frig, Hellenistik, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı şeklinde sıralanabilecek medeniyetlerin izlerini taşımaktadır (Baştürk ve Baştürk, 2017, ss. 187-211; Doğru, 2005, ss. 23-27).

İmparator Augustus, Roma’da iç huzuru sağladıktan sonra özellikle Dorylaeum gibi sınır bölgelerinin korunmasına önem vermiştir. Dorylaeum, onun bu düşüncesi neticesinde sosyo-kültürel, malî ve askerî bakımdan gelişerek önemli bir merkez haline gelmiştir. Fakat zamanla Pyrygia, Kelainai, Pessinus, Nacoleia ve Cotiaion gibi ticarî, dinî bakımdan önem kazanan civar kentlerin gölgesinde kalmıştır (İznik, 2003, ss. 70, 74, 75) Porsuk ve Sakarya havzalarının mekânsal büyüklüğü dâhilinde Dorylaeum’un belki de en önemli özelliklerinden biri, tarihsel olarak sürekli bir çatışma hattında yer almasıydı (Runciman, 1987, s. 222; Komnena, 1996, s. 487; Doğru, 2005, s. 27). Bu nedenle Selçuklular, XI. yüzyılda Dorylaeum’u ele geçirdiklerinde adeta terkedilmiş ve harabe bir manzara ile karşılaşmışlardır. Sonrasında ise bölgedeki iskânı etkileyen iki önemli olaydan bahsedilebilir. İlki konargöçerlerin Selçuklu-Bizans hattı boyunca kümelenmesine yol açan Moğol istilasıdır. İstila, 1240-1261 yılları arasında Sultanönü-Kütahya arasındaki nüfusun bir buçuk milyona ulaşması ile kimi

Bizans köy ve mezarlarına Türkmenlerin yerleşmesine sebep olmuştur. İkincisi ise nispeten çok daha derin yaralara sebebiyet veren Babaî İsyanı'dır. Selçuklu idaresine karşı başlattıkları savaşı kaybeden Türkmenler, Sultanönü örneğinde görüldüğü üzere başlarında derviş, baba ve şeyhleriyle idarî mekanizmadan hayli uzak mıntıkaları yurt edinmiş, buralarda tekke-zaviye ve dergâhlarını inşa etmişlerdir (Doğru, 2005, ss. 15, 35, 38- 40, 137). Bölgedeki pek çok konargöçer unsurun kendi cemaat adlarını verdikleri kır yerleşmelerini kapsayan “*Sultan Öyüğü*” idarî bir birim olarak bu şekilde ortaya çıkmıştır (Altınay, 1340, s. 129). Aşıkpaşa'nın dinî ve sosyo-kültürel izahlı aktarımına göre “*Sultan Öyüğü*” Osman Gazi zamanında ele geçirilmiş, bölgedeki kiliseler camiye çevrilmiş ve bir pazar, panayır ihdas edilmiştir (Âşıkpaşa-zâde, 1977, ss. 25, 26). Fakat bölgenin daha ziyade malî, askerî ve idarî bakımdan Fatih dönemi kaynaklarında yer aldığı görülmektedir. Nitekim bir liva olarak “*Sultan Öyüki, Seyidgazi, Bilecük, İnöyük ve Bölme-i Seyidgazi*” şeklinde beş kazası ile idarî ve vakıf nizamı bağlamında yerini almıştır (Altınay, 1340, ss. 130, 131).

1. Seyyid Gazi: Tekke-Zaviye Temelli Bir İskân Mahalli

MS VII. yüzyılda Araplar tarafından fethedilen Seyyid Gazi havalisinin iskân tarihi, Orta Paleolitik döneme kadar geriye gitmektedir (Polat, 2008, ss. 7-10). Bölge, Antik Çağ'dan itibaren önemli güzergâhların kavşağı konumundaydı (Karakuş, 2021, s. 200). Bu nedenle *Nacolia (Seyyid Gazi)*, Antik Çağ'ın ender coğrafyacılarından Strabon'un dikkatini çekmiştir (Strabon, 1993, ss. 60-63). Roma döneminde “*Nymphe Nakole*” olarak adlandırılan Seyyid Gazi havalisi özellikle Doğu'ya yönelik sefer tertiplerinde önemli bir uç merkezi olmuştur (Toruk, 2014, ss. 76, 77; Atlan, 1970, ss. 87-93). Dönem toplumu tarafından eski tanrıların küsmesiyle ortaya çıktığı düşünülen Got garnizonu başkaldırıları, bölgede hayli uzun sürecek huzursuzlukların ilk kıvılcımı olmuştur (Toruk, 2014, s. 77). Kargaşa ve çatışmalar, Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesine yol açmıştır. Kısa bir sükûnet döneminin akabinde Bizans'ın (Doğu Roma) Doğu'daki yeni düşmanları, Araplar belirlemiştir. Bu tazyik ve saldırı havası, Seyyid Gazi ve havalisinin ticarî ve sosyo-kültürel bir temelden ziyade askerî hüviyete bürünmesine giden süreci aralamıştır. Bizans İmparatorluğu, çok geçmeden sınır havzasında hızla askerî garnizonlar inşa etmeye başlamıştır. Süregiden Bizans-Arap çatışmalarında Akroinos Savaşı'nın ayrı bir önemi bulunmaktadır. Savaşta İslam ordusunun önemli kahramanlarından olan Seyyid Battal Gazi, şehit olmuştur. Sonraları Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gayaseddin Keyhüsrev'in annesi Ümmühan Hatun, XIII. yüzyılda onun için bir türbe inşa ettirmiştir (Denknbant, 2009, s. 51). Türbenin çevresi, zamanla kendisine duyulan saygı ve sevginin sonucu olarak giderek bir iskân mahalline dönüşmüştür (Ocak, 1992a, ss. 204,205).

Önceleri Roma İmparatorluğu'nun kendi dinamikleri içinde Doğu-Batı bölümleri arasında bir sınır olan Seyyid Gazi, sonrasında Bizans-Arap ve Bizans-Selçuklu

mücadelelerinin sınır kuşağında yer almıştır (Alpek, 1991, s. 93; Sağın, 2011, s. 45). Miryocephalon (Kırkbaş) Savaşı'yla Bizans sınırının Batı'ya çekilmesi üzerine 80 hanelik konargöçer unsur, Selçuklular tarafından havalıye yerleştirilmiştir (Aydın, 2006, s. 212). Selçuklu idaresinin bölgede nispeten sağladığı huzur ve sükûnet ortamı, Moğol istilası nedeniyle kısa sürmüş ve bölge, Osmanlı idaresine kadar Caca Oğulları, Danişmendliler ve Germiyan Oğulları hâkimiyetinde kalmıştır (Varlık, 1974, s. 70). Sonraları Osman Bey ile İlhanlı Beyleri ve İnegöl Rumları arasındaki bölgeye hâkim olma mücadelesi, Osman Bey lehine sonuçlanmıştır (Doğru, 2005, ss. 58-73; Başar, 2001, ss. 115-127). Osmanlı idaresine geçiş, bölgenin askerî ve ticarî potansiyelini de etkilemiştir. Nitekim Osmanlı döneminde Seyyid Gazi, Anadolu-Suriye güzergâhında önemli bir kavşak noktası haline gelmiştir. Ayrıca Kanuni'nin Bağdat, Tebriz ile IV. Murad'ın ise Revan seferleri örneklerinde görüldüğü üzere zamanla bir menzil vasfına erişmiştir (Ünver, 1977, ss. 116, 119).

2. Tahrir Çağında Seyyid Gazi (XV ve XVI. Yüzyıllar)

Seyyid Gazi'nin XV. yüzyılda “Çukur Ağıl, Günlü/Güllü Saray, Bay Timur, Sancar, Elek Hacı, Üç Kuyu ve Kızıl Viran” şeklinde sıralanabilecek köyleri ile *Malkoç* ve *İsmail* isimli iki mezrası bulunmaktadır. Bu iskân birimlerinde 70 nefer, 6 mücerred kaydı vardır. Devamında Süleyman Şah'ın Hasan ve Yusuf adındaki iki oğlunun yanı sıra Yayla, Mehmed, Kaylu Bey ve Budak, Turhan Bey şeklinde hisselendirilmiş tımara sahip sipahiler yer almaktadır. Ayrıca Malkoç mezrasında “eshâb-ı Seyyid Gazi”nin bulunduğu ve Elek Hacı reâyasının ise “Karahisar Sancağında Barçınlu nahiyesi'nde Derbend hıfz ettikleri”ne dair bilgiler barındırmaktadır. Nahiyenin sadece Sancar ve Çukur Ağıl köylerinde değirmen bulunmaktadır (TTd. 1194, s. 4-9). 1521 yılında Çukur Ağıl, Sancar, Güllü Saray (Saray Ören) köylerini kapsayan bir “Taycıyân-ı Hassa-i Seyidgazi” isimli nahie bulunmaktadır. Bu tarihte kaza köylerinden Güllü Saray'ın “Saru Oğlu Yeri, Ahmed Yeri ve Okçu Yeri”, Çukur Ağıl'ın “Gündoğmuş Yeri ve Emir Yeri” son olarak Sancar'ın ise “Çitak Yeri” isimli çiftliklerinin olduğu anlaşılmaktadır (TTd. 112, ss. 80, 148; Doğru, 1990, ss. 163, 191).

1530 yılı tahririnde ise Seyyid Gazi'deki iskân birimlerinin arttığı ve bazı göçer unsurların bölgede buldukları görülmektedir. Bu tarihte Seyyid Gazi'nin “Nefs, Çukur Ağıl, Bay Timur, Sancar, Elek Hacı, Üç Kuyu, Arap Viranı, Değiş, Karkın, Kozlu Viran, Mümin, Virancık ve Yollu” şeklindeki köyleri ile “Kalkan, Karapınar, Özbey, Yeltik ve Yenice” isimli mahalleleri bulunmaktadır. Ayrıca “Malkoç, Hoca Öyüğü, Obrucuk ve İlban/İlyan Viranı” şeklindeki mezraları ile *Gelesin* ve *Karahisar* isimli çiftlikleri kayıtlıdır. Bu bilgiler dâhilinde Seyyid Gazi'nin 1494-95 yılına göre 1530 yılında “nefs” başta olmak üzere sayıları artmış köy, mezra, mahalle ve çiftlikleri ile idarî bakımdan geliştiği ifade edilebilir (Yücel, 1988, ss. 176-178). Bu değişiklikte 1494-95 yılından itibaren seyreden yaklaşık kırk yıllık sürede Seyyid Gazi'de “Biçerler, Devlethan, Şahinli,

Pusanlu, Kara İlyaslu, Sahiblü, Çeğerdek, Yörüğan, Cüllahlar, Balçık, Onaru ve Kevs/Kevser” şeklinde sıralanabilecek olan Karakoyunlu cemaatinin etkisi yadsınamaz (Sümer, 1967, ss. 13-32). Nitekim 1530 yılı tahririnde Seyyid Gazi'deki 1.216 hanenin 444'ünün Karakoyunlu cemaati oymaklarına ait olduğu anlaşılmaktadır (438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu, 1993, ss. 142, 147, 237).

Seyyid Gazi'nin 1572-73 yılı defterinde “Çukur Ağıl, Güllü Saray, Bay Temur, Sancar, Elek Hacı, Üç Kuyu, Fazıl Yurdu, Kızıl Kuyu ve Koru-yı Kır/Kır” köylerine rastlanılmaktadır. Böylece 1530 yılı defterinde yer alan mahalleler ile bazı mezra ve çiftliklerinin 1572-73 yılı kaydında olmadığı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan 1530 yılı tahririnde olmayan “Güllü Saray, Fazıl Yurdu, Kızıl Kuyu ve Koru-yı Kır” karyeleri, 1572-73 yılı kayıtlarında yer almaktadır. Ayrıca bölgedeki Karakoyunlu aşireti varlığında da değişikliklerin yaşandığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1530 yılında kayıtlı “Devlethan, Pusanlu, Sahiblü, Yörüğan ve Kevser” cemaatlerine 1572-73 yılı defterinde rastlanılmamıştır. Buna karşılık “Sasalar, Geçiklü, Kara Koyunlu, Mağra/Mağara, Kızılöz, Akviran, Köseler, Parekende, Ömerler, Gözeler ve Eyne Hacı” gibi cemaatler, 1572-73 yılı tahririnde ortaya çıkmışlardır. Defterlerdeki veriler dâhilinde 1530'dan 1572-73 yılına gelindiğinde kayıtlı köy sayılarının azaldığı, mezra, çiftlik kayıtlarının olmadığı ve cemaat sayısının ise aksine arttığı söylenebilir. Ayrıca aradan geçen yaklaşık kırk yıllık sürenin akabinde hane, mücerred ve hasıl rakamlarında da ciddi farklılıkların olduğu ifade edilebilir. Nitekim 1572-73 yılı tahririnde Seyyid Gazi'nin 1.170 neferi ile 35.997 akçelik tahmini bir hasılının bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihteki nefer, mücerred ve hasıl rakamlarının 1530 yılı verilerine göre düşük olması, defterdeki iskân mahallerinin azlığıyla açıklanabilir. Örneğin 1530 yılı kaydında 2 neferi bulunan Elek Hacı köyü, 1572-73 yılı defterinde hâli olarak kaydedilmiştir. 1530 tahririnde Seyyid Gazi'ye bağlı olan Üç Kuyu köyü ise tahrir esnasında sehven Karacaşehir nahiyesi ile yazılmıştır (TKG.KK.TTd. 182, vr. 128/a - 138/a; TKG.KK.TTd. 349, vr. 3/b, 33/a - 35/a).

Seyyid Gazi'nin XVI. yüzyıla ait bilgilerini barındıran son kaynak, bir vakıf defteridir. Bundan dolayı 1530 ve 1572-73 yılı tahrirlerinde yer alan cemaat kayıtları, bu vakıf defterinde bulunmamaktadır. Ancak 1572-73 yılı tahririnde yer almayan “Kalkan ve Yenice, Özbey, Yeltik/Peltik, Hatibler/Katibler” mahalleleri bu defterde kayıtlıdır. Ayrıca “nefs, Arab Viranı, Karkın, Mümin, Virancık, Yollu” şeklinde sıralanabilecek köyler bulunmaktadır. Cemaat kayıtlarının aksine Seyyid Gazi'nin nefis, mahalle ve köylerine ait bilgiler, ihtiva eden ve bölgenin adeta XVI. yüzyılına açılan son perdesi olan bu defterde 1.038 nefer ve 389 mücerred kaydının olduğu görülmektedir (TKG.KK.TTd. 417, vr. 30/b-43/a).

Seyyid Gazi'deki iskân birimleri, hane, nefer, mücerred ve hasılları incelendiğinde özellikle 1575-76 yılı ile diğer yıllara ait verilerin kendi içinde bazı çelişkiler barındırdığı görülmektedir. Bunlardan ilki, iskân birimlerinin azlığı ve konargöçer unsurun olmayışına rağmen 1575-76 yılı tahririnde nefer sayısının diğer üç tahrire oldukça yakın olmasıdır. İkincisi ise 1575-76 yılı tahririndeki mücerred ve hasıl rakamlarının diğer tahrirlerden oldukça fazla olmasıdır. Burada çalışmadaki değerlendirmelerin yaklaşık ve tahmini değerler üzerinden hazırlanmış tahrir defterlerindeki veriler bağlamında yapıldığı ve asla XV. ya da XVI. yüzyıl dünyasındaki gerçek değerleri, rakamları yansıtmadığı ifade edilmelidir (Öz, 1999, ss. 41, 79).

Tablo 1. XV. ve XVI. yüzyılda Seyyid Gazi'nin köy, mahalle, mezra, cemaat, hane, nefer, mücerred sayıları ve hasıl miktarları

Tarih	Köy	Mahalle	Mezra	Cemaat	Hane	Nefer	Mücerred	Hasıl
1494-95	7	-	2	-	-	70	6	10.986
1530	14	6	4	12	1.216	26	89	41.301
1572-73	9	-	1	18	-	1.170	37	35.997
1575-76	7	5	-	-	-	1.038	389	50.834

Tablo 1, 1494-94 ve 1530 tarihlerinde köy, mahalle, mezra, cemaat, hane, nefer, mücerred ve hasıl rakamlarındaki değişikliği göstermektedir. Devamındaki 1572-73 yılı tahririnde köy sayısı 9'a, mezra sayısı ise 1'e düşmüştür. 1572-73 yılında 1530 tahririne göre istisnai olarak sadece cemaat sayısında bir artış görülmektedir. Bu artış, Seyyid Gazi'nin XVI. yüzyıl sonlarına doğru da konargöçer unsurların uğrak yerlerinden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Köy ve mahalle sayısındaki düşüş ise mücerred miktarını etkilemiştir. Öyle ki 1530 yılı tahririnde 89 olan mücerred sayısı, 1572-73 yılında 37'ye gerilemiştir. Ancak sadece 7 köy ve 5 mahalle kaydının yer aldığı 1575-76 yılı tahririnde özellikle mücerred sayısının oldukça yüksek olduğu göze çarpmaktadır. Seyyid Gazi'de 1575-76 yılında, iskân mahallerinin sayıca en fazla olduğu 1530 yılı tahriri esas alındığında hasıl miktarının beşte bir ve mücerred sayısının ise yaklaşık olarak dört katı oranında arttığı söylenebilir. 1575-76 yılında iskân mahalleri sayısı oldukça az olmasına ve konargöçer unsur izlerine rastlanılmamasına rağmen mücerred sayıları ve hasıl miktarındaki artış nasıl açıklanabilir?

XVI. yüzyılda Anadolu'daki iklime bağlı bir nüfus artışının yaşandığı bilinmektedir (Braudel, 1993, ss. 485-487). Son zamanlarda Kuru tarafından bu hususa dair oldukça önemli yaklaşımlar sergilenmiştir. Kuru, iklim ve yağış rejiminin Anadolu coğrafyasındaki nüfus artışına etkisi bağlamında 1098-1168, 1518-1587 ve 1743-1812 şeklinde üç ayrı dönemi saptamıştır. Ona göre 1518-1587 yılları arası, iklimin Orta ve Kuzey Anadolu bozkırlarına göz kırptığı "muhteşem iklim" in yaşandığı bir dönemdir. İklim, Anadolu bozkırlarındaki ekili hububatın can suyu, kar ve ilkbahardaki gelişim suyunu cömertçe sağlamış, hasadına fırsat tanımıştır. İklimin uygunluğu, arazi ve elde edilen ürünün

verimliliği üçgeni, Kuzey ve Orta Anadolu bozkırlarına doğru bir yönelişi tetiklemiştir. Haliyle 1518-1587 yılları aralığında Akdeniz havzasında nüfus artışı, %25'in altında kalırken Orta ve Kuzey Anadolu'da bu durum, %50 ila %200'ü bulacak şekilde aşırı yükselmiştir (Kuru, 2019, ss. 35-46). O halde Tablo 1'deki çıkmazları, Anadolu'da yaşanan bu değişikliklerin Seyyid Gazi'ye yansımalarının bir sonucu olarak görmek mümkündür.

3. Tahrir Sonrası Dönemde Seyyid Gazi

XVI. yüzyıl sonları, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir dizi olumsuzluğun görülmeye başladığı dönem olarak ifade edilebilir. Bu dönemdeki Osmanlı-İran savaşları, imparatorluk taşrasındaki kurulu düzeni âdeta çatlatan önemli nedenlerden biriydi. Bu savaşları finanse etmek için rutinin üzerinde verginin talep edilmesi, reâyâ ve göçerleri zor duruma sokmuştu. Akabinde her ne kadar başarıyla sonuçlanmış da olsa Haçova zaferi, Osmanlı kırsalındaki şiddet ve karmaşanın fitilini ateşleyen faktörler arasındaydı (Özel, 2018, s. 253). Askerî ve siyâsî gerginliğin yarattığı karmaşaya değişen iklim özellikleri de tuz biber olmuştu. Önceleri "muhteşem iklim" olarak adlandırılan hava şartları adeta Orta ve Kuzey Anadolu havalisine sırtını dönmüş; kuraklığın hâkim olduğu bir döneme girilmişti (Akdağ, 1999, s. 70; İlgürel, 1993, s. 252; Griswold, 2000, s. 39; White, 2012, s. 245). Ayrıca medreselere olan ilgi artmış, bu durum ise bir işsizler ordusunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir (Akdağ, 1952, ss. 361-387, Koç, 2005, ss. 229-245). Sıkıntılar özellikle güneyindeki konargöçer cemaatleri, ortasındaki Kızılbaş taifesinin yarattığı "halk muhalefeti" ve şehzade sancaklarındaki "rekabetçi saltanat" silsilesi nedeniyle Anadolu'da kronik sosyopolitik bir istikrarsızlığı tetiklemiştir (Özel, 2018, ss. 245-268).

Sultanönü havalisindeki son tahrir ve onu izleyen yaklaşık on yıllık zamanın akabinde kaleme alınmış mühimme kayıtları, yukarıda ifade edilmiş sıkıntıların tetiklediği karmaşanın ve başıbozukluğun bölgede baş gösterdiğini ortaya koymaktadır. Yereldeki tımandan bozma eşkıyalar ile bir olan suhteler, kaza köylerinde huzuru mumla aranır hale getirmiştir (İnalcık, 2009, s.194). Taşra-merkez arasındaki yazışmalar, köylere yapılan baskınlar neticesinde reâyadan zorla para toplanması ve oğlan çekmelerin sık yaşandığını ortaya koymaktadır (A.DVNS.MHM.d. 58/490, s. 187; ADVNS.MHM.d. 58/423, s. 159; A.DVNS.MHM.d. 53/413-414, s. 143). Beylerbeyi, sancakbeyi ve kadılara hitaben yazılan cevabî emirlerde köy basıp yol kesen sekban, yeniçeri ve celâlilerin yakalanması, cezalandırılması ve sükûnetin sağlanması istenmiştir (A.DVNS.MHM.d. 120/574, s. 261).

Mühimme defterlerindeki hükümlerden hareketle isyan ve kargaşa döneminde Sultanönü ve Seyyid Gazi havalesindeki olaylar silsilesini, üç başlık altında ele almak mümkündür (Doğru, 2001a, ss. 69-92). Bunlardan ilki, XVI. yüzyılın son çeyreğinde Sivrihisar Medresesinde gerçekleşen suhte kalkışmasıdır. Bu

kalkışma; etraf köy, mezra ve çiftliklerin yağmalanması, yolların kesilmesi nedeniyle korku yaratmış ve zamanla bölge kadısının dahi karşısına çıkmaya cesaret edemeyeceği şekilde büyüyüp genişlemiştir. Baba Ahmed oğlu isimli kişi, bölgede kıymeti yüz bini geçkin mal ve hayvanı zorla ele geçirmiştir (A.DVNS.MHM.d. 24/69, s. 23). İkincisi ise bölgedeki “ışık dervişleri” ve bunların yasak olmasına rağmen tertip ettikleri “ayinleri” nedeniyle başlatılan takiplere dayanmaktadır (Öz, 1996, ss. 27, 55). Işık dervişlerinin bazı tekke-dergâhlarda ayinler düzenledikleri ihbarı üzerine zaman zaman bölgede sıkı takiplerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu takip ve yasaklar, bölgede bulunan ışık dervişleri, suhteler, eşkıyalar veya serbest tumar sahipleri arasında kendiliğinden oluşmuş bir ittifaka yol açmıştır (A.DVNS.MHM.d. 55/254, s. 135; A.DVNS.MHM.d. 36/607-608, s. 229). Son olarak özellikle derbent mıntıklarında yapılan kervan baskınları ile bölgedeki diğer soygun, yağma ve yolsuzluklar resmî görevlilerin göz yummasının yol açtığı huzursuzluklar olduğu söylenebilir (A.DVNS.MHM.d. 7/1207, s. 419). Örneğin Seyyid Gazi, pek çok kez 70, 80 atlı ile dolaşan Karahisar-ı Sahib Sancakbeyinin kardeşi tarafından yağma edilmiştir (A.DVNS.MHM.d. 73/1030, s. 466) Ayrıca havalideki yeniçerilerin, acemi oğlanlarının, konargöçerlerin, yörük, taifesinin uygunsuzlukları; memur/idarecilerce görmezden gelinmiştir (A.DVNS.MHM.d. 73/834, s. 380; A.DVNS.MHM.d. 30/103, s. 42; A.DVNS.MHM.d. 7/64, s. 18; A.DVNS.MHM.d. 61/203, s. 82; A.DVNS.MHM.d. 73/468, s. 202). Barcınlı, Seyyid Gazi ve Bolvodin kadılarına yazılan hüküm ise Celalî kargaşasının bölgedeki oturak düzende yarattığı tahribatı gözler önüne sermektedir. Seyyid Gazi'nin yol üzerinde bulunan köylerinin eşkıyanın “katl-i nüfusu” yüzünden “hâlî ve harab” kaldığı, reâyasının terk-i diyâr ettiği bu belge sayesinde anlaşılmaktadır (A.DVNS.MHM.d. 14/152, s. 111) Bu tür olaylar, Seyyid Gazi vakfını da derinden etkilenmiştir. Öyle ki vakfın gelirleri, yarı oranında düşmüştür. Fakat Seyyid Gazi tekkesi daha ziyade düzlük, ovalık köyler reâyasının can güvenlikleri için kümelenedikleri bir merkez olduğundan ayakta kalabilmiştir (Faroqhi, 1981, ss. 108-112). Celalî hışmı sonrası Seyyid Gazi ahvali, Evliya Çelebi tarafından resmedilir. XVI. yüzyıl sonlarında mahalle, cemaat ve köyleriyle nispeten diri olan kazadaki değişim onun “... Kalesi püšte üzere harab varoşu 150 haneli, bağlı, bahçeli, camili, hanlı, hamamlı ve küçük çarşılı kasabacıktır...” şeklindeki anlatısıyla oldukça açık bir şekilde ortaya konulmuştur (Evliya Çelebi, 2006, s. 15). Ancak bu hengâmeli dönemde dahi Sancar, Çukur Ağıl, Kadı Yurdu ve Güllü Saray köylerinin imparatorluğun XVII. yüzyıl malî kayıtlarında yer alacak kudrette oldukları görülmektedir (TTd. 851, s. 265; TKG.KK.TTd. 575 vr. 14/b-17/a; TKG.KK.TTd. 576, vr. 14/b-15/a).

4. Avâriz Kayıtlarında Seyyid Gazi

XVI. yüzyıldan sonra hazırlanan maliye kalemindeki farklı tür ve içerikte defterler, belgeler imparatorluğun tüm sıkıntılara rağmen kayıt tutma konusundaki hassasiyetini devam ettirdiğini göstermektedir. Önceleri sadece olağanüstü durumlarda toplanan avâriz vergisi; uzayan savaşlar, kıtlıklar, tımar sisteminin bozulmasının yol açtığı krizleri atlatmak için XVI. yüzyıldan itibaren düzenli hale getirilmiştir (Barkan, 1979, ss. 13-19; Sahillioğlu, 1991, ss. 108-109). Kayıtlar, vergiye esas reâya ile emlak ve araziye sahip olan askerî zümreden kişilerin yazımı ve bunlardan muaf olanların çıkarılmasıyla “itibarî bir avârizhane” sayısına erişmeyi amaç edinmiştir. Avâriz defterleri; mufassal, icmâl ve mufassal-icmâl şeklinde üç ayrı grupta değerlendirilmektedir. Avâriz bölgesinin nefis, mahalle, köylerindeki hane, vergiye esas veya muâf reâya, baba adları, meslekleri varsa geldikleri yerlere ait oldukça önemli bilgiler; mufassal avâriz defterlerinde yer almaktadır. Maliye mensuplarının bölgesel veya imparatorluk geneli yapacakları değerlendirmelerde kullanılmak maksadıyla mufassal defterinden hazırlanmış oldukları kaza esaslı toplam avârizhane sayıları ise icmâl defterinde bulunmaktadır (Özel, 1999, ss. 735-743; 2000, ss. 35-50; Gökçe, 2005, ss. 75-82).

4.1. 1623 Yılında Seyyid Gazi Kazası

İmparatorluğun diğer tüm idarî birimlerinin olduğu gibi Seyyid Gazi'nin de XVII. yüzyıl idarî, malî ve sosyo-kültürel yapısına dair bilgilere avâriz defterlerinde erişilmektedir. Bu maksatla arşivde Seyyid Gazi ile ilgili icmâl, mufassal-icmâl ve mufassal avâriz türünden üç defterine erişilmiştir (KKd. 2568; KKd. 2816; KKd. 2567). Mefkûfat Kalemi tarafından Şaban 1032 (M. Mayıs-Haziran 1623) yılında Şaban Efendi tarafından Karahisar-ı Sahip ve Sultanönü livâları avârizhanelerinin yer aldığı bir müfredat defterinin hazırlandığı anlaşılmaktadır. Bu defterde söz konusu livaların kazaları, köyleri ve mahallelerindeki avârizhane sayıları (tam veya nısf) ile bunların nüzul ve avârizhanesi sayısı yer almaktadır. Defterde, Seyyid Gazi kazasına ait kayıtların yer aldığı sayfanın sağ alt kısmında bir deformasyon meydana geldiğinden beş, altı köy adı okunamamıştır. Bu köylerin de hesaba katılmasıyla 1623 yılında Seyyid Gazi'de avârizhane kaydı oluşturulmuş 32 iskân mahallinin var olduğu görülmektedir (KKd. 2568, s. 24, 25). Defterdeki ilk köy, “Ali” şeklinde kayıtlıdır. Bu köyün 1704-1705 yılı avârizindeki “Kara Ali maa Güvendik” köyündeki “Kara Ali” olması muhtemeldir. Dolayısıyla köyün XVII. yüzyılda Ali, XVIII. yüzyılda ise Kara Ali olacak şekilde isimlendirildiği söylenebilir (KKd. 2568, s. 24, KKd. 2816, s. 5). Ayrıca Söğüd Viranı mevkinde yer alan ve sonradan “Aşağı” ve “Yukarı” şeklinde isimlendirilecek olan köylerin bu defterde “Söğüd-i Tahtanî” ve “Söğüd-i Fevkanî” olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Silik olan, okunamayan köyleri bir tarafa 1704-1705 yılı

avârızında yer almayan “Aksaklı?”¹, “Gemeş/Gümüş”², “Araklı”³ “Koz Saray” ve “Öyük” köyleri, defterde dikkati çeken köylerdir.

Tablo 2. 1623 yılı Seyyid Gazi Avârızhane Sayıları

Sıra	Sayfa	Karye	Hane	Nısf	Nüzul	Avârız
1	24	Ali	2			
2		Belan Furkan		0,5		
3		Çukur Ağıl	1		0,5	0,5
4		Kara İsalu	2,5		1,5	1
5		Silik				
6		Sarıca İlyas		0,5		
7		Söğüt-i Tahtanî (Aşağı)		0,5		
8		Keşanlı/Keşanlar		0,5		
9		Silik				
10		Aksaklı?	1		0,5	0,5
11		Karaca Köy	1		0,5	0,5
12		Söğüt-i Fevkanî (Yukarı)	1		0,5	0,5
13		Silik				
14		Silik				
15		Silik				
16		Karaca Viran	4,5		2	2,5
17	25	Opas/Oynaş	2		1	1
18		Gemeş/Gümüş	3,5		2	1,5
19		Araklı		0,5		
20		Orta Oba	1,5		0,5	1
21		Kara Ağıl	4		3	1
22		Gök Nebi	1		0,5	0,5
23		Çörez		0,5		
24		Alın Viran	1,5			
25		Kara Ağaç	1,5			
26		Çukur Ova	2		1	1
27		(...) Özü	1			
28		Koz Saray	1,5			
29		Kasımlu/Kasımlar	1			
30		Tahtalı/Dağılı Kara Ağaca	1,5			
31		Eyük/Öyük		0,5		
32		Sancar (...)	1		0,5	0,5
Yekûn			36	3,5	14	12

Defterde satırdaki dizilişleri bağlamında tespiti yapılan ve fakat silik olmalarından dolayı okunamamış köylerin esasında Seyyid Gazi'deki iskân ve

1 , KKd.2568,s.24.

2 , KKd.2568,s.25.

3 , KKd.2568,s.25.

nüfusu ilgilendiren bir önemi bulunmaktadır. Bu köylerin isimleri bilinmediğinden ve yakın dönemde benzer mahiyette bir kayda erişilemediğinden “Sultan Şüca”, “Evren Baba” ve “Üryan Baba” şeklindeki üç önemli iskân mahallinin XVII. yüzyılda var olup olmadığına dair kesin bir kanaate varılamamıştır. Bu nedenle bu köylerin tarihsel geçmişleri ve iskân süreklilikleri hakkındaki malumat, eksik kalmıştır. Sultan Şüca’ hakkında aşağıda temas edilecek olan ufak malumat dışında XVI. yüzyıl defterlerinde Evren Baba ve Üryan Baba’ya ait bilgiye rastlanılamamıştır. Bu durumda söz konusu tekke-zaviyelerin XVII. veya XVIII. yüzyılda kuruldukları söylenebilir. 1704-1705 yılı avâriz defterinde bu köylerin yer almış olması her ne kadar kuruluşları hakkındaki ihtimalleri XVIII. yüzyıla taşımakta ise de XVII. yüzyıl kaydındaki silik isimlerin bu tekke-zaviye köyelerine ait olma olasılığı, bu dönemin de göz ardı edilmemesi gerektiğini düşündürmektedir.

Defterdeki kayıtlardan “Söğüd-i Tahtanî” köyünün “menzil” statüsünde olduğu kaydının üzerine düşülen ifadeden anlaşılmaktadır. Ayrıca her ne kadar tam olarak okunamamış olsa da Karaca Viran köyünde bir “hariç reâya” kaydından bahsedilmektedir. Bu kayıt, Seyyid Gazi havalisindeki XVII. yüzyıl nüfus hareketliliğinin bir işareti olarak görülebilir. Eksikliklerine rağmen 1623 yılı icmâl avâriz defteri, Seyyid Gazi’de 32 iskân mahallinden toplam 30 avârizhanesi teşkil edildiğini göstermektedir. Defterdeki bilgiler dâhilinde elde edilen avârizhane sayısı ise tabloda görüldüğü üzere 36’dır. Eksik olan köylerin hane sayıları dahi yazılmamışken elde edilen sayının defterin yekûn kısmında yer alan 30’dan fazla olması da anlaşılamamıştır. Bu durum, büyük olasılıkla kaza bazında elde edilen tahmini bir hane hesabının sonucuydu. Seyyid Gazi köyelerinde 12 avâriz, 14 menzil hanesi ve 3,5 haneye tekâbül eden yedi yarım avârizhaneye sahip köyün yer aldığı belirtilebilir (KKd. 2568, s. 24, 25).

4.2. 1704-1705 Yılı Seyyid Gazi Mufassal Avâriz Defteri (KKd.2816)

Sandıklı Kazasında Ahmed Ağa ile Karacaşehir Kazasında Ali Ağa’nın yaptıkları tahrirlerden 1700’lü yıllardan sonra da avâriz kayıtlarının tutulduğu anlaşılmaktadır (Güçer, 1964, s. 70). Bu sayımlardan biri, Mevkufat halifesi Yusuf Halife tarafından H. 1116 (M. 1704-5) yılında Sultanönü Livâsına bağlı Seyyid Gazi kazasında yapılmıştır. Avâriz kaydını içeren defterin kapak ve arka sayfasının olması sadece Seyyid Gazi’ye has bir tahrir yapıldığını akla getirmektedir. Sultanönü Livâsı kazalarının hepsi için ayrı ayrı bu mahiyette avâriz sayımlarının yapılmış olabileceği de ihtimal dâhilindedir. Defterin başındaki izaha göre Yusuf Halife “sadır olan ferman-ı âli” gereği Seyyid Gazi’de “tahrir-i cedid” avâriz kaydını gerçekleştirmiştir. Buradaki kayıtlar, köy adlarını takiben vergiye esas kişilerin isimleri ile babalarının isimleri ve varsa mesleklerinin yazılmasıyla oluşturulmuştur. Her bir köy kaydının akabinde “reâya-yı bedel-i mütekaîdîn” şeklinde ayrı bir başlık yer almaktadır. Fakat köylerdeki haneler içinde de “mütekaîd”lerin olduğu dikkatlerden

kaçmamaktadır. Yekûn kısmında söz konusu köye ait reâya nerefân, mütekaîd neferân, askerî neferân, imam, müezzin, amelmande, taşçı, tekkenişin vb. sayıları yer almaktadır. Bu bölümde köylerdeki avârizhane kayıtlarından olup mütekaîd yazılanların ayrıca belirtilmediği anlaşılmaktadır. Yani bir bakıma onlar, vergiye tabi görülmektedir. Dolayısıyla burada sadece “reâya-yı bedel-i mütekîdîn” başlığı altında yer alan kişiler belirtilmişlerdir. Yekûn kısmında reâya ve mütekaîdîn ile askerî neferân, imam, müezzin, tekkenişin, amelmande ve meslek erbabı olanlar, ayrı ayrı gösterilmiştir (KKd. 2816).

1704-1705 yılı mufassal avâriz defterinin Seyyid Gazi'deki nüfus ve iskân bakımından yedi önemli özelliğinin olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki, dönem itibariyle mevcut olan iskân birimlerine ait bilgiler barındırmasıdır. Nitekim defterdeki pek çok köy kaydının üzerine derkenar düşüldüğü anlaşılmaktadır. Bu derkenarlar, söz konusu köyün hâlihazırda veya kırk ila yüz yıllık süredeki geçmişine ışık tutacak mahiyette malumatı içermektedir. Bu hususta ilk olarak Seyyid Gazi'nin bazı köylerinin eskiden, kadimden olduğu üzere piyade hanelerinin Karahisar-ı Sahib sancağı dâhilinde yazılması ve bu durumun yol açtığı bir dizi olumsuzluğa temas edilebilir. Nitekim vergi tahsiline gelen memurların bu şekilde köylerin harap olmalarına bakmaksızın, meskûn reâyadan zorla vergi tahsil ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Yusuf Halife, tahrir esnasında reâyanın bu konudaki sitemini defterine kaydetmiş olmalıdır. Bu sayede Aşağı Söğüd köyünün “harab”, “harabe” olduğu ve kadimden beri piyade hanelerinin Karahisar-ı Sahib sancağı ile kaydedildiği anlaşılmaktadır. Dokuz reâya, iki mütekaîd ve bir sipahi kaydının bulunduğu köyün harabe olmasına rağmen piyade hanelerin köy reâyasından zorla vergi tahsil ettikleri görülmektedir. Aynı durum, Kara Ağaç ve Onbay köyleri için de geçerlidir. Bu köylerin de piyade hanelerinin Karahisar-ı Sahib sancağı ile birlikte geçtiği ve harabe olmasına rağmen reâyadan cebren vergi tahsil ettikleri anlaşılmaktadır (KKd. 2816, s. 2, 4; KKd. 2567, s. 122, 123). Ilıca köyünün de “piyade hanesi yurdu harab” şeklinde kayıtlı olduğu görülmektedir. Vergi memurları, bu köy reâyasından da zorla vergi tahsil etmişlerdir. Bu köyde yaşayan “Kalender bin Hasan” belki de söz konusu zorlamadan dolayı terk-i diyâr etmiştir (KKd. 2816, s. 4).

İkincisi, Seyyid Gazi köylerinin harap olma sebepleri ve şenâbâd, şenlendirilmesi hususuna dair teferruatı barındırmasıdır. Bu mahiyetteki bilgilere göre Alın Viran köyü, 30-40 yıldan beri harap vaziyettedir. Defterin kayıt tarihi olan 1704-1705 yılı esas alındığında köyün tarihinin yaklaşık olarak 1660'lı yıllara kadar geriye gittiği söylenebilir. 1660 yılı öncesindeki durumu hakkında bilgimiz olmasa da avâriz kaydından hareketle Alın Viran köyü hakkında iki önemli bilgiye erişebilmekteyiz. Bunlardan ilki, köyün kuruluş tarihinin 1660'lı yıllardan önceye dayandırılabilirliği. 1575-76 yılı defterinde kaydının olmayışı, köyün bu tarih ile 1660'lı yıllar arasındaki bir dönemde kurulmuş olabileceğini işaret etmektedir. Diğerisi ise köyün 1660'lı yıllardan itibaren harap olduğu hususudur.

Avâriz defterinde kayıtlı “Ali bin Hasan ve Hasan bin Mehmed” köyün bu durumuna son vererek şenlendirmeyi taahhüt etmişlerdir (KKd. 2816, s. 4). Mufassal-icmâl defterinde ise bu köyün de 20 Zilkade 1141 (M. 17 Haziran 1729) tarihinde derbend halini aldığı görülmektedir (KKd. 2567, s. 123). Karaca Köy için benzer mahiyette taahhüdü “Süleyman bin Abdullah, Mustafa bin Bayram ve Mehmed bin Bayram” vermişlerdir. Kasımlu/Kasımlar ve Baş Kara Ağaç köyleri için durum yukarıda sırladığımız iki köyden farklıdır. Bu iki köy üzerinde avâriz sayımının yapıldığı dönemde herhangi bir hane kaydı yer almamaktadır. Kasımlu/Kasımlar köyü 50-60 seneden beri harap vaziyettedir (KKd. 2816, s. 5; KKd. 2567, s. 123). Köyde bir çiftlik araziye malik olan “Osman bin Abdülkerim” köyü mamur edeceğini, şenlendireceğini taahhüt etmiştir. Benzer durum, Baş Kara Ağaç köyü için de geçerlidir. Bu köyün de avârizhanesi bulunmamaktadır. Fakat bir çiftlik sahibi olan “Şeyh Seyyid Abdi ma'a Ebubekir” rub' avârizhanesi oluşturabilmişlerdir. Bu kişiler, harap olan ve üzerinde “eser-i binadan eser olmayan” köyü şenâbâdân edeceklerini belirtmişlerdir (KKd. 2816, s. 5; KKd. 2567, s. 124). Bu minvaldeki bir başka örnek ise Belen Furkan köyüdür. Köyde 3 çiftlik araziye malik olan “Mevlûd bin Hüseyin” yarım avârizhane oluşturabilecek mahiyette bir kudrete erişmiş ve harap olan köyü şenâbâd edeceğine dair taahhüt vermiştir (KKd. 2816, s. 5). Son olarak Emir/Ümid Paşa köyünde “Mustafa bin Cafer, Ahmed bin Davud, Kayırlı Mustafa” isimli kişiler, harap olan köylerini şenâbâd edeceklerine dair taahhüt vermişlerdir (KKd. 2816, s. 5; KKd. 2567, s. 124).

Üçüncüsü, Seyyid Gazi'deki “Tekkenişîn” taahhüdüne bağlı köyleri görünür kılmasıdır. Bu köyler de yukarıda belirtilen köylerdeki gibi harap vaziyettedir. Fakat buradaki köyleri diğerlerinden farklı kılan özellik, avârizhanelerinin ilkini oluşturan “tekkenişîn”lerin köyleri mamur edeceklerini taahhüt etmesidir. Yurd/Bodur köyünde “Satılmış bin Mehmed” tekkenişîn olup beraberindeki “Hamza bin Nurullah” ile harap köyü şenlendireceklerine dair taahhüt vermişlerdir. Tonralar/Tokralar köyünde de “Ahmed bin Aslan” tekkenişîn olup “Mehmed bin Şaban” ve “Ali bin Hasan” ile birlikte harap olan köylerini şenlendireceklerine dair taahhütte bulunmuşlardır (KKd. 2816, s. 5; KKd. 2567, s. 124). Bu minvalde dikkat çeken köylerden biri de Gök Peyi/Beyli Köyüdür. Bu köyün mufassal-icmâl avâriz defterinde yer almadığını burada ifade etmek gerekmektedir. Mufassal avâriz defterine göre ise “Ali bin Veli” ve “Veli bin Mehmed” şeklindeki iki nefer, “berât-ı padişahî” ile tekkenişîn vazifesini ifa etmektedirler. Gök Peyi/Beyli köyündeki türbe, 1704-1705 yılındaki tek dikili bina konumundadır. Köyün tamamı harabe durumundadır. Dolayısıyla bahsi geçen tekkenişînlerin avâriz kaydından önce mi köye yerleştikleri yani kadîm mütemekin oldukları veya sonradan havzasında bulunan türbe nedeniyle mi gelip yerleştikleri sorusu ortaya çıkmaktadır. Ancak hem padişah beratına malik olmaları ve hem de köy dâhilinde bir türbenin bulunması, tekkenişînlerin tüm yaşanmışlıklara rağmen cedlerine olan bağlılık nedeniyle terk-i diyâr etmemiş

olabileceklerini akıllara getirmektedir. Bu hususta son olarak Dede Evren Baba köyündeki “Cafer bin Mustafa”ya değinilebilir. Köyde tekkenişin olan bu kişi, beraberindeki “Ali bin Hasan, Veli bin Hasan ve Ömer bin Bali” ile aynı zamanda bir vakıf köyü olan Ümran Baba köyünü diri tutmaya gayret göstereceklerini belirtmişlerdir (KKd. 2816, s. 5).

Dördüncüsü, Seyyid Gazi’ye ait vakıf ve vakıf köylerine ait bilgiler barındırmasıdır. XIII.-XV. yüzyılda bölgedeki iskânın şeklini ve oluşumunu “Seyyid Battal Gazi türbe, külliyesi, Ümmühan Hatun türbe, medresesi, Kadıncık Ana, Kesikbaş, Mihaloğlu, Çoban Baba, Himmet (Kümbet) Baba, Yılkıran, Melek Gazi” türbeleri şeklinde sıralanabilecek olan yapılar ortaya koymaktadır. Bu dervişlerin Köprülü’nün ifade ettiği üzere özellikle göçebe unsurun ruhî ve itikâdî dünyasına tazyik ettikleri malûmdur (Köprülü, 1999, s. 100). Babaî isyanında Selçukluların takibinden kurtulmak isteyen pek çok dervişin Batıya Germiyanlı ve Saruhanoğulları hudutlarına gelmiş olmaları muhtemeldir. Bu nedenle “Abdal Hakkı, Abdal Mecnun, Abdal Yakub, Abdal Mehmed” gibi dervişleri ile Şeyh Şüca’nın irtibatları olma olasılığı yüksektir (Ocak, 1992b, s. 98). Tarihsel olarak XIII. yüzyıla kadar geriye giden bu dervişler hakkında Seyyid Gazi’ye ait tahrir defterleri fazlaca bilgi içermez. Sadece Sultan Şüca’ ile ilgili olarak H.937 (M. 1530-31) yılı atik defterinde “Mahalle-i Katibler” reâyasının sonunda “Şeyh Şüca’ Sultan, bâ-berât-ı hümayûn” şeklinde bir kayda rastlanılmıştır. Buradaki “Şeyh Şüca’ Sultan” tekke-zaviye kurucusu olan eren, baba, derviş midir? H. 921/M. 1515 yılında adına “Bali Beyoğlu Kasım Bey” tarafından türbe yapılmasından hareketle “Şeyh Şüca’ Sultan” adına bir haneden zaviyedeki görevliler için düşülmüş bir not olabileceği anlaşılmaktadır. Nitekim mahallede 6 hüddâm-ı zaviye ve 1 hatip kaydı bulunmaktadır (MADd. 27, s. 45). 1704-1705 yılı avâriz defterinde ilk olarak Karkın, Virancık, Arap Viranı ve Mümin köylerinin Seyyid Gazi evkâfî köylerinden oldukları, bu nedenle tüm avâriz ve diğer başkaca vergilerden muaf kılındıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca Hazret-i Yiğit Gazi, Üryan Baba ve Şüca’ Baba ile Deveci Baba köylerinin de kadimden Seyyid Gazi vakfî köylerinden oldukları için avâriz ile diğer vergilerden muaf kılındıkları görülmektedir. Eskişehir ahalisinin padişah fermanı üzerine Seyyid Gazi âşıkları için üç bargir besleyecek kudrette H. 25 Zilhicce 1050 (M. 2 Nisan 1641) tarihinde bir menzil oluşturdukları görülmektedir. Bardakçı köyünün ise avâriz defterinin kaydedildiği yıldan çok sonraları, Seyyid Gazi vakfî için H. 29 Zilhicce 1150 (M. 19 Nisan 1738) tarihinde menzil tayin edildiği anlaşılmaktadır (KKd. 2816, s. 9). Defterdeki bilgiler dahilinde özellikle “Üryan Baba” ve “Şucâ” köyleri üzerinde durulabilir. Üryan Baba köyünde tekkenişin olan “Derviş Osman” ve “oğlu Aslan” başta olmak üzere mütekaîd, amelmande ve imam olan diğer dört hane de avâriz ve örfî vergiden fermanı ile muaf kılınmışlardır. Karye-i Şüca’ ise “selâtin-i maziden yedlerinde suret-i defter ile muâfnâmeleri” olduğundan avârizdan muaf sayılmışlardır. Köydeki tekkenişinler “Derviş Ahmed” ile “İbrahim bin Bayram, Kurban bin Bayram, Ali

bin Cafer, Murad bin Mehmed ve Abdullah bin Yusuf' vergiden muaf sayılmışlardır (KKd. 2816, s. 6). Diğer taraftan Seyyid Gazi'deki Bardakçı köyü reâyası da tahrir heyetine vergiden "mu'af" olduklarına dair izahta bulunmuşlarsa da delil istenildiğinde ellerinde herhangi bir senet ellerinde olmadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla sarih ve sahih bir belge ibraz edemediklerinden iddiaları göz önüne alınmamıştır (KKd. 2816, s. 6). Ancak sonraları Kuş/Guş olarak da bilinen Bardakçı köyünün bu hususta dikkate alındığı görülmektedir. Hatta arazisinin oldukça tehlikeli ve sarp, "mahûf ve muhatara" olduğu ve bu nedenle köy reâyasının derbendi koruyamadıkları, yaklaşık bir saatlik mesafede bulunan Kara İsalu köyü reâyasının da avâız ve diğer vergilerden muaf tutularak derbentçi yazılmasının istendiği anlaşılmaktadır (KKd. 2567, s. 125).

Beşincisi, askerî sınıfa mensup bazı kişilerin ön planda oldukları şenlendirme taahhütlerine dair bilgiler içermesidir. Sarıca İlyas köyündeki "Süleyman bin Bayram" kethüda yeri olarak kaydedilmiş ve beraberindeki "Mehmed bin Mustafa" ile harap olan köylerini mamur edeceklerine dair taahhütte bulunmuşlardır (KKd. 2816, s. 5). Ak İn köyü ise esasında piyade defterine kaydedilmiştir. Fakat köyün reâya, piyade ve mütekaîd reâyası perakende ve perişan durumda olduklarından "kendi yerlerini ziraat etmek" üzere avâız defterine kaydedilmiştir. Bu köy, Seyyid Gazi özelinde Osmanlı askerî nizamında bir köyün kopuş hikâyesini de özetlemektedir. Nitekim piyadegân olan ve bu nedenle piyade defterine kaydedilmiş olmalarına rağmen ahalişi perişan ve perakende olup dağıldığından imparatorluk idaresi, reâyayı yerli yerinde tutmak için askerî nizamdan kopararak köydeki 5 haneye arazi vermiştir (KKd. 2816, s. 5). Kara Ali ma'a Güvendük köyünde de benzer durum söz konusudur. Yaklaşık 60 senedir harap durumda olan köyün sipahisi, köy reâyasını geri getireceğini ve köyü yeniden şenlendireceğini taahhüt etmiştir. Bu bağlamda defterde "erbâb-ı tımar" olarak kayıtlı "Koç Bey bin Süleyman"ın köyün sipahisi olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca kayıtlı dört avâızhanesi de onun getireceğini söylediği köy reâyası olmalıdır (KKd. 2816, s. 5; KKd. 2567, s. 124). Bu örnek, XVIII. yüzyılda tımar erbabının askerî hüviyetini kaybederek değişen yeni şartlar bağlamında kendisine yer ve konum tesis etmenin derdinde olduğunu ortaya koymaktadır. Bu hususta son olarak Seyyid Gazi köylerindeki bazı sipahî ve bağlı buldukları bölüklere ait bilgilerin de defterde yer aldığını belirtmek gerekmektedir. Bu minvalde Kara Ova köyündeki "Osman bin Sefer, sipah, bölük 60" ile Çukur Ağıl köyünden "Ali bin Halil, sipah, bölük 184" ve "İbrahim bin Yusuf, sipah, bölük 91" şeklinde üç kayda tesadüf edilmiştir (KKd. 2816, s. 3, 4).

Altıncısı, Seyyid Gazi havalisinde oldukça uzun yıllar harap olan ve arazileri etraf köy reâyası veya bazı kimselerce ziraat edilen köylere dair malumat içermesidir. Bu husustaki ilk örnek, Kara Ağıl köyüdür. Yaklaşık 40 seneden beri harap olan köy arazisinin Aşağı Söğüd köyü halkı tarafından işletildiği anlaşılmaktadır. Buralardaki toprakları işletenlerden avâızhaneler teşekkül ettirilmiştir. Diğer

örnek ise Keskiye/Kesengiç köyüdür. Harap olan bu köyün arazisini ise Seyyid Gazi menzildilerinden Derviş Osman işletmektedir. Derviş Osman köyde mutasarrıf olduğu arazi karşılığında bir rub' avârızhanesi vergi verecektir (KKd. 2816, s. 6).

Yedincisi, Seyyid Gazi nefis/merkezine ait bilgileri kapsıyor olmasıdır. Kazaya ait avârız kayıtlarının bitişinin mi yoksa vakıf köylerinde reâyanın durumuna dair malumatın habercisi mi olduğunu tam olarak anlayamadığımız Seyyid Gazi kadısı Mustafa Sun'ullah mührünü takiben kazanın değişik bölgelerinden merkeze gelerek iskân olmuş reâya ve köylerine ait bilgiler yer almaktadır. Bu kişiler, kaza reâyası dâhilinde olmakla birlikte Seyyid Gazi evkâfı reâyası değillerdir (KKd. 2816, s. 8). Toplam 21 nefer olduğunu gördüğümüz bu perakende grubun 3,5 yıllık bir süre dâhilinde tam olarak bilinmeyen bir nedenle civar köylerden Seyyid Gazi merkezine yöneldikleri anlaşılmaktadır. Oldukça yakın tarihte çevreden merkeze doğru gerçekleşen bu tür hareketliliği, Seyyid Gazi evkâfı haneleri reâyasına dâhil olmak ve bu itibarla kimi vergilerden muaf tutulmak noktasındaki arayışlarının tetiklediği düşünülebilir. Ayvalı ve Kesengiç köylerinden 3'er, Emir Paşa, Kara Ova ve Yiğit Gazi köylerinden 2'şer ve Kırka, Kemah, Kara İsalu, Eğri Oba, Ak İn ile Peyker köylerinden de 1'er olmak üzere toplam 21 nefer kaydı defterde yer almaktadır. Kaza sınırları dâhilindeki köylerden gelen bu kişiler haricinde kazaya bağlı olmayan diğer bölgelerden de gelenlerin olduğu anlaşılmaktadır. Bu kişilerin deftere her ne kadar adları ve baba adları yazılmış ise kaza ve köyleri yazılmadığından tam olarak nerelerden gelmiş oldukları anlaşılamamıştır (KKd. 2816, s. 8; KKd. 2567, s. 127). Bu durumda Seyyid Gazi merkezine yönelik 21'i kazaya bağlı köylerden 18'i ise civar diğer kazalardan gelerek yerleşmiş toplam 39 reâya kaydının defterde yer aldığını söyleyebiliriz. Özellikle Seyyid Gazi civarındaki köylerden gelen reâyanın tekrar yerlerine gönderilmesi ve kadim yurtlarındaki avârızhanelerine dâhil edilmesinin uygun görüldüğünü bu reâyaya ait defterin sonunda mükerreren tutulmuş kayıttan anlayabilmekteyiz (KKd. 2816, s. 9).

Tahrir kayıtlarının aksine 1704-1705 yılı avârız defterinde bölgenin iskânında önemli bir etkiye sahip olan Seyyid Gazi tekke-zaviyesinden başka "Sultan Şüca" ve "Üryan Baba" gibi iki önemli tekke-zaviye, 1704-1705 yılı defterinde ortaya çıkmıştır. Üryan Baba'nın tam olarak ne zaman ve nereden geldiği bilinmese de isminden dolayı bir Kalenderî, Haydarî dervişi olduğu düşünülmektedir (Ocak, 1992b, s. 22; Uludağ, 1999, s. 366). Onun II. Murad döneminde yaşayan önemli Kalenderî dervişlerinden olduğu söylenebilir (Say, 2006, s. 125). Gerek Üryan Baba gerekse de Sultan Şüca' dervişleri "...ey hâce, biz diyâr-ı Rûm'dan geliriz. Seyyid Gazi Hak katında geçer nâzi ânın ocağındanuz. Şüdde ve seccâde ve kudûm ve cerâğ ile Rûm Abdallarıyuz. Cism-i pür-i dağ ile Otman Baba köçekleriyüz. Bir Şucaî Çomağ ile Seydî Gazi yetimleriyüz...", şeklinde Seyyid Gazi'ye bağlı olduklarını ifade etmişlerdir

(Ocak, 1992, ss. 112-116). Üryan Baba zaviyesinin XVI. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun merkez-taşra ve dinî, tasavvufî zümrelere yönelik politikalarının sonucu olan ve oldukça maliyetli zaviye, türbe, tekke inşalarının sonucunda vücuda geldiği söylenebilir (Altınsapan, Say ve Gerengi, 2012, s. 24). Bu politikaların muhtevasını tam olarak bilemesek de kimi Kalenderî ve Haydarî dervişlerinin zamanla Bektaşiliğe geçmiş olabilecekları düşünülebilir. Nitekim 1580 yılında Sünnî itikadı kabul edenler dışında Seyyid Gazi tekke-zaviyedeki dervişler ile reâya Kütahya kalesinde hapse mahkûm edilmiş ve bölgedeki zaviyeler, medreseye dönüştürülmüştür. Böylece bölgedeki Kalenderî, Haydarî tazyiki yerini yavaş yavaş Bektaşiliğe bırakmıştır (Öz, 2000, s. 197).

4.3. 1704-1705 Tarihli Mufassal-İcmâl Defteri (KKd.2567)

Seyyid Gazi'ye ait mufassal-icmâl türündeki defterin Divan-ı Hümayun kâtiplerinden Süleyman Efendi⁴ tarafından 12 (?) Şaban 1032 (M. 11 Haziran 1623) tarihinde hazırlandığı görülmektedir. Ancak defterde “Kazâ-i Seydi Gazi der-livâ-i Sultan Önü, ‘an-hanehâ-i avâriz-ı kurâ-i mezkûre tabî-i kazâ-i mezbûre, ber-muceb-i tahrîr-i cedîd Yusuf Halife-i mevkûfat el-vâki fî sene 1116 bermuceb-i defter-i hazine-i amire gayr-ı ez kurâ-yı evkâf-ı Seydi Gazi” şeklinde Seyyid Gazi bölgesi avârizının hazırlayıcısına ve tarihine dair bilgi yer almaktadır (KKd. 2567, s. 122). Bu durumda KKd.2567 numaralı defterin Sultanönü livâsı kazalarının değişik tarihlerde tutulmuş avâriz kayıtlarını ihtiva eden mufassal-icmâl türü bir defter olduğu düşünülebilir. Nitekim defterde Seyyid Gazi kazasının köylerindeki reâya, mütekaîd ve askerî başlıkları altında nefer ve hane sayıları şeklinde yer almaktadır. Defterdeki kayıtların KKd.2816 numaralı mufassal avâriz defteriyle benzerliği oldukça yüksektir (KKd. 2816, s. 2). Karyelerin defterdeki dizilişleri, hane, nefer sayıları ve hatta üzerlerindeki derkenârlara kadar pek çok bilginin her iki defterde hemen hemen aynı olduğunu ifade etmemiz gerekmektedir. Mufassaldan icmâl avârizların hazırlandığı gerçeği dâhilinde maliye memurlarının kuvvetle muhtemel önceden hazırlanmış KKd.2816 numaralı mufassal defteri kullanarak kazada meydana gelen değişiklikleri bütüncül bir şekilde görüp anlayabilmek için KKd.2567 numaralı mufassal-icmâl defterini oluşturdukları söylenebilir. Bundan dolayı her kaydında derkenârları vardır (KKd. 2567, s. 122-129).

⁴ KKd.2567, s.2

Tablo 3. Mufassal-İcmâl Avârız defterine göre Seyyid Gazi köyleri (KKd. 2567)

Sıra	Sayfa	Köy, Arazi adı	Reâya				Reâya	Asker	Tekkenişin
			Neferân	Hane	Nisf	Rub'	Neferân	Neferân	
1	122	Ayvalı maa Tahtalı	14	3,5			2	9	
2		Aşağı Söğüd	9	2		1	2	1	
3		Yukarı Söğüd	6	1,5			2	1	
4		Kara Ağaç	6	1,5			2		
5		Yenice	6	1,5			1	1	
6		Çörez/Huri	3		1	1	1	1	
7		Kırka	1			1	1	2	
8		Baldıran/Yabıldak	6	1,5			2		
9	123	Kara Ören	10	2,5			3	1	
10		Onpay/Onbay	15	3,5		1	2	2	
11		Orta Oba	11	2,5		1	3	2	
12		Kara İsalı	5	1		1	2	3	
13		Eskice/İlica	3		1	1	1	3	
14		Sincar/Sancar	6	1,5			1	2	
15		Çukur Ağıl	4	1				2	
16		Alın Viran	2		1	1			
17		Karaca Köy	3		1	1	1		
18		Kasımlu			1				
19	124	Baş Kara Ağaç ⁵				1			
20		Bodur/Tura	1		1				1
21		Tonralar/Tokralar	2		1	1	1		
22		Sarıca İlyas	1			1		1	
23		Emir Paşa	3		1	1			
24		Belen Furkan ⁶					1		
25		Ak İn	5	1,5			2	1	
26		Kara Ali maa Güvendük	4	0,5				1	
27	125	Kontoru/Kontozu /Kuntuzlu	5	1,5		1		2	
28		Dede Ümran Baba	3		1	1	1		

⁵ Şeyh Seyid Abdi maa Ebubekir.⁶ Mevlüd bin Hüseyin.

29	Bardakçı	16	4			2	3	
30	Urya Baba vakf-ı Uryan Baba					4	4	
31	Arazi-i Kara Ağıl ⁷	1						
32	Arazi-i Kesengiç ⁸							
33	Nefs-i Seydi Gazi	21	5		1			
Toplam		172	36	9	16	37	42	1

Mufassal-icmâl defterinde Seyyid Gazi'nin nefis, köyleri, arazileri ve çiftlikleri dâhilinde toplam 33 iskân mahalli kaydı bulunmaktadır. Hem mufassal hem de mufassal-icmâl defterinde XVI. yüzyıldaki Seyyid Gazi mahalle ve cemaat izlerine tesadüf edilmemektedir. “Şeyh Seyid Abdi maa Ebubekir” ve “Mevlûd bin Hüseyin” adlarına iki çiftlik kaydı tespit edilmiştir. Bu çiftlik sahiplerinin reâyadan mı yoksa askerî taifeden mi olduklarına dair herhangi bir bilgi, defterde yer almamaktadır. Ayrıca Kara Ağıl arazisinin Aşağı Söğüd ve Keşengiç/Kesengiç arazisinin ise Seyyid Gazi'de menzilci olarak görev yapan Derviş Osman tarafından tasarruf edildikleri anlaşılmaktadır. Kayıtların sonunda köy, arazi ve çiftliklerdeki hane, reâya nefer, reâya mütekaîd sayısını gösteren özet tablo esas alındığında kazanın 47 tam ve 1 rub' avârızhanesi, 171 neferi ile 38 mütekaîd neferi bulunduğu söylenebilir (KKd. 2567, s. 128). Bu tabloda askerî taîfeye mensup olanların yer almaması düşündürücüdür. Buradaki veriler, defterde yer alan ve köy, arazi ve çiftliklere ait bilgilerden elde edilenler ile kıyaslandığında ufak farklılıkların olduğu görülmektedir. Defterin Seyyid Gazi'ye ait olan bölümünde yapılan tetkik neticesinde elde edilen nefer sayısı, 172'dir. 36 tam, 9 nisf ve 16 rub' avârızhanesinin yanında 37 mütekaîd, 42 askerî taife ve 1 tekkenişin kaydına erişilmiştir. Nisf ve rub' hanelerin birleştirilmesiyle kazadaki hane sayısı, itibarî olarak 42 olacaktır. Bu durumda elde edilen sayı, özet kısmında yer alan hane sayısından yaklaşık beş hane daha düşük olacaktır. Bu farklılığın nedeninin defterdeki “amed” kayıtları olduğu düşünülmektedir. Genelde 8 Receb 1117 (M.26 Ekim 1705) tarihinde Aşağı Söğüd, Yenice, Kırka, Kara Ova, Kara İsalu, Emir Paşa, Ak İn, Kesengiç/Keşengiç köylerinde kaza kadısı Abdülkerim Efendinin kaleminden kaydedilmiş “amed” kayıtları yer almaktadır. Bu köylerin önceleri kendi reâyası ve bunlardan elde edilmiş hane, nefer, mütekaîd ve askerî nefer sayıları yazılmıştır. Akabinde ise “amed-i an-sakinân-ı kasaba-i Seydi Gazi, ‘an-reâya-i karye-i mezbûr” şeklinde köy kaydının üst, altına kadı Abdülkerim'in kaydettiği “amed” hane, nefer ve askerî nefer sayıları yazılmıştır. Nitekim bu cetvelde amed reâya başlığı yer almamaktadır. Diğer taraftan da defterin sonunda “kadîm karyelerine iskân olunub isimleriyle defter olunan reâyadır” başlığı dâhilinde 8 Receb 1117 (M.26 Ekim 1705)

⁷ 'an mutasarrıfân-ı karye-i Aşağı Söğüd.

⁸ Mutasarrıf-ı Derviş Osman menzilci-i Seyyid Gazi.

tarihinde Seyyid Gazi kadısı Abdülkerim marifetiyle kaydedilmiş kişiler yer almaktadır. Kara Viran'da 3, Ak İn, Yenice ve Aşağı Söğüd'te 1, Çeşkinçi/Çeşkeniç'te 9, Kara İsalı, Hırka ve Ümid Paşa'da 2'şer reâyâ olmak üzere toplam 21 kişi kaydedilmiştir (KKd. 2567, s. 127). Bu verilerin de yukarıdaki mufassal defterdekiler ile aynı olduğu görülmektedir.

5. Tahrirden Avârıza Seyyid Gazi'nin İskân Mahalleri

Tablo 4, 1530 yılı mufassal-icmâl tahrir defteri ile 1704-1705 yılı avârız defteri temel alınarak Seyyid Gazi'nin tespit edilmiş köy, mahalle, mezra ve arazilerini içermektedir. Tablo tetkik edildiğinde Seyyid Gazi'de 1530 yılında nefis, 13 köy, 7 mahalle ve 2 mezra⁹; 1704-1705 yılında ise merkez, 28 köy ve 2 arazi türünden kaydedilmiş iskân mahallinin var olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 4. Tahrirden Avârıza Seyyid Gazi İskân Birimleri

Sıra	1530 Tahriri		1704-5 Avârızı	
	Adı	Türü	Adı	Türü
1	Nefs-i Seyyid Gazi	Nfs	Nefs-i Seyyid Gazi	Nfs
2	Çukur Ağıl	Ky	Çukur Ağıl	Ky
3	Bay Temur	Ky	Ayvalı maa Tahtalı	Ky
4	Sancar	Ky	Sancar	Ky
5	Elek Hacı	Ky	Aşağı Söğüd	Ky
6	Üç Küni/Kuyu	Ky	Yukarı Söğüd	Ky
7	Arap Viranı	Ky	Karaağaç	Ky
8	Değiş	Ky	Huri/Çörtüz/Çörez	Ky
9	Karkın	Ky	Kırka	Ky
10	Kozlu Viran	Ky	Kara Ova/Ören	Ky
11	Mümin	Ky	Orta Oba	Ky
12	Virancık	Ky	Kara İsalı	Ky
13	Yollu	Ky	Ilıca	Ky
14	Aşağı Viran	Ky	Alın Viran	Ky
15	Kalkan	Mh	Karaca	Ky
16	Yenice	Mh	Kasımlu/Kasımlar	Ky
17	Karapınar	Mh	Bodur/Tura	Ky
18	Özbey	Mh	Tonralar/Tokralar	Ky
19	Yeltik/Peltik	Mh	Sarıca İlyas	Ky
20	Sultan Delice	Mh	Emir/Ümid Paşa	Ky
21	Hatibler/Katibler	Mh	Belen Furkan	Ky
22	Çalica Öyüğü	Mz	Gök Peyi/Beyi	Ky
23	İlyan Viran	Mz	Ak İn	Ky
24			Kara Ali maa Güvendik	Ky

⁹ Devlet arşivlerinin hazırlamış olduğu 1530 yılı 438 numaralı muhasebe-i livai-i Sultanönü Seyyid Gazi kayıtlarının yer aldığı 142 ve 237 numaralı sayfalarda yer almamasına rağmen 98. sayfada bulunan bazı köyler tespit edilmiştir. Bu durum, söz konusu çalışmanın farklı kaynaklar kullanılarak elde edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Çalışma genelinde olduğu üzere incelediğimiz kaynaklara bağlı kalındığından sadece ilgili defterde var olan iskân mahalleri dikkate alınmıştır.

25			Konturu/Kuntuzu	Ky
26			Evren Baba	Ky
27			Bardakçı	Ky
28			Üryan Baba	Ky
29			Şüca'	Ky
30			Kara Ağıl	Arz
31			Keskice/Kesengiç	Arz

Kuzeyindeki Sarı Su ve Porsuk Çayına kaynaklık eden yükselteleri takiben Seydi ve Bardakçı Çayları ile adeta bu çayların ikiye böldüğü hafif yükselti, XVI. yüzyılda Seyyid Gazi'nin yerleşim düzenini şekillendiren sahadır. Bu nedenle Çukur Ağıl, Arap Viranı, Sancar, Ak İn ve Bardakçı gibi köyler, bu bölgelerde yer almaktadır. Ayrıca Eskişehir ve İnönü ovalarından Kütahya istikametinde Türkmen Dağı ve Yazılı Kaya Yaylası'na doğru giderek yükselen hafif yükselti de yer yer kimi köyleri barındırmaktaydı. Mümin, Değiş, Yenice ve Virancık köyleri, vadiler ile geçiş güzergâhlarında yer alan iskân mahalleri türündeydi. Seydi ve Bardakçı Çaylarının güneyinde ise yükseltiden kaynaklı olsa gerek daha az köy yer almaktaydı (438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu, 1993, s. 98.). Nihayet Seyyid Gazi'yi merkeze alarak dallanıp budaklanan "Kalkan, Yenice, Kara Pınar, Özbey, Yeltik/Peltik, Sultan Deresi ve Hatipler/Katibler" gibi mahalleden oluşmuş köyler belirtilebilir. Bu köyler şüphesiz düz ve açık alanlarda bulunmalarından dolayı Celâlî olaylarının sebep olduğu yıkımlardan daha fazla etkilenmişlerdir. Seyyid Gazi mahallelerinin 1704-1705 avârızında yer almayışının en temel nedenlerinden biri, bu durum olmalıydı. Diğer taraftan "Bay Timur, Elek Hacı, Üç Kuyu, Değiş, Mümin, Virancık, Yollu, Aşağı Viran" köylerinin de avârız defterinde yer almayışlarının nedenleri arasında Celâlî tahribatı sayılabilir. Bu köy ve mahallelerin mevcut haritalar vesilesiyle tespit edilen konumları da bu yaklaşımı doğrulayacak mahiyettedir (HRT.h. 556; HRT.h. 2335, Tunçdilek, 1953-54, s. 189-208; Eskişehir Erkan-ı Harbiye-i Umumiye 1337; Hrt. 1033; Hrt. 1034; Hrt. 1035; Hrt. Gec. 92; Hrt. Gec. 145). İki yamaç yükselti arasında seyreden Seyyid Gazi, Eskişehir, Afyon ve Kütahya, güzergâhları aynı zamanda doğal olarak Celâlî eşkiyasının yol aldığı istikametti. Haliyle bu istikametteki köylerin isyanlardan etkilenmeleri kaçınılmaz olmuştur (A.DVNS.MHM.d. 14/152, s. 111). Ancak Arap Viranı, Bardakçı, Sancar, Çukur Ağıl, Değiş, Kırka, Ilıca ve Söğüd köyleri, XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyıla yaşanan her şeye rağmen ayakta kalmış köyler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu köylerin Seyyid Gazi'ye nazır yükselen dağ etekleri ve yamaçlar ile geçiş güzergâhları ve suyun bol olduğu bölgelerde yer aldıkları belirtilebilir. Söğüd köyünün zamanla artan nüfusundan dolayı aşağı ve yukarı şeklinde ikiye ayrılmasının en önemli nedenlerinden biri, Seyyid Gazi'ye olan konumu olmalıydı. Diğer taraftan Yollu, Karkın, Güllü Saray, Aşağı Viran köylerinin izleri, XVII. yüzyıldan sonra takip edilememiştir. "Mümin Çiftliği ve Değiş/Diğış Divanı" örnekleri, söz konusu iki köyün giderek küçüldüklerinin işareti olabilir (HRT.h. 2335). Ezcümle Seyyid Gazi iskân birimlerinin tamamı hakkında sarih

bilgilerimiz olmasa da Celalî eşkıyasından etkilendikleri, bazı iskân birimlerinin buna bağlı olarak bir daha şenlenmemek üzere kayboldukları, bir kısmının ise tüm olumsuzluklara rağmen ayakta kaldıkları söylenebilir.

1704-1705 yılı avâriz defterinden hareketle Seyyid Gazi'nin iskân örüntüsüne bakıldığında köylerin XVI. yüzyıl ova veya vadi, geçiş güzergâhlarında yoğunlaşan örüntüsünün aksine Türkmen Dağı eteklerinde yoğunlaştıkları görülmektedir. Eskişehir-Kütahya arasında doğal bir sınır olan bu dağ silsilesinin Seyyid Gazi'ye bakan yamaçlarında kurulan köylerin sayısı artmıştır. Adeta bir çanak gibi Seyyid Gazi'yi çevreleyen bu dağ silsilesi ile Seydi Çayı ve Bardakçı ve Ak İn Dereleri, XVIII. yüzyıl yerleşim örüntüsünü etkileyen en önemli etkenlerdendir. Bölgenin oldukça eski iskân mahallerinden biri olmasına rağmen avâriz kayıtlarında yer almayan "Kümbet" köyü başta olmak üzere Tonra (Gökçe Güney), Kara Ağaç (Hankaraağaç), Kara Ova/ören (Karaviran), Yapıldak, Kırka ve Ak İn köylerinin Seyyid Gazi'den oldukça uzakta Karatepe (1432 m.), Büyük Yatır Tepesi (1381 m.), Kara Kale (1380 m.) ve Kırac Tepesi (1363m.) şeklinde yüksek dağların çevrelediği sahanın yamaçları ile Afyonkarahisar, Eskişehir yolu güzergâhında kuruldukları görülmektedir.¹⁰ Bu yol istikametinde "Çörez Boğazı" olarak okunabilecek olan bir mevki adı var ise de burasının 1704-1705 avâriz defterindeki "Huri/Çörüz" şeklinde okunan köy adı ile bir ilgisinin olup olmadığı anlaşılamamıştır (HRT.h. 2335-5). Ancak Kırka'ya yakın olması ve Celalî isyanları sonrasında yüksek bölgelerde kurulmuş köylere yakınlığı nedeniyle köyün bu havalide yer alma olasılığı yüksektir. Kuzey'de Türkmen Dağı (2200 m.) eteklerindeki Ilıca Deresi etrafında Ilıca köyünün yer aldığı düşünülmektedir. Bu köyün de zamanla genişleyerek Aşağı Ilıca (940 m.) ve Yukarı Ilıca (960 m.) şeklinde ikiye ayrıldığı anlaşılmaktadır (HRT.h. 2335; HRT.h. 556).

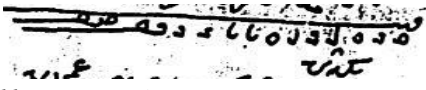
Avâriz kayıtları, "Sultan Şüca' " ile "Üryan Baba" tekke-zaviyeleri bağlamında XVIII. yüzyıl Seyyid Gazi'nin iskân ve demografisine dair yeni bir pencere aralar. Biri kuzey doğudan, diğeri ise kuzey batıdan Seyyid Gazi'yi ortalarına alacak şekilde konumlanmıştır. Üryan Baba tekkesi Hacı Bektaş bayırının düzlüğe kavuştuğu mıntıkada, Sultan Şüca' ise Afyon-Eskişehir yolu güzergâhı üzerinde 1050 metre yükseltideki tepede yer almaktaydı (HRT.h. 2335). Anadolu'da Celalî isyanları sonrası dönemde eski normallere geçiş çabalarının süregittiği dönemde yörede meskûn olmuş konargöçer Türkmenlerin bu iki tekke-zaviyeyi şenlendirmiş olması muhtemeldir. Bunların XVI. yüzyıl kayıtlarında bir iskân birimi olarak yer almamalarına rağmen sonradan avâriz kayıtlarında ortaya çıkması, konargöçerlerin bölgeye olan ilgileri ve iskânlarının bir sonucu olarak görülebilir. Ayrıca bu mahiyette ele alınabilecek bir başka iskân birimi de "Dede Evran Baba" dır. Burası büyük ihtimalle Sultan Şüca' ve Üryan

¹⁰ "Nişanyan Yeradları",

<https://nisanyanmap.com/?y=&t=&ua=10&u=2&ll=39.30984089760983,%2030.53238514728997>.

Baba örneklerinde olduğu gibi konargöçer Türkmenlerce kurulmuş bir köydür.¹¹ Fakat tam olarak yerini saptayamadığımız bu köye ait bir bilgiye erişilememiş olması, burasının avârız sonrası dönemde kaybolduğunu akıllara getirmektedir. Dede Evren Baba köyünün Sultan Şüca' ve Üryan Baba gibi iskân kararlılığı göstermediği görülmektedir. Bu durumda bilinmeyen kimi nedenlerden dolayı Dede Evren Baba derviş ve reâyasının ya muhtemelen yakınlarında bulunan Sultan Şüca'a ve Üryan Baba tekke-zaviyelerine ya da başkaca bölgelere iskân için terk-i diyâr etmiş olabilecekleri düşünülebilir. Sultan Şüca', Üryan Baba ve Evran Baba tekke-zaviyeleri, Seyyid Gazi havalisinde XIX. yüzyıla kadar temelleri uzanan Kalenderî ve Haydarî derviş zümrelerinin XVIII. yüzyılda da var ve diri olduğunun işareti olabilir. Hatta bu durumun XX. yüzyıl başlarına kadar devam ettiği, yöredeki "Tahtalı Baba (1550 m.), Saru Baba (1650 m.), Arduçlu tekke (1650 m.), Efsin/Aksin Baba, Ahmed? Turan Baba (1450 m.) ve Herteman Baba (2050 m.)" şeklindeki yer adlarından anlaşılmaktadır (HRT.h. 2335-3, 5).

Seyyid Gazi'nin batı ve kuzeybatısı istikametinde Ayvalı, Yukarı Söğüd, Aşağı Söğüd ile güneybatısındaki Sancar ve Boyalı Dağı eteklerinde Sarıca İlyas köyleri yer almaktadır. Killik Tepesi eteklerindeki Aşağı Söğüd ve Gök Nebi köyleri arasında "Kara Ağıl Harabesi" isimli bir bölge yer almaktadır. Burası hiç şüphesiz 1704-1705 yılı avârızında köy olarak yer alan Kara Ağıl köyü yerleşkesiydi (HRT.h. 2335). Bu köylerden Ayvalı köyü avârız kaydında "Ayvalı maa Tahtalı" şeklinde yer almaktadır. Bu durumda yanında yöresinde Tahtalı isimli bir iskân mahallinin de olması beklenir. Ancak mevcut kaynaklar üzerinde yapılmış inceleme neticesinde Tahtalı isimli bir yer adına rastlanılmamıştır. Seyyid Gazi'nin doğusunda ise Çukur Ağıl, Bardakçı ile Keskiye/Kesengiç olarak bilinen Beykışla (Çengiç/Çecengiç) köyünün yer aldığı görülmektedir. Aslında Keskiye/Kesengiç olarak avârız kaydında yer alan bu köyün yerel halk söyleminde Çengiç şeklinde söylendiği ve zamanla bu adla kaydedildiği anlaşılmaktadır (Küçükaslan, 2009; Arı, 2021)¹².

¹¹ Tekkenişin, KKd.2816, s. 5.

Karye-i Dede Evren Baba, vakf-ı sahib-i

¹² Bu köy ve Seyyid Gazi yöresindeki diğer köyler hakkındaki fikirleri ile çalışmalarını benimle paylaştıkları için Sayın İlyas Küçükkan ile Ethem Arı'ya çok teşekkür ederim.

Sonuç

Oldukça köklü bir iskân geçmişine sahip olan Seyyid Gazi havalisi, farklı medeniyetlerin politik nüfûz sahalarından olmakla birlikte İstanbul'dan Halep'e seyreden ticaret yolunun önemli duraklarından biridir. Dolayısıyla bölgedeki iskân ve nüfusu şekillendiren ilk dönem etkenleri; siyasî, askerî ve malî şeklinde sıralanabilir. Moğol istilası ve Babaî isyanının etkisinde şekillenen XIII. yüzyıl iskân ve nüfus yapısı ise Osmanlı idaresine geçişle birlikte çok daha farklı bir mahiyete bürünmüştür. XV. ve XVI. yüzyıl tahrirlerinin işaret ettiği üzere bölgede nahiye/kaza hüviyetinde sistemli bir iskân faaliyeti yürütülmüştür. Konargöçer Karakoyunlu cemaatinin XVI. yüzyıl boyunca bölgedeki varlığı, bu uğraşın bir sonucudur. Fakat XVI. yüzyıl sonlarında ortaya çıkan Celalî hışmının yıkıcı etkisi, Seyyid Gazi havalisini de etkilemiştir. Başboş levent taîfesi, işsiz medreseli öğrenciler ve mahalli eşkıyaların başrolünü oynadıkları gergin ortama bir de değişen iklim şartlarının eklenmesiyle kargaşa derinleşmiştir. Bu nedenle XVI. yüzyıl ortalarındaki iskân mahalleri, yarıya inmiş; mahalle ve aşiretlerin izleri ise kaybolmaya başlamıştır.

Celalî sonrası dönemde bir yandan malî aksaklık ve eksiklikleri gidermeye çalışan imparatorluk bürokrasisinin çabası bir yandan da eski normallerini kovalayan reâyanın mücadelesi belirginleşir. Bu durum, avâriz kayıtları vesilesiyle açık bir şekilde ortaya konulabilmektedir. Nitekim Seyyid Gazi'nin XVI. yüzyılda nispeten ova, akarsu havzalarının belirginleştirdiği iskân örüntüsünün değiştiği bu vesileyle anlaşılmaktadır. Nüfusu oldukça az köyler, ilk dönemin aksine Seyyid Gazi'yi cepheden gören dağ etekleri ve yamaçlarda kümelenmiştir. Akarsu havzası, yol ağı ve derbent mıntıklarında yer almış olmalarından dolayı kadim olarak nitelendirilebilecek olan köyler haricinde ovalık sahada yeni kurulan köy, neredeyse yoktur. Ancak XVI. yüzyılda bölgedeki tek zaviye olan Seyyid Gazi tekke-zaviyesine XVII. ve XVIII. yüzyılda Sultan Şüca' ve Üryan Baba ile Dede Evren Baba isimli yeni tekke-zaviyeler eklenmiştir. Celalî sonrası dönemde harabe olan bölgenin söz konusu bu tekke - zaviyeler dâhilinde konargöçer unsurlarca adeta yeniden toparlanmaya çalıştığı söylenebilir. Dolayısıyla bölgedeki iskân ve nüfusu, üç önemli aşamada değerlendirmek mümkün olabilmektedir. Bunlardan ilki, Seyyid Gazi tekke-zaviyesi önderliğinde nispeten düzlük araziye ve akarsu boylarını takip eden XV. ve XVI. yüzyıl yerleşkeleridir. Bunların bir kısmının iskâna uygun özellikleri nedeniyle Bizans ardılı iskân merkezleri oldukları düşünülebilir. İkincisi, Celalî hışmının adeta yerle yeksan ettiği ova ve düzlüklerdeki köylerin aksine yüksek dağ etekleri ve yaylalarda beliren ve bir kısmı günümüze kadar iskân kararlığı göstermiş XVII. ve XVIII. yüzyıl köyleri olarak ifade edilebilir. Bu ikinci grup iskân birimlerinin oluşması ve kararlılığı bağlamında Seyyid Gazi, Sultan Şüca', Üryan Baba ve Dede Evren Baba gibi tekke-zaviyelerin etkisi yadsınmaz. Son olarak yaşanan onca şeye rağmen tabî, askerî, idarî gerekliliklerin etkisiyle yıldızı sönmemiş kadim, kararlı iskân birimlerinin var olduğu belirtilebilir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri Mühimme Defterleri (A.DVNS.MHMD.): 3, 7, 14, 24, 30, 36, 53, 55, 58, 61, 73, 120.

Haritalar (HRT.h.): 556, 2335

Kâmil Kepeci Kataloğu'ndaki Ahkâm Defterleri, (KKd.): 2567, 2568, 2816.

Maliye'den Müdevver Defterler (MADd.): 27.

Tapu Tahrir Defterleri, (TTd.): 112, 851.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadime Arşivi (TKG. KK.)

Tapu Tahrir Defterleri (TTd.): 182 (232/145), 349 (233/345), 417 (231/541), 575 (234/435), 576 (235/523).

Basılı Eserler

Akdağ, M. (1952). Türkiye Tarihinde İçtimaî Buhranlar Serisinden: Medreseli İsyandar. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 16, 361-387.

Akdağ, M. (1979). *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi*. İstanbul: Tekin Yayınları.

Akdağ, M. (1999). *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyandarları*. Ankara: Barış Yayınları.

Alpek, S. (1991). *Dorylaion'dan Eskişehir'e, Eskişehir*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Eğitim, Sağlık ve Bilimsel Araştırma Çalışmaları Vakfı Yayınları.

Altınay, A. R. (1340). Fatih Zamanında Sultanöyüki. *Türk Tarih Encümeni Mecmuası*, 14(3), 129-141.

Altınsapan, E., Say, Y. ve Gerengi, A. (2012). Seyitgazi İlçesinde Bulunan Üryan Baba Zaviyesi ve Türbesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, 61, 15-26.

Arı, E. (2021). *Dünü, Bugünü ile Sancar Köyü*. Eskişehir: TÜresan Matbaacılık.

Âşıkpaşa-Zâde. (1977). *Âşıkpaşa-Zâde Târîhi* (N. Atsız, Haz.). İstanbul: MEB. Yayınları.

Atatürk Kitaplığı. Hrt.1033; Hrt.1034; Hrt.1035; Hrt. Gec.92; Hrt. Gec.145.

Atlan, S. (1970). *Roma Tarihi'nin Ana Hatları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Aydın, F. (2006). Seyitgazi Aslanbey Köyünde Şeyh Sücaeddin Külliyesi. *Vakıflar Dergisi*, IX, 201-222.

Barkan, Ö. L. (1979). Avâzır. *İA* içinde (C. II, ss. 13-19). İstanbul: MEB Yayınları.

Başar, F. (2001). Osmanlılar'ın Karacahisar'ı Fethi ve Eskişehir Civarına Hakim Olmaları. *Tarihte Eskişehir Sempozyumu-1* (2-4 Kasım 1998) içinde (ss. 115-127). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Baştürk, E. ve Baştürk, M. (2017). Şarköy-Dorylaion Kazılarında Tespit Edilen Erken Tunç Çağı Çanak Çömleği. *Arkeoloji Dergisi*, 22, 187-211.

- Braudel, F. (1993). *II. Filipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası* (C. I) (M. A. Kılıçbay, Çev.). Ankara: İmge Yayınları.
- Denkhalbant, A. (2009). Seyyid Battal Gazi Külliyesi. *DAİ* içinde (C. 37; ss. 51-54). İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Doğru, H. (1990). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı*. İstanbul: Eren Yayınları.
- Doğru, H. (2001a). XVI. Yüzyılın Sonunda Eskişehir'de Eşkıyalık Olayları. *Tarihte Eskişehir Sempozyumu I* (2-4 Kasım 1998) içinde (ss. 69-92). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Doğru, H. (2001b). Karacahisar Kalesi ve Osmanlı Devletinin Kuruluşundaki Önemi. *Eskişehir Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(1), 105-127.
- Doğru, H. (2005). *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*. Eskişehir: Odunpazarı Belediyesi Yayınları.
- Drei, W. K. (1913). *Bektaschi-Klöster Phrygiens (Frigya'da Üç Bektaflı Tekkesi)*. Iens Verlag Von Ernst Wasmuth A. G. Berlin.
- Eskişehir (Harita), Erkan-ı Harbiye-i Umumiye, 1337*. TBMM Kütüphanesi. 06.01.2023 tarihinde <http://hdl.handle.net/11543/1175> adresinden erişildi.
- Evliyâ Çelebi. (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Konya, Kayseri, Andakya, Şam, Urfa, Maraş, Sivas, Gazze, Sofra, Edirne* (C. III, Kitap I) (S. A. Karaman ve Y. Dağlı, Haz.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Faroqhi, S. (1981). Seyyid Gazi Revisited: The Foundation as Seen Through Sixteenth and Seventeenth Century Documents. *Turcica*, XIII, 90-122.
- Gökçe, T. (2005). Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından “Mufassal-İcmâl” Avâriz Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülcine Kazâsı Örnekleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 20(1), 75-82.
- Griswold, W. J. (2000). *Anadolu'da Büyük İsyân 1591-1611* (Ü. Tansel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Güçer, L. (1964). *XVI-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- İlgürel, M. (1993). Celâli İsyânları. *DİA* içinde (C. VII, ss. 252-257). İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- İnalçık, H. (2009). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I Klasik Dönem (1302-1606), Siyasal Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- İznic, E. (2003). Eskiçağda Sessiz Bir Anadolu Kenti: “Dorylaeum” (Antik Kaynaklarda eski “Eskişerhi”). *Kebikeç*, 15, 65-76.
- Karakuş, O. S. (2021). Roma Egemenliğinden Orta Çağ'a Eskişehir (Dorylaion) ve Çevresindeki Yol Ağları. *Fatih ve Medeniyet*, I(4), 200-203.
- Koç, Y. (2005). Osmanlı Toplumsal Dinamizmden Celali İsyânlarına Giden Yol ya da İki Belgeye Tek Yorum. *Bilgi*, 32, 229-245.
- Komnena, A. (1996). *Alexiad: Malazgird'in Sonrası* (B. Umar, Çev.). İstanbul: İnkılap Kitapevi Yayınları.

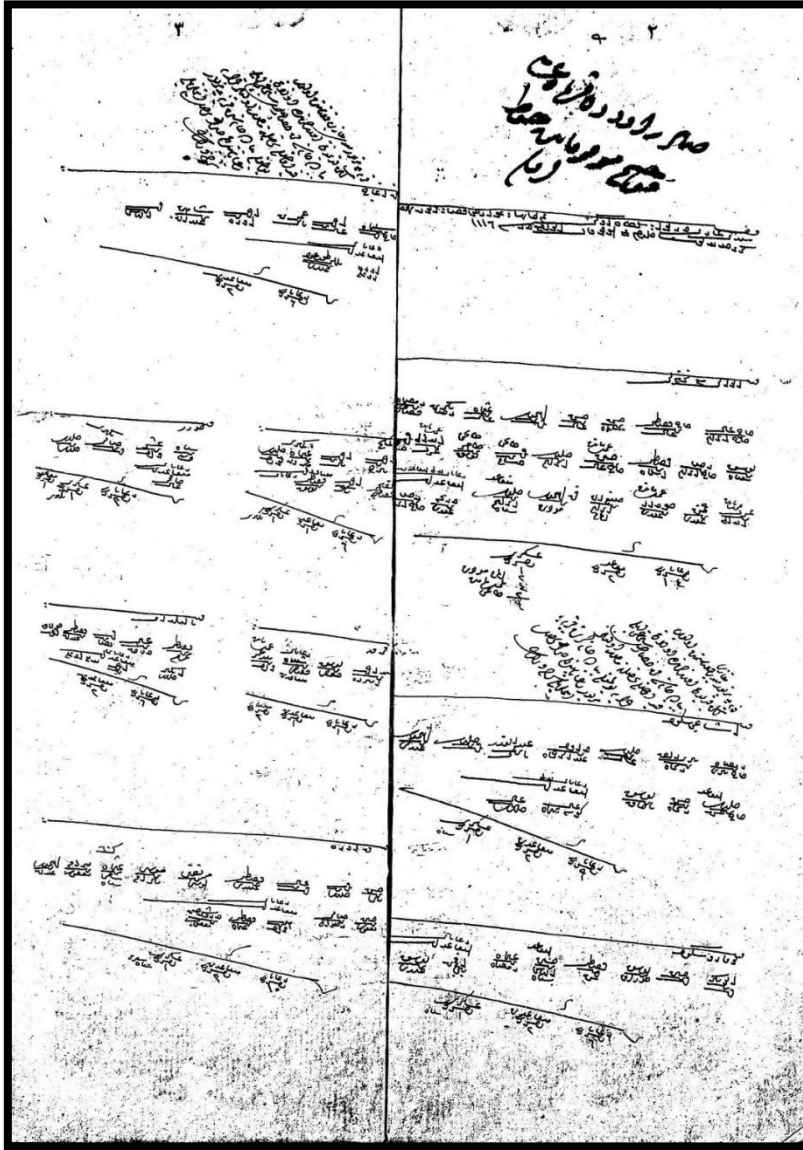
- Köprülü, M. F. (1999). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuru, M. (2019). A Magnificent Climate: Demography, Land and Labour in the Sixteenth-Century Anatolia. O. İnal and Y. Köse (Ed.), *Seeds of Power, Explorations in Ottoman Environmental History* içinde (ss. 35-58). UK: The White Horse Press.
- Nişanyan Yeradları, 05.01.2023 tarihinde
<https://nisanyanmap.com/?y=&t=&ua=10&u=2&ll=39.30984089760983,%2030.53238514728997> adresinden erişildi.
- Ocak, A. Y. (1992a). Battal Gazi. *DİA* içinde (C. V, ss. 204-205). İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1992b). *Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Süfilik: Kalenderiler (XIV-XVII Yüzyıllar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öz, B. (1996). *Alevilik İle İlgili Osmanlı Belgeleri*. İstanbul: Can Yayınları.
- Öz, B. (2000). Seyyid Battal Gazi ve Seyyit Gazi Tekkesinin Türk İslam İnanç Kültür Tarihindeki Yeri. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 14, 189-198.
- Öz, M. (1999). *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özel, O. (1999). 17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâriz Defterleri. *XII. Türk Tarih Kongresi (12-16 Eylül 1994), Bildirileri* içinde (C. III, ss. 735-743). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özel, O. (2000). Avâriz ve Cizye Defterleri. H. İnalçık ve Ş. Pamuk, (Der.), *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik* içinde (ss. 35-50). Ankara: DİE. Yayınları.
- Özel, O. (2018). Şiddetin Egemenliği 1550 İla 1700 Arasında Celaliler. C. Woodhead, (Ed.), G. Ç. Güven, (Çev.), *Osmanlı Dünyası* içinde (ss. 245-268). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Polat, Y. (2008). *M.Ö. IV. Binyıl Arasında Dağlık Phrygia Bölgesi'nde Yerleşim Modelleri* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Runciman, S. (1987). *Haçlı Seferleri Tarihi C. II* (F. İşıltan, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sahillioğlu, H. (1991). Avâriz. *DİA*, içinde (C. IV; ss. 108-109). İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Sağın, N. (2011). *Seyitgazi İlçesi'nde Ortaçağ Yapıları* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi. Konya.
- Say, Y. (2006). Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Önemli Bir Kült Kimlik: Şücaeddin Veli (Sultan Varlığı). *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 37, 99-134.
- Strabon. (1993). *Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII, XIII, XIV, (Geographika)* (A. Pekman, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sümer, F. (1967). *Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar)* (C. I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Toruk, F. (2014). Frig Vadisi'nde Bir Yerleşim: Kümbet Köyü. *Arış*, X, 72-110.
- Tunçdilek, N. (1953-54). Eskişehir Bölgesinde Yerleşme Tarihine Toplu Bir Bakış. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 15, 189-208.
- Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye: Siyasî Tarih Alp Arslan'dan Osman Gazi'ye (1071-1318)*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.
- Uludağ, S. (1999). Baba. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Marifet Yayınları.
- Ünver, S. (1977). Asırlar Boyunca Seyid Gazi Menzili. *I. Seyyit Battal Gazi Semineri Bildirileri* içinde (ss. 116-119). Eskişehir: Turizm ve Tanıtma Müdürlüğü.
- Varlık, M. Ç. (1974). *Germiyanogulları Tarihi (1300-1429)*. Atatürk Üniversitesi Yayınları. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Varlık, M. Ç. (1991). Anadolu Eyâleti. *DİA* içinde (C. III; ss. 143-144). İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Varlık, M. Ç. (2002). Kütahya. *DİA* içinde (C. XXVI; ss. 580-584). İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- White, S. (2012). *Osmanlı'da İsyân İklimi Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları* (N. El-Hüseyni, Çev.). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Yücel, Y. (1988). *Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar, Hırzû'l-Müluk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, H.937/M.1530, I., *Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Sultan-önü, Hamîd ve Ankara Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım*. (1993). No: 13. Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

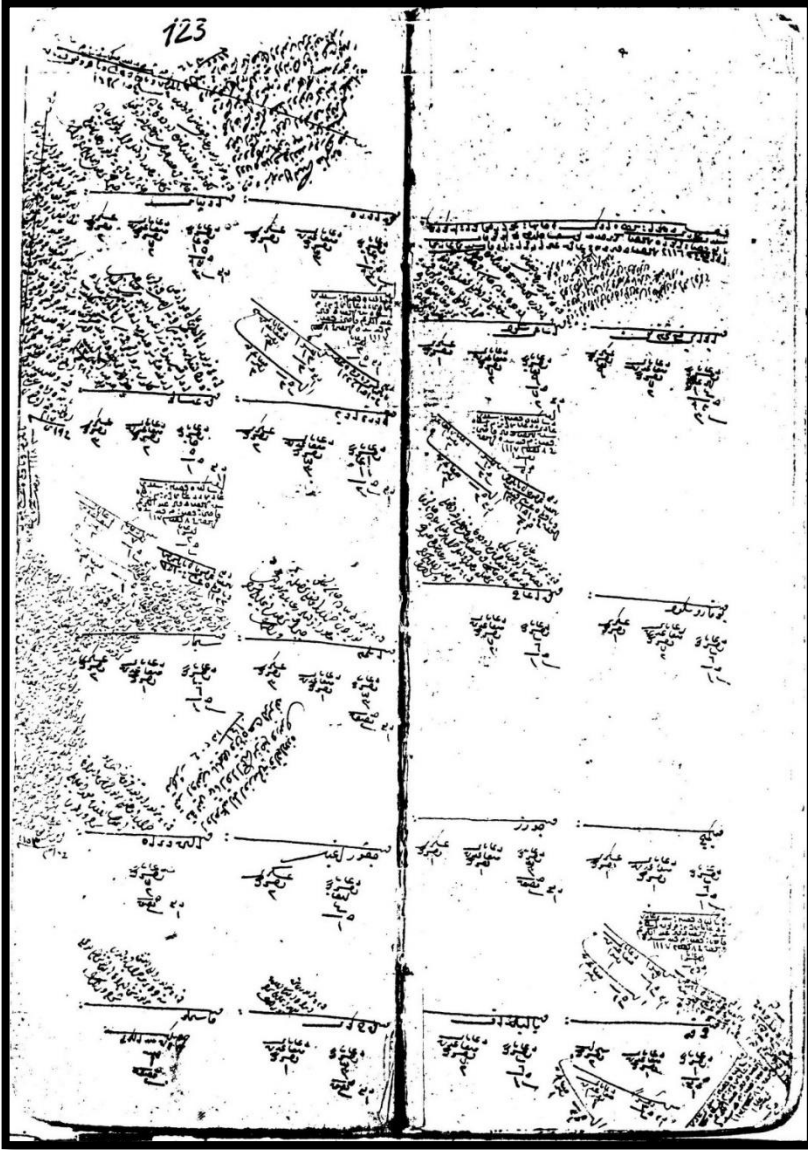
Ekler

Ek 1. KKd. 2568. 1623 Yılı İcmâl Defteri Seyyid Gazi Avârızhane Sayıları.

Ek 2. KKd. 2816. Seyyid Gazi Mufassal Avârızhane Defteri.

Ek 3. KKd. 2567. Seyyid Gazi Mufasssal-İcmâl Avârizhane Defteri.

ŞAH İSMAİL DÖNEMİNDE Şİİ-İMÂMÎ MEZHEBİN MAHİYETİ (1501-1524)*

*Onur YILDIZ***

Öz: Şah İsmail, 1501 yılında Şiî-İmâmî mezhebini Safevî Devleti'nin resmî mezhebi ilân etti. Bu karar, Şiî fakihlerin devletle iş birliği yapmasının yolunu açtı. Şah İsmail döneminde (1501-1524) uygulanan genişleme siyaseti, Şiîliğin propaganda faaliyetleriyle birlikte ilerledi. Bu doğrultuda Şah, hâkimiyet sağlanan şehirlerde öncelikle Şiî imamlar adına hutbe okunmasını emretmiş ve sonrasında Kızılbaşlar, ahalide korku yaratmak için şehrin önde gelenlerinden zorla mezhep değiştirmelerini istemişti. Zikredilen şekilde bir Şiîleştirme politikası, Çaldıran Savaşı'na kadar devam etti. Şah İsmail'in izlediği yol, İran ahalisini baskı ve zorlamayla Şiîleştirmektir.

Bu çalışmada, Şah İsmail'in İran'ı Şiîleştirme politikası ve uyguladığı yöntemler incelenmiştir. Elde edilen bulgulara bakıldığında, Şah İsmail'in şiddete dayalı Şiîleştirme politikasının başarısız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Şah İsmail başarısızlık neticesinde, Çaldıran Savaşı sonrasında ılımlı bir dinî politikanın ilk adımlarını atmıştır. Ancak Şah, değişen politikasına rağmen, Şiî ulemadan örgütlü bir destek görmemiştir. Şiî ulemâ, Safevî dinî teşkilatlanmasına Şah İsmail döneminde katılmak yerine Şah Tahmasb dönemini (1524-1576) tercih etmiştir. Bu durumun sebepleri, birincil kaynaklar ve araştırma eserlerinden istifade ile ortaya koyulmuştur.

Anahtar kelimeler: Safevî Devleti, Şiîlik, Şah İsmail, Kızılbaş, Şah Tahmasb.

The Nature of the Shi'ite-Imamiyyah Sect in the Shah Ismail Era (1501-1524)

Abstract: Shah Ismail declared the Shi'ite-Imamiyyah sect as the official sect of the Safavid State in 1501. This decision paved the way for collaboration between Shi'ite jurists and the state. The expansion policy implemented during the reign of Shah Ismail (1501-1524) progressed with the propaganda activities of Shi'ism. In line with this objective, the Shah issued orders for sermons to be recited on behalf of Shi'ite imams in the dominated cities, and then the Qizilbash asked the prominent figures of the city to change their sect by force, to create fear among the people. The policy of Shiitization, as described, continued until the Battle of

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi
Makalenin Geliş ve Kabul Tarihi: 25.06.2023 - 24.08.2023

Bu makale yazar tarafından Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih bölümünde 2023 yılında Prof. Dr. Tufan GÜNDÜZ danışmanlığında hazırlanmakta olan "Safevîler Döneminde İran'da Din-Devlet İlişkilerinin Evrimi" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü Doktora Programı öğrencisi. E-posta: Onuryldz89@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7337-743X.

Chaldiran. Shah Ismail pursued a path of pressuring and coercing the Iranian population into Shiitization.

This paper, examines Shah Ismail's policy of Shiiteization of Iran and the methods he implemented. Based on a variety of sources, it is evident that Shah Ismail's coercive policy of Shiiteization failed. As a result of the failure, Shah Ismail took the first steps toward a moderate religious policy after the Battle of Chaldiran. However, despite his changing policy, the Shah did not receive organized support from the Shi'ite scholars. Instead of joining the Safavid religious system during the reign of Shah Ismail, Shi'ite scholars chose to do so during the reign of Shah Tahmasp (1524-1576). The reasons for this preference are explained using primary sources and secondary sources.

Keywords: Safavid State, Shi'ism, Shah Ismail, Qizilbash, Shah Tahmasp.

Giriş

İsmail, şehzadeler Murad ve Elvend'in Akkoyunlu topraklarını paylaşmaları ve güç kaybetmeleri üzerine 1499 yılında Deylem'den harekete geçerek devletini kurmanın ilk adımını attı. Onun Anadolu ve Azerbaycan'da iki yıl süren propaganda faaliyetleri başarılı geçmişti ve 1501 yılında, Şerur'da Elvend ile karşılaştığı sırada yedi bin askere sahipti. Şerur'da otuz bin kişilik Akkoyunlu ordusuna karşı galip gelen İsmail, Tebriz'e girerken şehrin seyyidleri, din görevlileri ve önde gelen kişileri tarafından saygıyla karşılanarak Safevî Devleti'ni kurdu. Şah İsmail'in Şii-İmâmî mezhebi ilânıyla vazifesi Sünnî cemaati lanetlemek ve baskı yoluyla Şiîliğe geçirmek olan Teberrâiler, şehir meydanlarına dağıldılar. Ezana düzenlemeyle Şii esaslara göre "Eşhedu Enne Aliyyen Veliyullah" ve "Hayye alâ hayri'l-amel Muhammed ve Ali hayrül beşer" sözleri eklendi. İlk üç halifeye ve ashaptan bazı kişilere yönelik lanet okumalara başlandı. Ayrıca, Sünnîlere şehirlerden uzaklaşmaları ve mezheplerini değiştirmeleri için baskı uygulandı. Amaç, Safevîlerin hâkimiyet sahasında homojen bir dinî yapı meydana getirmektir (Handemîr, 1370, s. 145; Anonim, Cihângüşâ-yı Hâkân, 1364, ss. 146-149; Stanfield Johnson, 2004, ss. 47-60)¹.

¹ Öyle anlaşılıyor ki Şah İsmail, arzuladığı korku iklimini yaratmak amacıyla ilk defa Tebriz'in ele geçirilmesi sırasında Teberrâilerden faydalanmıştı. Beklediği gibi Sünnîler, halifelerin lanetlenmesine büyük tepki gösterdi (Şirazî A. B., 1369, s. 40). İlerleyen dönemde Teberrâiler, Sünnî liderlere lanet etmeleri ve düşmanı yıldırma için de kullanıldılar. Ancak onların tevellâ yani Ehl-i Beyt ve Şii imamlara övgü amacıyla toplanmalarından neredeyse hiç söz edilmemiştir (Rumlu, 1387, s. 977; Hüseyinî, 1379, ss. 18-22). Bu dönemde şahların, fütüvvet ehli olan Ayyârları ise fedailer olarak gördükleri anlaşılıyor (Gölpınarlı, 1987, s. 180). Şii kaynaklar, Şah İsmail'in Sünnî cemaate karşı baskı ve zorlamayı elden bırakmadığını doğrulamaktadır (Şüşterî, 1365, s. 233). Ancak İran'a Cebel-i Âmil'den giden öncü fakihlerden olan Şeyh Abdüssamed (ö.1576), Şii fikhında teberrânın yerinin olmadığını ve bu faaliyeti bir grup

Yeni dinî ve siyasî ortam, Sünnîlerin hayat ve mallarını güvensiz hâle getirdiği gibi Sünnî ulemâ açısından da tam bir tehdit olmuştu. Bu yüzden onlar, İran'dan kaçmanın yollarını aramaya başladılar. Sünnî âlimlerin sığındığı bölgeler genellikle Anadolu, Hindistan ve Maverâünnehr idi. Örneğin Muslihiddin-i Lari Anadolu'ya, Hoca Mevlâna-yı Isfahani Buhara'ya, Emir Abdülvehhab Anadolu'ya, Fazlullah b. Ruzbehan ise Maverâünnehr'e sığındı. Öte yandan Şah İsmail'in etrafında, İran sahasını Şîîleştirecek ya da Şîî mezhebin esaslarını öğretecek yeterli sayıda Şîî âlim bulunmuyordu. Sünnî âlimlerin saklanması veya İran'dan kaçmasıyla, fikhî konularda başvurulabilecek kabiliyet sahibi kişiler azalmıştı. Nitekim, Kâşân'da şer'î konularda başvuracak kimse kalmadığı için şehir ahali, Sünnî fakih Şemseddin Muhammed'den yardım istedi (Şüşterî, 1365, C. II, ss. 234-235; Aka, 1993, ss. 92-93)².

1. Şah İsmail'in Şîîlik Anlayışı

Şîî-İmâmî mezhebin İran'da tam olarak yerleşmediği bir zeminde Şah İsmail'e adanmışlık gösterileri, dindarlığın işaretiydi. Buna göre kişilerin inanç ve bağlılığını değerlendirmede temel kıstas, Şah'ın kararlarına gösterilen sadakattir. Sadakatli kişiler, Şah'a kulluğa layık ve dindar olarak tanımlanıyordu. Şah İsmail için savaşarak can veren bir kişinin ise kula layık görülen en yüksek mertebeye ulaştığına inanılıyordu (Anonim, Tarih-i Âlem Ârâ-yı Safevî, 1350, ss. 373-375).

Bu dönemde Şah İsmail'in Şîî cemaate liderliğinin hiçbir aracı kabul etmeden, Şîî imamlar tarafından desteklendiği görüşü hâkimdir. Bununla birlikte onun Türkçe şiirlerinde, ilginç bir şekilde Hurûfî işaretler de bulunmaktaydı (Sohrabiabad & Akın, 2019, s. 194)³. Safevî Devleti kurulurken Şah İsmail'in

aşırı zihniyetli fakihin tercih ettiğini vurgulamaktadır. Teberrâ konusunda, Esterâbâdlı fakihlerin ifrat derecesinde olduğu farklı kaynaklarda görülmektedir (Abisaab, 2004, s. 34).

² Şah İsmail'in gazabından Şîîler de etkilenmişti. O, kendi otoritesine rakip gördüğü ve Safevî Devleti gibi seyyâdet silsilesini ön planda tutan Müşâ'şâ'lar Şîî hareketine Irak seferi sırasında son verdi (Türkmen, 1945, C. I ss. 34-35). Safevî kaynaklarında Şah İsmail'in Tebriz'e girdiği sırada, yaklaşık on iki bin askeri olduğu da belirtilmiştir. Bu konuda bk. (Kumî, 1359, C. I s.75).

³ Örneğin bkz. "... Enel Hak ol gönümde gizli/ Ki hakk-ı motlakem hak söyleyem men.../ Muhammed nurdandur Ali sırdan/ Hakikat-ı bahr içinde gevherem men." (Minorsky, 1942, s. 1010). Yine de onun tevhid ve nübbüvvet inancından şüphe etmek güçtür. Şah İsmail, Vahdet-i Vücut'cu bir ilâh anlayışından etkilenmiş ve bu şekilde, Hz. Ali'ye bağlılığını ve onun uluhiyetine dair görüşlerini "pusulasız" bir şekilde dile getirmişti (Onat, 2003, ss. 113-115). Bu dönemde Safeviyye Tarikatı müridlerinin, gâfî Keysâniyye ve Müslimiyye hareketlerinin tesirinde oldukları da iddia edilmektedir (Babayan, 1993, s. 34). Ancak Arjomand (2016, s. 303), bahsi geçen benzerliği kısmen doğrulamakla birlikte, Kızılbaşların inancındaki merkez Asya tesiri sebebiyle bu iddiaya şüpheyle bakmıştır.

müridlerini motive ettiği ifadeler, Şîî-İmâmî fikhî nazariyesinden uzak bir yapıdaydı. Onun kendisini beklenen Mehdi'nin naibi görmesi ve imamlarla rüyalar aracılığıyla irtibat kurduğuna varan iddialar, imam merkezli bir mezhep şeklinde gelişen Şîî-İmâmî akidede imamların otoritesini vurgulamak yerine Şah İsmail'in müridleri nazarındaki karizmasını takviye etmekteydi. Bu iddialar, Şah İsmail'in Şîî mezhepte var olan bekleyiş nazariyesi ve takviyeden muaf şekilde Şîî bir devlet kurmasına yardım etmişti⁴. Kızılbaşlar nazarında önemli bir tesire sahip olan bu tarzda yaklaşımlar, Şâh İsmail'in Gaib İmam ile konuştuğu ve ondan taç, kılıç, hançer, kemer ve huruc izni alarak devletini kurduğu gibi efsanelerle süslenmekteydi (Anonim, Tarih-i Âlem Ârâ-yı Safevî, 1350, ss. 45-46-50; Anonim, Alem-ârâ-yı Şah İsmail, 1349, ss. 30-32 vd.).

Safevî kaynaklarına göre Şah İsmail'in hurucu sırasında farklı bölgelerden gelen sûfiler, onun zuhurunun Sahibü'z Zamân'ın zuhurunun müjdecisi olduğuna inanmışlardı. Buna göre Şah İsmail, müridleri tarafından Şîîliği resmi mezhep ilân etmeden önce bile Mehdi el-Muntazar ve onun zuhuru ile ilişkilendiriliyordu (Şirazî, 1369, ss. 4-5)⁵.

Anlatıldığı kadarıyla Şah İsmail, 1508 yılında Irak'ı Arab ve Bağdat seferlerinin ardından Hz. Hüseyin ve Hz. Ali'nin mezarlarını ziyaret etmişti. Necef'te onu karşılayan Şîî ulemâ ve sadâttan, Hz. Ali'nin bayrağını teslim aldı. Ardından, tek başına “ya Ali” nidasıyla Hz. Ali'nin kabrine girdi. Burada sekiz saat geçiren

⁴ Şîî cemaat, On İkinci İmam Muhammed el-Mehdi'nin (H.329/941) yılında büyük gaybet dönemine girmesi sebebiyle, onun tekrar zuhuru için bekleyiş dönemine girmiş ve bu süreçte, imamlar tarafından onlara takviye öğütlenmişti. Gaib imam ile cemaat arasında iletişimi sağlayan dört özel naib sonrasında, cemaatin imam ile irtibatı kopmuştu. Tarih içinde Şîî cemaatin sorunları doğrultusunda, Şîî fakihler tarafından üstlenilen veya kendilerine yakıştırılan genel niyâbet makamı ortaya çıktı. Bu şekilde Şîî fakihler, imamların ahbârıyla destekledikleri genel niyâbet makamını, cemaatle imamlar arasındaki tek aracı olarak gördüler. Cemaatin de zamanla bu durumu kabul ettiği ve dünyevî bir lidere niyâbet yetkisini devretme konusunda isteksiz olduğu anlaşılıyor (Meclisî, 1972, C. II ss. 5-6; Arjomand, 2016, ss. 83-85; Onat, 1993, s. 125). Diğer taraftan Şah İsmail'in Mehdi ile doğrudan irtibatına dair iddialar, Safevîlerin Şîîlikte aşırı özellikler gösterdiğine işaret etti. Safevî Devleti'nde Şîî kaideler yerleşikçe sözü konusu kullanımın genel anlamda terk edildiği ve Safevî şahlarının Şîî dostu hükümdarlar olarak görülmeye başlandığı anlaşılıyor (Caferiyan, 1384, s. 350).

⁵ Şah İsmail hurucu öncesinde, müridlerini heyecanlandırmak amacıyla Şîî-İmâmî motiflerden ve özellikle Mehdi el-Muntazar'ın kendisini desteklediği iddiasından faydalandı. Şah, başına kızıl tacı Sahibü'z Zamân'ın taktığını, cihad ve huruc konusunda icâzetinin bizzat onun tarafından verildiğini söylüyordu (Şeybi, 1359, ss. 387-388). Şah İsmail, Şîî-imâmî mezhebi ilân ederken Kızılbaşların ve ahalinin aklında oluşan soruları ortadan kaldırmak için rüya motiflerinden sıklıkla faydalanmıştı. Kızılbaşların dahi Sünnî cemaati Şîîleştirilenin zorluğunu fark ettiği bir anda Şah, Hz. Ali tarafından rüyasında Şîîliğin nasıl ilân edileceğinin kendisine anlatıldığını iddia ediyor ve bu şekilde içinde şüphe kalmadığını söylüyordu (Kumî, 1359, s. 73).

Mürşid-i Kâmil'in içerideki konuşmalarını işittiklerini söyleyen Kızılbaşlar, onun Hz. Ali ile bizzat sohbet ettiğini iddia etmişlerdi (Herevî, 1383, s. 303; İzdî, 2012, s. 135).

Şah İsmail'in Şîî imamlarla irtibatını ispat yolunda üretilen ve kronolojik hatalar barındıran hikayeler, sıklıkla kullanılmaktaydı. Buna göre, Sultan Hüseyin Mirza (Baykara) (1470-1506) ve Hasan Padişah (Uzun Hasan) (1452-1478) döneminde Cebel-i Âmil'de yaşayan Seyyid Muhtar isimli bir Şîî, Sultan Hüseyin'in Şîî-İmâmî mezhebi kabul edeceğini duymuş ve cemaatinden kırk haneyle İran'a göç etme kararı almıştı. Bu kabile, Sebzevâr'a vardıklarında Sultan Hüseyin'in Herat ahalisini camide toplama ve imamlar adına hutbe okutma kararını öğrenmişlerdi. Ancak hatip, hutbe okumak için minbere çıktığıysa da hutbesini bitirmeden Sünnîler, onu minberden indirerek öldürmüşlerdi. Daha sonra Sultan Hüseyin'in kararında ısrarcı olmaması üzerine Seyyid Muhtar, Meşhed'e giderek İmam Rıza'nın türbesinde secde etti. İran'a hicret sebebinin Şîîliğin tervici olduğunu ve çaresizlik içinde kaldığını söyledi. Ne geri gidecek ne de İran'da kalacak yüzü olduğunu haykırdı. Bunun üzerine rüyasında İmam Rıza'yı gören Seyyid, ondan yanındakilerle birlikte Sebzevâr'da kalması gerektiğini duymuştu. Seyyid Muhtar, daha sonra Sultan Hüseyin'e bir mektup yazdı ve İmam'ın Sebzevâr şehrinin tevliyetini kendisine verdiğini söyledi. Güya İmam Rıza, ona Sultan Hüseyin'in Şîîliğin tervicini sağlamasının mümkün olmadığını söylemiş ve sabretmelerini istemişti. On yedi yıl sonra evlatlarından biri, İmâmiyye hak mezhebinin tervicini sağlayacak ve Herat'a giderek hutbede imamların ismini okutacaktı. Safevî kaynaklarına göre bu kişi, Şah İsmail idi (Anonim, Alem-ârâ-yı Şah İsmail, 1349, s. 342)⁶.

Şah İsmail'in Şîî imamlarla doğrudan irtibatına dair bu iddialar, Kızılbaşlar arasında coşku yaratmaktaydı. Hatta Kızılbaşlar ve gâlî Şîîlerden bazıları, Allah'ın ruhunun bir insan cisminde hulûlü ve tenâsüh inanışlarından etkilendikleri için Safevî atalarından Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar gibi liderleri ve

⁶ İmam Rızâ'nın (ö.203/818), Herat'ın ele geçirilmesindeki yardımı anlatımı, bahsi geçen örneğe benzerdir. Buna göre Şah İsmail, Özbek Şeybanî Han (1500-1510) ile savaş niyeti arifesinde İmam Ali er-Rızâ ile mektuplaşarak onun emrine uymuş ve bu şekilde, savaşmaya isteksiz Kızılbaşlar ikna edilmişti (Anonim, Tarih-i Âlem Ârâ-yı Safevî, 1350, ss. 201-202). Safevî hanedanının İmam Rızâ ile irtibatı hakkında üretilen rüya motifli hikayeler, ilerleyen dönemde giderek artmıştır. Hatta Şah Tahmasb'ın, bu konuda ifrat derecesinde olduğu görülmektedir. O, devletin yönetimi ile ilgili birçok kararı, imamların rehberliği doğrultusunda almıştır. Bu konuda bk. (Sebzevârî, 1381, s. 41; Safevî, 1362, ss. 29-30).

Şah İsmail'i insan üstü varlıklar ölçüsünde görmekteydiler (Angiolello ve Vincenzo, 2007, s. 214; Huncî, 1382, ss. 262-275)⁷.

Bununla birlikte söz konusu davranışlar, Sünnî ulemâ tarafından tekfir edilmekteydi. Mardin'de, Hüseyin b. Abdullah eş-Şirvani tarafından kaleme alınan *El-Ahkamu'd Diniyye fi Tekfir-i Kızılbaş* isimli eser, bu konuda örnektir. Eser, dört halifenin adına dört bölümden oluşmakta; Şiîliği ve Kızılbaş sûfi geleneğini tekfir etmektedir. Eserde Şiîlerin Şah İsmail'i İlâh bildikleri, zinayı ve şarap içmeyi mücaz gördükleri, namaz ve oruç taraftarı olmadıkları öne sürülmektedir. Şirvani'ye göre Şiîler, her gün Kur'an'ı ayaklarının altına alarak ezmekte ve Kâbe'yi Mekke'den Erdebil'e taşımak istemektedirler (Caferiyan, 1379, s. 87)⁸.

Buna ek olarak Ebüssuûd Efendi'nin (ö H.982/1574) Safevî Devleti'ne ve Kızılbaş sûfi geleneğine yaklaşımı, diğer tasavvufî hareketleri kapsayıp kapsamadığı bilinmemekle birlikte, gâli inanışlara bir eleştiri şeklindedir. Ebüssuûd Efendi'nin, İslâm alemini Şiîleri de sayarak fırka-i nâciye şeklinde tanımlaması ve Kızılbaşları bu temiz fırkanın haricinde kalan tüm şer ve fesatlığı kendinde cemedden zümre olarak görmesi, dikkate değerdir (Düzdağ, 1983, ss. 112-132)⁹.

Şah İsmail'in Kızılbaşlardaki kendisini aşırı yüceltme eğilimini niçin törpülemediği, tam olarak anlaşılmamaktadır. Bununla birlikte onun şer'î kaideleri olgunlaşmamış bir inanışı, kendi liderliğini güçlendirecek bir vasıta olarak gördüğü tahmin edilebilir. Ayrıca, Sünnî ulemânın sürekli tekfir metodunu kullanması da Şiîlerin onun etrafında toplanmasını kolaylaştırmış gibi görünmektedir. Şah İsmail, Şiî ritüellerin terfici konusunda gayretli olsa da bu

⁷ Bektaşilikte mürşid kavramının tanımlanması, konunun anlaşılması açısından yardımcı olacaktır. Buna göre, Hacı Bektaş-ı Veli ve dostlarının derece ve kerametlerinin menkıbe tarzında yorumlandığı Velâyetnâme eserinde, mazharların bahsinde işaretlerden istifade edilmektedir. Örneğin Hacı Bektaş-ı Veli'nin yaranlarından her biri, bir peygamberin mazharıdır. Hacı Bektaş'ın küçük bir çocuğu dirilttiği keramet örneğinden hareketle onun, Zât-i Bâri Taala, yani Allah'ın tecellisi olduğundan söz edilmektedir. Hacı Bektaş-ı Veli "Zat-ı Hüda'nın tecellisi, İnsan-ı Kamîl, sultanlık tahtına oturan ve Davud'un tekiyyegahı" şeklinde tanımlanmaktadır (Soltani, 2017, s. 267).

⁸ Risalenin İran nüshası için adı geçen eser ss. 87-107. Eser konusunda kapsamlı bir tez çalışması ve farklı nüshaları için bk. Ali Aslan, *el-Ahkamu'd-dîniyye Adlı Eserin Tahkiki*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017.

⁹ Yine farklı bir kaynaktan benzer bir bakış açısıyla, "Kızılbaşların, Şiîlik dolayısıyla hem Lâ İlâhe İllallah demeleri hem de ehl-i kible oldukları için tekfir edilmemeleri hususuna ise, "bu tâife yetmiş üç fırkanın halis birinden değillerdir" diyerek bunların, Şiîlik gibi tekfir edilemeyen Müslüman fırkalarla mukayese edilemeyeceği üzerinde durulmuştur." (Düzenli, 2005, s. 272).

konuda yeterli bilgi sahibi olmadığı görülmektedir. Nitekim o, 1503/04 yıllarında siyah giyindiğini gördüğü Şirazlı Şeyh Muhammed b. Yahya'ya bu şekilde giyinmesinin sebebini sormuş ve Şeyh, Hz. Hüseyin'in yasını tuttuğunu söyleyince bu tesirle taziye geleneğinin yaygınlaştırılması için emir vermiştir (Dağlar, 2017, s. 69).

Bu aşamada görülen durum, İran'da 13. asırdan beri şekillenen tasavvufî geleneğin Şah İsmail'in üstlendiği siyasi rol ve kendisine yakıştırılan uhrevî yetkiyle dünyevi bir iktidara evrilmesiydi. Onun ortaya çıkmasıyla Safeviyye Tarikatı'nda Şeyh Cüneyd döneminden beri süregelen savaşçı zihniyet, olgunlaşmıştı. Buna göre ilerleyen dönemde Safevî Devleti'nin Şîî-İmâmî mezhep kaidelerine göre şekil almaya başlaması, başlangıçta baskın olan tasavvufî anlayışın alanını daralttı¹⁰. Şah İsmail'in İran'ı ele geçirme faaliyetleri sırasında dinî teşkilatlanma konusunda gösterdiği gayret, kuruluş evresinde olduğu gibi zayıftı¹¹. Bu dönemde Şah ile müridleri arasındaki ilişkiler, Şîî-İmâmî gelenekten uzak olup tarikat anlayışı doğrultusunda ilerliyordu. Şah'ın halifeleri, Safeviyye Tarikat düşüncesini muhtelif bölgelerde yaymaya devam ediyorlardı (Cemali, 1998, ss. 211-213).

Öte yandan Safevî Devleti'nde itikadi anlamda dönüşüm, Çaldıran Savaşı ile yani ilk dönemin yoğun askeri hareketliliğinden sonra başlamıştı. Bu döneme kadar Safevî Devleti'nin İran'da Şiîliği yayma konusundaki gayreti, bu mezhebi bölgesel yöneticiler ve önde gelen din adamlarına baskı ve zorlamayla kabul ettirme şeklinde olmuştu. Ancak Çaldıran'dan sonra durgunluk dönemine geçilince Şiîliğin beklenildiği gibi gelişim göstermediği aksine Sünnîlerin direncinin devam ettiği fark edildi. İran ahalisini ikiye bölen bu gerginlik, Şah İsmail'in bir fermanla tüm valilere eyaletlerdeki uygulamalarda Şîî-Sünnî ayrımı gözetmeden eşit muamelede bulunmalarını emretmesiyle giderilmeye çalışıldı. Fermanla Sünnîlere, mezheplerinde özgürlük ve hukuk önünde eşitlik vadediliyordu (Arjomand, 2016, s. 307)¹².

¹⁰ Bu konuda dikkate değer bir tartışma için bk. (Mazzaoui, 1972, ss. 84-85).

¹¹ Nitekim, ilk dönemin en önemli din görevlisi olan sadr, dinî teşkilatlanmanın tam anlamıyla oturmamış olması sebebiyle Şah İsmail'in siyasi, dinî ve askerî emirleriyle aynı zamanda ilgileniyordu. Bu sebeple, ilk dönemde sadr makamında görev alan Mir Abdülbaki, Muhammed Kemune ve Mir Seyyid Şerif, Çaldıran Savaşı'nda öldürüldüler (Rumlu, 1387, s. 227; Türkmen, 1945, s. 43).

¹² Şah İsmail, Çaldıran Savaşı sonrasında veya ömrünün son demlerinde, fakih Muhakkık Kerekî'nin mutedil Şiîlik tavsiyesine yönelmişti. Safevîler bu dönemde, kendilerine doğru ve Anadolu'da yakıştırılan saldırganlık imajını değiştirme gayretine girerek Kızılbaşların baskı yoluyla Şiîliği yaymasından vazgeçtiler. Bu doğrultuda, Şîî ulemâdan istifade yoluna gidildi (Tabâtabâi, 1362, ss. 67-68).

2. Şah İsmail Döneminde Şîî Fakihlerin Konumu

Şah İsmail döneminde, İran'da yaşayan Şîî âlimlerin biyografileri incelendiğinde onların daha sonra İran'ı Şîileştiren muhacir Arap fakihlerle fikhî nazariye açısından uyumlu olmadıkları görülmektedir. Kemaleddin Hüseyin b. Abdülhak Erdebilî (ö.1543/1544), Şîilik konusunda birçok eseri Farsça kaleme almasıyla dikkat çeken bir âlimdi. Eğitimi Şiraz ve Herat'ta Molla Celaledin Devvânî ve Emir Gıyâseddin Şirazî'den alan Erdebilî, gençliğinde Şeyh Haydar'ın müridlerinden olmuş ve onun tavsiyesiyle Horasan'a gitmişti. Görüldüğü kadarıyla onun eğitimi, aklî temelliydi ve daha sonra İran'ın Şîileşmesinde görev alan fakihler tarafından güçlenmesi arzulan naklî temelli Şîilikten yani Şîî imamların ahbârı doğrultusunda şekillenen inanç yapısından uzak addediliyordu. Bu sebeple Erdebilî, Şah Tahmasb döneminde (1524-1576) Şîî teşkilatlanmasının öncüsü Muhakkık Kerekî (ö.940/1534) ile Cuma namazının imamın gaybetinde kılınması konusunda şiddetli tartışmalar yaşadı. Onların arasındaki anlaşmazlığın bir diğer sebebi, Erdebilî'nin tasavvufa ilgisiydi. Zira, Kerekî'nin tasavvufa muhalefeti açıktı¹³. Şah İsmail adına kaleme alınan Nehcü'l-Belâğa şerhi, İbn Tâvûs'un eserlerinin şerhi, Mahmud Şebüsterî'nin Gülşen-i Râz eserinin şerhi yine Şah İsmail için imâmet konusunda bir Türkçe risale ve Şah Tahmasb için imamların fazileti konusunda bir Farsça kitap, onun eserleri arasındadır (Efendi, 1401, C. II ss. 98-108; Ağaçeri, 1389, s. 87).

Şah İsmail döneminde Bahreyn, Irak ve Cebel-i Âmil gibi bölgelerden Şîî din adamlarının İran topraklarına göç hareketi, daha çok ilmî faaliyetlerini bir Şîî devletin bayrağı altında güvenli bir şekilde devam ettirmek hedefindeydi. Şîî ulemâ, Sünnî bölgelerden İran'a hareket ederek daha rahat bir hayat sürmeyi istiyordu. Bu dönemde Şîî-İmâmî mezhebin kavâid, kaynak ve teşkilatlanması açısından zayıf olan Safevî Devleti, ulemâ tarafından Şîî kutsal mekanlarının ziyareti geleneği ve güvenlik kaygısı gibi sebeplerin dışında tercih edilmiyordu. İlk defa Şah İsmail döneminin sonunda, tedrici bir şekilde İran ve çevresinde kurumsallığını tamamlamış Şîî havzalarıyla irtibat kurma ihtiyacı doğmuştu (Newman, 1993, ss. 92-103; el-Muhâcir, 1989, ss. 90-97)¹⁴.

Şah İsmail, Şîî fakihlerin yokluğunda devletle çalışmayı arzulayan Şîîliği şüpheli kimseleri dinî bürokrasinin en yüksek görevi olan sadr makamına getirmekten

¹³ Kerekî, İran'daki tasavvufî faaliyetleri Şîî cemaatin ve imamların karşıtlarının yürüttüğü etkinlikler olarak tanımlamakta ve uydurma addettiği bu inanışların lanetlenmesine cevaz vermekteydi (Hamevî, 1363, ss. 187-188).

¹⁴ Şah İsmail öncesinde, Şîî cemaat İran'da azınlıktadır. Şîilik İran'da, zaman içinde varlığını geliştirmiş, Şah İsmail'in tahta çıktığı sırada azımsanmayacak bir nüfusa ulaşmıştır. Örneğin Kum şehri, kuruluşundan Şah İsmail zamanına kadar Şîî mezhepte sabittir. Şunu da belirtmek gerekir ki İran'da belirli bölgelerde yoğunlaşan Şîî varlığına Sünnî kaynaklarda da muhalefet yoktur (Momen, 1987, ss. 86-87).

çekinmemişti. Örneğin Çaldıran Savaşı sonrasında Seyyid Abdullah Lale, sadr makamını kontrol etmekteydi. Bu görevlendirmeden kısa süre sonra ilgili makam, “Şiîliğinden şüphe olmayan” Mir Cemaleddin Muhammed Esterâbâdî’ye teslim edildi (Şirazî, 1369, s. 35). Şah İsmail’in teşkilatlı bir din adamı kadrosuna sahip olmadığı için yerli âlimlerden istifade ettiği açıktı¹⁵. Bahreyn ve Cebel-i Âmillî fakihlerin, Şah İsmail döneminde devletin dinî teşkilatını şekillendirdiği iddiası ise abartılı görünmektedir. Çünkü onların gerçek tesirleri, Şah Tahmasb dönemi ve sonrasında ortaya çıkmıştı (Newman, 2006, s. 24).

Zira, Muhakkık Kerekî 1530 yılı sonrasında İran’a tam olarak yerleşmeden ve Şeyh Abdüssamed (ö.1576)¹⁶ 1551 yılından sonra Cebel-i Âmil’den İran’a göç etmeden önce İran’da fakih teşkilatlanmasının varlığını doğrulayacak bir veri yoktur. Nitekim Kerekî’nin ilk İran seyahatleriyle ilgili bilgiler, Şah İsmail döneminde Şîî fakihlerin neden teşkilatlanamadığı hakkında fikir vermektedir. Kerekî’nin ilk İran seyahatinin tarihi olarak genellikle 1504-1505 yılları zikredilmektedir (Madelung, 2012, s. 610).

Ancak bu tarih, Kerekî’den bahsettiği varsayılan ilk kaynak dikkate alınarak değerlendirildiğinde şüphelidir. Buna göre 1504-1505 yılında Şah İsmail’in İsfahan’daki meclisine fazl ve kemal erbabı âlimler ve sadrlar, Gazi Muhammed Kâşî, Kadı Şemseddin Lahicî, Seyyid Şerifeddin Şirazî ve “Şeyh Ali Cebel-i Âmilî” isimli bir kişi katılmıştı (Anonim, Cihângüşâ-yı Hâkân, 1364, s. 220).

Buna mukabil Kerekî, bu senede eğitimini tamamlamış ve Necef’te yaşıyordu. O, bahsi geçen dönemde, Şah İsmail’in yeni ele geçirdiği bir bölgede yüksek makamlıların arasında yer alacak kadar tanınmış değildi. Bu sebeple adı geçen Şeyh Ali Cebel-i Âmilî, Kerekî ile isim benzerliği olan başka bir şahıs olmalıdır. Ayrıca *Cihângüşâ-yı Hâkân* eserinin farklı bölümlerinde, Kerekî’den bilinen unvanlarıyla söz edilmektedir (Rençber & Meşkurîyân, 1389, ss. 116-117).

Öyle anlaşılıyor ki Şah İsmail’in 1508 yılında Bağdat seferi sırasında Kerekî ile karşılaşması ve sonrasında onu 1510 yılında Özbek galibiyeti için Herat’a davet etmesi, ikilinin ilişkilerinin gelişmesinde ilk adımdır. Ancak Herat’ta Şah İsmail’in şehrin şeyhülislamı da olmak üzere Sünnîlerin altı önemli din adamını öldürtmesi ve ahaliyi zorla Şiîleştirmeye çalışması, Kerekî’nin gönül alma

¹⁵ İran’ın yerlisi olan seyid hanedanlarından da dinî görevlendirmelerde istifade edilmekteydi. Görüldüğü kadarıyla Mirza Mahdum ailesi gibi köklü Sünnî ailelerin Safevî dinî bürokrasisinde görev almaları, onların sürekli baskı altında olmalarına ve gelenekçi Şiîler tarafından sorgulanmalarına sebep oluyordu (Danişpejûh, 1972, s. 918).

¹⁶ İzzüddin Hüseyin b. Abdüssamed b. Muhammed el-Hârîsî hakkında faydalı bir okuma için bk. (Stewart, 2016, s. 296; Münferd, 1377, s. 87). Yine Nurüddin Ali b. el-Hüseyin b. Ali el-Kerekî el-Âmilî hakkında bk. (Efendi, 1401, C. III ss. 450).

yoluyla insan kazanma yöntemine itibar edilmemesi sebebiyle ihtilafa sebep olmuştu. Kerekî'nin bu konudaki rahatsızlığını öğrencilerine açık bir şekilde söylemesi, onun Şah İsmail dönemine bakışı hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Kerekî, şariat kaidelerine uygun bir Şîî idare tasarımını bu dönemden sonra başlatmıştır (Efendi, 1401, C. III, ss. 444-445; Hânsârî, 1392, C. II, ss. 73-74).

Yine de Kerekî'nin Şah İsmail döneminde İran'a yerleşmekten kaçınma ve Necef'e dönme sebebi, her türlü tartışmaya açıktır. Nitekim Safevî Devleti'nin inanç ve siyasetinde Şah İsmail'in Mürşid-i Kâmil otoritesi ön plandadır. Şîîliğin tervicinde hâlâ baskı ve zorlamadan istifade edilmektedir. Bu durum, Kerekî'nin söz konusu ortamda Şîî fikhî düşüncesinin kabulüne imkân görmemiş olabileceğini düşündürmektedir. Diğer taraftan Şah İsmail döneminde fakihlerin Şîî akide tarafından desteklenen yüksek konumu, onun şahsında cemettiği Mürşid-i Kâmil, Mehdî el-Muntazar'ın naibi ve zillullah-i fi'l arz otoritesi karşısında sönük kalmıştır¹⁷. Şah Tahmasb döneminde (1524-1576) tekrar İran'a dönen Kerekî, Şah İsmail dönemine nazaran Şîî İmâmî mezhebin uygulamaları konusunda daha istekli ve ılımlı bir liderle karşılaşmıştır (Efendi, 1401, C. III, s. 460).

Kerekî'nin İran ahalisinin Şîîleşmesinde gösterdiği tesir ve örgütlenme başarısı, Şah Tahmasb'ın desteğiyle mümkün olmuştur. Şah Tahmasb döneminde Kerekî, Safevî kontrolündeki şehirlere özel temsilciler göndermiş, dinî vergilerin toplanmasını emretmiş ve ücra köşelere kadar uzanan bir din adamı örgütlenmesi oluşturmuştur. Şîî-İmâmî mezhebe muhalif tüm din adamlarının görevlerinden el çektirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu aşamada Kerekî'nin amacı; Şîî kaidelerin İran'da tam anlamıyla uygulanması, eğitim kurumlarının sorunsuz bir şekilde çalışması ve Şîî cemaatin Sünnîlerin etkisinde kalmadan güçlenmesidir (Hânsârî, 1392, C. V, ss.165-167; Tünükâbüni, 1396, s. 347; Madelung 2012, s. 610)¹⁸.

Safevî Devleti'nin Şîî-İmâmî mezhebe geçiş tecrübesi, bu devletin tarikat inancı üzerine inşa ettiği şer'î Şîî inancı; giderek tarikat temelinden ayırma, ayıklama girişimiyle ortaya çıkan özgün bir tecrübedir (Melikoff, 1993, ss. 52-54). Safevî

¹⁷ Şîî ulemâ, genel niyâbet düşüncesi ile Şîî cemaatin temsilciliğini ve Gaib İmam'ın aracılık rolünü üstlenmeyi amaçlamıştır. Bunun dışında, Şîî fikhında câir olarak tanımlanan Safevî Devleti gibi dünyevî bir otoriteye meşruiyet kazandırmak yolunda bir çalışma, söz konusu değildir. Safevî Devleti, Şîî cemaati koruması ve mezhebi yayması sebebiyle ulemâ tarafından fikhî temelde Şîî dostu bir devlet olarak tanımlanmıştır (Rasekh, 2015, s. 140; Hüseyinzâde, 1387, ss. 60-95). İslâm devletlerinde yöneticinin dünyevi otoritesinin sınırları konusunda geniş bir tartışma için bk. (Huncî, 1362, ss. 76-85).

¹⁸ Şah Tahmasb'ın, Sünnî cemaati ikna yolunda cami cemaati ve vaizlere önem verdiği anlaşılıyor. Nitekim o, görevlilere İran genelinde hiçbir bölgenin vaiz ve cemaatsiz kalmaması için gayret gösterilmesini emretmiştir (Şirazi, 1369, s. 131).

Devleti'nin Şîîliği ilânının, tasavvufun Şîîliği ilânında ilk gerçek ve tesirli adım olduğu iddia edilmektedir (Şeybi, 1359, s. 64). Ancak bu değerlendirmeyi şüpheyile karşılamak gerekir. Zira Şîîliğin tasavvufa bakışı, mezhebin İran'da zayıf olduğu dönemde kısmî bir muhalefet, bir devlet sahibi olmasıyla ise sert bir muhalefet ve baskı şeklindedir. Safevî Devleti'nde Şîî otoritenin zirveye ulaştığı dönemle tasavvufun baskılanmaya başladığı dönem, aynıdır (Gökbulut, 2016, ss. 63-65)¹⁹.

Sonuç

Şah İsmail döneminde Şîîliğin tervici yolunda ortaya konulan faaliyetler, fikrî ve fikhî boyuttan yoksundur. Onun kılıç zoruyla Şîî-imâmî mezhebi İran ahalisine kabul ettirme girişimi, yönetiminin ilk yıllarında Safevî otoritesinin bir korku otoritesine dönüşmesine sebep olmuştur. Bu sebeple ilk dönemde İran'da Şîîlik, Sünnî cemaat tarafından gönüllü bir şekilde kabul edilmemiştir. Şah İsmail, mezhebî değişim anlamında köklü bir reform arayışında değildir. Onun Kızılbaşlar nazarında sahip olduğu karizmatik otorite, atalarının intikamını alma ve İran topraklarının tamamını ele geçirme hedefiyle çıktığı seferlerde amaçlarına hizmet etmiştir. Bu aşamada Şah İsmail, otoritesini kılıç gücüyle takviye etmeyi tercih etmiş ve yetkisini bir din adamı sınıfı ile paylaşma konusunda isteksiz bir tavır sergilemiştir. Şah İsmail'in Şîî cemaatinin korunması konusunda ortaya koyduğu faaliyetler, Şîî din adamları tarafından minnetle anlatılmaktadır. Şîîliğin muhafazasında Şah İsmail dönemi, Büveyhîler ve İlhanlı Olcaytu Hudâbende (ö.H.716/1316) dönemiyle kıyaslanmaktadır. Ancak Şah İsmail'in Şîî-İmâmî cemaatin yüzyıllar süren gizliliğini ortadan kaldırarak bu mezhebi devlet sahibi yapması, ayrı konumlandırılmıştır. Şah İsmail'in Şîîliği ilânı, tamamlanması gereken birçok eksiklikle birlikte gelmiştir. Zira Şîîliğin hâkim olmadığı, yeterli cemaat ve kaynağın bulunmadığı İran'da Şah İsmail'in Şîîliği yayma faaliyetleri, askeri eylemlerinin gerisinde kalmıştır. Bu sebeple, İran'a yeni bir mezhebi kılıçla değil iknayla kabul ettirme ve bu konuda altyapı oluşturma faaliyetleri, Şah Tahmasb döneminde başlamıştır.

¹⁹ İran'da, Kerekî ile başlayarak Şîî fakihlerin tasavvufî hareketlerle Sünnîliği ahalinin zihninde birleştirme ve bunları sapkınlık olarak tanımlama gayreti söz konusudur. Fakihler, imamların ahbârından ve tasavvufun kendi içindeki çatışmasından faydalanarak hulûl ve tenâsühün tüm tasavvufî hareketlerde görüldüğünü iddia etmekte ve bu zındıklık addedilen inancı İran'a Sünnîlerin soktuğunu belirtmektedirler (Hür el-Âmilî, 1400, ss. 50-51).

Kaynakça

- Abisaab, R. J. (2004). *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*. London and New York: I. B Tauris.
- Ağaçeri, S. H. (1389). *Mukaddeme-i Ber Münasebat-ı Din u Devlet Der İran Asr-ı Safevi*. Tahran: İntişarât-i Tarh-i nû.
- Aka, İ. (1993). X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik. *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu* içinde ss. 69-120 . İstanbul: İlmi Neşriyat.
- Angiolello, G. M. ve Vincenzo, D. (2007). *Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar* (T. Gündüz, Çev.). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Anonim. (1349). *Alem-ârâ-yı Şah İsmail* (A. M. Sâhib, Haz.). Tahran: Tercüme ve Neşri Kitâb.
- Anonim. (1350). *Tarih-i Âlem Ârâ-yı Safevî* (Ş. Yedullah, Haz.). Tahran: İntişarât-i Bunyad-i Ferheng-i İran.
- Anonim. (1364). *Cihângüşâ-yı Hâkân* (M. AllahDuta, Haz.). İslamabâd: Merkez-i Tahkikat-i Farsi-yi İran ve Pakistan.
- Arjomand, S. A. (2016). *Sociology of Shi'ite Islam: Collected Essays*. Leiden: Brill.
- Aslan, A. (2017). *el-Ahkamu'd-dîniyye Adlı Eserin Tahkiki* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Babayan, K. (1993). *The Waning of The Qızilbash: The Spiritual and The Temporal in Seventeenth Century Iran* (Basılmamış Doktora Tezi). Princeton University, Near Eastern Studies. Princeton.
- Caferiyan, R. (1379). *Safeviyye Der 'Arse-i Dîn, Ferheng ve Siyâset*. Kum: Pejûheşgedeyi Havza ve Dâneşgâh.
- Caferiyan, R. (1384). *Kaveşhâ-yi Tâze Der Bâb-i Ruzgâr-i Sâfevî*. Kum: Adyan Publication.
- Cemali, M. K. İ. (1998). *Teşkilat-i Devlet-i Safevi ve Ta'mim-i Mezheb-i Teşeyyü' Devazde İmami be Unvan-i Tenha Mezheb-i Resmî*. İsfahan: Muessese-yi İntişarât-i Emir-i Kebir.
- Dağlar, M. (2017). *Şah Tahmasb'ın Dini Siyaseti (1524-1576)* (Basılmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Sakarya.
- Danişpejüh, M. T. (1972). Yek Perde ez Zindeganî-yi Şah Tahmasb-i Safevî. *Mecelle-i Danişgedeyi Edebiyat ve Ulûm-i İnsani-yi Meşhed*, 4(1).
- Düzdağ, M. E. (1983). *Şeyhülislam Ebussuud Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Düzenli, P. (2005). Şeyhülislam Ebussûd Efendi Fetvâları Işığında Osmanlı Sünniliği. *Marife*, (3), 259-286.
- Efendi, M. A. (1401). *Riyâzü'l-ulemâ ve hiyâzü'l-fuzalâ* (Cilt I-VI) (S. A. el-Hüseynî, Haz.). Kum: Mektebetü Âyetullah el-Mar'aşî.
- el-Muhâcir, C. (1989). *el-Hicre el-'âmilîyye ilâ İran fî asrı's- Safevî: esbâbuhâ et-tarihîyye ve netâicühâ es-sekâfiyye ve 's-siyâsiyye*. Beyrut.

- Gökbulut, S. (2016). Seyyid Haydar Âmulî ve Câmi'ü'l-esrâr ve Menba'u'l-envâr Adlı Eserinde Tasavvuf-Şiilik İlişkisi. *Tasavvuf*, (37), 45-71.
- Gölpınarlı, A. (1987). *Tarih Boyunca İslâm Mezhepleri ve Şiilik*. İstanbul: Der Yayınları.
- Hamevî, M. b. (1363). *Enis'ül Müminîn* (M. H. Muhaddis, Haz.) Tahran.
- Handemîr, E. M. (1370). *İran Der Rüzgâr-ı Şah İsmail ve Şah Tahmasb-ı Safevî* (T. Gulam Rıza, Haz.) Tahran.
- Hânsârî, M. B. (1392). *Ravzâtü'l-cennât fî ahvâli'l-ulemâ ve's-sâdât* (R. Seyyid Muhammed Ali, Haz.). Tahran.
- Herevî, E. S. (1383). *Fütühât-ı Şâhî* (N. Muhammed Rızâ, Haz.). Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî.
- Huncî, F. b. (1362). *Sulûku'l-Mulûk* (M. A. Muvahhid, Haz.). Tahran: İntişârât-ı Harezmi.
- Huncî, F. b. (1382). *Târîh-i Alem-Ârâ-yi Emîn-î : Şerh-i Hükmrânî Selâtin-i Ak koyunlu ve zuhûr-i Safeviyân* (M. e. Aşık, Haz.). Tahran: Miras-ı Mektub.
- Hür el-Âmilî, M. b. (1400). *Risâletü'l-isnâ aşeriyye fî'r-red ale's-sûfiyye* (D. Muhammed, Haz.). Kum: Matbaatu'l-İlmiyye.
- Hüseynî, H. b. (1379). *Târîh-i İlçî-yi Nizâmşâh*. (N. Muhammed Rızâ ve K. Hanedâ, Haz.). Tahran: Encümen-i Âsâr ve Mefâhîr-i Ferhengî.
- Hüseynzâde, S. M. (1387). *Endişe-i Siyâsi-i Muhakkik Kerekî*. Kum: İntişarat-i Bustan.
- İzdi, H. (2012). Şahân-i Safevî ve Ziyâret. *A Quarterly for Shiite Studies*, (10), 131-152.
- Kumî, K. A. (1359). *Hülasatü't-Tevârih* (İ. İhsan, Haz.). Tahran: Dânişgâh-i Tahran.
- Madelung, W. (2012). al-Karakî. *EI², C. IV*, 610. Brill.
- Mazzaoui, M. M. (1972). *The Origins of the Safâwids: Si'ism, Sufism and Ghulat*. Wiesbaden: Freiburger Islamstudien.
- Meclisî, M. B. (1972). *Bihârü'l-envâr*. Tahran: Daru'l Kutubu'l İslâmiyye.
- Melikoff, I. (1993). *Uyur İdik Uyardılar Alevilik - Bektaşilik Araştırmalar*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Minorsky, V. (1942). The Poetry of Shah Ismail I. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, X, 1006-1029.
- Momen, M. (1987). *An introduction to Shi'i Islam: The History and Doctrines of Twelver Shi'ism*. New Haven and London: Yale University Press.
- Münferd, M. F. (1377). *Muhaceret-i Âlimhâ-yi Şii ez Cebel-i Âmil be İrân*. Tahran: Çaphâne-i Sepehr.
- Newman, A. (1993). The Myth of Clerical Migration to Safawid Iran: Arab Shiite Opposition to 'Ali al-Karaki and Safawid Shiism. *Die Welt des Islams*, (33), 66-112.
- Newman, A. J. (2006). *Safavid Iran Rebirth of a Persian Empire*. London: I.B Tauris.
- Onat, H. (1993). Yirminci Asırda Şiilik ve "İran İslam Devrimi". *Milletlerarası Tarihte ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu* içinde (ss. 123-151). İstanbul: İlmi Neşriyat.
- Onat, H. (2003). Kızılbaşlık Farklılaşması Üzerine. *İslamiyat*, (3), 111-126.

- Rasekh, A. A. (2015). Agents of Hidden Imam: Shiite Juristic Authority in Light of the Doctrine of Deputyship (Basılmamış Doktora Tezi). Concordia University. Department of Religion. Montreal, Quebec: Concordia University.
- Rençber, M. A. ve Meşkurîyân, M. T. (1389). Muvacehe-yi Muhakkik Kereki bâ İstikrar-ı Hakimiyyet-i Safevî der Asr-i Şâh İsmail-i Evvel (H.907-930). *Pejuheşhâ-yi Tarihî Danişgâh-i Isfahan*, (4), 107-136.
- Rumlu, H. B. (1387). *Ahsenü't Tevârih* (N. Abdülhüseyin, Haz.). Tahran: İntişârât-ı Esâtîr.
- Safevî, T. b. (1362). *Tezkire-i Şah Tahmasb*. Tahran: İntişârât-ı Şark.
- Sebzevârî, M. B. (1381). *Ravzatü'l-envâr-ı Abbâsî* (L. Necef, Haz.). Kum: Bustân-i Kitâb-i Kum.
- Sohrabiabad, H. ve Akin, B. (2019). Tarihi Bulgular ve Hakîki'nin Bilinmeyen Şiirlerinden Hareketle Karakoyunluların Mezhebi Eğilimleri Üzerine Yeni Tespit ve Görüşler. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 179-224.
- Soltani, M. A. (2017). *Serencam, Velâyetnâme ve Buyruk'ta Alevilerin Ortak İnançları* (E. D. Turay, Çev.) (16), s. 247-324.
- Stanfield Johnson, R. (2004). The Tabarra'iyân and the Early Safavids. *Iranian Studies*, 37(1), 47-71.
- Stewart, D. J. (2016). Safevî İran'a Âmilî Ulemânın Göçüne Dâir Notlar (H. Kartaloğlu Çev.). *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, (2), 271-314.
- Şeybi, K. M. (1359). *Tasavvuf ve Teşeyyü' ta Ağaz-i Sedey-i Devazdehom* (K. Alırıza Zekaveti, Çev.). Tahran: Emir Kebir.
- Şirazî, A. B. (1369). *Tekmiletu'l-Ahbâr: Tarih-i Safevîyye ez Ağaz ta 978 Hicri-Kameri* (N. Abdülhüseyin, Haz.). Tahran.
- Şüşterî, K. N. (1365). *Mecâlisü'l-mü'minîn* (Cilt I-II) (A. Seyyid Ahmed, Haz.). Tahran: Kitâbfürûşî-yi İslâmiyye.
- Tabâtabâî, H. M. (1362). *Zemin der Fıkh-i İslâmî*. Tahran.
- Tünükâbünî, M. b. (1396). *Kıyasü'l-ulemâ*. Tahran: İntişarat-ı İlmi ve Ferhengi.
- Türkmen, İ. B. (1945). *Târih-i Alem Âra-yi Abbasi* (Cilt I-II-III) (A. Genceli, Çev.). İstanbul: TTK.

KARI ÇOR TEGİN YAZITI İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME*

*Mihriban AYDIN***

Öz: 2012 yılının son günlerinde Çin Halk Cumhuriyeti'nin Xi'an (西安) kentinde Eski Türkçe ve Tang Hanedanlığı dönemi Çincesiyle yazılmış bir mezar taşı bulunmuştur. Yazıt bulunduğundan sonra Xi'an kentindeki Datang xishi (大唐西市) Müzesine nakledilmiştir. Çince ve Eski Türkçe metin, birbirinin çevirisi değildir. Yazıtın Eski Türkçe bölümü, on yedi satırlık bir metin içermektedir. Yazıt hakkındaki ilk bilimsel toplantı, 07 Nisan 2013 tarihinde Pekin Üniversitesi'nde (北京大学) yapılmış olup yazıtın hem Çincesi hem de Eski Türkçesi ile ilgili metin neşirleri, 2013 yılı içerisinde başlamıştır. Bu makale, ilk yayınlardan bugüne kadar yapılan çalışmaların genel bir değerlendirmesini içermektedir. İlk bölümde Eski Türkçe metnin neşirlerine, ikinci bölümde ise yazıt hakkında yapılan çalışmalara değinilmiştir. Değerlendirme bölümünde ise Eski Türkçe metindeki farklı okumalar değerlendirilmiştir; yazıtın Çince metninde farklı okuma ve anlamlandırma bulunmadığı için üzerinde durulmamıştır. Yakın zamanda bulunan bu yazıtın, Uygur Kağanlığı'nın orta dönemlerinde gelişen olaylar hakkında önemli bilgiler verdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Eski Türkçe, Eski Türk Yazıtları, Uygurlar, Uygur Kağanlığı, Karı Çor Tegin.

An Evaluation of the Studies on the Qarı Çor Tegin Inscription

Abstract: In the last days of 2012, a tombstone written in Old Turkic and Tang Dynasty Chinese was found in the Xi'an (西安) city of China, preserved in the Datang xishi (大唐西市) Museum in Xi'an. A cursory examination showed that the Chinese text is not a translation of the Old Turkic text. There are seventeen lines of text in the Old Turkic part of the inscription. The inscription was first studied at a meeting held at Peking University (北京大学) on 07 April 2013. This article primarily evaluates the studies carried out from the first publications to date. The first part is dedicated to the publications of the Old Turkic text whereas the second part focuses on the inscription itself. As the inscription in Chinese do not entail variation in reading and interpreting, the evaluation section concentrates on the different readings of the Old Turkic text. As a conclusion, it seems that this recently found inscription provides important information about the events that took place in the middle periods of the Uyghur Khanate.

Keywords: Old Turkic, Old Turkic Inscriptions, The Uyghurs, Uyghur Khanate, Qarı Çor Tegin Inscription.

* Makalenin Türü: Araştırma Makalesi

Makalenin Geliş ve Kabul Tarihleri: 15.10.2023 - 22.11.2023

** Dr.Öğr.Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Dilbilimi Bölümü, İzmir, Türkiye. E-posta: mihriban.aydin@deu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0053-7214.

Giriş

1893 yılında V. Thomsen tarafından Türk runik yazı sisteminin çözülmesinden bugüne kadar eski Türk yazıtları üzerinde birçok çalışma yapıldı. Bu çalışmalar, yeni bulunan yazıtların neşri, farklı okuma ve anlamlandırmalar ile yazıtlardaki söz varlığı hakkındadır. Türk runik harfli yazıtların bulunduğu coğrafyalarda yeni yazıtların bulunması, yayınların son yıllarda artmasına neden olmuştur.

2012 yılının sonlarında bulunan Karı Çor Tegin Yazıtı, ilk yayımlandığı 2013 yılından bugüne kadar çok sayıda araştırmaya konu oldu. Bu yayınların bir bölümü, yazıtın özellikle Eski Türkçe bölümünün yeni okuma ve anlamlandırması hakkında; bir bölümü ise yazıttaki sözcükler ve özellikle Karı Çor Tegin'in soy kütüğü ile ilgilidir. Yazıtta adı geçen kişi adlarıyla ilgili çalışmaların sayısının çok oluşu, Karı Çor Tegin'in Uygurların Yağlakar Hanedanı'na mensup ve Moyan Çor Kağan'ın torunu olmasına bağlanabilir. Dolayısıyla kişi adları, Yağlakar Hanedanı'nın kağanlık ailesi hakkında yeni bilgilere ulaşmaya neden olacak kadar değerlidir.

Bu çalışmada; Karı Çor Tegin Yazıtı'nın fizikî özellikleri ile içeriği hakkında bilgi verildikten sonra hem Tang Hanedanlığı dönemi Çincesiyle yazılmış metin hem de Türk runik harfleriyle yazılmış Eski Türkçe bölümü hakkında yapılmış çalışmalardan bahisle Eski Türkçe bölümünün okuma ve anlamlandırmalarına değinilmiş; makalenin son bölümünde ise bu okuma ve anlamlandırmaların Eski Türkçenin söz varlığına yaptığı katkılardan söz edilmiştir. Yazıt üzerindeki çalışmalar, Eski Türkçe bölümünü yayımlayanlar ile yazıttan ve yazıtın söz varlığından söz eden çalışmalar olarak iki başlıkta incelenmiştir. Makalenin temel hedeflerinden biri, yazıtın bulunuşundan bu yana geçen on yıl içerisinde okuma ve anlamlandırmaların geldiği nokta ve özellikle başta Çin olmak üzere Uzak Doğu ülkelerinde yapılan çalışmalar hakkında bilgi vermektir.

1. Karı Çor Tegin Yazıtı

Bir kapak ve bir de metinlerin bulunduğu taş olmak üzere iki parçadan oluşan mezar taşının her ikisi de 40x40 cm. ölçülerinde olup 2012 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'nin Shanxi eyaletinin yönetim merkezi Xi'an (西安, eski adıyla: Chang'an 長安)'ın Zhangduyuan (张杜原) adlı bölgesinde bulunur. Yazıtın sağ tarafında Tang dönemi Çincesiyle yazılmış Çince bir metin ile sol tarafında Türk runik alfabetiyle yazılmış on yedi satırlık Eski Türkçe bir metin yer almaktadır. Yazıt, Xi'an'daki Datang xishi (大唐西市) Müzesine nakledilmiş olup hâlen aynı müzededir.

Yazıtın bulunuşuyla ilgili toplantı, 07 Nisan 2013 tarihinde Pekin Üniversitesi'nde (北京大学中国古代史研究中心) yapılmıştır.

Görsel 1. Pekin Üniversitesi'nde yapılan toplantının afişi

Yazıtla ilgili ilk okuma ve anlamlandırma denemesi, yukarıda anılan toplantıda V. Rybatzki ile Wu Guosheng (吳國聖)'in birlikte hazırladıkları sunumdur. Yazıtın özellikle Eski Türkçe bölümünün okuma ve anlamlandırma denemeleri, 2013 yılının ortalarından itibaren yayımlanmaya başlamıştır.

Aşağıda yazıtın ilk neşirlerinden bugüne kadarki okuma ve anlamlandırmalar, herhangi bir müdahalede (yazımın düz veya eğik olması, kullanılan işaretler vs.) bulunmadan verilmiş; sayfa sayısının artmaması için satırlar alt alta verilmek yerine yan yana gösterilmiştir. Parantez içerisindeki sayılar, satır numarasını göstermektedir. Ayrıca aşağıdaki iki bölümde verilen çalışmalar, yayımlanma tarihine göre sıralanmış; aynı yıldaki çalışmaların hangisinin daha önce yayımlandığını bilmek mümkün olmadığı için soyadı alfabetiğine göre verilmiştir.

1.1. Karı Çor Tegin Yazıtı Hakkındaki Neşirler

Aşağıdaki bölümde, neşirlerin Eski Türkçe bölümü okuma ve anlamlandırması verilmiştir. Aynı neşirin ilk yayınından sonraki yayınlarındaki okuma ve anlamlandırmalar, eğer aynı ise, ilk yayınına gönderilmiştir.

* Alyılmaz, 2013a, ss. 443-446.

(1) bu k(i)m(i)ng (2) tis(e)r ·b(e)zg(e)k (3) Yağl(a)k(a)r·kañ (4) atı : ç(a)b(i)ş (5) tig(i)n : oğlı (6) kañ tutuk· (7) atışı: (8) böğü : bil(-) (9) ge : t(e)ngri· (10) kañ inisi (11) k(a)rı çor (12) tig(i)n şını (13) yöği : t(a)bğ(a)ç· (14) k(a)n·yöğl(a)dı· (15) l(a)ğzın ·yıl· (16) (a)ltı(n)ç· ayka· (17) yiti : yangıka

(1) 此墓（所葬的人）是誰 (2) 如果（你會問）（乃是）威赫的 (3) 葉羅葛汗（之氏族） (4) 他的名字 車毗尸 (5) 特勤之子 (6) 汗都督 (7) 之侄 (8) 牟羽毗 (9) 咖登利 (10) 汗之弟 (11) 葛啜 (12) 特勤之（墓） (13) 葬禮由唐朝 (14) 皇帝下詔所立 (15) 豬年 (16) 六月 (17) 七日

* Alyılmaz, 2013b, ss. 1-61.

Metnin transkripsiyonu için bk. (Alyılmaz, 2013a, s. 443-446).

(1) “*Bu (mezar) kimin(dir)? / Bu (mezarda yatan) kim(dir)?*” (2) *dese(niz): (Bu mezar): Titretici / korkutucu / heybetli* (3) *Yağlakar Han (boyundan / sülalesinden birine aittir).* (4) *(Onun) adı (ve şeceresi şöyledir): Çabış* (5) *Tigin'in oğlu;* (6) *Han Tutuk(un)* (7) *yeğeni* (8) *Böğü Bil-* (9) *-ge Tengri* (10) *Han(in) küçük kardeşi;* (11) *Karı Çor* (12) *Tigin. (Karı Çor Tigin'in) mezarı* (13) *(ve) yoğ / ölüm (töreni) Tabgaç / Çin* (14) *İmparatoru (tarafından) yapıldı* (15) *Domuz yılı(nın)* (16) *altıncı ayının* (17) *yedisinde.*

* Bai Yudong 白玉冬, 2013, ss. 45-52.

Yazıtın bulunuşu, fizikî özellikleri gibi ayrıntıdan sonra yazıtla ilgili okuma çalışmalarına kısaca değinilir; Eski Türkçe metnin transliterasyonu, transkripsiyonu ve Çince çevirisi verilir.

(1) *boyimîn* (2) *tisär . bāzgak* (3) *yaylaqar . qan* (4) *atī . çabiş* (5) *tigin . oyulu* (6) *qan . totoq* (7) *atışi:* (8) *bögü: bil* (9) *gā: täñri* (10) *qan inisi* (11) *qarı çor* (12) *tigin . sini* (13) *yoyi : tabyaç .* (14) *qan . yoyladı* (15) *lagzın . yıl .* (16) *altınç . ayqa* (17) *yiti: yanıqa*

01, 02 说起你的辈分，令人生畏。03~05 (你有) 药罗葛汗 (族) 之名，(是) 车毗尸特勤之子，06、07 (是) 汗之都督的侄子，08~10 (是) 卜古毗伽天汗的弟弟。11~14 唐朝皇帝举办了葛啜王子的葬礼。15~17 于猪年 (乙亥年，即 795 年) 六月初七。

* Ölmez, 2013a, ss. 322-325.

Yazıt hakkındaki bilgilerden sonra Çince bölümün Türkiye Türkçesine çevirisi, ardından Türk runik harfli Eski Türkçe bölümü verilir.

1. *bo? m η 2. t?ser² b?gk?* 3. *yağlakar : kan* 4. *atı : çavış* 5. *tëgin : oğlı* 6. *kan : totok* 7. *atışı : 8. böğü : bil-* 9. *ge teñri* : 10. *kan : inisi* 11. *karı çor* 12. *tëgin : sını* 13. *yogı : tavgaç* 14. *kan : yogladdı* 15. *lagzın : yıl* : 16. *altınç : ayka* : 17. *yëti : yanıka* :

1. Bu ... 2. ... Bögük (?) 3. Yağlakar Han, 4. adı (?) Çavış 5. Tegin oğlu 6. Han Totok 7. torunu 8. Böğü Bilge 9. efendimiz 10. hanın küçük erkek kardeşi 11. Karı Çor 12. şehzadenin mezarı, 13. cenaze törenini Çin 14. Hakanı düzenletti. 15. Domuz yılının 16. altıncı ayında 17. ayın ilk yedinci gününde (yapıldı).

* Rybatzki ve Wu, 2013, ss. 425-442.

V. Rybatzki ve Wu Guosheng, yazıt hakkındaki genel bilgilerden sonra her satırın fotoğrafını ayrı ayrı vererek okuma, Çince anlamlandırma ve sözcük notlarını her satırın altında gösterir. s. 437’de ilk 13 satır; 13. satırın geri kalanı ile 14. satır, s. 438’de; son üç satır ise s. 440’ta bulunmaktadır. Makalenin sonunda, yazıttaki damgayı gösteren fotoğraf ve İngilizce özet bulunur.

bolmiş (??) ⁱⁱXXXX . ⁱⁱⁱbügü ⁱⁱⁱyaqlaqar . qan ^{iv}atı[sī?] : čavuš . ^vtegin . oylı ^{vi}qan . totuq ^{vii}atısı : ^{viii}bügü : ^{ix}bilgä : ^xtjri ^xqa(n . inisi) ^{xi}qarı č(o)r ^{xii}tegin . ^{xiii}sini ^{xiii}yoyı ^{xiii}tabyač . ^{xiv}qan . ^{xv}yoyladı . ^{xv}layzın . ^{xvi}yil . ^{xvi}altinč . ^{xvii}ayqa . ^{xvii}yiti : ^{xvii}yañıqa (s. 437).

“XX XXX XXXX XXXX。藥羅葛汗的孫子/姪子（？）車毗尸特勤，車毗尸特勤
侄子 Qan totuq, Qan totuq 子孫/侄（？）牟羽毗伽登里汗，牟羽毗伽登里汗之弟葛
啜王子之墓（或）葬禮/守靈儀式 (s. 437).

中國皇帝舉行了葬禮 (s. 438).

“(於) 亥年、六月之上旬/初旬 (一個月開始的前十天) 的第七 [日]” (s. 440).

* Zhang Tieshan 张铁山, 2013a, ss. 147-153.

Zhang’ın 21-22 Eylül 2013 tarihinde Çin Halk Cumhuriyeti’nin İç Moğolistan eyaletinin Xilinhot kentinde yapılan “Uluslararası İç Avrasya’nın Tarihi ve Kültürü Sempozyumu”na sunduğu Karı Çor Tegin ile ilgili ilk yayımıdır. Buradaki okuma ve anlamlandırma önerisi için bk. (Zhang, 2013b).

* Zhang Tieshan 张铁山, 2013b, ss. 75-77.

Makalede yazıtın Çince bölümü, ardından Eski Türkçe bölümünün transliterasyonu, transkripsiyonu ve Çince çevirisinden sonra son bölümde Uygur kağanlarının Eski Türkçe ad ve ünvanları ile Çince karşılıkları bir tablo üzerinde gösterilir.

(1) *bu k(i)m(i)η* (2) *tis(ä)r b(ä)zg(ä)k* (3) *y(a)yl(a)q(a)r . qan* (4) *atı č(a)b(i)š .* (5) *tig(i)n oylı* (6) *qan . tutuq* (7) *atısı .* (8) *bögü : bil-* (9) *gä t(ä)ηri* (10) *qan inisi* (11) *q(a)rı čor* (12) *tig(i)n . sini* (13) *yoyı : t(a)by(a)č* (14) *q(a)n . yoyl(a)dı .* (15) *l(a)yzın . yil .* (16) *(a)lt(i)nč . ayqa .* (17) *yiti : y(a)ñıqa .*

这是谁的 (墓葬) ? 得了疟疾的药罗葛汗之名门、车毗尸特勤之子、汗都督之侄、睿智聪明的天可汗(或译:牟羽毗伽登里可汗)之弟葛啜特勤之墓葬。唐朝可汗(皇帝)吊唁了。猪年六月七日。

* Zhang Tieshan 张铁山, 2013c, ss. 665-671.

(1) *bu sāmāk* (2) *taši , bögü* (3) *yaqlaqar qan* (4) *atı čabış* (5) *tigin oylı ,* (6) *qan tut(u)q* (7) *atısı ,* (8) *bögü bil-* (9) *gä t(ä)ηri* (10) *qan inisi* (11) *qarı čor* (12) *tigin sini* (13) *yoyı . tabyač* (14) *qan . yoyladı .* (15) *layzın yil .* (16) *altinč ayqa* (17) *yiti : yañıqa* (s. 669).

“This tombstone, (is) the descendant of bögü yaylaqar qan, the son of çabış tigin, the nephew of qan tut(u)q, the younger brother of Bögü bilgä t(ä)ñri qan, tomb of the qarī çor tigin The qan (emperor) of the Tang dynasty celebrated the funeral feast. In pig’s year, in the 6th month on the 7th day]” (s. 669).

* Ariz ve Aydın, 2014a, ss. 65-79.

(1) *bo [är] miñ-* (2) *tisi bitigi* (3) *yaylaqar qan* (4) *altı çavış* (5) *tegin oylı* (6) *qan totoq* (7) *atısı* (8) *bögü bil* (9) *gä täñri* (10) *qan inisi?* (11) *qarı? çor* (12) *tegin sını* (13) *yoyı tawyač* (14) *qan yoyladdı (yoylatdı?)* (15) *layzın yıl* (16) *altınč ayqa* (17) *yeti yañıqa* (s. 70).

(1) بۇ، نەر منگ- (2) تنسی پوتوک- [دور]. (3) یاغلاقار خان (4) ئالتی چاۋوش (5) تیگن- [ننگ] ئوغلی، (6) خان توتوق- [ننگ] (7) جیینی، (8) بۆگۈ بیل- (9) گە تەگۈری (10) خان- [ننگ] ئینسی (11) قاری چور (12) تیگن- [ننگ] قەبرسی. (13) دەپنە مۇراسمنی تاۋغاچ (14) خان قلدۇردی. (15) توگگوز بیل (16) ئالتنچی ئای- [ننگ] (17) یەتتینچی کونی.

* Ariz ve Aydın, 2014b, ss. 265-272.

Okuma ve anlamlandırma için bk. (Ariz ve Aydın, 2014a, s. 70).

* Aydın ve Ariz, 2014, ss. 65-80.

Metnin transkripsiyonu için bk. (Ariz ve Aydın, 2014a, s. 70).

“bu, er mingtisi yazıtı(dır), Yaglakar han Altı Çavış Tegin’in oğlu, Kan Totok’un yeğeni, Bögü Bilge Tengri Kan’ın kardeşi, Karı Çor Tegin’in mezarı. Yoğ törenini Tang Hanedanlığı imparatoru yaptırdı. Domuz yılı, altıncı ayı, yedinci günü” (s. 68).

* Rybatzki ve Wu, 2014, ss. 115-128.

(1) XX XXX (2) XXXX XXXX (3) *yaylaqar qan* (4) *atı(si)? : çavuş* (5) *tegin oylı* (6) *qan totuq* (7) *atısı : (8) bügü : bil* (9) *gä : täñri* (10) *qan inisi* (11) *qarı çor* (12) *tegin sını* (13) *yoyı : tabyač* (14) *qan yoyladı* (15) *layzın yıl* (16) *altınč ayqa* (17) *yeti yañıqa*

“XX XXX XXXX XXXX. The tomb and wake of Qarī çor tegin, the younger brother of Bögü bilgä tegin qan, the grandson of Qan Totuq, the son of Čavuş tegin, the grandson of Yaylaqar qan. The Chinese emperor celebrated the funeral feast. The Year of the Pig, in the 6th month on the 7th day] of the first ten days of the month” [28th of June 795]

* Alyılmaz, 2015, ss. 275-342.

Yazıtın bulunuşu ve fizikî özelliklerine değinildikten sonra Türk runik harfli metnin transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilir. Kitap bölümünün geri kalanında ise okunan sözcüklerle ilgili yapı ve anlam bakımından değerlendirmelerde bulunulur. S. 340’tan itibaren yazıtın Çince bölümü, Luo Xin’in okuma ve anlamlandırması ile gösterilir.

Metnin transkripsiyonu için bk. (Alyılmaz, 2013a, ss. 443-446); Türkiye Türkçesine aktarımı için bk. (Alyılmaz, 2013b, s. 20).

* Karjaubay ve Kalban, 2015, ss. 35-47.

Yazıtın nerede ve ne zaman bulunduğu bilgilerinden sonra yazıtın ve kapak taşının ölçüleri, yazıtın bir fotoğrafı ve elle çizilmiş Türk runik harfli metni verilir. Transkripsiyon, Türkiye Türkçesine aktarım ve runik metnin fontlarla yazılmış biçimi, bir tabloda gösterilir ve metindeki bazı problemlili sözcüklere değinilir. Notların ardından yazıtın Çince bölümü ve sözcüklerle ilgili açıklamalar bulunur. Makalenin son bölümünde ise yazıtın tarihî ve siyasi önemi ile İngilizce ve Rusça özet yer alır.

(1) *bu amył* (2) *etser beŋgük* (3) *jaylaqar qan* (4) *ata, çabys* (5) *tigin oyly* (6) *qan tutuq* (7) *atysy*. (8) *bögü bil* - (9) *ge teŋri* (10) *qan inisi* (11) *Qary çor* (12) *tigin syny* (13) *joyy tabyaç* (14) *qan joylady*. (15) *layzyn jyl* (16) *altynçi ajqa* (17) *jeti janyqa* (s. 38).

(1) Bu sakın (canımı sakın) (2) eden ebediye (3) Yağlakar han (4) deden. Çabiş (5) tigin oğlu (6) han tutuk (7) akrabası. (8) Bögü bilge (9) Tengri (10) Han kardeşi (11) Karı Çor (12) prens kabirini, (13) cenaze törenini Tabgaç (14) han tertip etti. (15) Domuz yılı (16) altıncı ayın (17) yedi yenisi (s. 38).

* Moriyasu 森安孝夫, 2015a, ss. 1-39.

Makalede Uygur Kağanlığı, Uygurların Manihaizmi benimsemesi, Uygur kağanları konularının ardından yazıtın Çincesi verilir. Türk runik harfli bölümün transkripsiyonu ile çevirisi, bir tabloda gösterilir.

(1) *bu pimeng* (2) *tesär bäzgäk* 故 ? (3) *aylaqar qan* (4) *atı çavış* (5) *tegin oyli* (6) *qan totoq* (7) *atışı* (8) *bögü bil* (9) *gätäŋri* (10) *qan inisi* (11) *qarı çor* (12) *tegin sini* (13) *yoŋi tavyaç* (14) *qan yoyladı* (15) *layzin yıl* (16) *altınç ay-qa* (17) *yeti yanıqa*

1. (若說) 此碑銘, 2. (值得悼念的?) 3. 葉羅葛汗 4. 子孫 (即王族), 車鼻施 5. 王子 (tegin) 之子, 6. 汗都督 7. 之孫, 8. 牟羽賢明 9. 神聖 10. 汗之弟 (實為族弟之侄子) 11. 葛啜 12. 王子墳墓 (之碑銘)。 13. 他的葬禮, 唐朝 14. 皇帝置辦子。 15. 豬年 16. 於第六月 (即六月七日) 17. 於初七日

* Moriyasu 森安孝夫, 2015b, ss. 499-526.

Bai Yudong (白玉冬) tarafından Çinceye çevrilen bu makaledeki okuma ve anlamlandırmalar için makalenin Japonca aslına bk. (Moriyasu, 2015a, ss. 1-39).

* Mörön ve Ankhbayar, 2015, ss. 1-16.

Yazıt hakkındaki kısa bilgilerden sonra Çince ve ardından Eski Türkçe bölüm verilir. Makalenin son bölümlerinde ise Karı Çor Tegin'in kimliğinden ve Uygur Kağanlığı'nın orta dönemlerinde gelişen olaylardan söz edilir.

(1) *bu kimiŋ* (2) *tisir bäzgäk* (3) *aylaqar qan* (4) *atı çabiş* (5) *tigin oyli* (6) *qan tutuq* (7) *atışı* (8) *bögü bil*- (9) *gä täŋri* (10) *qan inişi* (11) *qarı çor* (12) *tigin sini* (13) *yoŋi tabyaç* (14) *qan yoyladı* (15) *layzin yıl* (16) *altınç ayqa* (17) *yiti yanıqa* (s. 5).

энэ хэн бэ хэмээвээс Базгэк Яклагар хааны ач Чебиш
тегиний хөвгуун Хаан Тутугуйн ач хуу Бөгү Билгэ Тэнгэр
хааны дуу Харычор тегин. Бунхан, оршуулгыг Тангийн
хаан оршуулав. Гахай жилийн 6-р сарын 7-ны өдөр (s. 5).

* Hayashi, 2016, s. 209-214.

Makalede; Çince bölüm ve İngilizce çevirisinin ardından Türk runik harfli Eski Türkçe metnin transliterasyonu, transkripsiyonu ve İngilizce çevirisi verilir. Makalenin son bölümünde ise yazıtta adı geçen kimselerden hareketle Karı Çor'un soy kütüğü bulunmaktadır (s. 213).

(1) *bu kimii?* (2) *tisär bāzgāk* (3) *yaylaqar qan* (4) *atī çavuş* (5) *tigin oylī* (6) *qan totoq* (7) *atīsī* (8) *bögü bil* (9) *gā tāñri* (10) *qan inisi* (11) *qarī çor* (12) *tigin sinī* (13) *yoyī tavyaç* (14) *qan yoyladī* (15) *layzīn yıl* (16) *altinç ayqa* (17) *yiti yanñqa*

(1) Whose is this? (2) If (anyone) says, shivering (3) Yaylaqar Qan (4) grandson Çavuş (5) Tigin his son (6) Qan Totoq (7) his nephew (8) Bögü Bil (9) ge Tengri (10) Qan his younger brother (11) Qarī Çor (12) Tigin his tomb (13) his funeral feast China (14) Qan celebrated (15) the year of the Pig (16) in the sixth month (17) on the seventh day.

* Aydın, 2018a, s. 84.

Metnin transkripsiyonu için bk. (Ariz ve Aydın, 2014a, s. 70). Aydın'ın bu yayınında anlamlandırma bulunmamaktadır.

* Aydın, 2018b, ss. 268-275.

Kitabın “Karı Çor Tegin Yazıtı” başlıklı bölümünde (ss. 268-275) genel bilgilerden sonra yazıtın okuma ve anlamlandırması verilir; ardından yazıttaki problemleri sözcüklerden *miñtisi*, *karı*, *sın* ile Karı Çor'un soy kütüğü üzerinde durulur.

Metnin transkripsiyonu için bk. (Ariz ve Aydın, 2014a, s. 70); anlamlandırma için bk. (Aydın ve Ariz, 2014, s. 68).

* Karjaubay ve Kalban, 2018, ss. 418-433.

Karjaubay ve Kalban'ın 2015 yılında yayımlanan makalesi, Karjaubay'ın yayınlarından seçki olarak yayımlanan kitapta da Rusça ve Türkçe olarak yer alır. Makalenin Rusçası: ss. 206-227; Türkçesi: ss. 418-433. Transkripsiyon ve anlamlandırma için bk. (Karjaubay ve Kalban, 2015, ss. 35-47).

* Ölmez, 2018, ss. 200-207.

Yazıt, “Chang'an Yazıtı” adıyla ve iki türlü okuma ve anlamlandırma ile verilir: İlk okuma, “Eskimiş çalışmam” başlığı altında; asıl okuma ve anlamlandırma ise yazıtın satır fotoğraflarının sağında gösterilir. Problemleri sözcüklerle ilgili öteki okuma ve anlamlandırmalar, dipnotlarda verilir.

(1) *bo kimij* (2) *têser bezgek* (3) *yaglakar kan* (4) *atı çaviş* (5) *têgin oğlu* (6) *kan totok* (7) *atısı* (8) *bögü bil-* (9) *ge teŋri* (10) *kan inisi* (11) *karı çor* (12) *têgin sını* (13) *yogı tavgaç* (14) *kan yoglatdı* (15) *lagzın yıl* (16) *altınç ayka* (17) *yêti yaŋıka* (s. 204-205).

(1) Bu kimin (2) denecek olursa, illetli, (3) Yağlakar Han (4) torunu, Çavış (?) (5) Tegin oğlu (6) Han Totok (7) torunu (8) Bögü Bilge (9) efendimiz (10) hanın küçük erkek kardeşi (11) (12) şehzadenin mezarı, (13) cenaze töreni Çin (14) Hakanı tarafından düzenlendi. (15) Domuz yılının (16) altıncı ayında, (17) ayın ilk yedinci gününde (yapıldı). (s. 205-206)

* Alyılmaz, 2019, ss. 221-296.

Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki Türk runik harfli yazıtların işlendiği kitap bölümünde Karı Çor Tegin Yazıtı'na da yer verilir. Yazıtın Eski Türkçe bölümünün transkripsiyonu için bk. (Alyılmaz, 2013a, ss. 443-446); Türkiye Türkçesine aktarımı için bk. (Alyılmaz, 2013b, s. 20).

* Bao Wensheng 包文胜, 2019, ss. 106-112.

Mezar taşı hakkında kısa bilgi ve Çince bölüm, ardından ise Eski Türkçe metin verilir.

1. bu kimij 2. tisir bāzgāk 3. yaŋlaqar qan 4. atı çabiş 5. tigin oyli 6. qan tutuq 7. atışı 8. bögü bil 9. gä tärri 10. qan inisi 11. qarı çor 12. tigin šini 13. yogı tabyaç 14. qan yogladı 15. layzın yıl 16. altınç ayqa 17. yiti yaŋıqa

1. 要说这是谁的 2. bāzgāk 3. 药罗 葛汗的 4. 孙子, 车毗尸 5. 特勤的儿子 6. 汗都督的 7. 侄子 8. 牟羽 毗 9. 伽 登里 10. 汗的弟弟 11. 葛 啜 12. 特勤的墓 13. 葬。由唐朝 14. 汗 (皇帝) 安葬了。 15. 猪年 16. 六月 17. 七日。(s. 107).

* Aydın, 2021a, ss. 204-210.

Yazıt hakkında genel bilgilerden sonra yazıttaki bazı problemlili sözcükler üzerinde durulur ve ardından Türk runik harfleriyle, ancak font ile yazılmış metni, transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilir. Bölümün sonunda ise yazıtın estampaj görüntüsü bulunur (s. 210).

Metnin transkripsiyonu için bk. (Ariz ve Aydın, 2014a, s. 70); Türkiye Türkçesine aktarımı için bk. (Aydın ve Ariz, 2014, s. 68).

* Aydın, 2021b.

Hoca Ahmet Yesevi Türk-Kazak Üniversitesi'nin projesi olarak internet üzerinde yayımlanan *Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü* adlı e-ansiklopedide "Karı Çor Tigin (Xi'an) Bitiği" başlıklı madde, E. Aydın tarafından yazılır. Yazıt hakkındaki kısa bilgilerden sonra üzerindeki çalışmalardan söz edilir. Ardından yazıtın Eski Türkçe bölümü verilir ve okuma ile anlamlandırmanın Aydın 2018a'dan alındığı belirtilir.

Metnin transkripsiyonu için bk. (Ariz ve Aydın, 2014a, s. 70); anlamlandırma için bk. (Aydın ve Ariz, 2014, s. 68).

* Moriyasu 森安孝夫, 2021, ss. 101-124.

Bai Yudong'un yedi dil ve tarih araştırmacısının on çalışmasını bir araya getirdiği kitapta Takao Moriyasu (森安孝夫)'nun 《漠北回鹘汗国葛啜王子墓志新研究》 başlıklı makalesi de bulunmaktadır (2021, ss. 101-124). Bu makalenin aslı, Japonca (Moriyasu 2015a) yayımlanmış olup aynı yıl, Bai Yudong tarafından Çinceye çevrilmiştir (Moriyasu, 2015b). Çince çeviri, Bai'nin bir araya getirdiği seçkide de bulunmaktadır. Önce yazıtın Çince, ss. 111-114 arasında ise Türk runik harfli bölümü verilir. Yaglakar Hanedanı ve Uygur tarihinden kısaca söz edildikten sonra ss. 122-124 arasında ise Karı Çor Tegin Yazıtı'nın önemi üzerinde durulur. Türk runik harfli metin için bk. (Moriyasu, 2015a, ss. 1-39).

* Aydın, 2022, ss. 119-120.

“Çin Halk Cumhuriyeti Yazıtlarından Örnekler” başlığı altında Karı Çor Tegin Yazıtı'nın fizikî özellikleri, kim adına, ne zaman yazdırıldığı, kaç satır olduğu gibi kısa bilgilerden sonra yazıtın font ile yazılmış Türk runik harfli metni, transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine anlamlandırması verilir (ss. 119-120).

Metnin transkripsiyonu için bk. (Ariz ve Aydın, 2014a, s. 70); Türkiye Türkçesine aktarımı için bk. (Aydın ve Ariz, 2014, s. 68).

* Alyılmaz, 2023a, ss. 185-195.

Kitap bölümünde yazıtın nerede bulunduğu, adlandırılması, yazıtın yazılış sebebi ve içeriği hakkındaki bilgilerden sonra yazıtın Eski Türkçe bölümünün transkripsiyonu ve Türkiye Türkçesine aktarımı verilir. Transkripsiyon için bk. (Alyılmaz, 2013a, ss. 443-446); Türkiye Türkçesine aktarımı için bk. (Alyılmaz, 2013b, s. 20).

Makalede üzerinde durulan konu, 2. satırdaki *bezgek* sözcüğüdür. *bez-* 'titre-' fiili ile fiilden isim yapan /-GAK/ ekinden oluştuğu belirtilir ve sözcüğün başta Azerbaycan Türkçesi olmak üzere bazı Türk lehçelerinde bir kuş türünün adı olduğu öne sürülür. Bu kuşa Anadolu'da *mezzeldek* denildiği kanıtlarla gösterilir ve kuşun wikimedia'dan alınmış bir fotoğrafına yer verilir. Makalenin ikinci bölümü ise Uygur boy damgasını konu edinir ve bu damganın *bezgek* damgası olduğu belirtilir.

1.2. Karı Çor Tegin Yazıtı ile İlgili Çalışmalar

* Hayashi 林俊雄, 2013.

Hayashi, *Milletlerarası Eski Türk Yazıtları: Dil, Tarih ve Kültür Sempozyumu*'nda sunduğu, 2013 年西安発見廻鷓王子墓誌 “2013 nian xi'an fajian hui jiao wangzi muzhi” başlıklı bildirisinin yayımlanıp yayımlanmayacağını bilmediğini belirterek bu çalışmasını kendi kişisel sayfasına koymuş ancak sempozyum bildirilerinin yayımlandığı kitabın dışında başka bir yerde yayımlanıp yayımlanmadığı bilgisi, elde edilememiştir. Sempozyumun bildirileri daha sonra 2016 yılında *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*'in 61 (2) sayısında yayımlanmış olup Hayashi'nin İngilizce bildirisi, derginin 209-214 sayfaları arasında yer almıştır. Bk. (Hayashi, 2016, ss. 209-214).

* Hu Hong 胡鸿, 2013, ss. 490-492.

Yazıda Karı Çor Tegin'in defnedildiği yer olan Zhangduyuan'ın tarihî coğrafyası hakkında bilgiler verilir; bu yerin Tang Hanedanlığı'ndaki önemi ve aynı bölgede bulunan başka yazıtlardan kısaca söz edilir.

* Luo Xin 罗新, 2013a, s. 423-424.

Mezar taşı hakkında kısa bilgiden sonra Çince bölüm; yazının sonunda ise mezar taşı ile mezar taşı kapağının estampaj görüntüsü verilir.

* Luo Xin 罗新, 2013b, ss. 447-454.

Makalede yazıtın Çince bölümü verilerek hakkında ilk çalışma yapılmış olmaktadır. Çince bölümde geçen adlarla Eski Türkçe bölümdeki adlar hakkında da bilgi verilerek Karı Çor Tegin'in soy kütüğü üzerinde değerlendirmelerde bulunulur. Çince bölümden anlaşıldığına göre Karı Çor Tegin, Zhenyuan 10. yılının (794) Mayıs ayında Tang Hanedanlığı İmparatoru Dezong'un hizmetine girmiş; 7 Haziran 795'te, yirmi yaşında iken vefat etmiştir.

* Luo Xin 罗新, 2013c, s. 62-78.

Türkiye'de yayımlanan makalede önce yazıtın bulunuşuna değinilir; ardından Çince bölüm ve Türkçe çevirisi verilir. Karı Çor'un hangi kağanın torunu olduğu konusu üzerinde durulduktan sonra Karı Çor'un babası olduğu belirtilen Chepishi (车毗尸) (Eski Türkçe bölümde: *çabiş/çavış*)'nin kim olduğu sorununun tartışılır. Luo Xin'in ulaştığı en önemli sonuçlardan birisi, Chang'an'deki Yağlakar hanedanına mensup kişilerin sürgün edilmiş olduğudur.

* Ölmez, 2013b, ss. 88-89.

Eski Türkçe bölümdeki *atı* sözcüğünün ‘torun’ anlamında olduğu öne sürülür ve Çince bölümdeki ‘torun’ anlamlı *sun* (孫) ile karşılaştırılır. Ayrıca yazıtın Türkiye Türkçesine kısa bir aktarımı verilir.

* Wang Xiaofu 王小甫, 2013, ss. 455-460.

Yazıtın Eski Türkçe bölümünde Karı Çor Tegin’in babası olduğu bildirilen ve Çin kaynaklarında Chepishi (车毗尸) olarak kaydedilen kişinin kimliği ve Tang Hanedanlığı’na ne gibi hizmetlerde bulunduğu konusu üzerinde durulur.

* Wu Yugui 吴玉贵, 2013, ss. 461-476.

Uygur Kağanlığı’nın orta dönemlerinde meydana gelen büyük siyasi değişikliklerden söz edilerek Karı Çor Tegin mezar taşındaki Çince ve Eski Türkçe metin sayesinde konunun açıklığa kavuştuğundan söz edilir. Bu mezar taşının ve iki dildeki metnin Uygurlarla Tang Hanedanlığı ilişkilerinin iyi bir düzeyde olduğuna kanıt sayılabileceğine ve Yağlakar Hanedanlığı’nın son bulmasıyla yerine geçen yönetimler yüzünden Yağlakar ailesine mensup kişilerin Tang yönetimi ile daha iyi ilişkiler içerisinde olduğuna değinilir.

* Zhu Yuqi 朱玉麒, 2013, ss. 477-486.

Mezar taşının yazıtıyla ilgili Çin kaynaklarında bilgi bulunup bulunmadığı denetlenir ve bu tipte yazılmış başka mezar taşlarından örnekler verilir. Mezar taşı metnini kaleme alan kişinin Cui Shu 崔述 olduğu belirtilir ve bu kimsenin İmparator Tang Dezong (唐德宗) (780-804)’un başbakanı olarak görev yapan Cui Zao (崔造)’nun küçük kardeşi olduğu belirtilir.

* Li Zongjun 李宗俊, 2014, ss. 253-261.

Yazıtın ilk bulunduğu günlerdeki gazete, dergi haberleri vs. kısa bilgilerden sonra yazıtın Çince bölümü verilir; Eski Türkçe bölümü hakkında bilgi verilirken önce Uygur Kağanlığı döneminden söz edilir. Bu bölümde Türk runik yazısının yayılma alanları, yazıtların ilk keşfi, neşri gibi konuların ardından Moyan Çor dönemindeki yazıtlardan söz edilir. 2. bölümde Karı Çor Tegin’in soy kütüğü, Tang Hanedanlığı ile Uygur Kağanlığı’nın ilişkilerine değinilir. 3. bölümde ise Karı Çor’un Tang Hanedanlığı’na gelişinden ve özellikle 794 yılında Uygur Kağanlığı’nın orta dönemlerinde yaşanan karışıklıklardan söz edilir.

* Liu Zhe 刘喆, 2014, ss. 73-75.

Çince bölümde ne anlatıldığından bahsedildikten sonra Çin kaynaklarındaki Uygurlarla ilgili bölümlerden kısaca söz edilir. Makalenin ilk üç bölümünde Çin kaynaklarında Uygurların kimliği, Uygur beylerinin ne işlerle meşgul olduğu ve özellikle Tang yönetimiyle ilişkilerine değinilir. 4. bölüm ise Karı Çor Tegin’in

kim olduğu konusuna ayrılmıştır. Liu'nun ulaştığı sonuçlardan birisi, Zhenyuan'ın onuncu yılında Tang Hanedanlığı'na geldiği kayıtlı olduğuna göre, Karı Çor'un Yingwu Han ve Yingyi Han'ın soyundan olmasının imkânsız olduğudur (s. 75). Sonuç itibarıyla Çince bölümden hareket edilerek Karı Çor'un kim olduğu konusu üzerinde durulur.

* Ölmez, 2015, ss. 339-349.

Bu sempozyum bildirisine ulaşamadığı için yazıtla ilgili hangi konulardan söz edildiği bilgisi elde edilemedi.

* Wu Guosheng 吳國聖, 2015, ss. 119-120.

Türk runik harfli yazıtların Moğolistan başta olmak üzere birçok yerde bulunduğu ve Çin'de bu tipte yazıtların sayısının az olduğundan söz edilir. Karı Çor Yazıtı'nın çok değerli olduğunu ve ilk bulunduğu günden itibaren V. Rybatzki ile iş birliği yaparak yazıtın ilk yayını kendilerinin yaptığı belirtilir. Bu makalede yazıtın Çince ve Eski Türkçe bölümü hakkında bir değerlendirme yapıldığını, Çince bölümde şehzade hakkında daha fazla bilgi bulunduğunu ancak Eski Türkçe bölüm sayesinde birçok kişi adına ulaşılabildiğini belirtir. Ayrıca yine Xi'an'de yakın zamanlarda bulunan, Çince ve Soğdca 580 yılında yazılmış Su Liang Zuma ailesi yazıtı ile 874'te yazılmış Çince ve Pehlevice iki dilli bir başka metin ile karşılaştırılmasından söz ederek iki dilli yazıtların önemine değinir.

* Wu Yugui 吳玉貴, 2015, ss. 133-160.

Kapsamlı makalenin 157. sayfasında Karı Çor Tegin Yazıtı'na da bir paragraflık yer ayrılmış olup başlık şöyledir: "Gechuo'nun Mezar Yazıtı". Bu özet bilgide Sol Kuvvetler Komutanı Karı Çor'un soy kütüğünden, babasının Chebishi Tegin olduğundan, İmparator Zhenyuan'ın (794) 10. yılında ağabeyi Abochu ve beraberindekilerle Tang Hanedanlığı'na geldiğinden, Zhenyuan'ın 11. yılında (795) vefat ettiğinden ve aynı yıl Chang'an'deki Zhangduyuan'a defnedildiğinden söz edilir. Yazıtın hem Çince hem de Eski Türkçe bölümünün Uygur Kağanlığı'nın orta dönemlerine ışık tutacak kadar değerli olduğuna değinilir.

* Aydın, 2016, ss. 161-166.

Yazıtla ilgili o güne kadarki yapılan çalışmalardan söz edildikten sonra *sin* 'mezar' sözcüğünün Karı Çor Tegin Yazıtı'ndaki art ünlülü *s* ile yazılması gerekçe gösterilerek Tariat Yazıtı'nın güney yüzünün 5. satırındaki *sinleg* okunagelen ve 'mezarlık' olarak anlamlandırılan sözcüğün *sin* 'mezar' ile ilişkisi olmadığını; *sin* sözcüğünün art ünlülü tek örneği sayesinde Tariat'taki *sinleg* sözcüğünün *sinlig* 'senli, sen varken' okunması ve anlamlandırılması gerektiğinden söz edilir.

* Aydın, 2017, ss. 1-7.

Makalede Uygur Kağanlığı'nın kağanlık yazıtlarından biri olarak değerlendirilen Tariat'ın kuzey yüzünün ilk dört satırında, Moyan Çor'un oğullarına hangi boyları bıraktığından söz edilerek yazıtın kuzey yüzünün 4. satırında geçen Çavış Tegin'in Karı Çor'un babası olduğu belirtilir. Makalede işlenen asıl konu ise kağanların ölmeden önce bağlı boyları oğullarına nasıl paylaştığıdır. Dolayısıyla Tariat'ta adı *Çavış Sengün* olarak geçen komutanın Moyan Çor'un oğlu, Karı Çor'un ise babası olduğu açıklığa kavuşmuş olmaktadır.

* Aydın, 2018c, ss. 1-22.

Uygur dönemi yazıtları hakkında bilgi verildikten sonra her yazıt hakkında yapılan çalışmalardan söz edilir. Makalenin 15 ve 16. sayfaları, Xi'an (Karı Çor) Yazıtı'na ayrılmış olup yazıt hakkında kısa bilgi verildikten sonra Karı Çor'un kim olduğuna değinilir. Bölümün sonunda ise yazıtla ilgili o güne kadar yapılan çalışmaların bibliyografik künyeleri bulunur.

* Aydın, 2020, ss. 146-154.

Makalede *Yaglakar* sözcüğünün geçtiği metinler verildikten sonra sözcüğün yapısı ile ilgili görüşlerle başka dillerde yazılan metinlerdeki biçimlerine değinilir ve adın Çince *Yaoluoge* (藥羅葛) yazımındaki son karakter olan *kar* üzerinde yoğunlaşılır. Makalenin ikinci bölümünde ise Karı Çor'daki *Karı* adının hangi anlamda olduğu özellikle Çincesinin tek bir karakter yani *ge* (葛) ile yazılmasının nedenleri tartışılır. *Karı* sözcüğünün *Yaglakar* adının kısa hâli olduğu ve bu nedenle *karı* sözcüğüyle *Yaglakar* ailesinin adına ulaşıldığı ve Çinlilerin, Moyan Çor'un anısına torununa da adın kısaltılmışı, *Karı* ad/ünvanının verildiği ortaya konmaya çalışılır.

* Wu Yugui 吴玉贵, 2020, ss. 104-123.

Wu Yugui'nin 2013 yılında yayımlanan makalesi, 2020'de yayımlanan 西暨流沙 *Xiji Liusha* başlıklı kitabının 104-123. sayfaları arasında da yer almıştır. Bk. (Wu Yugui 吴玉贵, 2013, ss. 461-476).

* Chen Ken 陈恳, 2021, ss. 51-64.

Makalenin asıl konusu, *atı* sözcüğü olduğu için öncelikle Eski Türkçe bölümdeki kişi adlarından hareket ederek Karı Çor Tegin'in soyu üzerinde durulur ardından *atı* sözcüğünün Eski Türkçedeki tanıklarından söz edilerek sözcüğün 'yeğen', 'torun' gibi anlamlarda kullanıldığı belirtilir. *Yaglakar* Han olarak anılan Moyan Çor Kağan'ın torunlarından söz edilerek özellikle *Kan Totok* adındaki *totok* ünvanına değinilir. Makalede öne sürülen ilginç sonuçlardan biri de Moyan Çor'un Tun Baga Tarkan ile kardeş olabileceğidir.

* Kamalov, 2022, ss. 31-39.

Uygur Kağanlığı dönemi hakkında kısa bilgiden sonra yazıtın nerede, ne zaman bulunduğu ve şu anda hangi müzede olduğu bilgisinin ardından yazıtla ilgili ilk çalışmalardan söz edilir. Çince bölüm, Hayashi (2016)'nin İngilizce çevirisi; Eski Türkçe bölüm ise Ölmez (2018) ve Hayashi'nin (2016) okuması ile verilir. Karı Çor Tegin'in kim olduğundan, babasının Chebishi tubo peiluo (车鼻施吐拨裴羅) (Uyg. *Čaviš Tupar Boila*)'nun An Lushan isyanında Tang Hanedanlığı'na yardım eden Uygur ordusu komutanlarından biri olduğu belirtilir. Yazıtın Eski Türkçe bölümünden elde edilen Yaglakar Han, Qan Totoq, Böğü Bilge Tengri Kağan'ın kim olduğu tartışılır.

* Alyılmaz, 2023b, ss. 1-31.

Makalenin 18. sayfası, Karı Çor Tegin Yazıtı'na ayrılmıştır. Yazıtın iki dilli olması nedeniyle bu makaleye konu olduğu düşünülebilir. Yazıt hakkındaki kısa bilgilerden sonra yazıtın bir fotoğrafına yer verilir.

2. Karı Çor Tegin Yazıtı ile İlgili Okuma ve Anlamlandırmalar Hakkında Değerlendirme

Yazıtın Eski Türkçe bölümü, on yedi satır olsa da neredeyse her satırda bir iki sözcük bulunduğu için çok uzun bir metin olduğu söylenemez ancak özellikle Karı Çor'un dedesi, babası, kardeşleri vs. gibi soy kütüğü bilgileri çok değerlidir. Yazıt üzerinde çalışanlarca yazıtta türlü adlar verildiği dikkati çekmektedir: *Karı Çor Tegin/Tigin, Xi'an/Chang'an Yazıtı*.

Metnin ilk satırında bulunan küçük bir aşınma, harflerin tespitini güçleştirmiştir. Bu nedenle naşirlerin özellikle ilk iki satırda farklı okumalar yaptıkları görülmektedir. Bazı naşirlerin aynı yıl içerisinde dahi yayımlanan yayınlarında farklı okumalarının olduğu tespit edilmiş; bazı naşirlerde ise ilk çalışmasından son çalışmasına kadar herhangi bir okuma ve anlamlandırma farklılığı olmadığı gözlemlenmiştir. Yazıtın problemleri yerleri ile ilgili naşirlerin okumasındaki farklılıklar, şöyle özetlenebilir:

1. satır: Alyılmaz, Zhang (2013b), Hayashi *bu kimiñ*; Bai *boyimîn*; Ölmez (2013a) *bo? m η*; Rybatzki ve Wu XXX; Zhang (2013c) *bu sāmāk*; Ariz ve Aydın, Aydın *bo [är] miñ-*; Moriyasu *bu pimeng*; Karjaubay ve Kalban *bu amyl*; Ölmez (2018) *bo kimiñ*; Bao *bu kimiñ*.

2. satır: Alyılmaz, Bai, Hayashi *tiser . bezgek*; Ölmez (2013a) *t?ser² b?gk?*; Rybatzki ve Wu *bügü*; Zhang (2013c) *taşı böğü*; Ariz ve Aydın, Aydın *tisi bitigi*; Karjaubay ve Kalban *etser beñgük*; Moriyasu *tesär bāzgak* 故 ?; Ölmez (2018) *téser bezgek*; Bao *tisir bāzgak*

4. satır: Rybatzki ve Wu *atī[sī?]*; tüm naşirler *atı/atī*; Ariz ve Aydın, Aydın *altı*

14. satır: Alyılmaz *yögl(a)dı*; Bai, Zhang, Moriyasu, Hayashi *yoyladı*; Ölmez (2013a) *yogladı*; Rybatzki ve Wu *yoyladı*; Ariz ve Aydın, Aydın *yoyladı* (*yoylatdı?*); Karjaubay ve Kalban *joyladı*; Ölmez (2018) *yogladı*; Bao *yoyladı*

Yazıtın ilk ve ikinci satırla ilgili en farklı okuma, Ariz ve Aydın tarafından dikkatlere sunulmuştur: *miñtisi* “mingtisi: *mingjing*”. Yazarların *mingjing* olarak belirlediği sözcüğün ‘ölünün kimlik bilgilerinin yazıldığı bayrak’ anlamında olduğu ve *mingjing* metninin taş aynen aktarıldığı öne sürülmüştür (Aydın ve Ariz, 2014, s. 69-70). Takao Moriyasu ise ilk satır, *bu pimeng* okuyarak Aydın ve Ariz’in okuması olan *miñtisi* üzerinde özellikle *miñ* sözcüğünü aynı okuma ve anlam ile düşündüğünü belirtir ancak *tisi* bölümünün *tiser* olabileceğini önerir. Esasen *pimeng* ile *beiming*’in kastedildiğini ayrıca metnin bir başka sorunlu sözcüğü *bezgek* içinse önceki naşirlerin görüşlerine katıldığını belirtir (2015b, s. 511). Bao Wensheng 包文胜; *inişi* okuduğu sözcüğü ‘erkek kardeş’ değil, ‘yeğen’ olarak anlamlandırmak gerektiğini öne sürer (2019, ss. 106-112). Bai Yudong 白玉冬, ilk satırdaki sözcüğü *boyımın* okuyarak *boğ-* fiilinden aldığı anlaşılmaktadır (2013, s. 48). Ayrıca *bezgek* için verdiği ‘korkutucu’ anlamı da ilginçtir (2013, s. 47).

Sonuç

İki dilli bu yazıtın, Moyan Çor’un torunu Karı Çor adına Çin İmparatorunca yazdırıldığı anlaşılmaktadır. Çince bölümden elde edilen Karı Çor’un, Moyan Çor Kağan’ın torunu olduğu bilgisi nedeniyle Eski Türkçe metnin 4. satırındaki *atı* sözcüğünde <si> hecesinin yazımının unutulduğu ve dolayısıyla ‘torun’ anlamında olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıca her iki metinde de geçen Çavış Tegin’in oğlu olduğu bilgisi, Uygur Kağanlığı yazıtlarından Tariat marifetiyle de kanıtlanabilmektedir. Uygur Kağanı Moyan Çor’un, Tang Hanedanlığı yönetimi sırasında ortaya çıkan An Lushan (安祿山) isyanı sonrasında oğullarının komutasında bir ordu göndermek suretiyle Tang’ı yıkılmaktan kurtardığı daha da açıklığa kavuşmuş olmaktadır. Ayrıca 780 yılında Yağlalar Hanedanlığı’nı yönetimden el çektiren Tun Baga Tarkan’ın Yağlalar hanedanından olan kimselere göz açtırmadığı ve dolayısıyla hanedan üyelerinin özellikle şehzadelerin Çin’e gitmek zorunda kaldığı da bu sayede ortaya çıkmış olmaktadır.

Eski Türkçe bölümün yazıtın sol tarafına sıkıştırılarak hatta bazı sözcüklerin ikiye bölünerek yarısının üst, yarısının alt satırda kalacak şekilde yazılması; önce Çince metnin taşa işlendiğinin kanıtı olarak değerlendirilebilir. Her ne kadar Tang Hanedanlığı'nın başkenti Chang'an'de üst düzey bir komutan olsa da şehzade adına bir metin ve bu metnin de kendi dilinde ve kendi alfabesiyle yazdırılmış olması, büyük bir şanstır. Kısa kısa on yedi satır, hem Uygur Kağanlığı'nın orta dönemlerinde yaşananları gün yüzüne çıkarması hem Moyan Çor Kağan'ın oğulları ile torunlarının daha uzun bir süre Çin başkentinde bulduklarının anlaşılması ve en önemlisi Türkçenin söz varlığına yaptığı katkılar, yazıtın değerini artırmaktadır. Yazıtın tartışmalı satırlarında yeni okuma ve anlamlandırma önerilerinin devam edeceği de kuşkusuzdur.

Kaynakça

- Alyılmaz, C. 成吉思 (2013a). 葛啜墓誌 突厥文銘文的釋讀 Gechuo muzhi tujue wen mingwen de shidu. 唐研究 *Tang Yanjiu*, 19, 443-446.
- Alyılmaz, C. (2013b). Karı Çor Tigin Yazıtı. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 1-61.
- Alyılmaz, C. (2015). *İpek Yolu Kavşağının Ölümsüzlük Eserleri*. Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2019). Çin Halk Cumhuriyeti'ndeki (Kök)Türk Harfli Yazıtlar. B. A. Gökdağ, S. Y. Gömeç ve O. Karatay (Yay.Haz.) *Ortak Türk Tarihi* içinde (C. 6, ss. 221-296). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2023a). Karı Çor Tigin Yazıtı'nda Geçen "Bezgek" Sözcüğü ve Uygurların Boy Damgası Üzerine. L. Karahan ve H. Yıldız (Ed.), *Doğumunun 80. Yılında Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* içinde (ss. 185-195). Ankara: TDK Yayınları.
- Alyılmaz, C. (2023b). Eski Türkler Yabancı Dil Biliyorlar mıydı? *Bezgek Yabancılarla Türkçe Öğretimi Dergisi*, 2(1), 1-31.
- Ariz, E. ve Aydın, E. (2014a). Henzuçe-Qedimki Türkçe "Karı Çor Tekin Qebre Teşi" Üstide Yengi Tetkikat. *新疆大学学报 Şincang Üniversitesi İlmîy Jurnili*, 35(2), 65-79.
- Ariz, E. ve Aydın, E. (2014b). *Qedimki Türk Yeziqidiki Taş Pütükler*. Ürümçi: Şincang Halq Neşriyatı.
- Aydın, E. (2016). Tariat ve Xi'an (Karı Çor Tegin) Yazıtları Işığında sını "mezar" Sözcüğü Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 61(2), 161-166.
- Aydın, E. (2017). Uygur Kağanı Moyan Çor'un Oğullarına Mirası. *Gazi Türkiyat*, 20, 1-7.
- Aydın, E. (2018a). *Uygur Yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2018b). *Taşa Kazınan Tarih, Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*. İstanbul: Kronik Kitap.

- Aydın, E. (2018c). Türk Runik Harfli Uygur Yazıtlarının İçeriği ve Üzerindeki Çalışmalar. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 7(15), 1-22.
- Aydın, E. (2020). “Yağlakar” Adı ve Karı Çor Tegin Yazıtındaki “Karı” Sözcüğünün Anlamı Üzerine. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 9(23), 146-154.
- Aydın, E. (2021a). *Bozkırın Tanıkları, Eski Türkçe Yazıtlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2021b). *Karı Çor Tigin (Xi'an) Bitigi*. (Yayımlanma tarihi 08.09.2021). 01.10.2023 tarihinde <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/kari-cor-tigin-xi-an-bitigi> adresinden erişildi.
- Aydın, E. (2022). *Eski Türk Yazıtları*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Aydın, E. ve Ariz, E. (2014). Xi'an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar. *Bilig*, 71, 65-80.
- Bai Yudong 白玉冬 (2013). 回鹘王子葛啜墓志鲁尼文志文再释读 Huihu wangzi gechuo muzhi luni wen zhiwen zai shidu. 蒙古史研究 *Menggu shi yanjiu*, 11, 45-52.
- Bao Wensheng 包文胜 (2019). 回鹘葛啜王子身世考—重读《故回鹘葛啜王子墓志》 Hui gu gechuo wangzi shenshi kao—zhongdu “gu huihu gechuo wangzi muzhi”. 敦煌研究 *Dunhuang Yanjiu*, (2) (174), 106-112.
- Chen Ken 陈恳 (2021). 葛啜家世新考—兼论古突厥亲属称谓“atı” Gecho jishi xin kao-jian lun gu tujue qinshu chengwei “atı”. 西域文史 *Xiyu wenshi*, 15, 51-64.
- Hayashi, T. (2016). Epitaph of an Uighur Prince found in Xi'an. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 61(2), 209-214.
- Hu Hong 胡鸿 (2013). 回鹘葛啜王子葬地长杜原考 Huihu gechuo wangzi zang di chang du yuan kao. 唐研究 *Tang Yanjiu*, 19, 490-492.
- Kamalov, A. K. (2022). “He seized all Qağan’s sons and Grandsons and Presented them to the Court”: On Genealogical Accounts of the Sino-Turkic Epitaph of Karı Çor Tegin. *Manuscripta Orientalia*, 28(1), 31-39.
- Karjaubay, S. (2018). *Zapiski Kazahskogo Tyurkologa/The Kazakh Turkologist's Notes/Kazak Türkoloğun Notları*. Almatı: Arıs.
- Karjaubay S. ve Kalban, I. (2015). Karı Çor Tigin Anıt Mezar Kitabesi. *Türkolojiya*, (2), 35-47.
- Li Zongjun 李宗俊 (2014). 唐回鹘葛啜王子墓志反映的几个问题 Tang huihu gechuo wangzi muzhi fanying de ji ge wenti. 唐史论丛 *Tang shi lun cong*, 17, 253-261.
- Liu Zhe 刘喆 (2014). 回鹘葛啜王子出身考 Huihu gechuo wangzi chushen kao. 唐山师范学院学报 *Tangshan shifan xuayuan xuebao*, 36(3), 73-75.
- Luo Xin 罗新 (2013a). 《葛啜墓志》研究專欄 “Gecho muzhi” yanjiu zhuanlan. 唐研究 *Tang Yanjiu*, 19, 423-424.

- Luo Xin 罗新 (2013b). 葛啜的家世 Gechuo de jiashi. 唐研究 *Tang Yanjiu*, 19, 447-454.
- Luo Xin. (2013c). Karı Çor Tigin Yazıtının Çincesi ve Karı Çor Tigin'in Şeceresi. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2(2), 62-78.
- Moriyasu, T. 森安孝夫 (2015a). 東ウイグル帝国カリ Chol王子墓誌の新研究 Higashi Uiguru teikoku karichoru ōji boshi no shin kenkyū. 史艸 *Shicao*, 56, 1-39.
- Moriyasu, T. 森安孝夫 (2015b). 北回鹘汗国葛啜王子墓志新研究 Bei huihu hanguo gechuo wangzi muzhi xin yanjiu (Bai Yudong 白玉冬, Çev.). 唐研究 *Tang Yanjiu*, 21, 499-526.
- Moriyasu, T. 森安孝夫 (2021). 漠北回鹘汗国葛啜王子墓志新研究 Mo bei huihu hanguo gechuai wangzi muzhi xin yanjiu. 胡风西来: 西域史语译文集. Bai Yudong 白玉冬(Çev. ve Haz.), *Hufengxi lai: Xiyu shi yu yiwen ji* içinde (ss. 101-124). Shanghai: Guji chuban she.
- Mörön, B. ve Ankhbayar, B. (2015). Харычор Тегиний бунханы бичеес хийгээд уйгурын яклагар овогтны доройтол. *Түрэг, Үйгур судлал Türeg, Uygur Sudlal*, 1-16.
- Ölmez, M. (2013a). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları, Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Ölmez, M. (2013b). Ermenice 'Torun'un Türkçesi Var mıydı? *Derin Tarih*, 15, 88-89.
- Ölmez, M. (2015). Discussion on Old Uighur Runic Inscription from Chang'an. *Proceedings of the 12th Seoul International Altaistic Conference* içinde (339-349). Seoul.
- Ölmez, M. (2018). *Uygur Hakanlığı Yazıtları*. Ankara: BilgeSu Yayınları.
- Rybatzki, V. 芮跋辭 ve Wu Guosheng 吳國聖 (2013). 西安新發現唐代葛啜王子古突厥魯尼文墓誌之解讀研究 Xi'an xin faxian tangdai gechuo wangzi gu tujue luni wen muzhi zhi jedu yanjiu. *Tang yanju*, 19, 425-442.
- Rybatzki, V. ve Wu Kuosheng (2014). An Old Turkic Epitaph in Runic Script from Xi'an (China): The Epitaph of Qarī çor tegin. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 164(1), 115-128.
- Wang Xiaofu 王小甫 (2013). 则可汗与车毗尸特勤 Ze ke hanyu che pi shi teqin. 唐研究 *Tang Yanjiu*, 19, 455-460.
- Wu Guosheng 吳國聖 (2015). 唐葛啜王子漢文-突厥文墓誌のバイリンガル対応について Tō kuzu susu ōji kanbun-tokketsu bun boshi no bairingarū taiō ni tsuite. 内陸アジア史研究内陸 *Nei lu Ajia-shi kenkyū*, 30, 119-120.
- Wu Yugui 吴玉贵 (2013). 回鹘“天親可汗以上子孫”入唐考. Huihu “tianqin kehan yishang zisun” rutang kao. 唐研究 *Tang Yanjiu*, 19, 461-476.
- Wu Yugui 吴玉贵 (2015). 古代突厥汉文碑志叙录 Gudai tujue hanwen beizhi xulu. 理论与史学 *Lilun yu shixue*, 1, 133-160.

- Wu Yugui 吴玉贵 (2020). 回鹘“天亲可汗以上子孙”入唐考 Huihu “tianqin kehan yishang zisun” rutang kao. 西暨流沙 *Xiji Liusha* içinde (ss. 104-123). Shanghai: Guji chuban she chuban de tushu.
- Zhang Tieshan 张铁山 (2013a). 西安发现《故回鹘葛啜王子墓志之突厥如尼文考释 Xi'an faxian “gu hui jiao gechuo wangzi muzhi” zhi tu yan ru ni wen kao shi. “内陆欧亚历史文化”国际学术研讨会: *Proceedings International Symposium on History and Culture of Inner Eurasian* içinde (ss. 147-153). Xilinhot.
- Zhang Tieshan 张铁山 (2013b). 《故回鹘葛啜王子墓志》之突厥如尼文考释 “Gu huihu gechuo wangzi muzhi” zhi tujue ru ni wen kaoshi. 唐研究 *Tang Yanjiu*, 19, 75-77.
- Zhang Tieshan. (2013c). Study of a recently discovered Runic epitaph from Xi'an. H. Şirin User ve B. Gül (Ed.) *Yalın Kaya Bitigi, Osman Fikri Sertkaya Armağanı* içinde (ss. 665-671). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Zhu Yuqi 朱玉麒 (2013). 《葛啜墓誌》作者崔述考略 “Gechuo muzhi” zuozhe cuishukao lue. 唐研究 *Tang Yanjiu*, 19, 477-486.

TANITMA
VE
DEĞERLENDİRMELER

Krayushkin Nikita Romanovich ve Viktorovich Vladimir Orlov (2021). *Arabesk ve Lale: Dini ve Kültürel Dinamikleriyle Arap-Osmanlı Dünyası* [*Arabeska i Tyul'pan: Arabo-Osmanskiy mir v religioznoy i kul'turnoy dinamike: (Kollektivnaya monografiya)*] (Otv. red. N. R. Vol'kenshteyn, V. V. Orlov, Ed.). In-t vostokovedeniya RAN. Moskva: IV RAN*

Arif AKBAŞ**

Öz: Bu tanıtım yazısında Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü araştırmacılarından Krayushkin Nikita Romanovich ve Orlov Vladimir Viktorovich'in hazırlamış olduğu; “*Arabeska i Tyul'pan: Arabo-Osmanskiy mir v religioznoy i kul'turnoy dinamike*” (Romanovich & Viktorovich, 2021, s. 5) çalışmasının değerlendirilmesi ve kritiği yapılacaktır. Bu monografi, Arap-Osmanlı dünyası tarihinde parlak ve az çalışılmış/bilinen dönemlerden biri olan üç ortak temanın (sosyo-ekonomik gelişme, askeri-politik eğilimler ve İslami düşüncenin yönleri) birleştiği nitelikli bir çalışmadır [Özelde *Lale Devri* incelenmiştir]. Kitap, Fas'tan Anadolu'ya uzanan coğrafyada, 16-

20. yüzyıllar arasındaki kültürel ve dini süreçlerin geniş bir panoramasını sunmaktadır. Orta Doğu ve Kuzey Afrika nüfusunun kendini algılama sorunları, Arap vilayetlerinin kalkınmasının ekonomik temeli, taşra seçkinlerinin günlük sosyal uygulamaları, harem ve mahkeme hizmetlerinin gizli ve açık işlevleri, metropol ve şehir arasındaki ilişki, periferik siyasi gelenekler, reform çabaları ve bölge tarihindeki devrimlerin sonuçları, entelektüel değişim sistemi, İslam mimarisinin sembolizmi ve İslam demonolojisi, monografinin yazarlarının ilgi alanıdır. Monografik projenin katılımcıları, seçilen konuları incelerken çok çeşitli ve zengin kaynaklardan yararlanmışlardır. Yerli ve yabancı Osmanlı ve Arap tarihçilerinin yeni incelemelerinin dikkate alındığı bu eserde, Arap ve Türk araştırmacılar da konuya katkı sağlamışlardır. Kitap; şarkiyatçılara, üniversitelerin

* Çalışmanın Türü: Kitap Tanıtım Yazısı

Tanıtma Yazısının Geliş ve Kabul Tarihleri: 14.05.2023 - 24.08.2023

** Öğr.Gör., Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Yıldızeli Meslek Yüksekokulu, Pazarlama ve Reklamcılık Bölümü, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Programı, Sivas, Türkiye. E-posta: arifakbas@marun.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8480-4350.

bu konuda ihtisaslaşan öğretmen ve öğrencilerine, İslam uzmanlarına ve geniş bir okuyucu kitlesine hitap etmektedir. Monografi, XV. Arapçılar Konferansı “I. M. Smilyanskaya Okumaları” kapsamındaki materyallere dayanılarak hazırlanmıştır (Bu konferans 30 Kasım - 25 Aralık 2020 tarihleri arasında Moskova’da düzenlenmiştir).

Anahtar kelimeler: Arap Osmanlı dünyası, Rus şarkiyatçılığı, Arabesk, Lale, Türkiye, Rusya, Arabistler.

Arabesques and Tulips: The Arab-Ottoman Land With Its Religious and Cultural Dynamics

Abstract: This is a review of the “Arabeska i Tyul’pan: Arabo-Osmanskiy mir v religioznoy i kul’turnoy dynamice” (Romanovich & Viktorovich, 2021) edited book prepared by Krayushkin Nikita Romanovich and Orlov Vladimir Viktorovich, researchers of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences. This monograph is a comprehensive study of the Arab-Ottoman world focusing on three common themes (socio-economic development, military-political developments, and groups of Islamic thought. The book covers the geography from Morocco to Anatolia between the 16th and 20th centuries. It offers a wide panorama of the cultural and religious differences between lifetimes. Some of the themes of the book discuss the difficulties of self-perception at the end of the Middle East and North Africa; the economic basis of the development of the Arab provinces; the daily social practices of the provincial elite; the hidden and overt elements of the harem and court; the relationship between the metropolis and the city; the peripheral political traditions; the reform efforts and the results of the revolutions; the symbolism of Islamic architecture; and Islamic demonology. The authors benefited from a wide variety of sources and took into account new studies of Ottoman and Arab historians. It has a wide readership, addressing orientalists, university teachers and students and Islamic experts. This is an edited volume of papers presented in the XV. Arabists’ Conference I titled “Readings by M. Smilyanskaya” (This conference was held in Moscow from November 30 to December 25, 2020).

Keywords: Arab Ottoman world, Russian orientalism, Arabesque, Tulip, Turkey, Russia, Arabists.

Arabiyyat ve Osmanistika; Arap-Türk-Fars [Osmanlıca] edebi dilini ve konuşulan lehçelerini, edebiyatını, tarihini, ekonomisini, kültürünü, sanatını, dinini, felsefesini, etnografyasını, maddi ve manevi kültür anıtlarını inceleyen bir dizi bilimsel disiplindir. Rusya’da Arapça ve Osmanlıca çalışmaları, 19. yüzyılın başlarında bağımsız bir bilgi alanı olarak ortaya çıkmıştır. M. T. Navrotsky’nin (1867) *Arap Dilinin Dilbilgisi Deneyimi*, edebi Arap dilinin yapısının Rusya’daki ilk sistematik açıklamasıdır (Navrotsky, 2023, s. 4). Moskova Arapça ekolünün gelişmesinde M. O. Attai’nin (1884) grameri ile A. F. Khashchab’ın (1910) *Arap Dilinin Grameri* (Khashchab, 1910, s. 20) adlı eserleri oldukça önemlidir. Rusya’da Arapçanın etkisi, Arapça çalışmalarında ilk kez Arap dilbilimi

kavramlarının özünü ortaya çıkarmaya çalışan V. F. Girgas'ın (1873) *Arapların Gramer Sisteminin Ana Hatları* (Girgas, 1873, ss. 6-7) çalışmasının amacı haline gelmiştir. Bu kitapta dilbilimsel geleneğin izi sürülerek Arapçanın teorik ve metodolojik temelleri atılmıştır.

Rusya'da, geçmişte Arap-Osmanlı çalışmaları bağlamında birçok kaliteli yayın yapılmıştır. Bunlar içinde özellikle V. V. Barthold'un "*Avrupa ve Rusya'da Doğu Çalışmaları Tarihi*", I. Y. Krachkovsky'nin "*Rus Arap Araştırmaları Tarihi Üzerine Denemeler*", G. Sh. Sharbatov'un "*SSCB'de Arapça Çalışmaları (1917-1959)*", V. B. Lunin'in "*Türkistan'da Rus Doğu Araştırmaları ve Arkeoloji Tarihi'nden*", Komisyon'un "*Leningrad Üniversitesi'nde Doğu Çalışmaları*", B. M. Danzig'in "*Rusya'da Ortadoğu Çalışmaları*", I. M. Smilyanskaya'nın "*Sovyetler Birliği modern zamanında Arap ülkelerinin tarihinin incelenmesi, Asya ve Afrika Halkları*", "*Arap ülkelerinin tarihi ve ekonomisi*" adlı çalışmalarını özellikle zikretmemiz gerekmektedir.

Arap araştırmaları geçmişine dalan her tarihçi, anlatıların/ şiirlerin süslülüğüne ve muğlaklığına şaşırılmaktadır. Gerçek dünyaya aitmiş gibi durmayan bu manzara yine de yakın çevrede yaşayanların izlediği yaşam yolunun canlılığını korumaktadır. Osmanlı toplumundaki tuhaf arabesk gibi XVI-XX. yüzyıllarda artık Kuzey Afrika bölgesi dahil adeta dokuma bir şark halısına dönmüştür. Arap doğusundaki Sami, Türk, Avrupa ve diğer halkların kaderleri, her biri kendi yolunda giderken, tarihin akışını etkilemiştir. Çok bilinen bir benzetmeye göre İmparatorluk içindeki çeşitlilik, "Lale Devri"nin renkli-şatafatlı bahçelerinde padişah tarafından ayrı bir şekilde vurgulanmıştır. Kanuni Sultan Süleyman devrinden itibaren bütün renkleriyle lalelerin yetiştiği bir bahçeye sahip olmak itibar vesilesi kabul edilmekteydi. Nedim, III. Ahmet zamanındaki Lale Devri'ni şu dizelerle ölümsüzleştirmiştir: "Bu şehir-i Sitambol ki bî-misl ü behâdır, Bir sengine yek pâre Acem mülkü fedadır." (Banarlı, 2008, s. 32)

Bunda şaşılacak bir durum yoktur çünkü bu mahzun ve süslü çiçek, padişahlar tarafından adeta bitkilerin şahı/ reisi olarak seçilmiştir. Osmanlı imparatorluk kültüründe lale, yüzlerce yıl hanedanlık sembolü olmuştur [Edirne, Selimiye Camisindeki ters lale miti, bunun bir örneğidir]. Birçok şarkiyatçı 18. yüzyıldaki bu dönemi, bir düşünüş ya da duraklamanın başlangıcı olarak görmektedir. [*Oryantalist klişe*] Arap-Osmanlı toplumunun birliği, hâkim *Pax Ottomana*'nın "altın çağında" birçok kez sorgulanmıştır. Bu sorgulanış, Patrona Halil İsyanı ile ayyuka çıkmıştır. Dönemin diğer bir önemli kahramanı olan Vezir-i Azam Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, fütursuzca harcamalar yapmıştır. İmparatorluğun merkezinin çevreye uzaklığı, devlet mekanizmasının coğrafi koşullardaki köklü bütünlüğünü ihlal etmeye başlamıştı. Bir kara devleti olan Osmanlı, doğal sınırlarına ulaşmıştı.

Ortadoğu Osmanlı taşrasının özelliği, her zaman Arap-Osmanlı tarihinin sistematikleştirilmesine adanmış genelleme çalışmalarında kaybolmasıdır. Taşrada kaybolan “genel ifadeye sahip yüzler”, birçok farklı açıdan kitapta analiz edilmiştir. Okuyucuya sunulan bu kitap, bir denemeler derlemesidir. Önemsiz olmaktan uzak olan bu görev, XV. Arapça Konferansı’na katılan Arap tarihçiler ekibini bir araya getirmiştir. Doğu Araştırmaları Enstitüsü RAS bünyesinde Orta Doğu ve Kuzey Afrika uzmanları yıllık toplantısı yapılmıştır. Bu toplantıların en büyüğü ve geniş katılımlı olanı, “*I. M. Smilyanskaya'nın Okumaları*”dır. Tespit edilen sorunların alaka düzeyi açıktır. Nitekim Osmanlı’nın her bir Arap eyaletinin kültürel, siyasi, ekonomik özelliklerini tam olarak ve hatta mümkün olan maksimum 350-400 yıllık kronolojik aralığını kapsaması için hazırlık yapmak gerekecektir. Bu nedenle meydana getirilen bu eser, ileride yazılacak ciltler dolusu kitaba başlangıç niteliğindedir. Bu yüzden sadece araştırmacılar için değil aynı zamanda büyük bir yaratıcı ekip için de zorlu bir görevdir. Osmanlı İmparatorluğunun vilayetlerinin genişliği dikkate alınmalıdır. Osmanlı mevcut siyasi yönetim sistemine göre farklı olan üç kıtada hüküm sürmüştür. Devlet, sosyo-ekonomik özelliklerinden kaynaklanan sebeplerle etnolojik kompozisyona göre mistik bir cihaz gibi yönetilmiştir. Yazara göre yönetimde kültürel tarihin tembelliği/ yavaşlığı ve kıvrımları her daim gözükmemektedir. Bu bağlamda Osmanlı dünyasının anlaşılması son derece önemlidir. Osmanlı ve İslam araştırmalarında hala yanıtlanması gereken birçok sorun vardır. Bu konudaki eksiklikleri tamamlayabilen çok yönlü araştırmaların geniş bir cepheden yürütülmesi gerekmektedir. İslam dünyasının son zamanlarında Arapların tarihi varoluşunun rengarenk mozaikine dair fikirler, araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Muhtemelen sadece böyle düşünmek bile yaklaşımımızın ortak bir hedefe doğru ilerlemesine yardımcı olacaktır. Arap toplumlarının asırlık tarihini derinlemesine anlamak için Arap-Osmanlı geçmişine tek bir bağlamda bakmak gerekmektedir.

Osmanlı-Arap dünyası incelenirken ve kolektif bir monografi kavramı geliştirilirken, orijinal fikirlere ulaşmada birinci elden kaynaklar kullanılmıştır. Arabistler XV Konferansı’ndaki raporlar, yazarlar tarafından sunulmuştur. Bu çalışmada ele alınan konu yelpazesi, üç tematik kısma bölünmüştür. Bunlardan ilki, geleneksel Arap Doğusunun sosyo-ekonomik özelliklerine ayrılmıştır. [*Primety obshchestva i ekonomiki* (Tolum ve ekonomi belirtileri)] İkinci bölüm yazarlarının odak noktası/dikkati, askeri-politik vektörler ile Orta Doğu ve Kuzey Afrika’nın gelişmesinde Rus eğilimine sahip bölgelere yoğunlaşmıştır. [*Voyennyye i politicheskiye vektory*] Son olarak üçüncü kısmın bölüm yazarları, İslam inancının çeşitli yönleri ile Orta Doğu’daki ilmi yapıyı analiz etmektedir. [*Grani İslamskoy very i uchenosti*] Kitap, sunuş yazısı dışında dokuz müstakil makale ve bibliyografyadan oluşmaktadır.

A. A. Kudelin'in *Kharakternyye cherty ekonomicheskogo razvitiya Yegipetskogo pashalyka Osmanskoy imperii v XVII-pervoy polovine XVIII v.* (XVII ve XVIII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun Mısır Hidivliği-Ekonomik kalkınmasının karakteristik özellikleri) makalesinde Mısır'ın modernleşmesi ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Yazar, tarihsel araştırmasında her şeyden önce bu ülkenin tarihsel gelişimi için mali ve ekonomik kriterleri temel almıştır. Arap Doğu'sundaki iç ve dış ticaret, vergi düzeni, vakıfların manipülasyonu, sistemdeki para dolaşımı, piyasalardaki fiyat dinamikleri terminolojisine değinilmiştir. Söz konusu dönemde Mısır'daki yaşamın bu yönleri, çok geniş bir perspektifle kavranılmaya çalışılmıştır. Bu nedenle A. A. Kudelin, ilgilendiği konuyu disiplinlerarası etkileşim düzeyinde araştırmaktadır. Bilimsel açıdan ekonomi tarihi, sınırları son derece geniş bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır. Monografinin bu bölümünde 19. yüzyılın önde gelen İngiliz politik iktisatçılarından J. R. McCulloch'un fikirlerinden yararlanılarak dönemin tüm farklı hallerini ve figürlerini incelemek ona düşmüştür. Osmanlı'nın toplum, sanat, ticaret ve yurttaşlık tarihi filozofların ve seyyahların yazılarıyla ele alınmıştır. V. E. Smirnov'un *Sotsial'nyye praktiki yegipetskih beyev vo vtoroy polovine XVIII v* (18. yüzyılın ikinci yarısında Mısır beylerinin sosyal uygulamaları) yazısı ile diğer benzer araştırmaların metodolojik temeli açıkça görülmektedir. Yazar, haklı olarak siyasi seçkinlerin çok yönlü faaliyetlerini değerlendirmiştir. Mısır'da Osmanlı döneminde yapılan sosyal uygulamalar da açıklanmıştır. Osmanlı devletinin vilayeti Mısır'daki en zenginlerin tahakküm ve yönetim mekanizmasında "evler" anlatılmıştır. Modern tarihçilik açısından neo-Memlûkluların toplumdaki rolü sorunu işlenmiştir. V. E. Smirnov'un yazdığı bölümde; Memlûk beyleri ve akrabalarının iskân şekilleri, saraylarının dekorasyon özellikleri, işe alma ilkeleri, kendileri ve çevrelerindeki iç hiyerarşi, Mısır yöneticilerinin doğasında bulunan bir dizi resmi görevin özü, Memlûk "evlerinin" siyasi kültürü, fidye (iltizam) kurumuyla beylere davranış biçimi, eğitim ve alimlik düzeyi ve ayrıca himaye olgusu, ayrıntılı olarak yeniden yapılandırılmış; birkaç konuya da aynı yazıda değinilmiştir. Yazarın hipotezleri ve vardığı sonuçlar, Mısır tarihinde sürekli çekişmenin nedenleri hakkında düşünmek için bize izin verir. Yeni dönem siyasetinin özelliği olan komplolar, entrikalar ve çatışmalar, Mısır toplumunu oldukça sarsmıştır.

İkinci bölümde, toplamda dört makale vardır. Esere T. Yu. Kobishchanov, *Derebei Anatolii i eroziya osmanskogo Provintsial'nogo upravleniya v kontse XVIII-nachale XIX v.* (XVIII yy. sonu XIX. yy. başlarında taşra idaresi: Anadolu derebeyleri ve Osmanlı'nın erozyonu); D. R. Zhantiyev, *Obshchestvennaya reaktsiya v osmanskoy Sirii na sobytiya Mladoturetskoy revolyutsii 1908-1909 gg.* (1908-1909 Jön Türk Devrimi olayları üzerine: Osmanlı Suriye'sinde halkın tepkisi); D. V. Solov'yeva, *Garem i vlast': zheny sultanov v politicheskoy zhizni Alauitskogo Marokko (XVII-XVIII vv.)* (Harem ve iktidar: siyasette padişah eşleri Alevi Fas'ın yaşamı, XVII-XVIII yüzyıllar); V. V. Orlov, *Preobrazovaniya sherifskogo voyska v Marokko (XVII-XIX vv.): vneshniye faktory, khod i*

posledstviya [Fas'ta Şerif Birliği Dönüşümleri: Dış etkenler, gidişat ve sonuçları (XVII-XIX yüzyıllar)] makaleleriyle katkı sağlamıştır. Üçüncü bölümde S. A. Kirillina “«*Chelovek pered Bogom*»: *Mechet' emira Shakiba Arslana v livanskikh gorakh*” [Tanrı'nın Önündeki Adam: Lübnan dağlarında Arslan Emir Shakib'in camisi], N. R. Vol'kenshteyn “Uchenoye soobshchestvo Mediny v sisteme translyatsii znaniya mira islama XVII stoletiya” [Sistemdeki Medine ilim topluluğu: 17. yüzyılda İslam dünyasında bilgi aktarımı], V. A. Matrosov & M. V. Krivosheyeva “*Mutashaytina: problemy klassifikatsii v İslamskoy demonologii*” [Mutashaytina: İslami demonolojide sınıflandırma sorunları] okuyucunun dikkatine yazıları sunulmuştur.

Lale Devri, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde adını lale yetiştirme modasından alan bir dönemdir. Bu dönemin başlangıcı, Osmanlı Devleti'nin Avusturya ve Venedik ile 1718'de barış anlaşması yapmasıyla başlamıştır. 1730'da İstanbul'daki Patrona Halil ayaklanmasıyla sona ermiştir. Bu dönem, Avrupa'nın bilim, kültür, ekonomi ve mimarisine aşinalık ile karakterizedir. Bu dönemde bir laleye keseler dolusu altın verildiği olmuş, lüks ve şatafat artmıştır. III. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın önderliğinde Osmanlı Devleti, kültürel reformların damgasını vurduğu yeni bir politika başlatmıştır. Paris, Londra ve Viyana'ya geçici elçilikler gönderilmiştir. Seyyid Efendi ve İbrahim Müteferrik, ilk Türk matbaasını açmışlardır. İnşaat ve bahçivanlık sanatı geniş çapta gelişmiştir. İstanbul'da Sultan, Vezir ve Divan üyelerine çok sayıda saray ortaya çıkmıştır. Şehrin çevresinde mermer havuzlu ve çeşmeli yeni park ve bahçeler yapılmıştır. Padişahın kır evi olarak Versailles ve Fontainebleau'nun planlarına göre tasarlanan Saadabad inşa edilmiştir. Avrupalıların eğlenceleri de dahil olmak üzere her yerde muhteşem sunumlar düzenlenmiştir. Kır yürüyüşleri, tekne gezintisi, bayramlar, çiçek tatilleri de moda olmuştu. Laleler özellikle popülerdi.

Barok'un etkisiyle tüm Osmanlı mimari tarzı değişmiştir. İstanbul'daki Topkapı Sarayı'nın önündeki III. Ahmet Çeşmesi bunun tipik bir örneğidir. Klasik ve Barok stilin bu birliği, 18. yüzyılın tamamına nüfuz etmiştir. Lale soğanları ülkeye Hollanda'dan büyük miktarlarda ithal edilmişti. Lale şiirlerde söylenmiş, motifleri ise resimde kullanılmıştır. Lale, bugüne kadar modern Türkiye'nin de mükemmelliği ve güzelliğinin özü olarak kabul edilmektedir. Sanayi gelişmiş; İstanbul'da seramik atölyeleri ve kâğıt fabrikası açılmıştır. Ayrıca ordunun yeniden düzenlenmesi için birçok proje önerilmiştir. Ancak bu yeniliklerin çoğu Yeniçeriler tarafından reddedilmiştir (Mısır'da tam tersine modernleşme unsurları Kavalalı Mehmet Ali Paşa tarafından başlatılmıştır). İstanbul'da, yangınlarla mücadele etmek için çoğunlukla Yeniçerilerden oluşan bir itfaiye teşkilatı kurulmuştur. Dönemin önemli kişilikleri/ figürleri arasında III. Ahmet, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Şair Nedim, Mustafa Paşa, nakkaş ve minyatürcü Abdülcelil Levni vb. gösterilebilir. Lale devri, vergilerin ve fiyatların sürekli

artması sonucunda büyük maliyetler gerektiriyordu. Esnaf ve tüccarlar arasında bir isyana dönüşen hoşnutsuzluk çıkmıştır. 1730'da Perslere karşı başlayan savaşta durumdan memnun olmayan Yeniçeriler de isyankarlara katılmışlardır. Yetkililerin keyfiligi sadece durumu kızıştırmaya yaramıştır. İsyana, zamanla Arnavut Patrona Halil liderliğindeki bir isyana dönüşmüştür. Sadrazam ve padişah tahttan indirilmiştir. Bu ikilinin koydukları vergi ve harçlar ortadan kaldırılmıştır. Bu olaylarla “zevk” ve “sefâ” diye anılan bir dönem kapanmıştır. Romanovich & Viktorovich' göre “Lale devri”nin etkileri, Kuzey Afrika ve Orta Doğu'da da görülmüştür. Özellikle Mısır hıdivlerinin yaşantısı, bunun tipik bir örneğidir.

Kitapta seçilen makaleler, Arap-Osmanlı toplumunun yapısının karmaşıklığına açıklık getirmeye çalışmaktadır. Aynı zamanda yazarlar tarafından ortaya konulan tarihi materyalin zenginliği ve tarihi kaynakların bolluğuyla okuyucu şaşkına dönmektedir. Osmanlı döneminde Arap Doğu'sunun yaşamının çeşitli yönlerini yazarlar açıklamaya çalışmaktadır. Bu kolektif emeğin ana teması, Osmanlı doğusu ile Osmanlı batısının ilişkilerini anlamaya yöneliktir. Rus Arabistiklerinin disiplinlerarası olma arzusu ve kapsamlılığı, eserde fazlasıyla yansıtılmıştır. Arapların tarihi hakkında tutkulu, düşünceli bir okuyucu bu makalelerden fazlasıyla istifade edebilecektir. Müslüman dünyası da burada özetlenen bilgileri ilgiyle karşılayacaktır. Eser özellikle XVI ve XVII yy. Osmanlı- Arap vilayetleri veya toplumları hakkındaki gözlemleriyle dikkat çekmektedir. Eserde Osmanlı'ya dair zaman zaman şarkiyatçı klişeler olsa da çoğu zaman objektif değerlendirmelere de yer verilmiştir. *Arabesk ve Lale*: dini ve kültürel dinamikleriyle Arap-Osmanlı dünyasını ele alan son derece ilginç ve kapsayıcı bir çalışmadır.

Kaynakça

- Banarlı, N. S. (2008). *İstanbul'a Dair*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Fedorovich, G. V. *Ocherk Grammaticheskoy Sistemy Arabov*. Sankt-Peterburg: Tip. Imp. Akad. Nauk.
- Feodulovich, K. A. (1910). *Grammatika Arabskogo Yazyka/* Sost. A.F. Khashchab, lektor arab. yaz. v S.-Peterb. un-te. CH. 1-. - Sankt-Peterburg: tipo-lit. N. I. Yevstifeyeva.
- Navrotskiy, M. T. (2023). *Opyt Grammatiki Arabskogo Yazyka*. Moskva: Izd. Stereotip. URSS. 2023.
- Romanovich, K. N. ve Orlov, V. V. (2021). *Arabeska i Tyul'pan: Arabo-Osmanskiy mir v religioznoy i kul'turnoy dinamike: (Kollektivnaya monografiya)/* Otv. red. N. R. Vol'kenshteyn, V. V. Orlov; In-t vostokovedeniya RAN. Moskva: IV RAN.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (HÜTAD)

Amaç ve Kapsam

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 2004 Güz döneminden itibaren yayımlanan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organıdır. Dergi hakemli, süreli ve uluslararası nitelikte olup, disiplinler arası bir yaklaşımla Türklük bilimi alanı ile bağlantılı sosyal, kültürel, ekonomik, politik vb. içerikli, tarihsel veya çağdaş konularda özgün nitelikte, kuramsal ve/veya uygulamalı araştırma ve incelemelere yer verir. Kısaltılmış adı HÜTAD olan dergi, Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

Değerlendirme

Yayımlanmak üzere dergiye gönderilen yazıların Turnitin programı ile taranarak benzerlik oranlarına bakılır. Benzerlik oranı %10'un üzerinde olan makaleler dergiye kabul edilmez. Benzerlik oranı %10'un altında olanlar ve Yayın Kurulunun ön değerlendirmesi sonucunda uygun bulunanlar, incelenip raporlandırılmak üzere yazar adı gizlenerek iki alan uzmanına gönderilir. Hiçbir şekilde yazarlar hakem adlarını, hakemler yazar adlarını göremez. Her iki raporun da olumlu olduğu durumlarda yazı dergiye kabul edilir; raporlardan biri olumsuz ise, üçüncü bir uzmanın görüşüne başvurulur. Hakkında iki olumsuz rapor düzenlenmiş yazılar, dergide yer alamaz. Yazarların, Yayın Kurulu veya uzmanların eleştirisi, değerlendirme ve önerilerini dikkate almaları beklenir; ancak yazarlar da raporları inceleyip kendi görüşlerini bildirme hakkına sahiptir. Hakem raporları iki yıl süreyle saklanır. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Genel Kurallar

İletişim: Yazarlar, her türlü haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Beytepe Yerleşkesi 06532, Ankara

Tel: + 90.312.2977182 / 2976771

Belgeç: + 90.312.2977171

E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com

Dergipark adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkiyat>

Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Yazılar, <http://dergipark.gov.tr/turkiyat> adresinden giriş yapılarak gönderilmelidir.

Yazarların görev yaptığı kurum, unvan, iletişim bilgileri ve ORCID bilgisi makalelerinin ilk sayfasında, altta belirtilmelidir. Özel çeviri yazı içeren metinlerde kullanılan yazı tipleri de (PC uyumlu) e-posta iletilmesine eklenmelidir.

HÜTAD'a gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması ya da aynı anda başka bir yayın organına gönderilmemesi gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildirimler, ayrıca belirtilmek ve daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla kabul edilebilir.

Başlık: 12 sözcüğü geçmemeli, koyu ve büyük harflerle ve 11 punto yazı karakteriyle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 10 punto yazı karakteriyle İngilizce özetin öncesinde yer almalıdır.

Yazar Adı: Başlığın altında ortada, soyadı büyük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, koyu ve italik yazılmalı. Yazar görev yaptığı kurum, unvan, e-posta bilgilerini ve ORCID numarasını makalenin ilk sayfasında, sayfa altında belirtmelidir.

Öz/Abstract: En az 100 en çok 200 sözcük arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Öz içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Her yazı için Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki özet hazırlanmalıdır; ancak yazılar bu dillerden farklı bir dilde hazırlanmış ise ilgili dilde üçüncü bir öze yer verilmelidir. Türkçe ve İngilizceden farklı bir dilde hazırlanmış makalelerde sırasıyla Türkçe, İngilizce ve üçüncü dilde hazırlanmış özler yer almalıdır. Özler içerik yönünden birbirinin aynı olmalı, 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Özün hemen altında en az 5, en fazla 10 anahtar kelime verilmelidir. Anahtar kelimeler Türkçe, İngilizce ve varsa üçüncü dilde hazırlanmalıdır ve 10 punto yazı karakteriyle, soldan 1cm girinti bırakılarak yazılmalıdır.

Makale Metni: Yazılar genişliği 16,5cm, yüksekliği 23,5cm boyutundaki kağıtlara bilgisayarda tek satır aralıklı ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından üst 2,6cm, alt 1,8cm, sağ ve soldan 2'şer cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 10.000 kelimeyi geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman yazı karakteri ile yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter

tuşu kullanılmamalıdır. Paragraf aralarında boşluk bırakmak için öncesi ve sonrasına 6nk aralık verilmelidir.

Alt Başlıklar: İkinci düzey başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Üçüncü düzey ve daha alt düzeydeki başlıklar baş harfleri büyük olmak üzere küçük harflerle, 11 punto yazı karakteriyle, numaralandırılarak yazılmalıdır.

Kaynak Gösterme: Alıntılar ve atıflar APA kaynak gösterme sistemine göre yapılmalıdır. Kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atıf sistemi kullanılarak, yani (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, alfabetik düzende tam künye hâlinde sıralanmalıdır. Sözlü kaynak kullanılıyorsa kaynak kişinin adı, soyadı, görüşme tarih ve yeri bilgilerini içermelidir. Elektronik kaynaklar kullanıldığında erişilme tarihi kesinlikle belirtilmelidir.

Kaynakça Örnekleri:

Makale Örneği

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

Kitap Örneği

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Haz.), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.

Çeviri Kitap

Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Yabancı Dilde Kitap

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

Editörlü Kitaptan Bir Bölüm

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns, 1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) içinde (ss. 639-757). Cambridge.

Yüksek Lisans, Doktora Tez Örneği

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Elektronik Kaynak Örneği

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. TDK, 23 Temmuz 2012 tarihinde tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=tam adresinden erişildi.

Alıntılar: Beş satır ve daha az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre girinti bırakılarak, blok halinde, 10 puntuyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.

Dipnot: Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar verildiği sayfanın altında 10 puntuyla yazılmalıdır.

Tablo ve Şekiller: Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşınmalıdır. Gerekliyse, semboller için yapılacak açıklamalar tablonun hemen altında gösterilmelidir. Şekil açıklamaları numaralandırılmalı ve sırasıyla dizilmelidir. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını (16,5cm-23,5cm) aşmamalı ve metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgün bir şekilde yerleştirilmelidir.

Yayına konulacak resimlerin profesyonel nitelikte çizim veya fotoğraflar olması gerekir. Şekil sayısı, yazar ve “konu” her şeklin altında açık bir biçimde belirtilmelidir. Elektronik ortamdaki siyah/beyaz iki renkli ve renkli resimlerin ölçüleri verildikten sonraki son çözünürlüğünün 300 dpi, çizgi çizimlerinin ise 800-1200 dpi olması gerekir. Yazıya konulan resimler .gif veya .jpeg formatlarında olmalıdır.

Dil ve Yazım

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir, fakat Yayın Kurulu uygun gördüğü takdirde derginin üçte biri oranında başta Türk Dilleri olmak üzere İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça yazılara da yer verebilir. Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından Türk Dil Kurumunun yürürlükteki Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.

Telif Hakkı

Yazar, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanmış yazısının telif hakkını Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder. Dergide yayımlanan yazıların, yayıncının yazılı izni olmadan, tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir. Resim, tablo, şekil ve benzerlerinin çoğaltılması için gerekli iznin sağlanması yazarın sorumluluğundadır.

HACETTEPE UNIVERSITY JOURNAL OF TURKISH STUDIES

Aim and Scope

Hacettepe University Journal of Turkish Studies (HUTAD), is a referred journal published semi annually since 2004, by the Institute of Turkish Studies at Hacettepe University. The Journal covers theoretic and/or practical studies on historical, social, cultural, economic, political aspects related to Turkish Studies as well as contemporary issues in an interdisciplinary approach.

Evaluation

The articles sent to the journal for publication are scanned with the Turnitin program and their similarity indexes are checked. Articles with a similarity rate of more than 10% are not accepted to the journal. Those with a similarity rate of less than 10% and those found suitable as a result of the preliminary evaluation of the Editorial Board are sent to two field experts, with the name of the author hidden, to be reviewed and reported. In line with double-blind review, authors cannot see referee names and referees cannot see author names under no circumstances. In cases where both reports are positive, the article is accepted to the journal; If one of the reports is negative, the opinion of a third expert is sought. Articles, for which two negative reports have been issued, cannot be published in the journal. Authors are expected to take the criticism, evaluation and suggestions of the Editorial Board or experts into account; however, the authors also have the right to examine the reports and express their own opinions. Referee reports are kept for a period of two years. Articles sent to the journal are not returned whether they are published or not. The authors bear full responsibility for their opinions expressed in published articles.

General Rules

Contact: Authors should use the following address for their communication with the Journal:

Hacettepe University
Institute of Turkish Studies
Beytepe Campus 06532 Ankara
Tel: + 90.312.2977182 / 2976771
Fax: + 90.312.2977171
E-mail: hutad@hacettepe.edu.tr / hacettepehutad@gmail.com
HUTAD Web Page: <http://hutad.hacettepe.edu.tr>

Important Points to be Considered by the Authors

The articles should be sent to the address <http://dergipark.gov.tr/turkiyat>. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles. The type fonts (PC –compliant) used in the texts that consist of special translation writings should be added to the e-mail message.

Articles sent to HUTAD should not been previously published or sent to another journal.

Title: Not longer than 12 words, the title should be written in bold and capital letters. The translation in English should be accurate and placed above the English abstract in bold and small letters with capitalised initials.

Author's Name: The name and the surname in bold and italic capitals should be written in the middle under the title. The authors should indicate their affiliation, titles, contact information and ORCID number at the bottom of first page of articles.

Abstract: It should be between 100 and 200 words and prepared in a manner that reflects the article's content. In the abstract, there should not be any quotation, source material, form and chart. Two abstracts should be written in both Turkish and English for each article; however, if the articles have been prepared in a different language other than these languages, there should be a third abstract in the relevant language. The abstracts should have the same content.

Key words: At least 5, at most 10 key words should follow the abstract, written in Turkish, English or a third language if relevant.

Article Text: The texts should have width 16,5 cm and height 23,5 cm written single-spaced and with 11 point letter size. The indent should be 2cm and page numbers begin in the second page (considering the title page as the first page). The texts should not be longer than 10.000 words typed in MS Word program and Times New Roman font or another typeface similar to it. At the beginning of the paragraphs the tab key and between the paragraphs the enter key should not be used.

Citation/Bibliography: References and quotations follow the APA system. Citation for quotations and references should be shown using the short citation system in the text, in other words (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85), not in a footnote style and the bibliography should be arranged at the end of the article in alphabetical order and with the whole tag. Interviews include the persons' name and surname and the date and place the interview was held. When electronic source material is used, the date accessed should definitely be indicated.

For Article

Çınar, B. (2008). Teşbih (Benzetme) Sanatına Dilbilimsel Bir Yaklaşım. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5 (1), 129-142.

For Books

Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler*. Ankara: TDK.

Eckmann, J. (2003). Çağatayca. O. F. Sertkaya (Ed.), *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*. Ankara: TDK.

Translated Books

Assman, J. (2001). *Kültürel Bellek* (A. Tekin, Trans.). İstanbul: Ayrıntı Publishing.

Books in a Foreign Language

Dadrian, V.N. (2004). *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. the USA: Berghahn Books.

Part from Edited Books

McGowan, B. (1995). The Age of The Âyâns, 1699-1812. *An Economic and Social History of The Ottoman Empire, 1300-1914*, (H. İnalcık and D. Quataert, Ed.) (ss. 639-757). Cambridge.

For Master and PhD Thesis

Üstündağ, N. (2004). *Osmanlı Toplum ve Devlet Yapısının Dönüşümü Sürecinde Balkanlarda Âyanlık (XVII.-XVIII. Yüzyıllar)*. Unpublished Master Thesis, Hacettepe University, Ankara.

Elektronic Sources

Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. TDK, retrieved: 23 July 2012 tdkterim.gov.tr/atasoz/?kategori=atalst&kelime=gibi&hng=

Quotations: Three-lined or less quotations should be given in the text using inverted commas. Longer quotations should be indented 1cm on both sides in a block that is single-spaced and 10-point letter type.

Footnote: General clarifications apart from quotations are given in numbered footnotes. The footnotes should be written in letter point size 10 and appear on the relevant page.

Tables and Graphics: Each table should have be numbered and bear a name title. The explanation for symbols should be shown right under the table. The graphic explanations should be numbered and arranged in order. The tables and the graphics that are prepared should not exceed the signified page sizes and they should be properly put in the relevant text sections.

Pictures to be published should be either professional drawings or photographs. The number of graphics, the author and the ‘topic’ should be clearly pointed out following each graphic. Their last digitalised two-coloured-white/black- and colourful pictures’ resolution should be 300dpi whereas line drawings should be 800-1200 dpi. The pictures added to the article are required to be in the .gif and .jpeg formate.

Language and Writing

The language of *Hacettepe University Journal of Turkish Studies* is Turkish, but upon Editorial Board approval, articles in Turkic Languages, and English, French, German and Russian are published up to one third of the journal. Articles written in Turkish ought to be follow the rules of the Turkish Language Association’s Dictionary.

Copyright

The author agrees that he/she has transferred the copyright of his/her published article to *Hacettepe University Journal of Turkish Studies*. Articles or part of them cannot be reproduced without the written permission of the publisher. Third parties can quote articles, pictures and shapes provided that they will give full reference. Permission for the copy of the pictures, tables, and shapes are the exclusive right of the author.